

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६७

ब्रह्माभूतवर्षिणीशंकरानन्दछतदीपिकाभ्यां समेतानि

ब्रह्मसूत्राणि ।

एतत्पुस्तकम्

आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

ज्वायसाक्षरैर्मुद्रित्वा

प्रकाशितम् ।

प्रवाहनाशकाब्दाः १८३३

साब्दाः १९११

पुण्याख्यपत्तने

आदर्शपुस्तकोद्देशपत्रिका ।

अस्या षड्ग्रामुत्तमपिण्याः शंकरानन्दकृतदीपिकायाश्च पुस्तकानि वैः
परहितैकपरतया संशोधनार्थं दत्तानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च कृतज्ञ-
तया प्रकाश्यन्ते

(क.) इति संक्षिप्तम्—आनन्दाध्यायम् ।

(ख.) इति संक्षिप्तम्—इन्दुरपुरनिवासिनां रा० रा० कियेसाहेब इत्येते-
षाम् ।

(ग.) इति संक्षिप्तम्—वे० शा० रा० रा० बासुदेव शास्त्री अर्भकर इत्ये-
तेषाम् ।

(क.) इति संक्षिप्तम्—इन्दुरपुरनिवासिनां रा० रा० कियेसाहेब इत्येते-
षाम् ।

(ख.) इति संक्षिप्तम्—मुद्रितम् । वे० शा० सं० रा० बासुदेवशास्त्री अर्भक-
र इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोद्देशपत्रिका ।

अथ ब्रह्मसूत्रीयपादगतविषयानुक्रमणी ।

प्रतिपादयिष्यते ।

अध्यायादुक्तः । पदसङ्ख्या । श्लोकसङ्ख्या ।

सुरूपद्वयब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः ...	१	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	२	४८
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	३	७५
अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः	१	४	११७
सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्त- तर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः ...	२	१	१४५
सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्	२	२	१६९
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनामुत्तरभागेण च जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः, ...	२	३	१९५
लिङ्गसरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः,	२	४	२२६
जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्य- निरूपणम्,	३	१	२४४
पूर्वभागेण त्वंपदार्थस्योत्तरभागेण च तत्पदार्थ- स्य च शोधनम्,	३	२	२६२
सगुणविद्यासु गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्मण्य- धुनरुक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणम्, ...	३	३	२८६
निर्गुणज्ञानस्य बहिरंगरूपाधनभूतानामाश्रय- ज्ञादीनामन्तररूपाधनभूतानां च शमदमश्रव- णमननादीनां निरूपणम्	३	४	३४३
श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापलेप- विनाशलक्षणाया मुक्तेरभिधानम्,	४	१	३७५
त्रिषमाणस्योक्तान्तिप्रकारदर्शनम्,	४	२	३८७
सगुणब्रह्मविदो भूतस्योत्तरमार्गाभिगमनम्, ...	४	३	४०१
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तेः, उत्तरभागेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोक- स्थितिनिरूपणम्,	४	४	४१०

समाप्तेयं ब्रह्मसूत्रीयपादगतविषयानुक्रमणी ।

अथ व्याप्ताधिकरणमतविषयानुक्रमणी ।

समन्वयारूपप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे—

प्रतिषेधविषयः ।

सूत्रानुः । अर्थः । पृष्ठाशुः ।

ब्रह्मणो विचार्यत्वम्	१	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्	२	२	५
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं	}	१ वर्णकम्,	३	३	६
ब्रह्मणो वेदकर्मयता			३	३	६
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं	}	१ वर्णकम्,	४	४	८
वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्			४	४	८
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वमावकथनम्	५-११	५	१६
आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वं	}	१ वर्णकम्,	१२-१९	६	२४
ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्			१२-१९	६	२४
आदिप्रत्ययान्तर्गतहिरण्यपुरुषस्याक्षय्यन्तर्गतपुरुष-							

स्य चेश्वरत्वम्	२०-२१	७	३०
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्	२२	८	३२
ब्रह्मण आकाशशब्दवत्प्राणशब्दवाच्यत्वम्	२३	९	३४
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्	२४-२७	१०	३५
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्	२८-३१	११	४०

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे—

मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन

ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः	१-८	१	४८
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्	९-१०	२	५३
चेतनबोर्जिष्वरयोर्द्वन्द्वहागतत्वम्	११-१२	३	५४
छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्	१३-१७	४	५६
प्रधानजीवितरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्	१८-२०	५	६१
प्रधानजीवो निराकृत्येश्वरस्य भूतबोनित्वम्	२१-२३	६	६३
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्	२४-३२	७	६७

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे—

सुत्रात्महिरण्यवर्गप्रधानमोक्षजीवेश्वराणां मध्ये

केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्	१-७	१	७५
प्राणप्रेरकपोमध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्	८-९	२	७३

मणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, १०-१२	३	८१
अपरपरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण		
प्रणवेन ध्येयत्वम्	१३	४ ८३
बृहत्काशत्वेन प्रतीयमानानां चिद्विब्रह्मणां		
मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशशब्दवाच्यत्वम् १४-१८	५	८४
अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानबोर्जीवपरे-		
शयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्	१९-२१	६ ८८
जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थ-		
चैतन्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशकत्वम्	२२-२३	७ ९२
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्र-		
पुरुषशब्देन प्रतिपादनम्	२४-२५	८ ९४
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्	२६-३३	९ ९६
शूद्राणां वेदानाधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वे-		
न शूद्रनाममात्रधारिणो ज्ञानश्रुतेर्भेदविद्याधि-		
यमः	३४-३८	१० १०५
माणत्वेनाऽऽज्ञातानां ब्रह्मपुपरेक्षानां मध्ये परे-		
शस्यैव तादृशबाणशब्दवाच्यत्वम्	३९	११ ११०
ब्रह्मणः परत्वव्योतिद्वे	४०	१२ ११२
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्	४१	१३ ११३
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वम्	४२-४३	१४ ११४
उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे—		
कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्द-		
वाच्यत्वम्	१	१ ११७
श्रुतिप्रमितमकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृ-		
शमकृतेरेषाज्ञाशब्दवाच्यत्वम्	८१०	२ १२४
माणचक्षुःश्रोत्रमनोज्ञानां पञ्चपञ्चजनशब्दवा-		
च्यत्वम्	११-१३	३ १२७
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां पुक्तिपु-		
क्तत्वम्	१४-१५	४ १३१
माणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजग-		
त्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोड-		

शंखरुपाणां कर्तृत्वनिराकरणम्	१६-१८	५	१३४
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव भव-			
यमननादिविषयत्वम्	१९-२२	६	१३७
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम्,	२३-२७	७	१४०
परमाणुछान्दादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारण-			
त्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनिधतजगत्कारण-			
त्वम्	२८	८	१४३

इति प्रथमाध्यायस्य विषयानुक्रमणी ।

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे—

सांख्यस्मृत्या वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्	१-२	१	१४५
योगस्मृत्याऽपि वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्	३	२	१४७
बैलक्षण्यारूपयुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानाम-			
बाध्यत्वम्	४-११	३	१४८
काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवा-			
क्यानामबाध्यत्वम्	१२	४	१५३
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्यावा-			
ध्यत्वम्	१३	५	१५४
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य			
च तात्त्विकत्वम्	१४-२०	६	१५५
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिध्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च			
पश्यतः परमेश्वरस्य हिताहितमाक्त्वदोषामावः २१-२३		७	१५८
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्थानां			
सृष्टिसंभावना	२४-२५	८	१६०
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थाप-			
नम्	२६-२९	९	१६२
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्त्वम्	३०-३१	१०	१६४
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदु-			
त्पादकत्वम्	३२-३३	११	१६५
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमा-			
शस्य जगत्संहरतश्चेश्वरस्य नैर्घृण्यदोषामावः ३४-३६		१२	१६५

[५]

प्रतिपाद्यविषयाः ।

स्वातन्त्र्यः । विधिः । उदाहरणः ।

निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तकत्वेन प्रकृतित्व-

सिद्धिः ३७ १३ १६७

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे—

सर्वास्वानुमतपदानस्य जगद्धेतुत्वसंख्यनम् ... १-१० १ १६९

असद्वशोद्भवे कणादहृष्टान्तस्यास्तित्वम् ... ११ २ १७४

परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेयुक्तिविरुद्धत्वम् १२-१७ ३ १७५

ईश्वरादिज्ञानां बाह्यवस्त्वस्तित्वादिबौद्धविशे-

षसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च

जगदुत्पादकत्वमतसंख्यनम् ... १८-२७ ४ १७९

विज्ञानवादिबौद्धसंमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादि-

संख्यनम् २८-३२ ५ १८४

जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतसं-

ख्यनम् ... ३३-३६ ६ १८७

तदस्येश्वरवादस्याप्युक्तत्वम् ... ३७-४१ ७ १९१

जीवोत्पत्त्यादेरुक्तत्वम् ४२-४५ ८ १९३

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे ।

वेदान्तवादिमत आकाशस्यानित्यत्वकथनम्, ... १-७ १ १९५

स्वरूपवतो ब्रह्मणो बाधोरुपपत्तिकथनम्, ... ८ २ १९९

सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्मत्वं जगज्जनकत्वं च, ९ ३ १९९

कार्यकारणयोरभेदेन बाधुमूतस्य ब्रह्मणस्तेजः-

सिद्धिः, १० ४ २००

वेदोक्ततैजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः, ... ११ ५ २०१

छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नान्नशब्दस्य वृथि-

व्यर्थकत्वम् १२ ६ २०१

पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्ति-

सिद्धिः, १३ ७ २०२

प्रलयकाले वृथिज्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनम् १४ ८ २०३

प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावान्न तेषां सृष्टिक्रममङ्गः, १५ ९ २०४

वपुषो जन्ममरणवोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भा-

व्यर्थकत्वम्, ... १६ १० २०५

[६]

प्रतिष्ठापविषयः ।

सूत्राङ्कः । मधिः । श्लाघाः ॥

६

जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्य-

त्वम् १७ ११ २०६

जीवस्याचिद्रूपत्वसण्ढनपूर्विका तच्चिद्रूपत्व-

सिद्धिः, १८ १२ २०७

जीवस्याणुत्वसण्ढनपूर्वकं तत्सर्वगतत्वप्रतिपाद-

नम् १९-२२ १३ २०८

जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनम्, ३३-३९

१४ २१५

जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्वम् ...

४० १५ २१८

जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वम् ...

४१-४२ १६ २१९

औपाधिककल्पनैर्जीविशयोर्जीवानां च परस्परं

व्यवहारव्यवस्था ४३-५३ १७ २२१

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्म-

समुत्पन्नत्वम् १-४ १ २२६

इन्द्रियाणामेकादशसंख्याकत्वस्य वेदान्तसंमत-

त्वम् ५-६ २ २२८

सांख्यसंमतेन्द्रियसर्वगतनिराकरणपूर्वकं तेषां

परिच्छिन्नत्वकथनम् ७ ३ २३१

प्राणस्यानादित्वसण्ढनपूर्वकं तदुत्पत्तिमाधानम्

८ ४ २३१

प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनम्, ९-१२ ५ २३२

प्राणस्य समष्टिरूपेणाऽऽधिदैविकी विमुक्ताऽऽध्या-

त्मिकी तु तस्यारूपताऽहस्यता चेन्द्रियवदिति १३ ६ २३५

इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनम् ...

१४-१६ ७ २३५

विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वम् ...

१७-१९ ८ २३८

सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्ति-

मत्वात्तस्यैव तन्निर्मातृत्वम्, २०-२२ ९ २४१

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

साधनाख्यतृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरजीवरूपसूक्ष्मभूतवेदितस्यैव-

तो गमनम् १-७ १ २४४

७

कर्मान्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकांतरारो-

हणम्,	८-११	२	२४९
पापिनां धाम्यलोकयमनम्,	१२-२१	३	२५२
अवरोहिणो जीवस्य विषदादिसमानत्वम्,	२२	४	२५७

स्वर्गाद्वतरणकाले स्वर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुरुष-यो-
पितृ क्रमशो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ
च जन्मनि त्वरा, तदितरेषु च जन्मनि वि-

लम्ब इति,	२३	५	२५९
----------------	----	---	-----

सत्त्वादी जीवस्य न मुरूपजन्म किंतु संश्लेषमा-
त्रमिति, २४-२७ ६ २५९

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

स्वप्नवृद्धौर्मिथ्यात्वकथनम्,	१-६	१	२६२
शुषुप्तिस्थानरूपस्य हृत्स्थब्रह्मण एकत्वस्थापनम्, ७-८	७-८	२	२६६

स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात्समुद्घोषो नाप- रस्येति,	९	३	२६७
मूर्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वम्,	१०	४	२६९
ब्रह्मणो मीरुपमावस्य वेदान्तसंमतत्वम्, ... ११-२१	११-२१	५	२६९
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनम्, ... २२-३०	२२-३०	६	२७५
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनम्, ... ३१-३७	३१-३७	७	२८०
कर्मफलोत्पत्तिं प्रतीश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति, ३८-४१	३८-४१	८	२८४

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

छान्दोग्यवृहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाशिविधो-

पासनयोर्विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वम् ... १-४	१-४	१	२८६
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वम्,	५	२	२८९
छान्दोग्यकाण्वशास्योरुद्वीयत्रिद्यामेदकथनम्, ६-८	६-८	३	२९०
ब्रह्मदृष्टैर्गुणैनाक्षरोद्वीयपरेकत्वसंपादनम् ... ९	९	४	२९३
यसिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वम्	१०	५	२९४

आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफल-

त्वेन सर्वज्ञात्माह समानत्वाद्यवस्थापकविध्य-

मावाच तेवाहुपसंहर्तव्यत्वम्, ११-१३	११-१३	६	२९५
---	-------	---	-----

पुरुषज्ञानस्य संसारकारणज्ञाननिवर्तकत्वानुरूप-			
धस्यैव वेद्यत्वम्,	१४-१५	७	२९६
ईश्वरस्यैवाऽऽत्मशब्दवाच्यत्वं न विराज इति, ...	१६-१७	८	२९८
काण्वच्छान्दोग्यपष्ठयोर्द्वयोर्वस्वेकत्वम्, ...	१८	९	३००
प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्नताबु-			
द्ध्याचमनयोरनग्नताबुद्धेरेव विधेयत्वम्, ...	१९	१०	३०२
काण्वानामग्निरहस्यब्राह्मणवृहदारण्यकयोः पठि-			
तायाः शाण्डिल्यविद्याया एकविधत्वम्, ...	२०-२२	११	३०३
अहरित्पादित्पगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेद्य-			
पुरुषस्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तन्नामविशेषस्य			
युक्तत्वम्,	२३	१२	३०४
विद्यैकत्वाभावात्संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डि-			
ल्यविद्याविश्वनुपसंहार्यत्वम्	२४	१३	३०५
तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वम्	२५	१४	३०६
वेदमन्त्रप्रवर्णादीनां विद्यानङ्गत्वम्,			
अर्धवाद्त्वेन पापपुण्यपुरुषा-	} १ वर्णकम्	२६	१५ ३०७
यनस्य हानाबुपसंहर्तव्यत्वम्			
पापपुण्यविधूननस्य हानार्थ-	} २ वर्णकम्		
कत्वमेव न चालनार्थकत्वम्			
मरणात्मागुपास्ये साक्षात्कृते	}	२७-२८	१६ ३११
सुकृतदुष्कृतक्षयः,			
उपासकस्यैवार्चिरादिमार्गो न ज्ञानिन इत्यस्य			
व्यवस्था,	२९-३०	१७	३१३
सर्वाभ्युपासनामुत्तरमार्गविधानम्	३१	१८	३१४
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्निवृत्ता न तु पाक्षिकी-			
त्यस्य प्रतिपादनम्,	३२	१९	३१५
आत्मस्वरूपलक्षकाणां निवेदानां परस्परोपसंह-			
र्तव्यत्वम्,	३३	२०	३१६
कतं पिबन्ताविति ह्य सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्धै-			
र्यैकत्वम्,	३४	२१	३१८
एकशास्त्रास्ययोरुपस्तकहोत्रपोर्वाह्यणयोर्विद्यैक-			
प्रतिपादनम्,	३५-३६	२२	३१९

उपासनाथं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्,	३७	२३	३२१
सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्,	३८	२४	३२२
द्वहाराकाशहार्दकाशयोरुपसंहृतन्यत्वम्,	३९	२५	३२३
उपासकस्य भोजने प्राणाहुतिउपापात्तिः, ...	४०-४१	२६	३२४
उद्गीथकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनिष्टतत्त्वम्	४२	२७	३२५
संघर्षविद्याक्ताधिदेववाय्वध्यात्मप्राणयोरनुचिन्त-			

नस्य पृथक्त्वम्, ४३ २८ ३२७

मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वस्वीकारः, ... ४४-५२ २९ ३२८

भौतिकस्याऽऽत्मत्वनिराकरणपूर्वकतद्व्यवस्थाऽऽ-

त्मत्वप्रतिपादनम्, ५३-५४ ३० ३२९

ऐतरेयगतोक्त्योपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौपीत-

क्यामपि समानत्वम्, ५५-५६ ३१ ३३०

विराड्भूतपद्मैश्वरानरस्य कुलस्थैव ध्यातव्यत्वं न

तर्ह्यस्येति ५७ ३२ ३३७

अनुष्ठातव्यशाण्डिल्यद्वहारादिविद्यानां वेद्यमह्य-

मिषत्वेन मिश्रत्वम्, ५८ ३३ ३३८

आत्मनः सगुणोपासनापामेकस्य द्वयोर्वहनां

चोपासनानां वैकल्पिकनियमकथनम्, ... ५९ ३४ ३३९

विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छि-

कत्वम्, ६० ३५ ३४०

विकल्पसमुच्चययोर्वाध्याकाम्यम्, ६१-६६ ३६ ३४०

उक्ताध्यापस्य चतुर्थपादे ।

आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न तत्त्वार्थत्वम्, ... १-१७ १ ३४३

ऊर्ध्वरेतोरुपासनापामसितत्वव्यव-

स्थापनम् १८-२० २ ३५०

लोककामिनामाभिमिषां मह्यनिष्ठा-

मर्हत्वम्, २१-२२ ३ ३५२

उद्गीथावयवस्वीकारस्य ध्वेयत्वम् ... २३-२४ ४ ३५३

औपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावकत्वम् ... २५-२६ ५ ३५५

आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम् ... २७-२८ ६ ३५६

विद्यायाः स्वात्मसौ कर्मसापेक्षत्वम्, ... २९-३० ७ ३५७

आपदि सर्वान्नाम्पनुज्ञानम् ... ३१-३२ ८ ३५८

विद्यार्थानामाश्रमधर्माणां च यज्ञादीनां सकृदनु-

ज्ञानम्	३२-३५	८	३५९
अनाश्रमिणो ज्ञानसंभावनम्,	३६-३९	९	३६२
आश्रमिणामवरोहामावनिरूपणम्,	४०	१०	३६४
अदोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तसंज्ञावः,	४१-४२	११	३६५
अदोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तस्याऽऽमुष्मिकशुद्धिजन-							

कत्वं तादृशशुद्धिमतो-न्यवहारानर्हत्वं च,	४३	१२	३६७
उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्,	४४-४६	१३	३६८
मौनस्य विधेयत्वम्,	४७-४९	१४	३६९
शाल्यस्य मावशुद्धित्वं न कथःकामचारोभय-							
त्वम्,					५०	१५	३७२
इह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानो-							
त्पत्तेः पाक्षिकत्वम्,	५१	१६	३७२
सालोक्ष्यादिमुक्तीनां जन्मत्वेन सातिशयत्वं			
निर्वाणमुक्तेश्च निरतिशयत्वम्	५२	१७	३७३
इति तृतीयोऽध्यायः ॥							

अथ फलारूपचतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे ।

अवणादीनामाधर्तनीयत्वम्,	१-२	१	३७५
ज्ञात्रा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो ब्राह्मत्वम्	३	२	३७६
प्रतीकेऽहं हृदयमावः,	४	३	३७७
अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मविषयः कर्तव्यत्वम्,	५	४	३७८
कर्माङ्गेष्वविद्यादिगुह्यीनां कर्तव्यत्वम्	६	५	३७८
उपासनायामासनस्य निषेधत्वम्,	७-१०	६	३७९
ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशक-							
लानामनियमः,	११	७	३८०
उपासीनामामरणमावृत्तिः,	१२	८	३८१
ज्ञानिनः पापलेपामावः,	१३	९	३८२
ज्ञानिनः पुण्यलेपामावः,	१४	१०	३८३
संचितयोरिवाऽऽरब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयस-							
मये विनाशाभावः,	१५	११	३८३

अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो विद्यापथोर्नृशस्या-			
विनाशः	१६-७	१२	३८४
सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणस्तार-			
तन्वेन विद्यासाधनत्वम्,	१८	१३	३८६
अधिकारिणां मुक्तिसद्भावः,	१९	१४	३८६
उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।			
वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण...	१-२	१	३८७
मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः	३	२	३८७
प्राणस्य जीवे लवानन्तरं पुनर्मूर्तेषु लयः,	४-६	३	३९०
ज्ञान्यज्ञानिनोरुक्तान्तेरपि साम्यम्	७	४	३९१
तेजःप्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या लयः, ८-११	५	३९२	
देहादेव प्राणोक्तान्तेर्निषेधः,	१२-१४	६	३९४
तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः,	१५	७	३९६
तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः, १६	८	३९६	
उपासकस्योक्तान्तेर्निषेधवत्त्वम्,	१७	९	३९७
निश्चायमपि भूतानां रश्मिप्राप्तिः,	१८-१९	१०	३९८
दक्षिणापनमुत्सोपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः,	२०-२१	११	३९९
उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।			
अधिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्,	१	१	४०१
संपत्तरादित्वयोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ संनिवे-			
शयितव्यौ	२	२	४०२
वरुणादीनां संनिवेशादधिरादिमार्गस्य व्यपस्या-			
पितृत्वम्,	३	३	४०३
अधिरादीनामातिवाहिकत्वम्,	४-६	४	४०४
उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनम्,	७-१४	५	४०५
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाप्रापणम्,	१५-१६	६	४०९
उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।			
मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वम्,	१-३	१	४१०
मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिज्ञत्वम्	४	२	४११
मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत्प्रतिशेषत्वनि-			
र्विशेषत्वे,	५-७	३	४१२

[१२]

प्रतिपाद्यन्तः ।

सूत्रम् । अपि । प्रमाणम् ।

अविद्यादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य			
भोग्यवस्तूनां सृष्टौ मानससंकल्पस्यैव हेतुत्वम्	८-९	४	४१३
एकस्यापि पुरुषस्य देहमात्राभावयोरैच्छिकत्वम्	१०-१४	५	४१४
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम् १५-१६	६	४१६
ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वात-			
न्त्र्याभावेऽपि भोगभोक्ष्योस्तेषां स्वातन्त्र्य-			
सिद्धिः १७-२२	७	४१७

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

समाप्तं व्यासाधिकरणगतविषयानुक्रमणी ।

॥ समाप्तमिदं व्यासाधिकरणार्थदर्शननिर्घण्टपत्रकम् ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीरामकिरकृतपा

ब्रह्मामृतवर्षिणी

इत्यभिधया वृत्त्या श्रीशंकरानन्दमगधाद्विरचितया क्षीपिकया च
समेतानि श्रीमद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणि ।

श्रीरामचरणद्वंद्वमद्वयानन्वसाधनम् ।

नमामि षड्भोजोगात्याषाजोऽपि सुखं यतः ॥ १ ॥

संगतिः संशयः पूर्वपरपक्षौ तयोः फलम् ।

भाष्यस्थाः श्रुतयः सर्वाः सूत्राण्यनवशेषतः ॥ २ ॥

व्याख्यायन्ते स्फुटं न्यायैर्मतभेदोऽपि कुत्रचित् ।

उच्यते सुखबोधार्थं श्रीरामो वीक्षतामिवम् ॥ ३ ॥

इह सलु नित्याध्ययनविधिनाऽधीतस्वाध्यायमापातज्ञानवन्तं पुरु-
षार्थकाममैहिकामुष्मिकफलेषु विरक्तमुपलभमानः परमकारुणिको मुनिः
सूत्रपामास—

(ब्रह्मणो विचार्यत्वम् । अचि० १)

अथातो ब्रह्मविज्ञासा (१)

अत्राद्यशब्देन साधनचतुष्टयसंप्रत्ययानन्तर्यमुच्यते । 'तद्यथेह कर्म-
चित्तो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते' [छा० ८
१ । ६] इत्यादिना कर्मफलानामनित्यत्वम् । 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-
तान्माहुरणो निर्बिदमापात्रास्त्यक्तः कृतेन' [मु० १ । २ । १२] इति
वैराग्यं कर्मफलेषु दर्शितम् । 'शान्तो दान्तः' इत्यादिना ज्ञान्त्पादिः ।
'न च स पुनरावर्तते' [छा० ८ । १५ । १] इत्यादिना मोक्षस्य नित्य-
त्वेन तत्रेच्छा । एतदानन्तर्यमेव साधनचतुष्टयसंप्रत्ययानन्तर्यम् ।
अर्थात्मोक्षकामोऽधिकारी सूच्यते । अतःशब्देन साधनचतुष्टयस्य संभा-

७ नमस्तुभ्यं महामाये वरदे कामरूपिणि ।

विद्यारम्भं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥ १ ॥

* अक्षुभो मोक्षः ।

यना । ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेनाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन प्रयोजनत्वं ब्रह्मण उक्तं भवति । एवं च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमूताधिकायां विसमर्पकत्वेन समन्वया-
 द्धसिलविचारोपोद्घातत्वादावावस्य सूत्रस्य संगतिः । अथणविधिविषय-
 वेदान्तवाक्यैः स्वार्थनिर्णयायास्यापेक्षणाच्छ्रुतिसंगतिः । एवं सर्वेषां
 सूत्राणां श्रुतिसङ्गतिः । विशेषतो ब्रह्मपरवाक्यतात्पर्यनिर्णायकन्या-
 यसूचकत्वाद्ब्रह्मविचारात्मकशास्त्रसंगतिः । एवमग्रेऽपि शास्त्रसंगति-
 क्त्या । अयातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिः सूत्रैः सर्वे वेदान्ता ब्रह्म-
 परा इति समन्वयप्रतिपादनात्तेषामाध्यायं समन्वयाध्यायसंगतिः ।
 प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां विचार्यत्वादावायं पादसं-
 गतिः । प्राथम्यादस्य सूत्रस्याधिकरणसंगतिर्नापेक्षिता । एतदान-
 न्तर्यं त्वितरेषामपेक्षितं तच्च तत्तदधिकरणप्रस्तावे वक्ष्यामः । तत्र
 तावत् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' [पृ०
 २।४।५] इति वाक्यं द्रष्टव्य इत्यात्मसाक्षात्कारफलमनुद्य तरसाध-
 नत्वेन अथर्णं विदधाति । अथर्णं नास सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानामहि-
 तीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूलम्यावविचारस्तादृशविचारा-
 त्मकं वेदान्तशास्त्रमारम्भणीयं न वेति संदेहः । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्ष-
 युक्तिद्वयं संशयबीजं द्रष्टव्यम् । तत्र पूर्वपक्षः—शास्त्रं नाऽऽरम्भणीयं
 विषयप्रयोजनशून्यत्वात् । *तथाहि संदिग्धं हि विषयः । ब्रह्म तु
 जीवात्मना ब्रह्मात्मना वा न संदिग्धम् । अहंप्रत्ययेन 'सत्त्वं ज्ञानम-
 नन्तं ब्रह्म' [तै० २।१] । इति वाक्येन निश्चितत्वात् । न च
 तत्त्वमस्यादिवाक्येनैक्यप्रतिभासनावर्हप्रत्ययेन भेदावभासनात्संशयः ।
 अबाधिताहंशत्यवविरोधैक्यश्रुतेरुपचरितार्थत्वात् । नचाध्वस्तात्म-
 विषयत्वमहं प्रत्ययस्य । स्वयंप्रकाश आत्मन्यध्यासापोऽनात् । नापि
 प्रयोजनम् । उक्तकपत्रह्यज्ञानेऽपि मुक्तेर्दर्शनात् । तस्माच्छास्त्रं नाऽऽ-

शंकरस्य नमस्कारं कृत्वा शंकरमाव्यगा ।

सूत्रव्याख्या हि तच्छ्रोतुमुद्यत्सार्थां क्षिपते मया ॥ २ ॥

* तदेव विषयप्रयोजनशून्यत्वमेव दर्शयति । + ननु अव्यस्तात्मविषयत्वेन आनोऽहं-
 प्रत्यय इत्यादावप्य निराकरोति । न चेति । × अयोनोदिति । तमःप्रत्ययशब्दिरुद्धत्व-
 योर्नैक्यमनयोर्देहात्मनोः शुक्तिरन्तर्द्वन्द्वोन्वतादात्म्याभ्यामसत्त्वानिरूपणादिति भावः ।

रम्भणीयमिति प्राप्ते राद्भ्रान्तः—शास्त्रमारम्भणीयम् । विषयप्रयो-
जनयोः सम्भवत् । भुत्पहृम्यपविरोधेन जीवामिन्नब्रह्मणः संदिग्ध-
त्वेन विषयत्वात् । न च भुत्पहृम्यचरितार्थत्वम् । *उपक्रमादित्यर्थे लि-
ङ्गसहकृतानेकवाक्यानामुपचरितार्थत्वायोगात् । मनुष्योऽहमित्यादौ परै-
रपि भ्रमत्वेन + स्वीकारात् । × कर्तृत्वाद्यंशेऽपि भुतिबलाद्भ्रमत्वमास्थे-
यमिति नाध्यासानुपपत्तिः । न केवलं संदिग्धत्वेनापि तु विषयस्तत्वे-
नापि विषयत्वम् । ननु स्वयंप्रकाश आत्मानि कथं संदिग्धादिरिति चेत् ।
मानाद्याविद्यावशात्तादृशेऽप्यात्मन्यध्यासस्यानुभक्तिसंज्ञतया स्वरूपज्ञा-
नस्य तद्विरोधित्वाच्चापि + फलाभावाः । यथावत्स्वरूपसाक्षात्कारस्ये-
दानीमसंभवेऽप्यसंभावनादिशङ्काकलङ्कितत्वेन = निवर्तकत्वाभावेऽपि
श्रवणमनननिदिध्यासनैः शङ्कायां निरस्तायां ब्रह्मसाक्षात्कारेणाविद्या-
निवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावात् । तथा च भुतिः—‘तरति शोकमात्म-
बिम्ब’ [छा० ७ । १ । ३] ‘एतद्यो धेद निहितं गुहायां सोऽविद्या-
ग्रन्थि विकिरतीह सोम्य’ [मु० २ । १ । १०] इति । तस्माद्विषय-
फलसंभवाच्छास्त्रमारम्भणीयम् । अत्र कृत्स्नशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्म ।
अध्यापैस्तु प्रतिपाद्यानि समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तदुक्तम्—

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्तुब्धगुर्विधाः ।

समन्वयाविरोधी ह्यै साधनं च फलं तथा ॥ १ ॥ इति ।

तत्र विवरणमतानुसारिणः सूत्रे कर्तव्येति पदमध्याहृतव्यमिति
वदन्ति । तथा हि ॥ द्रष्टव्य इति परमपुरुषार्थसाधनं ज्ञान-

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिरव्यासितस्येवमादिभं सूत्रम् । अधी-
तस्याध्यायेनाकर्तृत्वादिकूपस्याऽऽत्मनोऽनवधारणात्तद्व्यधारणाच्चावि-
द्यानिवृत्तेर्नोक्तस्य सिद्धेरित्यात्मनो ब्रह्मणो विचारस्य कर्तव्यतामाह—
अथेति । अथशब्दः साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्गताह । अतःशब्दो हेतुर्धः ।
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । यस्मादग्निहो-

* उपक्रमोपसंहारम्यासोऽपूर्वकफलम् । अर्थमादोषतरी च लिङ्गं तात्पर्यमिमे ।
+ स्वीकारादिति अहं मनुष्य इत्यादि बुद्धेर्देहताद्याभ्यासासंभवेनोत्पद्येति शब्दः । × तेन
कर्तृत्वादिनाऽपि न जीवत्वासंदिग्धत्वं तस्य भ्रमत्वादिन्यर्थः । ÷ यच्छं प्रयोगवन्म् । =अवि-
चेत्यादि । ॥ द्रष्टव्य इति दर्शन्यदिश्य श्रवणादि विधीयते ।

मनुष्याय कृत्वा तत्र 'ह्यसुषणा' [मु० ३।१।१] इत्यादिना
 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' [मु० ३।२।९] इत्यादिना च भिन्ना-
 भिन्नविचारयोः साधनत्वेन पक्षप्राप्तौ श्रोतव्य इत्यनेन प्रकृतिलक्षण-
 याऽभिन्नात्मविचार एव साक्षात्कारसाधनमिति नियम्यते। एवं च 'नावे-
 दविन्मनुते तं ब्रूतन्तं० तं तथोपनिषदं पुरुषम्' इत्यादिना ब्रह्मणि प्रमा-
 णान्तराभावात्प्रमनानिर्विध्यासनसहकृतं विचारितवेदान्तवाक्यमेव हेतु-
 रिति संपद्यते। तथा च विचारविषयपेक्षिताधिकायां दीनामामात्मिक-
 स्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्। तस्यानुवाक्यत्व आनर्थक्यं
 स्वादिति कर्तव्यपदार्थाहारः शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये श्रुतिसाक्ष्यत्वा-
 द्वा। एवं सति जिज्ञासेत्यत्र प्रकृत्वा+साध्यं ज्ञानमजहल्लक्षणया प्रत्ययेने-
 ष्टासाध्यविचारो जहल्लक्षणया बोध्यत इति नवीनमतम्। विवरण-
 दिप्पण्यां तु प्रकृतेः ×सिद्धं ज्ञानमात्रवाचकत्वमङ्गीकृत्य साध्यज्ञानेऽपि
 जहल्लक्षणैवेत्युक्तम्। तथा चायं सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः—साधनचतुष्टयसंप-
 न्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं वेदान्तानां
 विचार्यत्वं चार्थाह्वयते। तथा चोक्ताधिकारिणो मोक्षसाधनब्रह्मज्ञा-
 नाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इत्याधिकार्य इति। मिश्रमतानुसा-
 रिणस्तु श्रुतिसूत्रयोरैकरूप्यनियमाभावं विषयप्रयोजनज्ञानादेव पुरुष-
 प्रवृत्तिसिद्धिं श्रवणविध्यसंभवं च मनवानाः कर्तव्येति पदं नाप्याहर्त-
 मिति वदन्ति। तेषां मते साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवति
 कर्मफलस्यानित्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानात्परमपुरुषार्थश्रवणाच्चेति श्रौतोऽर्थः।
 ज्ञानस्य विचारसाध्यत्वाद्विचारकर्तव्यताऽऽक्षिप्यत इति विचारकर्तव्य-
 ताऽऽर्थिक्येवेति। अत्र विचारानारम्भवादिन उपायान्तरसाध्या मुक्ति-
 रिति फलम्। सिद्धान्तिनस्तु विचारसंभवाद्ब्रह्मज्ञानसाध्यैव मुक्ति-
 रिति फलफलिभावः ॥ १ ॥

त्रादिकर्मनित्यफलं ब्रह्मज्ञानं चानन्तफलं तस्माच्छ्रमवद्वादिसाधनचतु-
 ष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य जिज्ञासा कर्तव्येति शास्त्र-
 शेषः ॥ १ ॥

* आनातीत्यर्थः। + ज्ञावानुसाध्यमजहल्लक्षणया। तत्रानहल्लक्षणा वाच्यार्थापरित्या-
 गेनानिन्ते वृत्तिः। यथा शोणसिद्धिरी शोणो भावतीति वैशिष्टे ब्रह्मणा। साध्याविशिष्टं
 ज्ञानमजहल्लक्षणया बोध्यते। × विचारेण सिद्धं निष्कं ज्ञानं न तु निष्कत्वानमित्यर्थः।

एवं प्रथमसूत्रे ब्रह्ममीमांसायाः प्रतिपादितत्वात्तस्याश्च लक्षणप्रमाण-
समन्वयापिरोक्षसाधनफलविषयतयाऽनेकविधत्वेऽपि प्रथमं ब्रह्मणः
प्राधान्यात्तल्लक्षणार्थमिदं सूत्रम्—

(ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्, अधि० २)

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अस्य पूर्वाधिकरणेन संदिग्धत्वाद्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तम् । जन्मादेरन्य-
निष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणमाभावेन स्वरूपस्यैवामावादित्वेवैकपाक्षेपसंगतिः ।
एवं पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्तिमुत्तराधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिं चादेक्ष्य
यथासंभवमाक्षेपसंगतिस्तत्र तन्नोद्धा । हटान्तप्रत्युदाहरणसंगती च
सर्वत्र भवतः । प्रकृते तु यथा संदिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्म विचार्यम् ।
एवं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति हटान्तसंगतिः ।
यथा विचार्यत्वे हेतुर्न तथा लक्षणसद्भावे हेतुरस्तीति प्रत्युदाहरणसं-
गतिः । पूर्वसूत्रस्थब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तपेयाच्च फलम् । अस्यैवं विषय-
वाक्यम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीयन्ति ।
यत्प्रयत्नमसिद्धिं विनाति । तद्विजिज्ञासस्य । तद्ब्रह्मेति ' [तै० ३ । १] ।
प्रयत्नि स्त्रियमाणानीत्यर्थः । अत्र सूत्रमात्रं जन्मादिकं ब्रह्मलक्षणं न
वेति सिद्धेः । जन्मादेः प्रयत्ननिष्ठत्वेन ब्रह्मसंबन्धामावाप्तं तल्लक्षणत्व-
मिति प्राप्तम् । न च 'सर्वं ज्ञानम्' [तै० २ । १] इत्यादिवाक्यपक्ष-
सत्यत्वादिकं लक्षणं भवतििति वाच्यम् । अप्रसिद्धत्वादिति प्राप्तेऽभि-
धीयते—अगजजन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं तदस्य* सत्त्वाविकं स्वरूप-
लक्षणम् । न च लोके सिद्धभिन्नार्थत्वात्सत्पादीनामेकब्रह्मलक्षणत्वं न
प्रसिद्धमिति वाच्यम् । +सत्त्वादिपदानाम् स्रष्टा×धत्वेनैकब्रह्मपर्यवसादि-

पूर्वाधिकरणे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत
आह भगवान्सूत्रकारः—जन्मेति । जन्मोत्पत्तिरादिर्यस्य तद्विदुं जन्म-

* अभावलक्ष्यमात्रे लक्षणं तदस्यम् । यथा शास्त्रं चन्द्रस्य । यावत्तस्यमात्रे
लक्षणम् । यथा गोः साक्षादित्यस्यम् । + सत्त्वादित्यनामिति । भिन्नार्थज्ञानमात्रे विद्युत्त-
न्नातनायामात्रादिशब्दानामेकदेवदत्तमर्थाधित्वे (पर्यवसायित्वे) यथा न विरोधस्तथा
लोकसिद्धमिहापानां सत्त्वादित्यनामस्रष्टापर्यवसायित्वे सत्स्रष्टागतिरिति भावः ।
× अस्तत्कार्त्तं नाम स्वचक्षुषस्तिष्ठान्दर्पसंसर्गाद्योत्पन्नान्नस्रष्टव्यम् । यथा प्रकृत्यस्रष्टा-
श्चन्द्र इत्यादिलक्षणमात्रपानां लोके लक्षणमात्रं चन्द्रादित्यचिमात्रहेतुत्वात्सर्वमलक्षणा
चाविरुद्धा सर्वैरर्थादप्यैकस्याः स्रष्टृहेतुत्ववर्त्तमानायाः सत्त्वज्ञानादित्यैकस्य अत्र
मातीति च पक्षासिद्धिः । नापि हेतुसिद्धिः । उत्तरमादिलिङ्गैर्वेदानानामिदानींचास्रष्टव्यमात्रे
तत्पर्यमिदंशक्तत्वादिति भावः ।

त्वेन लक्षणत्वसंभवादिति । सूत्रार्थस्तु—जन्माऽऽदिर्पस्येति * तद्गुणसंवि-
ज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासाधः । पूर्वसूत्रस्यब्रह्मपदानु-
बद्धस्तत्पदाध्याहारस्तेनास्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितस्य प्रपञ्चस्य जन्मस्थिति-
भङ्गं यतो भवति तद्ब्रह्मेत्यर्थः । चक्षुष्यव्यभिचाराज्जन्मादिकारणत्वं
प्रत्येकं लक्षणं संभवति तथाऽप्युत्पादकत्वमात्रं निमित्तेऽपीत्युपादाऽन्तव-
सिद्ध्यर्थं त्रयग्रहणम् । न च ल+प्रग्रहणेनैव तस्मिन् शेषवैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । न ह्युपादानत्वं कुलालधर्मतयोच्यते किंतु प्रकृतिविका—रम्भाये-
नाद्वितीयब्रह्मसिद्ध्यर्थमेवैव च भवतु ब्रह्मोपादानं कुलाऽलवद्विघाताऽन्य
एवास्तु । राज्यस्थितौ राज्यञ्चान्य एव स्थितौ कर्ताऽस्त्वित्याशाहू मा
भूदिति त्रितयग्रहणं कृतमिति ॥ २ ॥

एवं जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तं तदार्थिकं सर्वज्ञत्वं
हेत्वन्तरेण समर्थयितुमाह—

(ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम्, अवि० ३)

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रं वेदस्तद्योनित्वं तत्कर्तृत्वं सर्वज्ञकल्पवेदकर्तृत्वादिषु ब्रह्म सर्वज्ञ-
मित्यर्थः । अत्र सर्वज्ञत्वानिर्धारणं पूर्वपक्षफलं तन्निर्धारणं सिद्धान्त-
स्थितिभङ्गं जन्माद्यस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थापितस्य विचित्रस्य जगतो यतो
यस्मात्सर्वज्ञात्सर्वज्ञकेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे सत्यज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मणो विसदृशजगज्जन्मादिकार-
णत्वं तदस्थलक्षणमुक्तम् । अर्थात्सर्वज्ञता च । इदानीं वेदस्याजायमान-
सत्वेन तामाक्षिप्य 'अस्य महतः' इत्यादि वाक्याद्वेदगन्ममः प्रमितेरुक्ता

* विधेयान्वयिस्वषट्कारणवार्थकत्वं तद्गुणत्वम् । यथा लम्बकर्मणावधेति । विधे-
यानन्वयिस्वषट्कारणवार्थकत्वमतद्गुणत्वम् । यथा चित्रगुः । + ब्रह्मानन्द्यामित्याभाषा-
दिति मावः । ×उपादानत्वसिद्धीति । कर्मकारणत्वस्य स्थितिकरणत्वस्य च विभक्तिकारण-
साधारण्यानुपादानत्वप्रत्यायनाय प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि लब्धो दर्शित इति मावः । + तर्हि
श्रुतौ जन्मादिकारणकप्रतिपाद्यं त्वर्थं लपमानप्रतिपादनादेवेष्टसिद्धेरित्याह नचेति । = सत्प्र-
कृतिको विकारः स तद्विभक्त इत्यर्थः । + कुलालादिवदिति । घटनमनि नृदतिरिक्तकुलाल
इव नगजन्मन्यप्युपादानब्रह्मोपेक्षयाऽन्यकर्तृरूपनिमित्तं भविष्यतीति तस्यैव ब्रह्म
भवष्यतीति तस्यैव ब्रह्मणः श्रुतौ नगजन्मनकर्तृत्वमुक्तं तथा राज्यस्येति पाठनस्ये-
षः पठनीयप्रमाणानुवादानातिरिक्तराज्यजगदः स्थितौ नगदुपादानब्रह्मोपेक्षयाऽन्यनिमित्तं भवि-
ष्यतीति तस्या भूदिति त्रितयग्रहणमिति मावः ।

१. फलम् । अथवा वेदनित्यत्राब्रह्मणो विश्वयोनित्वा नेति शङ्कामपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते । अस्मिन्मध्ये श्रौतप्रतिज्ञैवेवं संगतिः । पूर्वसूत्रोक्तजगत्कारणत्वस्यैव समर्थनात् । 'अस्य ब्रह्मतो भूतस्य निःश्वसितमेवेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' [बृ० २ । ४ । १०] इत्यादिवाक्यमस्य सूत्रस्य विषयः । अस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणो निःश्वास इवा-नापासेनैव वेदः सिद्ध इत्यर्थः । अत्र ब्रह्म वेदं करोति न वेति सिद्धे न करोति 'वाचा विरूप नित्यया' इति नित्यत्ववचनात् । अस्मिन्मध्ये विरूपेति देवतां संबोध्य नित्यया वाचा स्तुतिं श्रेयेति प्रार्थयते ।

अनादिनिधना नित्या बाहुल्यमृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या धतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति स्मृतेः । अतो न वेदकर्तृत्वं ब्रह्मण इति न जगद्योनित्वमिति प्राप्ते श्रूमः—निःश्वसितन्यायेन वेदोत्पत्तिवचनात् । 'तस्माद्यज्ञासर्व-भुत भवः सामानि जज्ञिरे' इति सर्वैर्धैर्ह्यमानाद्यज्ञशब्दवाच्या ब्रह्मणो जज्ञिरे' इति वेदकर्तृत्वप्रतीतिर्विश्वयोनित्वम् । एतदनुसारेण वाचेत्यादिभूतिस्मृत्योरर्थवादत्वम्* । न च वेदस्य सकर्तृकत्वे पौरुषेयाव-मुपलभ्य विरचितत्वानङ्गीकारादिति । अस्य सूत्रस्य द्वितीयं वर्णकम्—पूर्वसूत्रे जन्मादिकारणत्वकथनेनाङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्पटव-दित्यनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणमित्याशङ्का स्यात् । त(सोना)न्मा भूद्विती-दमुच्यते । ब्रह्म न मानान्तरेष्वं कुतः शास्त्रयोनित्वात् । शास्त्रं वेदो योनिः प्रमाणं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । 'तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' [बृ० ३ । ९ । २६] इत्युपनिषद्देष्टव्यप्रतीतेनविद्विन्मनुते तं बृहन्त-

सर्वज्ञतां समापत्ते—शास्त्रेति । विचित्रस्य ऋग्येदादेः शास्त्रस्य योनिः कारणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च पुंसां येनोपदिश्यते ।

तन्मार्गोपदिश्यन्ते शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

* अर्पणदत्तमिति । तथा भान्तिप्रकाशिष्ठानं वेदस्य स्तवकथ्येति भावः । × उक्त-
म्येति । परमेश्वरः सङ्कतपूर्वकस्वीयसनादीयममममं केदं तदर्थं च गन्तव्यं करोति । यत्र
हि अर्पणानपूर्वकं वानपत्त्या तत्रैव पौलमेयता । अत्र यौगपद्यान सा युक्तेति भावः ।

मिति श्रुत्या स्पष्टं यानान्तरनिषेधाच्च । अनुमानं तु अनुकूलतर्कतयैवोप-
युज्यते न स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' [तै०
२ । १ । १] इति श्रुतेर्वैद्वेद्यत्वं कथमिति चेन्न । लक्षणावृत्तिविषय-
त्वेन ज्ञात्राद्योनिर्णयैतन्वाविषयत्वेनाप्रमेयत्वमित्यविरोधात् । पूर्वसूत्रे
द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं तदाक्षिप्य समाधीयते
तथा चाऽऽक्षेपसंगतिः । फलं तु पूर्वपक्ष उपनिषत्सु सुमुमुक्षुप्रवृत्त्यनुप-
पत्तिः सिद्धान्ते प्रवृत्तिसिद्धिरिति ॥ ३ ॥

वेदान्ताः कर्मशेषभूत*कर्मविपरा उत निष्पद्यु-द्धबुद्धमुक्तब्रह्मपरा
येति संशये न ब्रह्मपरा अहेयानुपायेषसिद्धब्रह्मपरत्वे निष्प्रयोजन+स्व-
सापेक्षत्वयोः प्रसङ्गात् । तदुभयनिवारणाय कर्तुं वैवर्तादिति पाद्वन्द्वा
कर्मपरत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः—

(वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्, अधि० ४)

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुल्यशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म वेदान्तेषु तात्पर्येण प्रतिपाद्यते
कुतः समन्वयात् । सम्पगन्धयः समन्वयस्तस्मात् । अन्वयस्य × सम्पकत्वं
तात्पर्यवचकम् । वेदान्ता न कर्त्राद्विप्रतिपादका भिन्न=यकरणस्थत्वाद् ।
न च प्रकरणमेवाहुपा=सनाविधिपरा इति वाच्यम् । तत्त्वब्रह्मादीनां
विधिरहितानां बहुलमुपलब्धेः ० स्वरूपज्ञानादपि नार्थं सर्प इत्यादिषद्-
नर्थनिवृत्तेः प्रयोजनस्य सद्भावादपि विधिशेषत्वकल्पनायोगात् । न
च ॥ सापेक्षत्वं रूपादिविहीनस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागम्यत्वेन तत्प्रति-

अथ वा पूर्वाधिकरणे यतो वेत्यादि शास्त्रं न विचारितं किं तु क्षित्या-
दिकं सकर्तृकमित्यनुमानमुक्तमिति शङ्कां निवर्तयितुमद्वयाद्यगम्यत्वेन
ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणात्तामाह—शास्त्रेति ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणे शास्त्रव्यतिरिक्तप्रमाणायाम्यत्वमुक्तम् । साक्षादेव शास्त्र-

* तत्र त्वं भद्रवाच्यानां कर्तृत्वावकत्वं तत्पदार्थानां देवतात्वावकत्वं विधिविपादि-
वाक्यानां फलसाधकत्वम् । + निष्प्रयोजनेति । लोके सिद्धार्थप्रतिपादकानां घटः
सुन्दर इत्यादीनां निष्प्रत्यक्षदर्शान्मानान्तरेणैवत्वेन तज्ज्ञानापेक्षाचेति भावः ।
× असम्पदार्थकत्वम् । = निवेति । कर्मविशेषान्तरस्य प्रकरणान्तराधीतानां कर्म तच्छेषार्थं
मात्रमात्रादिति भावः । ÷ उपासनेति । मोक्षप्राप्त्यैः सद्ब्रह्मास्तीति भावयेदिति विधि-
परा इत्यर्थः । ० हेयोपादेयसहितवापुषेयान्तर्यवकमिति तत्राऽऽह—स्वरूपज्ञानादिति ।
॥ सिद्धस्य यानान्तरागम्यत्वादियन्त्रकत्वमाशङ्क्य निराकरोति— न चेति ।

(४०१०) पादकवेदान्तानां सापेक्षत्वाभावात् । तस्मादुपक्रमोदिलिङ्गे-
दान्तानां ब्रह्मपरत्वमेवेति । उपक्रमोदिकं च दृश्यते 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीत् ।' [छा० ६ । २ । १] 'एकमेवाद्वितीयम् ।' [बृ० २ । ५ । १९]
'आत्मा वा इदमग्र आसीत् ।' [ऐ० २ । ४ । १] 'तदेव तद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ।' [बृ० २ । ५ ।
१९] 'यज्ञैवेदममुतं पुरस्तात् ।' [मु० २ । २ । ११] इत्यादिश्रु-
तीनामयमर्थः—सदित्यस्तितामात्रं बोध्यते । एवेत्यवधारणे । किं तद-
ग्रियते तदाह—इदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्तदग्र उत्पत्तेः प्राक्तन-
वाऽऽसीद्व्याकृतं सत्कारणात्मकं सदेवाऽऽसीदित्यर्थः । हे सोम्य ग्रिय-
युक्तेनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते ।

बुद्धिग्राह्यं स्थूलं पृथिव्यादि प्रागुत्पत्तेर्मां भूत् । अन्यच्च महद्विष्-
क्षमभातीयेवेति नेत्याह—एकमिति । सतोऽन्यत्कार्यं नाऽऽसीदेवेत्यर्थः ।
तथा ह्येवो घटाकारपरिणमयिषुकुलालवज्जगन्निमित्तं सतोऽन्यवासीवि-
त्पाशाक्ष्वाऽऽह—अद्वितीयमिति ।

ततोऽपि चित्त्वं विना प्रधानवन्न हेतुहेतुशास्त्रस्य श्रुत्यन्तरमुदाहृतम्—
आत्मा वा इति । आप्तोसीत्पात्मा मूलकारणम् । वैशब्देन प्रागवस्था
स्मर्यते । अवशिष्टमुक्तार्थम् ।

तस्य निर्विशेषत्वाच्च श्रुत्यन्तरम्—तदेतदिति । तच्छब्देन 'इन्द्रो
मायामिः' इति प्रकृतालोक्तः । विधेयब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकमेतच्छब्दोत्पत्त्यर्थः ।
तत्किंलक्षणकं तत्राऽऽह—अपूर्वमिति । पूर्वं कारणं यस्य नास्ति तदपूर्वम-
कार्यमित्यर्थः । अपरं कार्यं वास्तवं नास्तीत्यनपरमकारणमित्यर्थः ।
अन्तरं जात्यन्तरमन्तराले नास्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । तथाविधम-
न्ववपि तदस्थमस्ति किं नेत्याह—अबाह्यमिति । बाह्यमनात्मभूतमे-
वंविधमस्य नास्तीत्यबाह्यमद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षतामाह—अ-
यमिति । तत्सर्वसिद्ध्यर्थं चित्स्वरूपत्वमाह—सर्वेति । ब्रह्मात्मना सर्वम-
नुभवतीति अनुभूः ।

अनुमाव्यस्य पृथक्त्वाद्वाग्वैतमित्याशास्त्रस्य श्रुत्यन्तरं ब्रह्मेति ।
यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिग्ब्रह्मैवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममुतं ब्रह्मैव
वस्तुत इत्यर्थः । एवं लौकिकवाक्यानां सिद्धेऽर्थेऽग्रामाण्यसम्पुपमच्छतां
वेदान्तेषु विधिपरत्वं विनाऽनपेक्षत्वं फलवत्त्वं च न लभ्यत इति वदतां

(९०) कर्तृत्वेन चार्थास्तिन्द्रम् । तदिदानीं सिद्धार्थं शास्त्रस्य संगतिग्रहणाद्य-

(ब० ५०) वेदान्तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिमनङ्गीकुर्वतां मतं ब्रह्मणो मानान्तरामभ्य-
त्वात्सिद्धवस्तुज्ञानात्फललाभाच्च प्रत्युक्तम् । संप्रति सिद्धे व्युत्पत्तिमनि-
च्छतामुपास्तिविधिद्वारा वेदान्तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिमिच्छतां मतनि-
रासाय वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ता विधेयोपासनाविषयत्वेन
ब्रह्म समर्पयन्ति उत साक्षादिति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावाभावाभ्यां संज्ञाये
पूर्वपक्षः । प्रवृत्त्यादिलिङ्गमावाप्त सिद्धे व्युत्पत्तिः संभवतीति न
सिद्धब्रह्मपरा वेदान्ताः । किं च प्रवृत्तिपरस्यैव ज्ञातृत्वेन सिद्धब्रह्मप-
रत्वे ज्ञातृत्वं च न संभवति नापि प्रयोजनवत्त्वम् । अयं ब्रह्मास्मीति
ज्ञाने सत्यपि प्रयोजनस्य संभवादर्शनात् । यद्येवंमृतज्ञानात्प्रयोजनसि-
द्धिस्तर्हि मननादिविधानं न स्यात्तस्मात् 'आत्मेत्येषोपासीत' [बृ०
१।४।७] 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [मु० ३।२।९] ब्रह्मभव-
नकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यात् । इत्येषमादिविधिषु कोऽज्ञावात्मेत्याकाङ्क्षायां
तत्समर्पकत्वेन सर्वे वेदान्ता उपयुज्यन्ते । उपासनासाध्यस्य मोक्ष
इत्युच्यते । 'तदु समन्वयात्' तद्ब्रह्म साक्षाद्देवान्तप्रतिपाद्यं कुतः
समन्वयादित्यर्थः । न तावदुपासनासाध्यो मोक्षः । उपासनायास्तारत-
म्येन तत्साध्यमोक्षस्यापि तारतम्यमनित्यत्वं च स्वाद्धिषेयकर्मफलभोग-
वशायां शरीरस्याऽऽवश्यकत्वेन मोक्षेऽपि शरीरं स्यात् । किंच 'अशरीरं
वाच सन्तं विषामिषे न स्पृशतः' [छा० ८।१२।१] इति मुक्तस्य
विषामिषस्यर्हानिषेधो न स्यात् । मोक्षस्य धर्मफलत्वेन तस्यैव विषयस्य
विद्यमानत्वात् । भुत्पर्थस्तु—वस्तुतोऽशरीरं तमात्मानं वैषयिके ह्यस्युःखे
नैव स्पृशतः । वायैत्यवधारणादिति । ननु धर्मजन्याशरीरत्वाख्यमोक्षा-
तिरिक्तह्यसाविनिषेधपरमिदं वाक्यमिति चेन्न । 'अशरीरं शरीरेष्वन-
वस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' [काठ-
२।२२] 'अत्राणो ह्यमनाः शुभ्रः [मु० २।१।२] असङ्गो ह्ययं
पुरुषः [बृ० ४।३।१५] इत्यादिभूतिभ्योऽशरीरत्वस्य स्वाभाविक-
त्वादिगमात् । भुतीनामयमर्थः—वस्तुतो नास्ति स्पृहं शरीरं [वस्ये-
त्यर्थः ।] तत्र हेतुः—शरीरेष्विति । अनवस्थेष्वनित्येषु अवस्थितं
नित्यम् । तत्रैव हेत्वन्तरं महान्तमिति । आपेक्षिकमहत्त्वं धारयति—
विभुमिति । सन्तुभन्तव्यमेवं प्रत्याह—आत्मानमिति । ईदृशमात्मानं
मत्वा धीरो भवति । न हि तन्मतिं विना धीरत्वम् । [स च धीरः]

(दे०) मावाजैमिनीवचनविरोधाच्चाऽऽक्षिप्य समाचये—तत्त्विति । तुल्यवदः

(म. १०) शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मशरीरामावे श्रुतिः—
अश्राण इति । क्रियाशक्तिमान्धारोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधा-
न्तरधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हि-
तव्यः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य धरतुतो नास्तीति तन्निषेधात्तरधानानि
ज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धानि । अत एव श्रुतः श्रुद्ध इत्यर्थः ।
स पञ्च किञ्चित्पश्यन्त्यनन्वामतस्तेन भवतीति स्वप्नादिकृतकर्मस्व-
कर्ताऽऽमेति उक्तेऽर्थे हेतुवृत्त्यते 'असङ्ग' इति श्रुत्या । यूर्तं मूर्तान्त-
रेण पुत्रपमानं स्पन्दते आत्मा तु पूर्णत्वाच्च यूर्तेन स्थूलसूक्ष्मशरीरादिना
केनचिद्युज्यतेऽतो न कर्तव्यर्थः । एवं स्वाभाविकाक्षरीरत्वापरपर्यायमो-
क्षाक्षपब्रह्मणि सुखादिसंस्पर्शामावे श्रुत्यन्तरमापि—

अन्यत्र धर्माद्व्यघ्रातधर्माद्व्यघ्रात्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्पश्यसि तद्वद् [क. १। २। १४]

इति । धर्मात्तत्फलञ्च सुखाद्यधर्मात्तत्फलञ्च दुःखात्कृतात्कायादिकृ-
तात्कारणाद्भूतादतीताद्भूत्याद्भाविनः । यथाव्येन विद्यमानाव्यवसा-
न्यदित्यर्थः । एतस्सर्वास्तत्स्पर्शाति यावत् । एवंभूतं पश्यस्यसि तद्वदेति
मुच्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । अपि च मोक्षस्य कर्मफलत्वे स्वर्ग-
विषयमुल्लूपादेयत्वं न स्यात् । 'ब्रह्म देष्टुं ब्रह्मैव भवति' [मु. ३ ।
२ । ९] 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्नुदये परावरे' [मु. २ ।
२ । ८] 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चभेति ।' [ते. ०
२ । ९] 'अमर्षं ये जनकं प्राप्तोऽसि' [वृ. ० ४ । २ । ४] 'तदा-
त्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति' [वृ. १ । ४ । १०] 'तस्मात्तत्सर्वम-
भवत् ।' [वृ. ० ४ । २ । ४] 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-
श्यतः ।' [ईशा. ७] तद्वैतत्यस्यष्टाधिकांशमवेष्टः प्रतिपेदेऽहं मत्तरमर्थं
सुखं [वृ. १ । ४ । १०] इत्येवमादीनां ब्रह्मविद्याकाल एव मोक्षं
दर्शयन्तीनां वाचश्च स्यात् । कर्मफलानां कालान्तरभाषित्वनियमात् ।
श्रुतीनामर्थस्तु—यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन वेद् साक्षात्करोति स तदैव वेद्यं
ब्रह्म भवति । तस्मिन्परमात्मनि परं कारणमवरं कार्यं तद्वये तदधिष्ठाने
प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्त्वस्य विद्वदोऽमुक्तफलानि कर्माणि क्षीणानि
भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्मवहेत्यभावास्त्रिभिर्धो भवति । इति
शब्दः श्लोकपुरणार्थः । हे जनक त्वममर्थं ब्रह्म प्राप्तोऽसि । तत्त्वसाक्षात्का-

(दी. ०) पूर्वपक्षान्पाद्वृत्त्यर्थः । तद्वक्तं न कुतः । तद्यथोक्तं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रादेवा-

(ब० ब०) रवत्वाद्यदस्मिन्देहे जलसूर्यवत्प्रथितं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वकल्पनातीतमबोद्धिदिवत्कथमहं ब्रह्माहितीयमस्मीति । तस्माज्ज्ञानादज्ञानकृतात्तत्त्वज्ञत्वादिनिवृत्त्या तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । ' अस्मिन्सर्पाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ' [इंशा०७] इति षः सर्वात्मभावो विद्याऽऽद्यव्यवस्थेनोक्तस्तत्राऽऽमनि तन्हीकाले तद्वारमैक्यद्रुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नास्ति । तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतद्वारमत्थेनावस्थितमहमस्मीति पश्यन्नस्मादेव दर्शनाद्विषयमिदेषाख्यः परं ब्रह्माविद्याप्यंसङ्गारा प्रतिपेदे प्रतिपन्नवान्किलेति हृदय्यो व्यवधानेन संवध्यते । स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मभावप्रकाशकानहं मनुमभवमित्यादीन्सम्प्रांश्च दृष्ट्वा । इतश्च ब्रह्मार्थीर्षं विधेया+ तत्कलं च न वेधमिति गम्यते । तथा हि—' त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि ' । [प० ६।८] ' श्रुतं ह्येवं मे भगवद्दशेभ्यस्तस्मिन् शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान्शोकस्य पारं तारयतु ' । [छा० ७।१।३] तस्मै सुदितकथापाप तमसः पारं दृष्ट्वेति भगवान्मनत्कुमारः* [छा० ७।२।२] इत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षहेतुत्वं दर्शयन्ति । अविद्यानिवर्तकत्वं च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रज्ञानस्येति न विधेया ब्रह्मविद्या तत्कलं च न विधिसाध्यमिति श्रुतीनामेवोऽर्थः— भगवान्जावृषः पञ्चवयः परविद्यामहं विष्णुलादाख्यं गुहं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यद्वनुरूपं पश्यन्तः पादयोः पण्ड्योचिरे । त्वं स्वस्वस्माकं पिता ब्रह्मदेहस्याजराभरणस्य विद्यया जनयितृत्वात् । पितरौ तु हेपदेहमात्रमेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिरासादित्याह । यस्यैवमस्मानविद्यामहोदधेः परमपुनरावृत्तिकरूपं पारं तारयसि प्रापयसि विद्याप्लवेनेति । श्रुतं हीत्यादितारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्यं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । मे मम भगवद्बहुशेभ्यो भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेवं वदामि विच्छोक्तं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिं तरतीति । सोऽहमनात्मविच्छोचामि अतस्तं मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु प्रापयतु भगवानात्मज्ञानोद्भवेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै नारदाय सुवि-

(दी०) वगम्यते । कथम् । समन्वयात् । तस्यैवमन्वयः पदविधितात्पर्यलिङ्गं

* विद्यागम्यत्वेनोक्तः । + विधेयं विधिषिपयन्ना विधिप्रतिपाद्या वा न स्वेदित्यर्थः । तत्कलं मोक्षाख्यं तदपि न वैवं नान्यं विधिषिपयन्तं विधिप्रतिपाद्यं वा न स्वेदित्यर्थः ।

(न०१०) तत्कथायाय वैराग्यादिना क्षालितरागादिसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्यायाः पारं परमात्मतत्त्वं दर्शितवानिति । ननु ब्रह्मैव विधेयक-
मस्तु मुक्तिः फलस्य सत्त्वात् । न च ब्रह्मणोऽकारकत्वाविविधयता ब्रह्म
वेदेत्यादिना कर्मत्वप्रतीतिरिति चेन्न । फलासंभवस्योक्त्या ब्रह्मणः कृत्य-
साध्यत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेश्च । नापि कर्मत्वम् । किं विदिक्रियाकर्म-
त्वमुतोपासनाकर्मत्वम् । नाऽऽद्यः । 'अन्वयेष तद्विदितादयो आविदिता-
दधि' [केन० १।३] 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' ।
[वृ० २।४।१३] इत्यादिना विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् । न
द्वितीयः । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि मेदं यद्विदमुपासते' [केन० १।४]
इत्युपासनाकर्मत्वप्रतिषेधात् । श्रुत्यर्थस्तु-तद्ब्रह्म विदितात्कार्वाक्य-
देवाथो अप्यविदितात्कारणादप्यन्वयेवाभ्युपरिग्राह्यव्यवहारेति । येन
प्रमात्रेदं सर्वं सस्तु लोको जानाति तं केन कारणेन जानीयात्करणस्य
क्षेपविषयत्वाज्ज्ञातार्थप्रवृत्तेस्तस्मान्न ज्ञाता ज्ञेयः किमु साक्षीति । 'यद्वा-
चाऽभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' [केन० १।४] इति अविषयत्व-
मुक्त्वा तदेवेति प्रमात्रादेः कल्पनामपोह्याऽऽमभूतं ब्रह्म महत्तममिति
त्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादिकमिदमित्युपासते जना मेदं त्वं ब्रह्म
विद्धीत्यर्थः । इतश्च ब्रह्मणोऽकर्मत्वं गम्यते- 'यस्यामतं तस्य मतं मतं
यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' । [केन०
२।३] 'न हृदेर्ब्रह्मरं पश्येन विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' [वृ०
३।४।२] इत्यादिभ्युतयोऽविषयत्वं बोधयन्ति । यस्य ब्रह्मात्मम-
विषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्पग्ज्ञातं यस्य मतं विषयतया ज्ञातुं
शक्यं ब्रह्मेतिधीर्वासी तद्वेदं भेदधीमत्त्वात् । एवमेवेति नियमार्थमुक्तार्थ-
मनुवदति-अविज्ञातमिति श्रुतिः । विषयतयाऽज्ञातमेव ब्रह्म सम्पग्ज्ञातं
शिक्षेदज्ञानयतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदजानतामिति । बुद्धिमा-
न्विषयतया न जानाति भूयस्तु विषयतया जानातीति तात्पर्यार्थः ।
हृदेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया हृदारं स्वभावमृतनित्यहृदया ध्यातारं
हृदययाऽनया वृत्त्या न पश्येद्विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं
साक्षिणं तथैव वेद्यया विज्ञात्वा न विजानीया इति भैत्रेयीं प्रति पाज्ञ-
यत्ववचनम् । नन्वाविषयत्वे कथं शास्त्रप्रमाणकत्वमिति चेन्न । तज्जन्त्या

(दी०) तस्मात् ॥ ४ ॥

(न०५०) विद्याभ्रान्तिष्वसंरूपातिशयवत्त्वेन तद्विषयत्वसंग्रहादिति । किंच न तावद्विषेयक्रियोत्पाद्यत्वं शोक्षस्व स्वरूपमादिवात् । न विकार्यत्वम्—‘अविकार्योऽयमुच्यते’ [म०गी०२।१५] इति श्रुतेः । नाध्याप्यत्वं नित्याहत्वात् । नापि संस्कार्यत्वं निर्गुणत्वेन गुणाधानलक्षण-संस्काराभावात् । नापि दोषापनयः संस्कारः संभवति । ब्रह्मणि क्रियाया अभावेन स्वनिष्ठक्रियया दोषापगमायोगात् । अन्यनिष्ठक्रिययाऽन्यत्र संस्कारायोगात् । न च देहनिष्ठक्रिययाऽऽत्मनि संस्कारो दृष्ट इति वाच्यम् । देहादिसंहतिनिष्ठक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं तत्फल-मोक्षवृत्तं चेत्यवगमात् । तथा च श्रुतिः—‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ [का० १ । ३ । ४] इति आत्मीयं शरीरमात्मेत्युच्यते । तथा च शरीरादिसंयुक्तमात्मानं भोक्तेति मनीषिण आहुरित्यर्थः । यद्वाऽऽत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । इन्द्रियेत्यादि क्रियाविशेषणम् । आत्मानि दोषाभावाच्च न दोषनिवृत्तिसंस्कारः संभवति । निर्गुणत्वे निर्दोषत्वे श्रुतिरेव मानम् । यथा हि—‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्मध्वक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च’ [श्वेता० ६ । ११] स पर्वगाच्छुक्लमकाशमवमममन्त्राविरच्य शुक्लमपापविद्धम्’ [ईशा० ८] अनयोर्मन्त्रयोरपमर्थः—भूतित्रयस्य ब्रह्मब्रह्मात्मना भेदं प्रत्याह—एक इति । जातव्यं प्रत्याह—देव इति । ज्ञानघन इत्यर्थः । आदित्याद्वैषम्यमाह—सर्वेति । तर्हि किमिति न प्रतीयते तत्राऽऽह—गूढ इति । अनादिमापया छन्न इत्यर्थः । तच्छब्दावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह—सर्वव्यापीति । नमोवच्चादस्थं वारयति—सर्वभूतान्तरात्मेति । सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्क्रियाकार्त्तुत्वं नास्तीत्याह—कर्मध्वक्ष इति । सर्वकर्मसाक्षीत्यर्थः । सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां भूधगुकेः सद्ब्रूतीपत्वमाशङ्कयाऽऽह—सर्वेति । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽविष्टानम् । न च कल्पितमविष्टानादर्थान्तरमित्यर्थः । न केवलं कर्मणामेवाध्यक्षोऽपि तु तत्कर्तृणांमपीत्याह—साक्षीति । साक्षित्वे हेतुमाह—चेतेति । चित्स्वभाव इत्यर्थः । केवलो ह्यवविर्द्यतः । अद्वितीयः । निर्गुणो ज्ञानाविरहितः । वकारो दोषाभावासमुद्धार्यः । गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरं स पर्वगादिति । सः । यस्तु सर्वाणि भूतानीति प्रकृत आत्मा परितः समन्ताद्व्याप्तसर्वतो गत इत्यर्थः । शुक्लमित्यादिशब्दाः पुलिङ्गत्वेन नेयाः स इत्युपक्रमात् । शुक्लो दीप्तिमान् । अकारो लिङ्गशरीररहितः । अवगोऽक्षतः । अन्नाविरोऽ-

(अ० १८०) नाशी । आर्म्वा स्थूलदेहाभाव उक्तः । शुद्धो रामादिगुणरहितः । अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः । तस्मान्न संस्कार्यो मोक्षस्तस्मान्न कर्तव्यविधिप्रेषतया बहोपदेशसंभवः । यत्तु सिद्धे प्रवृत्त्यादिलिङ्गमावाञ्छ शक्तिग्रह इति तन्न । प्रवृत्तिनिवृत्ती एव लिङ्गमिति न निर्वन्धः । पुत्रस्ते जात इत्यादौ हर्षादिलिङ्गेऽपि शक्तिग्रहसंभवात् । यत्तु प्रवृत्त्यादिपरमे (स्ये)व शास्त्रत्वमिति तदपि न । हितशासनाद्वेदान्तानां शास्त्रत्वापपत्तेः । नापि फलाभावः । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षफलकत्वात्तादृशसाक्षात्कारार्थं मननादिसार्थव्यर्थं चेति न कथंचिदपि विधिशेषः । ब्रह्मात्माद्यगतेः प्रवृत्त्यादिनिरपेक्षाया मोक्षहेतुत्वं भुक्तिरपि दर्शयति—‘आत्मानं वेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्’ [बृ० ४ । ४ । १२] इति । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया वद्वि कश्चित्युरूपो विजानीयात् । आत्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः कामाय फलाय तदलाभेन शरीरं तत्पमानमनु तदुपाधिः सन्संज्वरेत्संतपेतेति । नन्यशरीरत्वाद्यमोक्षस्य स्वामाविकत्वं सिद्धवत्कृत्य न धर्मजन्यत्वमित्युक्तं तदुक्तं शरीरदक्षायामशरीरत्वस्वामायेन धर्मजन्यत्वसंभवादिति चेन्न । सशरीरत्वस्य मिथ्यात्वेनाशरीरत्वस्य स्वामाविकत्वात् । तथा च महाविद्विषया भुक्तिः—‘तद्यथाऽहिनिर्लव्यनी वस्मकिं मृता प्रत्यस्ता शरीतिवमेवेदं शरीरं शतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव’ [बृ० ४ । ४ । ७] इति । ‘सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सपागवागिव समना जमना इव सभाणोऽप्राण इव’ इति च । अनया श्रुत्याऽहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाने सत्यपि भुक्तिर्न दृश्यते किं तु यथापूर्वं संसारित्वमेवेति शङ्काऽपि परिमृता भवति । भुक्त्योरर्थस्तु—‘अत्र ब्रह्म समस्तुते’ इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता स जीवन्मुक्तो देहलोऽपि पूर्ववन्न संसरतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । तत्तत्र जीवन्मुक्तदेहे । ईदृशदेहे दृष्टान्तो यथेति । यथा लोकेऽहिनिर्लव्यनी सर्पविमुक्ता त्वग्बलीके प्रत्यस्ता प्रक्षिता मृता

* कथा ते गर्भिणीत्वम् पुंसमाकृत्यं पुत्रलो मात इत्यत्र पुंसविक्रमेण सिद्धेऽप्यर्थे व्युत्पादिः संभाव्यः । व्युत्पादिकानम् ।

(अ० ५०) पूर्वाग्निव सर्वेणाऽऽत्मत्वेनागृहीता वर्तत एषमेवेदं विदुषः शरीरं प्राग्निवाऽऽत्मत्वेनागृहीतं तिष्ठतीत्यर्थः । त्वचा साम्यं शरीरस्थोक्त्या सर्पसाम्यं विदुषो दर्शयति—अथेति । तथार्थकोऽप्यशब्दः । यथा प्रत्यस्तां त्वचमहिरहमिति नामिमन्यते तथाऽयं जीवन्मुक्तो देहशोऽपि न तत्राहंथियमादधातीत्यशरीरः । अशरीरत्वादेवामृतो देहामिमानवतो हि मृतिर्विरुपाधिकः सन्यागितीति जीवति प्राणः साक्षी स च ब्रह्मेव तच्च तेजो विज्ञानरूपोतिः । अनया स्थूलदेहस्य मिथ्यात्वं दर्शयित्वा सचक्षुरचक्षुरिति श्रुत्या लिङ्गशरीरस्य मिथ्यात्वं दर्शयति—वस्तुतोऽचक्षुरपि धाचितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादियोजना । तस्माद्वेदान्ताः साक्षादेव ब्रह्माणि समन्वयं गता न विधिद्वारेति सिद्धं ब्रह्म स्वतन्त्रमेव शास्त्रप्रमाणकमिति ॥ ४ ॥

एवं चतुर्भिः सूत्रैः सर्वज्ञं सर्वशक्तिजगत्कारणं वेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्युक्तं वस्तुतस्तच्चेतनमचेतनं वेति संशयस्तत्र सांख्याः कूटस्थब्रह्मणो ज्ञानशक्त्यभावाद् जगत्कारणं प्रधानस्य तु तत्सत्त्वात्कारणं सत्त्वगुणमादाय ज्ञानशक्तित्वं त्रिगुणत्वात्किंवाशक्तिमत्त्वं च ब्रह्मण एकत्वाद्वा क्रियाशक्तिस्तस्मात्सर्वज्ञं सर्वशक्तिप्रधानमेव तदनुवादका वेदान्ता इति वदन्ति तन्मतनिरासार्थमिदं सूत्रमारभ्यते—

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कारणं न भवति तत्र हेतुरशब्दमिति । हेतुगर्भं विशेषणमेतत् । अशब्दत्वाद्वेदप्रमाणकत्वादित्यर्थः । वेदाप्रमाणकत्वे हेतुरीक्षतेरिति । धातुवाचकेक्षतिशब्दो लक्षणया धात्वर्थेक्षणपरः । ईक्षितुत्वव्यवणादित्यर्थः । अस्य वाऽऽक्षेपसंगतिः फलं च प्रधानैक्यसंप्रवृत्ताभिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु ब्रह्मैक्यमिति रिति विवेकः । एवं हि श्रूयते—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदिकमेवाहितीयम्’ [छा० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य ‘तदैक्षत बहू र्स्यां प्रजायेयेति [छा० ६ । २ । ३]

(टी०) पूर्वाधिकरणे पुत्रस्ते जात इत्यादौ संगतिग्रहणस्य रज्जुरिषिं मार्गं सर्प इत्यादौ प्रयोजनस्य च दर्शनाज्जैमिन्यादिवचनानां कर्माभिप्रायकत्वासर्वज्ञे सर्वशक्तौ ब्रह्माणि शास्त्रमेवप्रमाणमेव समन्वयादित्युक्तम् । न च ब्रह्माणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च । ज्ञानस्वभावत्वाद्वितीयात्त्वार्थः ।

(म० २० ।) तत्र प्रधानस्यैवोपक्रम ईक्षितृत्वध्वरणं विरुध्यते । ईक्षणस्य चेतनधर्मत्वात् । न च ब्रह्मणो ज्ञानक्रियादास्यभावः । अविद्यामहिम्ना सर्वस्यानुपपत्तेः सत्त्वप्रधानपरमाणुभेद ईश्वरः स द्वितीय ईक्षितेति पात-
श्लादिमतनिराकरणार्थं श्रुतावेकपदगुणादानस्य चेतनत्वार्थं तदैक्षतेति
उपादानत्वार्थं बहु स्यामिति । एवमेतरेवश्रुतिः—आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीत् । सान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्मु सृजा इति । स
इमांल्लोकानमृजत [ऐत० १ । १ । १] इतीक्षणपूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ।
मिषदलसत्स्थाक्रान्तमिति यावत् । एवं सर्वश्रेक्षणपूर्वकसृष्टिप्रवणा-
ब्रह्मैव जगत्कारणमिति ॥ ५ ॥

नन्वीक्षणमात्रेण न ब्रह्मजगत्कारणमिति निश्चयः । 'तत्तेज ऐक्षत'
[छा० ६ । २ । ३] 'ता आप ऐक्षन्त' [छा० ६ । २ । ४] इत्ये-
तनयोरतेजसोरीक्षणव्यवधानात्तत्सममिथ्याहारात्मधानेऽपीक्षतिर्गौण इति
शक्त उच्यते—

गौणश्रेष्ठाऽऽत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

अतेजसोरिव प्रधान ईक्षतिर्गौण इति चेन्न । कुतः । आत्मशब्दादा-
त्मशब्दध्वन्यादित्यर्थः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ।' [छा० ६ ।
२ । १] इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत' [छा० ६ । २ । ३] 'तत्तेजोऽमृजत'
[छा० ६ । २ । ३] इति तेजोवशानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितु
तानि च तेजोवशानि देवताशब्देन परासृष्ट्याऽऽह—'सिधं देवतैक्षत हन्ता-
हमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनाऽऽमनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वायि' [छा० ६ । १ । २] इति श्रुतिः । तत्र यद्यचेतनं प्रधानमवेक्षितुं तदा तेषां
देवतेति तस्यैव परामर्शाच्चदात्मत्वेन जीवकीर्तनमनुपपन्नं स्यात् । आत्मा
हि स्वरूपं न च चेतनो जीवोऽचेतनस्याऽऽभा । ब्रह्मणि तु जीवविषय
आत्मशब्द उपपद्यते । 'य एयोऽगिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स

(श्रौ० ।) तस्मादुपचारात्प्रधानादिकमेव सर्वज्ञं सर्वशक्ति च । अतस्तत्रैव
समन्वय इति प्राप्त इदं सूत्रम्—ईक्षतेरिति । न साक्षाद्विरिकल्पितं प्रधा-
नादिवेदान्तेषु प्रतिपाद्यते । कुतः । अशब्दं हि तत् । कथम् । ईक्षते ।
चेतनत्वव्यवधानादित्यर्थः ॥ ५ ॥

'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इतिवच्चदेक्षतेत्यत्रापि उपचाराद्व-
मीक्षणशब्दस्तेजआदिवदिति प्राप्त इदं सूत्रम्—गौणश्रेष्ठेति । गौ(गु)-
णयोगादुपचारात्प्रधानादीनामिति नूप्ते तन्न । कुतः ।

(अ० १० ।) आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' [छा० ६।८।७] इति श्वेतकेतोर्जी-
वस्याऽऽत्मतादात्म्योपदेशात् । न हि चेतनस्य चेतनाभेदे शङ्का-
शङ्कः । न चात्तेजसोर्गौणेष्वणवचनात्त्वावपातितत्वेन तद्वैततेत्यादौ
गौणेष्वणमेवेति वाच्यम् । संज्ञयस्थल एव प्रापपाठस्य निश्चा-
यकत्वम् । प्रकृते तु गौणमुरूपयोगौणस्य अधन्यत्वेन संज्ञायामावात् ।
अत एव भगवाञ्जैमिनिर्विशये प्रायदर्शनात् । [जै० सू० २।३।
६ ।] इति संज्ञयस्थले प्रायदर्शनस्य निश्चायकत्वमाह । अत्तेजसोस्तु
नैवं मुख्यत्वे किञ्चित्कारणमस्तीति गौणमीक्षणं कूलं पिपातिवतीतिवत् ।
श्रुत्यर्थस्तु—आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्सदेवेत्युपकान्तं सच्छब्दवार्थं
ब्रह्म तेजः सृष्टवदिति प्रकृतसत्त्वात्मा परासृष्ट्यते सेयमिति संहितेतिश्रु-
परामर्शो देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनयति—हन्तेति । सृष्टि-
वाक्येनोक्तानि तेजोब्रह्मानि परासृष्टाति—इमा इति । सूक्ष्मभूतास्तस्रो
देवता मया सृष्टा इत्यर्थः । सूक्ष्मत्वेन परोक्षत्वाद्देवताशब्दप्रयोगः ।
तासां व्यवहाराङ्गतत्वं कथमित्यत आह—अनेनेति । पूर्वसृष्टवन्नुभूतेन
प्राणवृत्तिहेतुना जीवेनाऽऽत्मना तद्वृत्तेष्वोक्तदेवतासर्गानन्तरं नाम रूपं
चेति विस्पष्टमा समन्तात्स्वरवाणीति पराधिदेवतेक्षितवतीत्यर्थः । यः
सदात्म्यः स एषोऽणिमाऽणुरित्यर्थः । त्रुषिज्ञेय इति यावत् । ऐतदात्म्य-
मेतदात्मकं भावमावित्रोरभेदात् । परमसूक्ष्मं सर्वात्मकं सदैव सत्यं
पारमार्थिकं तत्त्वं स एव सर्वस्याऽऽत्मा + निरुपचरितस्वरूपं हे श्वेत-
केतो त्वं च संसारी नासि किंतु तद्देव ब्रह्मेत्यक्षरपोजना ॥ ६ ॥

नन्वात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणोऽस्तु नानार्थकतया मुख्यो वेत्यत
आह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमात्मशब्दवाच्यम् । 'तत्सत्त्व' स आत्मा [छा० ६।८।७]

(शी० ।) आत्मशब्दात् । आत्मेति शब्द आत्मशब्दस्तस्मात् । तथा हि—
'अनेन जीवेनाऽऽत्मना' इति देवतायामात्मशब्द इति ॥ ६ ॥

नन्वात्मशब्दोऽप्ययं मयाऽऽत्मा भद्रसेन इतिवैवेतनाचेतनवाच्यो ज्योतिः-

* अङ्कुर इत्यर्थः । + पारमार्थिकम् ।

१ य. 'अवृद्धि' । २ य. 'आत्म' । ३ य. 'सृष्टवती' मूत्राले स्थितमेवेति । ४ य. 'चै-
श' । श्लोपिकम् ।

(ब० प० ।) इति प्रकृतं सद्गणिगानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' [छा० ६ । ८ । ७] इति चेतनस्य श्वेतकेतो ऽ मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठतामुप-
दिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद्' 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये' इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं
सच्छब्दवाच्यं मुमुक्षुं श्वेतकेतुं तत्त्वमसीति शास्त्रं ग्राह्येन्द्रे श्वेतकेतो
चेतनाचेतनोऽसीति तदा शास्त्रप्रामाण्यादचेतनोऽस्मीति ध्यायमानो
मोक्षाद्याहन्वेतावर्थं चेपात्तथा च शास्त्रमुन्मत्तमलापो भवेत्तन्नामिदं
तस्मादात्मशब्दश्चेतनपर इति । ऐक्यापरोक्षप्रतिबन्धकनिवृत्तिमाह श्रुतिः
'आचार्यवान्पुरुषः' इति + उक्तमस्मिन् सत्यबन्धनिवृत्त्या देहादिहृ-
दिरिव निवृत्तिं प्राप्ता । प्रारब्धकर्मणा तद्वृद्धयनुवृत्तिमाह—तस्येति ।
कथं तर्हि प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरित्याह क्लृप्तं भोगादित्याह—बाधदिति ।
प्रारब्धध्वस्तावपि कथं देहादिध्वंस इत्याह क्लृप्ताप्रतिबन्धादित्याह—
अथेति । उक्तमपुरुषस्तूभयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वादिति ॥ ७ ॥

मनु × स्थूलारुण्यतीन्द्रियायेन प्रधानोपदेशद्वाराऽऽत्मोपदेशोऽपमस्तु
तत्राऽऽह—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीहोप-
दिष्टं स्यात्स तदुपदेशवचनादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमा-
त्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं तस्य हेयत्वं ज्ञेयम् । यथाऽऽरुण्यतीन्द्रिया-
स्तस्मिन्मयीत्यताराया हेयत्वं ज्ञेयं तद्वदित्यर्थः । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानो-
पक्रमविरोधसमुच्चयार्थध्वशब्दः । तथा हि—'उत तमादेशमप्राक्ष्यो

(दी०) शब्दो यथा क्रतुज्वलनवाचीत्यत आह—तदिति । नेत्यनुवर्तते । तदुक्तं
न कुतः । तस्मिन्मयकृते सद्गणिमादिगुणे निष्ठा तादात्म्यबुद्धिर्वैश्व सोऽयं
तन्निष्ठस्तस्य श्वेतकेतोः 'तत्त्वमसि' इति वाक्याप्रतिबुद्धस्य चेतनस्य
मोक्षोऽविद्यातत्कार्यनाशः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ
संपत्स्ये' इत्युपदेशः श्रुत्या कथनं तस्मात् ॥ ७ ॥

अरुण्यतीन्द्रियन्यायेन तन्निष्ठोत्पत्त आह—हेयेति । यद्यरुण्यती-

ॐ मोक्षयोगस्य । + ज्ञानेन । × स्थूलारुण्यतीन्द्रिया । यथाऽऽरुण्यतीन्द्रियादिर्वादिषुः
स्थूलरुण्यः प्रदर्शयति तद्वत् ।

(ब० १०) येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' [छा० ६।१।२] इति । ' कथं नु भगवः स आदेशो भवति ' इति । ' यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' [छा० ६।१।२] ' एवं सौम्यं स आदेशो भवति ' [छा० ६।१।६] इति वाक्य एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमः श्रूयते स विरुध्येत प्रधानज्ञानात्तद्विकारज्ञानेऽपि मौकूवर्णज्ञानासंभवादिति । ध्रुत्वर्थस्तु—हे श्वेतकेतो येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति । येन मतेन तर्कतोऽम्बदमतमपि मतम् । येन विज्ञातेनान्यदपि विज्ञातं भवति । तमादेशमाविश्यत इत्यादेशः शास्त्राचार्योक्तिगम्यं बन्तु अप्राक्ष्यः पृष्ठवानसि त्वमाचार्यमिति पितृवाक्यार्थः । अन्यज्ञानादन्यन्न ज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते—कथं नु भगव इति । कार्यस्य कारणज्ञानान्यत्वमित्याह—पथेति । ज्ञातेऽपि मृत्पिण्डे कथं तद्विकारधीरित्यत आह—वाचेति । यो विकारः स वामालम्बनमुच्यते परं बन्तुतो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुर्नामधेयमिति । नाममात्रमेव नाथोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि मृदुघटयोरेवे घटनाज्ञे सुदोऽपि नाशः स्यादत आह—मृत्तिकेति । यदो मुद्गिन्नत्वेन निर्वर्तुं न शक्यत इति स ततोऽभिन्न एव मुद्रु वटाद्भिद्यत इति न दोष इति ॥ ८ ॥

सदेव सोम्येति सच्छब्दवाच्यं प्रधानमितोऽपि न भवतीत्याह—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रस्तुत्य श्रूयते—' यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यापीतो भवति ' [छा० ६।८।१] इति । एषा श्रुतिः पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं स्वपिति नाम निर्वर्तुं । स्वशब्देन सच्छब्दवाच्यात्मा परामुच्यते । स्वं प्रत्यपीतो भवतीति लीनो भवति ।

(दी० ।) न्यायेनानात्मन्यात्मशब्दः स्याच्छदा हानयोग्यं हेयं तस्य भावो हेयत्वं नापमात्रेति ब्रूयात् । न च तस्य वचनमभिधानं तस्मान्नारुन्धती-
न्यायः । चकारस्त्वन्मदोषार्थः ॥ ८ ॥

संयोगा विप्रयोगान्ता इति न्यायेनावचनमित्यत आह—स्येति । एतदेव कारणं प्रकृत्य यत्रैतदित्युपक्रम्य स्वपितिनामनिर्वचनेन ' स्वं

[अ० १४०१
सू० १०-११]

(अ० ४० ।) अपिपूर्वस्यैतेर्लघाव्यत्वात्सुषुप्त्यवस्थायामुपाधिकृतविक्षेपामा-
वात्स्यात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । तथा च सूत्रार्थः—
तस्मिन्मकृतसच्छब्दवाच्यात्मनि अप्ययामुपश्रवणादिति । तत्र यदि प्रधा-
नमेव सच्छब्देनोच्येत तदा चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धं स्यात् । श्रुत्य-
न्तरं च—‘तद्यथा म्रियया क्षिया संपरिप्लव्क्तो न बाह्यं किंचन वेद
नाऽऽन्तरमेवमेवार्थं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिप्लव्क्तो न बाह्यं किंचन
वेद नाऽऽन्तरम् [बृ० ४ । ३ । २१] इति सुषुप्त्यवस्थायां चेतनेऽप्यपं
दर्शयति अतो यस्मिन्नप्यवः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं
जगत्कारणम् ॥ ९ ॥

किंच—

गतितामान्यात् ॥ १० ॥

‘ गतेः सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणाद्यगतेः समत्वादित्यर्थः । न हि
कचिदपि विरुद्धमुपलभ्यते । कुत्रचिद्वाक्ये चेतनं कारणं कुत्रचिदचेत-
नमिति । किंतु सर्वत्र चेतनमेव कारणमुपलभ्यते । ‘ यथाऽग्नेर्जलतः
सर्वां विशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरग्नेरमेवेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा
यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राग्नेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ’ [कौ० ३ । ३]
इति । ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २ । १]
इति । ‘ आत्मन एवेदं सर्वम् ’ [छा० ७ । २ । ६] इति । ‘ ए आत्मन
एव प्राणो जायते ’ [प्रश्न० ३ । ३] इत्याद्याः श्रुतय आत्मन एव
कारणत्वं दर्शयन्ति । आत्मशब्दश्चेतनपर इत्युक्तम् ॥ १० ॥

किंच—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

ज्ञशब्देनैव सर्वज्ञेश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते । श्वेताश्वतराणां

(धृ० ।) ह्यपीतो भवति ’ इति स्वस्मिन्नात्मनि चेतनस्याप्यथो लघः
स्वाप्यवस्तस्मात् ॥ ९ ॥

कस्मिंश्चित्कल्पे प्रधानावि जगत्कारणं स्यादित्यत आह—गतीति ।
स्यादेवं यदि कचिद्द्वेदान्तेषु तदप्यवगम्येत न त्ववगम्यते । सर्वेष्वपि
वेदान्तेषु गतिरवगतिश्चेतनकारणत्वस्यैव समाना तस्या भावः सामा-
न्यम् । तस्मान्न त्वदुक्तम् ॥ १० ॥

नन्यस्तु चेतनं कारणं मा भूत्सर्वज्ञमित्यत आह—श्रुतेति । श्रुतस्य

(न० व० १) ब्रह्मोपनिषदि 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' [श्वे० ६।९] इति सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्ज-
निता न चाधिपः' [श्वे० ६।९] इति । यथाऽऽख्येतिपादेयमर्थः—
विस्फुलिङ्गप्रसङ्गार्थं ज्वलत इति । विप्रतिष्ठेरन्नानागतित्वेन दिक्षो विप्र-
भृताः स्युः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथानोलकं विप्रतिष्ठन्ते विवि-
धमुद्बुध्यन्तीति यावत् । प्राणेश्वोऽनन्तरमादित्यादयो देवास्तदनुग्राहका-
स्तेभ्योऽनन्तरं लोक्यन्त इति लोका विषया भवन्सीत्यर्थः । प्राणो हिर-
ण्यगर्भः । ज्ञः सर्वज्ञः । स कारणमिति कारणत्वोक्तेः सर्वज्ञता । विज्ञे-
यतः सर्वविद्यः स सर्वज्ञः कारणम् । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह—कारणेति ।
कारणानीन्द्रियाणि । तेषामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमे-
श्वरस्तस्य सर्वहेतुत्वमाह सर्वजीवान्मतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भस्याप्यवतीति ।
ततो विशेषमाह—न चाधिप इति । तस्य निपन्ता स्वयं न स्वस्य निय-
न्ताऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं न चाचेतनं प्रधानम-
न्यद्वेति सिद्धम् । इतीक्षत्वाधिकरणम् । अस्मिन्नधिकरणे सूत्राणि
षट् ॥ ११ ॥

मन्वेवमथात इत्यारभ्य श्रुतत्वाद्येतदन्तैः सूत्रैः सर्वेषां वेदान्तानां
सर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्मपरत्वं समर्थितं किमपरमवशिष्टं यदर्थमुत्तरमुद्रसंघर्षं
इति । उच्यते—निर्विशेषब्रह्मणः स्वरूपेणोपदेशायोगात्किंचिदुपाधुप-
हित्वेनोपदेश इति वक्तव्यम् । तत्र कस्मिन्वाक्ये उपाधिर्विशिष्टतः
कस्मिन्वाक्ये न विशिष्ट इत्याकाङ्क्षायां तद्विवेचनार्थमुत्तरमुद्रसंघ-
र्षोऽर्थवानिति । तथैव सविशेषं निर्विशेषं च ब्रह्म श्रूयते—'यत्र हि
द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' । [बृ० ४।५।१५] 'अथ
यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्वद्विजानाति तददृश्यं यो वै भूमा तदमृतमथ
यददृश्यं तन्मर्त्यम् । [छा० ७।२४।१] सत्त्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
नामानि कृत्वाऽभिवदन्पदास्ते' [तै० आ० ३।१२।७] इत्यादीनि
सविशेषवाक्याणि 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मवामुत्तत्वेन कं पश्येत् ।

(क्ष० १) श्रुतत्वं तस्मात्सर्वज्ञकारणत्वस्य साक्षाद्देवेनोक्तत्वादित्यर्थः ।
चकारस्तु रचनानुपपत्त्यादिकं समुच्चिनोति ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणेऽजेजसोर्भौणेक्षमो (जे) . तत्त्वापठितस्यापि ब्रह्मणो

(अ० १०० ।) [बृ० ४।५।१५] 'यत्र नान्यत्वस्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विज्ञानाति स भूमा' [छा० ७ । २४ । १] 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्' [श्वे० ६ । १९] 'स एष नेति नेत्यात्मा' [वृ० २ । ३ । ६] 'अस्थूलमनघु' [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिनिर्दिशेषपात्र्याणि ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति । तत्र कानिचित्कममुक्तरथान्युपासनानि कानिचिदप्युदपाद्यार्थानीति धोष्यम् ।
 क्षुत्पथंस्तु—यत्र यस्यां सत्यविद्यावस्थायां शुच्छमपि द्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः संसारी सन्नितरं पश्यति दृष्ट्यादिगोचरमुपाधिभद्रस्तु भवतीत्यर्थः । वास्मिन्नात्मनि द्रष्टव्यादि चक्षुरादिनाऽनुसंधेयं तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमिति यावत् । भूतोऽप्यस्य च विशेषान्तरमाह—
 पो वा इति । अथेति द्योतितविशेषोऽनेन प्रकटितः । सर्वज्ञ ईश्वरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माप तत्र प्रविश्य जीवरूपेणामिषदनादि कुर्धन्योऽवतिष्ठतेऽन्तर्धामी तं विद्वानिहैवासुतो भवतीत्यर्थः । यत्र यस्यां विद्यावस्थायामस्य विद्वपः सर्वं कर्माद्यात्मातिरेकेणासदेवाऽऽसीत्तत्र केन करणेन कं विपर्य को वा कर्ता पश्येद्वित्याक्षेपावध्यवहार्थमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । यत्र भूम्नि स्थितो विद्वानन्यदृष्टव्यं चक्षुषा न पश्यति अन्यच्छ्रोत्रव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा मनुरे जानाति स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमात्मेत्यर्थः । निष्कलं निरंशमत एव निष्क्रियं निष्क्रियत्वादेव शान्तं परिणामरहितं निरवद्यं रागादिरहितं धर्मादिरहितं निरञ्जनमित्यर्थः । यथा मुहुरामयः सेतुर्नदीकुल्यादिपरफूलजातेरुपायस्तथा संसारसागरस्य परं ब्रह्म तज्जावस्यासुतवाक्योत्पबुद्धपामिष्यकं सत्साधनं सेतुवदवस्थितम् । वाक्योत्पज्ञानस्य कथं नास्तीत्याऽऽह—दग्धेन्धनमिवेति । यथा दग्धेन्धनो वह्निः शाम्यति तथाऽज्ञानमर्थात्यर्थः । इतिरिक्त्वर्थे । इदं नेदं नेति निषेधावधिभूत आत्मेत्यर्थः । तथा सविज्ञेयनिर्दिशेषपरं वाक्यान्तरमपि—न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत् ।' इति । अस्यार्थः—नित्यपञ्चादन्धबुधार्थं गुणानां स्थानं न्यूनं परिच्छिन्नं ततोऽप्यपञ्चमपञ्चं मुक्तोपमूर्त्य त्रिधापरिच्छेदद्वयं सविद्वानन्यात्मकमिति । एवं च यत्र सगुणवाक्ये गुणविषया तत्रोपासना भवति यत्र तु शुपभाऽप्येऽपि गुणो न विवक्षितस्तद्वाक्ये ज्ञेयब्रह्मपरमेवेति निर्णयार्थमुत्तराद्वैतसंदर्भ इति फलितम् ।

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

(अ० १० ।) पूर्वं तावत्सर्वेषां वेदान्तानां निर्गुणब्रह्मपरत्वमुत्तरगतः सिद्धं तत्सगुणधातृदक्षिणापोद्य सगुणवाक्यविचारः प्राप्तस्तमपोद्येदमधिकरणं निर्गुणविचारात्मकमारभ्यते । पञ्चप्यपवादकापवादकत्वादस्य सगुणविचारानन्तर्यमुचितं तथाऽपि पूर्वाधिकरणे संशयमावात्स्यायपाठो न निश्चायक इत्युक्ते 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' [तै० २ । ५ । १] इत्यत्र मपटो विकारे प्राचुर्यं च मुख्यत्वात्संशये विकारप्रापपाठो निश्चायकोऽस्तिवति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तपुस्त्यभावेन प्रवृत्तत्वात्स्युदाहरणलक्षणसंगतिरस्तीति सगुणविचारात्प्रागिदमारभ्यते । पूर्वपक्षे जीवस्याऽऽनन्दमयत्वेनोपास्तिः फलं सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मप्रमितिरीति सिद्धान्तगतैकदेशिमते त्वमयत्रोपास्तिरिति विवेकः । तैत्तिरीयकेऽनमपप्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशचतुष्टयानन्तरं 'तस्माद्वा एतस्माद्दिज्ञानमवात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' [तै० २ । ५ । १] इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमानन्दमयशब्देन सत्यं ज्ञानमिति प्रकृतं परं ब्रह्मोपपत्त उताऽऽनन्दमयादिविकारवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं जीव इति । तत्रात्ममयादिविकारप्रापपाठात्तस्य मियमेव शिरः । मोदो वक्षिणः पक्षः' [तै० २ । ५] । इत्यादिना त्रियाद्यवयवयोगात्तस्यैव एव शारीर आत्मेति शारीरत्वश्रवणाच्च जीव इति प्राप्तम् । तस्य पूर्वोक्तस्य विज्ञानमयस्यैव आनन्दमय एव शारीर आत्मेति श्रुत्यर्थः । एवं प्राप्त उच्यते—आनन्दमयोऽभ्यासात् । आनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति कुतोऽभ्यासात् । आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्येव बहुकृत्योऽभ्यासादित्यर्थः । तथा हि आनन्दमयं प्रस्तुत्य 'रसो वै सः' इति तस्यैव रसत्वमुक्त्योच्यते—'रसश्च ह्येवायं सञ्ज्ञाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राणयात् । पदेय आकाश आनन्दो न स्यात् । एव ह्येवाऽऽनन्दयाति' [तै० २ । ७] । 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति' [तै० २ । ८] । 'एतमामन्दमय-

(दी० ।) मुख्यभीक्षणमुक्तमात्मशब्दादिभिः । अत्र तु मपटो विकारे प्राचुर्यं च तुल्यत्वात्प्रापपाठ्या विकारार्थतैवेत्यानन्दमयो जीवः प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य प्रथममनुद्देशिनां मतेन समाधानं ब्रूमः—आनन्देति । 'अन्योऽ-

(म. ० व. ०१) मात्मानमुपसंक्रामति' [तै० २। ८] 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति' [तै० २। ९] । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । [तै० ३। ६] इति बहुधाऽन्यासः श्रूयते । न चाऽऽनन्दपदस्यैवाभ्यासो नाऽऽनन्दमपपदस्येति वाच्यम् । यस्मिन्नेषोतिषा एजेतेत्यत्र एषोतिषपदस्य एषोतिषोमपरत्ववदानन्दपदस्याऽऽनन्दमपपरत्वात् । श्रुत्यर्थस्तु—रसः सार आनन्द इत्यर्थः । अयं जीवः पूर्णानन्दः सर्वसाक्षी सर्वमेरको न स्याच्चेत्तर्हि प्राणादेरचेतनस्य चेष्टा न युक्तेत्याह—को हीति । अन्याजीयेत् । यद्यपि । आनन्द इत्यनन्तरं मेरफ इति शेषः । आनन्दचित्तत्वादपि परमानन्दत्वमित्याह—एष हीति । आनन्दपतीत्यर्थः । स्वयं धनी परं धनिनं करोति लोके तद्वत्स्वयमानन्दः परमानन्दपतीति । यत्तु प्रायपाठादानन्दमपस्य विकारित्वमिति तन्न । स्पृष्टारुन्धतान्पाये-माह्नमपादिविकाराभ्युत्थानमदर्शनस्याऽऽत्मज्ञानार्थत्वेनाऽऽनन्दमपस्य सर्वान्तरत्वात् । स एवाऽऽत्मोत्पद्यधारणादनन्तरमपस्याऽऽत्मनोऽनुपवेशास्तपान्तरत्वमपगम्यते । विज्ञानकोशवशादीपाधिकत्रियाद्यवयवयोगो न विरुध्यते । ब्रह्मणोऽह्नमपादिकोऽपरम्परया शारीरत्वमप्युपपन्नमेव । तस्मादानन्दमपः परमात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्देति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

ननु नाऽऽनन्दमपं ब्रह्म । कुतो विकारार्थकमपदप्रत्ययात् । ब्रह्मणश्चाऽऽनन्दविकारत्वानुपपत्तेरिति चेन्न । कुतः । प्राचुर्यात् । मयटः प्रकृत आनन्दप्राचुर्यवाचकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

मयटः प्राचुर्यार्थकत्वे हेतुन्तरमाह—

तच्छेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तमानन्दं प्रति ब्रह्मणो हेतुत्वव्यपदेशादित्यर्थः । 'एष ह्येवाऽऽनन्द-
(दी० ।) न्तर आत्माऽऽनन्दमपः' इत्यानन्दमपः परमात्मा । कुतः । तं प्रकृत्य 'वक्ष्ये आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिना बहुकृत्योऽभिधान-मन्यासस्तस्मात् ॥ १२ ॥

विकारोति । विकारवाची मयटशब्दो विकारशब्दस्तस्मात्ताऽऽनन्दमपः परमात्मेति चेद्वैवं यदि तन्न । प्राचुर्यात् । तत्प्रकृतवचने मयडिति सूत्रात्प्राचुर्यार्थताऽप्यवगम्यते । ततश्चाऽऽनन्दविकारो नाऽऽनन्दमपः किंत्वानन्दमपचुर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मयट उभयत्र साधारण्येऽपि प्राचुर्य एवावमित्यत्र को हेतुरित्यत

(ब्र० ५०।) याति' इति ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वं व्यपदिश्यते। योऽन्यमानन्द-
यति स मसुरानन्द इति प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः परमात्मेत्याह—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

‘यद्ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।’ [तै० ति० २।१] इत्युपक्रम्य ‘सर्वं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘यो वेदं निहितं गुहायाम्’ इत्यस्मिन्मान्त्रे सर्वान्तरं
ज्ञेयत्वेनोक्तं तन्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म ‘अन्वोऽन्तर आमाऽऽनन्दमयः’
इति गीयते। मान्त्रब्राह्मणवारैकाग्र्यात्। यद्यप्यत्र व्याख्यानव्याख्ये-
यभावामावेन मान्त्रब्राह्मणभावस्तथाऽपि ब्राह्मणस्य व्याख्यानरूपत्वेन
व्याख्येयमन्त्रं प्रत्युपायत्वात्मकतेऽप्युपायोपेयभावोऽस्तीति मान्त्रवर्णि-
कमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः परमात्मा न जीव इत्याह—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

ईश्वरादितरो जीवो नाऽऽनन्दमयः। कुतोऽनुपपत्तेः। ‘सोऽकाम-
पत’ [तै० २।६] इति सृष्टेः पूर्वमीक्षणं ‘बहुस्यां प्रजायेय’ इति
सृष्ट्यात्मकारवं ‘स तपोऽजप्यत। स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत’
इति कृष्टिहेतुत्वं च श्रूयते तत्सर्वं यानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः। जीव-
ज्ञानस्य शरीरसाध्यत्वादीक्षणानुपपत्तिर्बोद्धा। कुतो तपःशब्द ईक्ष-
णपरः ॥ १६ ॥

(वी०।) आह—तदिति। तस्य हेतुः कारणं तस्य ‘एष तस्य ह्येवाऽऽनन्द-
याति इति श्रुत्या व्यपदेशोऽभिधानं तस्मात्। चकार आनन्दमयस्य कार-
णत्वव्यवधानमाह ॥ १४ ॥

ननु जीवो वा प्रधानं वाऽऽनन्दस्य कारणमस्तित्यत आह—मान्त्रेति।
मान्त्रवर्णप्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकं सत्यज्ञानादिरूपं गुहां प्रविष्टं यच्चदेवाऽऽ-
नन्दमयशब्देन गीयते। चकारो ब्रूषणान्तरसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

अस्तूपकमादिना जीव एवेत्यत आह—नेतर इति। इतरो जीव इह
न ब्राह्मः। कुतः। ‘इदं सर्वमसृजत’ इत्याद्यनुपपत्तेः। नोपपत्तिरनु-
पपत्तिस्तस्याः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

नाऽऽनन्दमयो जीवः कुतो जीवानन्दमयचोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वा-
दित्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘रसो वै सः । रसः ह्येवार्थं लब्ध्वाऽऽनन्दो
भवति’ [ते० २।७] इत्यानन्दमयस्य लब्धव्यत्वेन जीवस्य लब्धुत्वेन
भेदव्यपदेशः । न हि लब्धेऽपि लब्धव्यो भवति ॥ १७ ॥

नन्यानन्दमयशब्देन प्रधानमुच्यताम् । तत्राऽऽह—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानम् । अनुमानैकगम्यं प्रधानमित्यर्थः । आनन्द-
मयत्वेन कारणत्वेन वा प्रधानस्य नापेक्षा न स्वीकारः, कुतः कामात् ।
आनन्दमयाधिकारे ‘सोऽकामपतेति कामपितृत्वाप्रयणादित्यर्थः । न
ह्यचेतने प्रधाने कामः संभवति । ईक्षतेर्नाशव्यमित्यत्र निराकृतमपि
प्रधानं गतिस्सामान्यमपञ्चनाय पुनरिवाकृतमिति बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तयोर्गं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न जीवे प्रधाने वाऽऽनन्दमयशब्दः । तस्मादस्मिन्नानन्दमये
प्रकृत आत्मानि प्रबुद्धस्य जीवस्य तद्योगं तत्कारणा योऽस्तन्नाशायधि-
मुक्तिरित्यर्थः । तं शास्ति शाजं तस्मादित्यर्थः । ‘यदा ह्येवैष एतस्मि-
न्नद्वयेऽनालयेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽमयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽमयं

(दी० ।) नग्वस्त्विदं संकुचितमित्यत आह—भेदेति । भेदो लब्धु-
लब्धव्यस्वभावः । ‘रसः ह्येवार्थं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति’ इत्यादिश्रुत्या
तस्य व्यपदेशस्तस्मात् । चकारः संकोचानुपपत्त्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रकरणादिकमपि प्रधानस्यैवास्त्वित्यत आह—कामाच्चेति ‘सोऽका-
मयत’ इति श्रुत्या योऽभिहितः कामस्तस्माच्चेतन एव । अनुमी-
यत इत्यनुमानं प्रधानं तत्त्वानपेक्षाप्रसङ्ग इति यावत् । चकारः
पूर्ववत् ॥ १८ ॥

नग्वस्तूपचरितः काम इत्यत आह—अस्मिन्निति । अस्मिन्प्रकरणे
कारणेऽस्य चेतनस्य तेन योऽस्तद्योगस्तादात्म्यं शास्त्युपविशति

(ब्र० ५०१) भूतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुर्वते । अथ तस्य भयं भवति ' [तै० २।७] इति शास्त्रम् । अस्वार्थः—यस्यानैक्यज्ञानावस्थायामेष विद्वानेतस्मिन्ब्रह्माणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण सम-
द्विष्टुलवेहेन विराजा हृदयशब्दात्मकेन तादात्म्यशून्ये हृदयमिद्रे स्वसं-
बन्धितपाऽऽप्यस्तेन्द्रियगतेनापञ्चीकृतभूतकार्येणाऽऽभ्येन तादात्म्यही-
नेऽनात्मवे निष्कृष्योत्पद्यन्त इति निरुक्तानि भूतसूक्ष्माणि तैश्चाभेदव-
जितेऽनिरुक्ते निःशेषलघुस्थानं निलयनं सकलकार्यसंस्काराधारा-
दिद्या तद्विद्वद्विशून्ये प्रकर्षेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । अभयं यथा
स्वादिष्टुक्तं व्यनक्ति—अथेति । ज्ञानफलमुपस्था ज्ञानामावे दोषमाह
भुतिः—यदा हीति । यद्यस्मिन्ज्ञानानन्दमये ब्रह्मण्यल्पमप्यनारमतावाभ्य-
स्वरूपं पश्यति तदा संसारमवाप्तं निवर्तत इत्यर्थः । इदं शास्त्रं प्रधानप-
रिग्रहे जीवपरिग्रहे वा न घटत इति । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् ।
इदं त्वेकदेशिमतम् । भगवत्पादास्तु अन्यस्यमानानन्दपदस्याऽऽनन्दमये
लक्षणा । 'अन्वोऽन्तर आत्माऽऽनन्दतपः' इत्यत्राऽऽनन्दमयपदस्य
प्राचुर्यार्थकत्वे ब्रह्माणि दुःखलघुप्रसङ्गः स्यादिति प्रचुरानन्दे लक्षणा ।
'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मपदस्यावयवविशेषे लक्षणेति मुख्यत्रितप-
लक्षणं विकारप्रापपाठपरित्यागश्चैकदेशिमते स्वात् । स्वपक्षे तु 'ब्रह्म
पुच्छम्' इत्यत्र पुच्छपदस्यावयवप्रापपाठपरित्याग एवेति मन्वाना
आनन्दमय इति भयङ्गविकारार्थक एवेति मन्वानाः सूत्राण्यन्यथा
स्थाचक्षुः । अधिकरणरचना तु ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमया-
वयवत्वेन ब्रह्मोच्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति ब्रह्मपुच्छशब्दाभ्यां संशयः ।
ईक्षत्वधिकरणे संशयामावात्पापपाठस्य न निश्चायकत्वम् । इह तु
पुच्छपदस्यावयवपाठारत्वचोर्लक्षणसामान्यात्संशयेऽवयवप्रापपाठस्य नि-
श्चायकत्वमिति प्रत्युक्तहरणसंगतिः । प्रयोजनं च पूर्वोक्तं तत्र पुच्छश-
ब्दादवयवत्वे प्राप्त उच्यते—'आनन्दमयोऽभ्यासात् ।' आनन्दमयपक्ष-
धेनाऽऽनन्दमयवाक्यस्थब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र विद्यमानं ब्रह्मपदमुपल-
क्ष्यते । तद्ब्रह्मपदं न प्रधानपरं किंतु ब्रह्मपरं कुतोऽभ्यासात् । 'असन्नेय
स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव' [तै० २ ।
६] इत्यादौ ब्रह्मपदस्याभ्यासादिति । यत्तु पुच्छशब्दावयवपरत्वमिति

(श्री०) शास्त्रम् 'यदा ह्येवैषः' इत्यादिना । चकारः परिहारसमुच्चये । अथवा
पुच्छशब्दस्य लाङ्गूले कृतस्यावयव आचारे च लाक्षणिकत्वस्य नुत्पत्त्येऽ-

(अ० १०१) तत्राऽऽह—‘विकारज्ञान्वाप्नोति चेन्न प्राप्नुयात् ।’ विकारज्ञान्वा-
 द्यवयवपुच्छज्ञान्वाच्च तत्समानाधिकरणब्रह्मपदं स्वप्रधानब्रह्मपरमिति
 चेन्न । कुतः । प्राप्नुयाद्व्यवयवज्ञानोपपत्तेः । प्राप्नुयैवात्रावयवप्रापप्रयोगः ।
 एवं चाज्ञानमयादीनां पुच्छान्तानवयवानुदत्ताऽऽनन्दमयस्वादान्तरावय-
 वोक्तौ पुच्छस्य पुच्छौ संनिधानादपुच्छमपि ब्रह्म पुच्छमित्युक्तं श्रुत्या । न
 हि ब्रह्मणो मुख्यपुच्छत्वमानन्दमयस्य परमात्मत्वपक्षेऽपीत्युक्तं स्वं प्रति
 स्वस्य पुच्छत्वानुपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्म पुच्छवत्पुच्छं सर्वाधिष्ठानं प्रतिष्ठा
 पपापणं लौकिकरूपाऽऽनन्दजातस्याऽऽधार इत्यर्थः । सर्वाधारत्वात्मति-
 ष्ठापदसमभिव्याहारादधारलक्षणा युक्तेति । इतश्च पुच्छलक्ष्येनाऽऽ-
 धारो लक्ष्यत इत्याह—‘तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।’ तस्य ब्रह्मणो विकारजातं
 प्रति हेतुत्वेन ‘इदं सर्वमसृजत’ [तै० २।६] इति वाक्ये व्यपदेशादित्यर्थः ।
 न हि स्वविकारमानन्दमयं प्रति ब्रह्मणोऽवयवत्वं संभवति मुख्यत इति
 स्वप्रधानं ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेन वियक्षित इति । ‘मानववर्णिकमेव च
 गीयते’ । यत्सार्थं ज्ञानमित्यादिमन्त्रवर्णप्रकाशितं ब्रह्म तद्ब्रह्म पुच्छं प्रति-
 ष्ठेति ब्राह्मणवाक्ये स्वप्रधान्येन गीयते मन्त्रब्राह्मणयोरैकाध्यादित्यर्थः ।
 इतश्चाऽऽनन्दमयोऽत्र न प्रतिपाद्यस्तस्य वैपक्षिकविपाद्यवयवयोगेन
 स्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ । ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र
 ब्रह्म स्वप्रधानं नेतरः कुतोऽनुपपत्तेः । ब्रह्मणोऽवयवत्वेऽवयवस्यानन्द-
 मयोऽत्र प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यम् । न हि तत्संभवति सावयवस्या-
 ग्रिमवाक्योक्तस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अतो ब्रह्म स्वप्रधानम् । इत-
 आत्र पुच्छवाक्यं ब्रह्म स्वप्रधानमित्याह—‘भेदव्यपदेशाच्च’ । ‘रस
 ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति’ [तै० २।७] अपमानन्दमपो जीवो
 रसशब्दितं ब्रह्मानन्दं प्रतिविम्बितं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति लब्धूलब्ध-
 व्यकृतेण भेदव्यपदेशादित्यर्थः । इतश्च ब्रह्मपुच्छक आनन्दमयोऽत्र न
 प्रतिपाद्य इत्याह—‘कामाच्च नानुमानपेक्षा’ । काम्यत इति काम
 आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वहृष्टेर्नानुमानेनाऽऽनन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यं
 विकारायकमवद्विरोधादित्यर्थः । आनन्दमयज्ञानं ब्रह्मपर आनन्दज्ञान-
 त्वादानन्दो ब्रह्मेत्यत्राऽऽनन्दज्ञानव्यवहित्यनुमानम् । इतोऽपि ब्रह्मपुच्छ-
 वाक्ये ब्रह्म प्रधानमित्याह—‘अस्मिन्नस्य च तद्योगं ज्ञासित’ । अस्मि-
 न्पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रबुद्धस्याऽऽनन्दमयस्य जीवस्य ‘यदा ह्येवमेव एत-

(दी० १) व्यवयवाये पाठात् ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इत्यत्रापि ब्रह्मानन्दमयस्यावयव

(अ० १०१) सिद्धम्' इत्यादिशास्त्रं तद्योगं मुक्तिं शास्त्रीत्यर्थः । तस्मादानन्दमयस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात्पुच्छं ब्रह्मैव स्वप्रधानं निर्विशेषं ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(आदित्पान्तर्गतहिरण्यमयपुरुषस्याक्षयन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम्, अधि० ७)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदवाच्यासश्चेति मुख्यत्रितयात्मक-
बहुप्रमाणावशाद्निर्गुणब्रह्मनिर्णयो यथा तद्वृत्तपयस्वादिवहुप्रमाणात्म-
सारी हिरण्यमयः पुरुषोऽस्त्विति पूर्वसिद्धान्तचुस्त्या पूर्वपक्षोत्था-
नाद्ब्रह्मान्तरूपावान्तरसंगत्या पूर्वसिद्धान्तनिर्गुणब्रह्मसमन्वयापवादकमि-
दमारभ्यते । फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तित्वेव पादसमाप्तिपर्यन्तम् ।
छान्दोग्ये श्रूयते—'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
ब्रूयते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आ प्रणसात्सर्व एव सुवर्णः'
[छा० १ । ६ । ६] 'तस्य यथा कष्यासं पुण्डरीकनेत्रम-
क्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै
सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एषं वेद' [छा० १ । ६ । ७] इत्यधिदैवतम् ।
अथाध्यात्मम्—'अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो ब्रूयते' [छा० १ । ७
५] इत्यादि । उपास्तिप्रस्तावार्थोऽयं शब्दः । य एष साक्षात्सिद्ध आदि-
त्यमण्डलमध्यवर्ती । स्थानाद्यवयवकथनं परमात्मन उपास्तर्यं ब्रह्म-
व्यम् । हिरण्यमयो ज्योतिर्मयः । तन्नायहितधिषामनुमधं प्रमाणयति—ब्रूयत
इति । हिरण्यमयपदं ज्योतिष्यम् । सुवर्णपदमपि ज्योतिष्यम् । प्रणसो

(श्री० १) इति प्रसुवाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते सिद्धान्तेन ॥ १९ ॥

आनेन्देति । 'अन्धोऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानमेव ब्रह्म । कुतः । 'असत्तेज' इत्यादिना ब्रह्म-
णोऽभ्यासात् ।

विकारेति । विकारोऽवयवः पुच्छं तस्य शब्दस्तस्माच्च स्वप्रधान-
मिति चेदेवं यदि तन्न । प्राचुर्यात् । विकारमायपाठात् । विकारशब्दो
न ब्रह्मणः स्वप्राधान्यं निवर्तयतीत्यर्थः ।

(३०५० ।) प्रणसो नस्त्राग्रम् । चक्षुषोर्वक्षेपमाह—तस्येति । कपेर्मर्कट-
स्याऽऽतः पृष्ठमागोऽत्यन्तं तेजस्वी तत्तुल्यम् । पुष्पदरीकं यथाऽत्यन्तं
तेजस्वि तथाऽस्य देवस्याक्षिणी नेत्रे । ध्यानार्थमेव नाम कराति-
तस्येति । नाम निर्वाक्ति—स इति । उदित उद्भूतः सकार्यसर्वथापास्तुष्ट
इत्यर्थः । ध्यानफलमाह—उदेतीति । अधिदेवतं देवतामधिकृत्योपास्तिवा-
क्यनित्यर्थः । अविदेवप्यानोऽत्यन्ततरः । मानं देहमधिकृत्यापि तद्वक्ति-
रित्याह—अथेति । एतादृशं स्थानद्वयस्य पुरुषमधिकृत्य रूपपत्यश्रुः पा
सर्वथापास्त्यर्शश्च या च सशब्दः । किमर्थं पुरुषो विद्याकर्मातिशयवशात्तमा-
सोत्कर्षः कश्चित्संसारि उत नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्यातं
संसारितीति । कुतः । हिरण्यक्षमक्षुरित्यादिकपवत्यन्नवणात् । अक्षिपुरुष-
स्यापि 'तस्यैतस्य तदेव रूपं पदमुष्ण रूपम्, । छा० १।७।५) इति रूप-
वत्त्ववचनात् । 'ये चानुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चष्टे देवकामानां
' इत्यादित्पुरुषस्य 'स एष ये चैतस्माद्वर्षाञ्चो लोकास्तेषां चष्टे मनुष्य-
कामानां च' इत्यादिपुरुषस्य वैश्वयमर्षादाववचनात् । न हि परमात्मनो
मर्षादावैश्वर्यं युक्तम् । 'स एष सधैश्वरः' (बृ० ४।१।२२) इति कुतेः । स
आदित्पुरुषोऽमुष्मादादित्याहूर्व्यगान् लोकानामीशिता देवकामानां
देवभागानां चेत्यर्थः । एतस्माच्चक्षुषोर्वर्षागतानां लोकानामीशिताऽक्षि-
पुरुषो मनुष्यमोगाणां चेत्यर्थः । तस्मात्साक्षादित्ययोरन्तः पुरुषः परमे-
श्वर इति प्राप्त उच्यते—'अन्तस्तद्भूमौपदेशात्' । य एषोऽन्तरादित्ये य
एषोऽन्तराक्षिणीति च श्रूयमाणः परमेश्वर एव न संतारी । कुतः । तद्भूमौ-
पदेशात् । तस्य परमेश्वरस्य ये धर्मास्तेषामस्मिन्वाक्य उपदेशादित्यर्थः ।

(३०६० ।) तद्धेतुत्विति । तस्याऽऽनन्दमपादेनगतो हेतुः कारणम् । भाव-
प्रधानो निर्देशः । तद्धेतुत्वपदेशः श्रुत्याऽभिधानं तस्मात् । शेषेप्यानन्द-
पदस्थानेषु ब्रह्म स्वप्रधानमिति पठित्वा पूर्वब्रह्मस्थानम् ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणे मयतो विचार आनन्दस्याऽऽनन्दमात्रे ब्रह्मणो देश-
कालवस्तवपरिच्छिन्ने वस्तुनि मुक्त्यर्थत्वं पुनः प्राचुर्यानन्दमपादवेषेषु
अतः प्राथपातो बाधितः । एषमिहापि मर्षादाधाररूपाण्यां श्रवणाज्जीव
एव प्राप्तैश्वर्यविशिष्टः कश्चित्त्वादित्यत आह—अन्तरिति । 'अथ य
एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः' इत्यत्र यो हिरण्यमयः पुरुषः स परमे-

(अ० ५०।) तद्यथा तस्योदिति नामेत्यादिना सर्वपाप्मपिरुणेणाऽऽदित्यपुरुषस्य नामोक्त्वा तदेव नामाक्षिपुरुषस्यातिदिशति—‘चक्षाम तन्नाम’ [छा० १।७।५] इति तत्सर्वपाप्मराहित्यं ब्रह्मधर्मः । एवम्—‘सैव श्वेतस्त्वाम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म’ इति श्रगाध्यात्मत्वं निर्धारयति श्रुतिः । तच्च सर्वात्मकत्वं ब्रह्मण एवोपपद्यते । सैव श्रुतिरप्येवमर्थः—तच्छब्देन पुरुषपरामर्शः । विधेयापेक्षयाऽन्यलिङ्गव्यपदेशः । उक्तं कालाधिकेयः । तस्मादुच्यतांस्तस्मात्तोत्रमुद्यथादन्यच्छब्दमुक्त्वा ब्रह्म त्रयो वेदा इति । एवं सर्वगानगीयमानत्वं श्रुतौ निर्दिष्टम् । ‘तद्य इमे वीजाणां गायन्त्येते ते गायन्ति’ इत्यादौ श्रिण्वक्ष्यमुक्तेशादिकं मायिकं परमेश्वरस्य लोकानुग्रहार्थमुपपद्यत इति न तेन विरोधः । तस्मादुक्त्वादित्यधोरन्तः परमात्मा ॥ २० ॥

किंच—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आदित्याक्षणोरन्तः श्रूयमाणः पुरुष आदित्यशरीराभिमानीनो जीवादन्यः । कुतः । भेदव्यपदेशात् । आदित्यशरीराभिमानीजीवादन्यस्य परमात्मनोऽन्तर्पामितपाऽन्तर्पामिब्राह्मणे भेदेन व्यपदेशादित्यर्थः । ‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद् पस्याऽऽदित्यः शरीरे य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्पाम्प्लुतः’ [बृ० ३।७।९] इत्यादिश्रुत्यन्तरे तयोर्भेदव्यपदेशादत्रापि आन्तरशब्दश्रुत्या मत्पमिहानात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरुपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ८)

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वमव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गेनापहतपाप्मत्वादिना रूपवत्त्वादिकमन्यथा (धी०) श्वरः । कुतः तद्वर्मापेक्षया । तस्य धर्मास्तत्त्वमा अपहतपाप्मत्वाद्व्यस्तेषाम् । ‘उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद्’ इत्यादिश्रुत्योपदेशोऽभिधानं तस्मात् ॥ २० ॥

नन्वादित्यादिभ्यो नान्य ईश्वर इत्यत आह—भेदेति । अस्ति देशतादिभ्योऽन्य ईश्वरः । कुतः । ‘य आदित्ये तिष्ठन्’ इत्यादिनाऽऽधाराधेयभेदस्य व्यपदेशात् । चकार उक्तव्यावृत्त्यर्थः ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकरणेऽन्यथासिद्धलिङ्गवशादेन्यथासिद्धरूपवत्त्वादि नीतम् ।

(अ० १०१) नीतम् । इह तु लिङ्गादाकाशशब्दश्रुतिरम्पया नेतुं न शक्यते
 लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्रवृत्त्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्वेदमारम्पते । छान्दोग्ये
 श्रूयते—‘अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह
 वा इमानि भूतान्वाकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीत्या-
 काशो ह्येवेभ्यो ज्ञायानाकाशः परायणम्’ [छा० १।९।१]
 इति । तत्रोभयत्राऽऽकाशशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्संशयः । किं भूताका-
 शोऽवाऽऽकाशशब्देनाभिधीयत उक्तं परं ब्रह्मेति । ‘यदेव आकाश
 आनन्दो न स्यात् [तै० २।७] इत्यादिषु ब्रह्मण्वाकाशशब्दप्रयोगो
 भूताकाशे कृत् इति विषयवाक्यार्थस्तु शालाक्यनामकः कश्चन
 ऋषिर्जैबलिं राजानं वृच्छति—अस्येति । सर्वस्य प्रपञ्चस्य किमधिकर-
 णमिति प्रश्नार्थः । जैबलिरुत्तरमाह—आकाश इति । कथंभूत आकाशः
 सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह—सर्वाणीति । भूताकाशस्यावृत्तये हेत्वन्त-
 रमाह—आकाशो हीति । तत्रैव हेत्वन्तरनाकाश इति । अर्थं सिद्धा-
 न्तार्थः । तत्र कथं भूताकाश इति युक्तम् । न च वाक्यशेषानुपपत्तिः ।
 आकाशाद्वायुरित्यादौ तस्यापि वाय्वादिकारणत्वमवगमात् । तस्माद्भू-
 ताकाश इति श्रुतेः प्रमः—‘आकाशस्तलिङ्गात्’ आकाशशब्देन ब्रह्मणो
 ग्रहणं युक्तं कुतस्तलिङ्गाद्यस्य ब्रह्मणो पक्षिर्ब्रह्म महाभूतस्रष्टृत्वादिकं
 तस्यास्मिन्वाक्ये दृष्टत्वादित्यर्थः । नन्येवं भूताकाशस्यापि वाय्वादि-
 कारणत्वं दर्शितमिति चेन्न । मूलकारणब्रह्मणोऽपरिग्रह आकाशादेवे-
 त्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणमाकाशं प्रत्यस्त्वं यन्तीति कारणे
 लपप्रदर्शनं चाननुकूलं स्यात् । ज्ञापयस्त्वपरायणत्वप्रदर्शनं च ब्रह्मण्येव
 समञ्जसम् । श्रुत्यन्तरं च स्पष्टं ब्रह्मण एव परायणत्वं दर्शयति—
 ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दानुः परायणम्’ [बृ० ३।९।२८]
 इति । रातेर्धनस्य दानुर्यजमानस्य । रातिरिति पाठे रातिर्वन्धुरित्यर्थः ।
 किं च—‘स एव परोवरीषानुव्रीधः स एषोऽनन्तः’ [छा० १।९।
 २] इत्युव्रीध आकाशरूपदेवताधर्मान्परत्वादीनुपसंहरति जैबलिस्तद्भू-
 ताकाशे न युज्यते । न हि तस्याऽऽनन्त्यं संभवति । श्रुतौ परत्वं गुणत

(श्री० १) अत्र त्वाकाशश्रुत्याकृतसर्वभूतोद्भवावेर्लिङ्गस्य संकोच इति प्रत्यु-
 दाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—आकाश इति । ‘आकाश इति होवाच’

(अ० १०) उक्तृष्टत्वं वसैषस्त्वं कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमनन्तत्वं देशतोऽपरिच्छिन्नत्वं द्रष्टव्यम् । यत्तु लिङ्गाच्छ्रुतिर्वलीयसीति तन्न । त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इति न्यायेन बह्वीनामवकाशलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायैकस्या आकाशश्रुतेर्वाचस्य युक्तत्वात् । तस्मादाकाशशब्दं बह्वैवात्र देवतोद्गीथ उपास्यमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(ब्रह्मण आकाशशब्दवत्त्वाणश्चव्याप्यत्वम्, अधि० ९)

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

तत्र चातिदेशत्वात् पृथक्संगत्यपेक्षा । यद्वा पूर्वत्राऽऽकाशश्रुतेरव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गोपबृंहितत्वाद्वाधो युक्तः । इह भूयमाणसंवेदनविदिलिङ्गस्य प्राणेऽपि संभवेनाव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गसहचारमावात्मानश्रुतिबाधो न युक्त इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । तत्रैवाऽऽकाशवाक्यामन्तरं श्रूयत उद्गीथे—‘ प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावमन्वापत्ता तां चेद्विद्वांश्चस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ’ । [छा० १ । १० । ९] ‘ कतमा सा देवतेति ’ [छा० १ । ११ । ४] प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वापत्ता ’ [छा० १ । ११ । ५] इत्यादि । अस्यार्थः—उद्गीथाधिकारे प्राप्तिक्रिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिद्विश्वाक्षावणनामा धनाय राज्ञो वार्यं गत्वा ज्ञानवैभवं स्वस्य प्रकटपद्मप्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावं साममक्तिविशेषमन्वापत्ताऽनुगता तां चेद्विद्वांश्चम विदुषः संनिधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । स प्रस्तोता भीतः संश्वाक्षावणं पप्रच्छ कतमा सेति । तस्य प्रतिवचनं प्राण इति । मुख्यप्रणवायुं व्यावर्तयति—सर्वाणीति । संविशन्ति लीनानि भवन्ति उपकाले । अभ्युज्जिहते जन्मकाले प्राणमभिलक्ष्योद्बुध्यन्तीति । तत्र—‘ प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः ’ [छा०

(दी०) इत्याकाशशब्दः परमात्मा । कुतः, तस्य परमात्मनो लिङ्गं सर्वभूतोत्पत्त्यादि तस्मात् ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणे ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति सर्वकारणस्य प्रश्नदशोनादुच्यतेऽपि सर्वकारणमाकाशं श्रुत्या । निकृता व्यवस्थापितम् ।

* ब्रह्मण्यवधायगानां लिङ्गश्रुतीनामिति ।

(म० १०) ६।८१] 'प्राणस्य प्राणम्' [वृ० ४।१।१८] इत्यादौ ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगात्प्राणवापी च प्रसिद्धतरत्वात्संशयः । किमत्र प्राणशब्देन ब्रह्मामिधीयत उत वायुविकार इति । मनःशब्दलक्षितं तत्साक्षि-
चेतन्यं प्राणे परस्मिन्नेकत्वेन स्थितमित्यर्थः । प्राणस्य पञ्चस्थितिवृत्ते-
र्वायुविकारस्य प्राणं सत्तात्पूर्तिमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्यर्थः ।
तत्र प्रसिद्धिबलाद्वायुविकारः प्राण इति प्राप्त आकाशस्याप्यमतिवि-
ज्ञाति भगवान्सूत्रकारः—'अत एव प्राणः' इति । अत एव पूर्वसूत्रो-
क्तल्लिङ्गादितिहेतोरेव प्राणशब्दे ब्रह्मेत्यर्थः । 'सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवामिसंविशन्ति' [छा० १।१।५] इत्यादिना
महाभूतसंवेशनादिकं ब्रह्मलिङ्गं प्राणवाक्ये व्यूषते । न च 'यदा वै
पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं
श्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते' [शा० ५० ब्रा० १०।
३।३६] इति श्रुत्या वायुविकारेऽपि संवेशनादि व्यूषत इति वाच्यम् ।
न हि तत्र महाभूतसंवेशनादि व्यूषते किं त्विन्द्रियसंवेशनादिक-
मेव । श्रुत्यर्थस्तु—तर्हि तस्यां सुषुप्त्यवस्थापामित्यर्थः । वाक्प-
दमनुक्तकर्मन्निष्पल्लवम् । चक्षुःश्रोत्रे बुद्धीन्द्रियाणामुपलक्षणम् ।
तस्मादनन्धवासिद्ब्रह्मलिङ्गात्प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मैवोपास्यप्रस्तावेदेव-
तेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १०)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

पूर्वं प्राणवाक्ये ब्रह्मलिङ्गसत्त्वान्द्रवतु ब्रह्मपरता । इह वाक्ये तदभा-
वासं ब्रह्मपरतेति प्रत्युदाहरणसंगतयेदमारभ्यते । छान्दोग्ये श्रूयते—

(छं०) अत्र तु न तादृक्किंचिदस्ति प्रवृत्त सुषुप्तादिन्द्रियाणां सर्वभूतसाराणां
प्राणो लघोत्वस्योः श्रवणात्प्रस्तावेदेवता मुख्यप्राण इति प्रत्युदाहरो-
नाऽऽक्षिप्यातिदेशेन समाधत्ते—अत इति 'प्राण इति होवाच' इत्यत्र
प्राणशब्दः परमात्मा । कुतः । अत एव । सर्वभूतोद्भवादिलिङ्गादेव ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे तल्लिङ्गादाकाशप्राणश्रुत्योर्ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । नात्र ज्योति-
र्वाक्ये तदस्तीति कृदमेव ज्योतिरिति प्रत्युदाहरणेन ज्योतिर्लिङ्गवचना-

(अ० १०) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठे-
 प्वनुत्तमेषु सप्तमेषु लोकेष्विदं वाय तद्यद्विदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' [छा०
 ३।१।३।७] इति । अस्वार्थः—गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्य-
 न्तरोक्तपर्यायशब्दः । अथ दिवो शुलोकात्परः परस्ताद्यज्योतिर्दी-
 प्यते तद्विदमित्योदरज्योतिर्ध्वस्यते । कुत्र तद्दीप्यते तन्नाऽऽह—
 विश्वत इति । विश्वस्मात्त्राणि वर्गादुपरीत्यर्थः । विश्वशब्दस्य कति-
 पयार्थत्वं व्यावर्तयति—सर्वत इति । सर्वस्माद्भूरादिलोकात्सर्वसंसार-
 मण्डलादुपरीत्यर्थः । उक्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तेषु । इदं श-
 ब्दार्थं स्फुटयति—यदिति । लोकेष्वेवोर्भौतिकतेजसि ब्रह्मणि च प्रयो-
 गात्संशयः । किमिह ज्योतिःशब्देनाऽऽदित्यादिकं तेजोऽभिधीयत उत
 ब्रह्मेति । किं तावदत्र पुक्तं भौतिकमिति । कुतः । प्रसिद्धत्वादतो दिव
 इत्यादिना मर्यादाविशेषणाच्च । न हि सर्वव्यापिनो ब्रह्मणो मर्यादा-
 दिकं पुक्तं तस्माद्भौतिकं ज्योतिरिति प्राप्ते भ्रमः—ज्योतिश्चरणामि-
 धानादिति । अत्र ज्योतिःशब्दग्राह्यं ब्रह्मैव कुतश्चरणामिधानात्पादा-
 मिधानादित्यर्थः । तथा हि ज्योतिर्याक्यात्पूर्ववाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दि-
 श्यते—'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा
 भूतानि त्रिपादस्यामृतं विधीति' [छा० ३।१२।६] एतदर्थस्तु—
 गायत्री वा इदं सर्वमित्यत्र मृतपृथिवीशरीरहृदयवाक्माणैः पञ्चविधा
 चतुष्पदा गायत्रीति यदुक्तं तद्गायत्र्युपाधिब्रह्मणो महिमा विमूतिस्ता-
 वान्यावानप्यं प्रपञ्चः स्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान् । तदेवाऽऽह—पाद इति ।
 सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पाद एकदेशः । त्रिपादस्यामृतं विधिं श्रोतनयति
 स्वात्मनि स्थितमिति । एवं च यदतः पर इत्यत्र यच्छब्दस्य सर्वना-
 मत्वेन प्रसिद्धार्थवाचकत्वात्पूर्ववाक्ये श्रुतबन्धित्वेन प्रसिद्धं ब्रह्मात्रापि
 श्रुतबन्धाद्यच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते । अतः पर इत्यादिना श्रुतं ब्रह्मणो
 मर्यादादिकमुपासनार्थमित्युक्तम् । ज्योतिःशब्दो ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धो
 वेदान्तेषु । तस्मादिह ज्योतिःशब्दः [ग्राह्यं] ब्रह्म ॥ २४ ॥

(श्री०) इति ह्यष्टान्तेन चाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—ज्योतिरिति । 'अथ यदतः परो
 दिवो ज्योतिः' इति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मैव कुतः । चरणामिधानात् । पूर्व-
 स्मिन्मायत्रीवाक्ये पादोऽस्थेत्यादिना चरणानां पादानामुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानादिति । पूर्वस्मिन्वाक्ये 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्या-

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षण-

निगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

(अ० १७०) यदुक्तं पूर्वञ्च गायत्र्याख्यच्छन्दोऽपाधिकब्रह्मण उक्तत्वात्तदत्र प्रत्यभिज्ञायत इति तत्र । 'गायत्री वा इदं सर्वं मृतं यदिदं किंचेति' गाय-
त्र्याख्यच्छन्दसः प्रकृतत्वात्तस्यैव पादोऽस्य सर्वाणि मृतामीति मृतपाद-
व्यपदेशो न ब्रह्मण इति पूर्ववाक्ये छन्द एवामिधीयते न ब्रह्मेति चेन्न ।
गायत्र्याख्यच्छन्दोद्गारेण तदनुगतब्रह्मणि सर्वात्मकत्वं प्रतिपाद्यते
गायत्री वा इदं सर्वमित्पादिना । न हि अक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः
सर्वात्मकत्वं समञ्जसम् । तस्माद्गायत्र्यां विकारे यदनुगतं ब्रह्म तदेष
गायत्री वा इदं सर्वमित्पादिना प्रतिपाद्यत इति । निष्कर्षार्थस्तु—छन्दो-
भिधानाद्गायत्र्याख्यच्छन्दस एव पूर्ववाक्ये प्रकृतत्वाच्च ब्रह्मणः प्रकृतत्व-
मिति चेन्न । कुतः । तथा छन्दोद्गारेण तते ब्रह्मणि चेतोर्षणस्य चैत्त-
समाधानस्य निगदात्तभिधानाद् । तत्र हृष्टान्तः । तथा हि दर्शनम् ।
अन्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपसर्गं दृश्यत इति दर्शनं हृष्टमि-
त्यर्थः । 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्पुण्ये भीमांसन्त एतमज्ञावध्यर्थे एतं
महावते छन्दोगाः' [ऐत० आ० ३ । २ । ३ । १२] इति । तद-
र्थस्तु—एतमेवाऽऽत्मानमुन्धेदिनो महत्पुण्ये प्रधाने शक्ते तदनुगतमुपा-
सते । यदुर्वेदिनोऽहो कृती सामवेदिनो महावताख्यकृती तदनुगतं
ब्रह्मानुसंदधत इत्येतरेवे हृष्टमित्यर्थः । एवं च गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक
इति पूर्ववाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टम् । यद्वा गायत्रीशब्दो ब्रह्मणि गीतः ।
तथा च सूत्रे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः । यथा गायत्री षडक्षरीः पादैश्च-
तुप्पदैश्च ब्रह्मापि चतुष्पादिति गायत्रीशब्देनाभिधीयते । चतुष्पा-
द्वगुणयोगात्तथा गायत्रीसादृश्येन चेतोर्षणस्य ध्यानस्य निगदात्तभि-
धानादिति । तथा हि दर्शनमिति च्छन्दोभिधापिशब्दस्य सादृश्याद्-
न्यत्र प्रयोगे हृष्टान्तः । तथा हि—ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश
सन्तस्तत्कृतम्' [छा० ४ । ३ । ८] इत्युपकम्पाऽऽह—'सिपा विराद्'
(शी०) दिना गायत्र्याख्यस्य च्छन्दसोऽभिधानादुक्तत्वाच्च ब्रह्मण इति चेदेवं
यदि तत्र । तथा चेतोर्षणनिगदात् । चेतसो मनसो गायत्र्याख्ये च्छन्दसि
ब्रह्मवृष्ट्या समर्पणं निगद्यते कथ्यतेऽनेनेति निगदस्तस्माद् । तथा हि दर्शन-
म् । हि यस्माद्यथाऽत्र चेतोऽर्षणस्य दर्शनमबलोकनं तथाऽन्यत्रापि दर्श-
नम् । एतं ह्येव बह्वृचा महत्पुण्ये भीमांसन्त इत्यादि । अथवा चेतोर्षणनि-

(अ० १०) इति । अस्वार्थः—संवर्गविद्यायामधिदैवतमग्निसूर्यचन्द्राम्नांसि चार्थौ लीयन्तेऽध्यात्मं प्राणो वाक्चक्षुःश्रोत्रमनासीत्युक्तम् । ते वायुना सह पञ्चाऽऽधिदैविका आध्यात्मिकेभ्यः प्राणादिभ्योऽन्ये तथा प्राणादयः पञ्चाऽऽधिदैविकेभ्योऽन्ये एवं सर्वे दश सन्तस्तत्कृतमित्युच्यते । कृता-परपर्यायचतुरायनामकसूतगतचतुरङ्गवच्चत्वारः पदार्थाः प्रकृते सन्ति । त्रयङ्गायवच्च यो द्यङ्गायवद्वावेकाङ्गायवदेकश्च । एवं प्रकृते दशके सर्वा-न्तर्माषात्तज्जये सर्वजयो भवति । यथा कृते जिते श्रेतादिसंज्ञानि त्र्यङ्गा-यादीनि जितानि भवन्ति तद्वत् । तत्र चतुरङ्गापरपर्यायचतुरङ्गायनामक-सूतस्य कृतमिति संज्ञा । स चतुरङ्गायो दशात्मकश्चतुर्वर्ङ्गकेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्माषाद्वाप्यादयोऽपि दश । तथा च दशत्व-संख्यासाहस्रपाद्वाप्यादयः कृतमित्युच्यन्ते । एवमेव दक्षाक्षरा विरा-डिति श्रुत्या विराज्जनामकच्छन्दसो दक्षात्मकत्वाद्वाप्यादौ विराट्दशव-प्रयोग इति यथा तद्ब्रह्मणि चतुष्पात्त्वसाम्याद्वापञ्चीशब्दप्रयोग इति वृत्तान्तार्थः । तस्मात्पूर्ववाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टं न च्छन्द इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्धैवम् ॥ २६ ॥

इतश्च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यभ्युपगन्तव्यमित्येवंशब्दार्थः । कुतो भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः । भूतपृथिवीक्षरीरहृदयैश्चतुष्पदा गाय-त्रीति व्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः । न ह्यक्षरसंनिवेशरूपमायत्री-छन्दसि भूतादिपादव्यपदेशः संभवति । किं च ते वा एते पञ्च ब्रह्म-पुरुषाः ' [छा० ३ । १३ । ६] इति श्रुतिः पूर्वं ब्रह्मणः प्रकृतत्वे संगच्छते । तथा हि गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्त्वङ्गत्वेन द्वार-पालादिगुणविध्यर्थं 'तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवमुपचः' [छा० ३ । १३ । १] इत्यादिवाक्यम् । तत्र 'ते वा एते पञ्च ब्रह्म-

(शि०) भूतादिति चेतसोऽवर्णम् । यथा हि गायत्रीशब्दामिधेये ब्रह्मणि निग-द्यते तथा हि दर्शनम् । अन्यत्रापि च्छन्दोमिधापिशब्देन 'सैषा विरा-डज्ञादि' इति ब्रह्मामिधानस्य ॥ २५ ॥

ब्रह्मण्येव गायत्रीदुष्टिः किं न स्यादित्यत आह—भूतादीति । भूत-मिदं सर्वम् । आदिशब्देन पृथिवीक्षरीरहृदयानि । ताम्येव पादा विमा-गास्तेषां व्यपदेशः कथनं तस्योपपत्तिः संभवस्तस्मात् । एवं गायत्र्या

(अ० १०) पुरुषाः ' [छा० ३।१३।६] इति धृतम् । तथा चोपास्त्यङ्गानां
द्वारपाठानां हृदयच्छिद्रेषु स्थितानां प्राणादिवायूनां ब्रह्मपुरुषत्वोक्तैर्हृ-
दयच्छिद्रेष्वपि ब्रह्मसंयन्त्रोऽवगम्यत इत्यतोऽस्ति पूर्ववाक्ये ब्रह्म प्रकृ-
तम् । नेह मायत्रीमात्रस्वेवोपास्त्यत्वे तद्वङ्गानां ब्रह्मपुरुषत्वं युक्तम् ।
अतो हृदयच्छिद्रेषु ब्रह्मसंयन्त्रात्तत्रस्थवायूनां ब्रह्मपुरुषत्वमिति ब्रह्मपु-
रुषभ्युपपत्तिरिति । श्रुत्यर्थस्तु—हृदयस्य पञ्च देवच्छिद्वाणि । आदिस्था-
दिनामकैः प्राणादिवायुभिर्देवैः परिपाल्यत्वाद्देवभूतित्वं छिद्वाणामुप-
पद्यते । तानि हृदयच्छिद्वाणि हृदयमाह्वस्यदक्षिणाभ्युत्पत्त्यह्वस्यो-
दह्वस्योर्ध्वमुखरूपाणि । तत्स्थाः प्राणापानव्यानसमानोदानात्मका
वायवः क्रमेणाऽऽदित्यचन्द्राग्निपर्जन्याकाशनामकाः पञ्च ब्रह्मपुरुषा
इति । तस्माद्वायव्यावाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति ज्योतिर्वाक्ये श्रुतसंयन्त्रा-
त्तदेव प्रत्यभिज्ञायत इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

ननु पूर्वस्मिन्वाक्ये 'त्रिधावस्थाभूतं दिवि' इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेन
निर्दिश्यते । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इत्यत्र पञ्चम्या [अ] वचि-
त्वेन द्यौर्निर्दिश्यते । तथा च विमक्तिभेदेनोपदेशभेदकथनभेदाज्ज्योति-
र्वाक्ये प्रत्यभिज्ञानं न संभवतीति चेन्न । कुतः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।
विमक्तिभेदेनोपदेशद्वयेऽपि प्रत्यभिज्ञाया अविरोधादित्यर्थः । प्रधानपा-
तिपदिकार्थेन प्रत्यभिज्ञाया गुणभूतविभक्त्यर्थो न प्रतिबन्धक इति भावः ।
तस्मात्परं ब्रह्मैव कील्लेखकाग्राह्युपास्यं ज्योतिःशब्देन नान्यद्भौतिकं तेज
इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(दो०) ब्रह्मदृष्टिर्गायत्रीशब्दाभिधेये ब्रह्माणि नाक्षरमात्रं मायत्री भूतादिपा-
दयत् । चकारः पूर्ववक्षिणोऽपि पूर्ववाक्यब्रह्मण्यनुपपत्तिमाह ॥ २६ ॥

उपदेशेति । उपदिश्यत इत्युपदेशो वाक्यम् । 'परो दिवः' 'अमृतं
दिवि' इति पञ्चमीसप्तम्यन्तत्वेनैतस्य पूर्वस्य च भेदात् ब्रह्म पूर्ववाक्य
इति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । उभयस्मिन्नपि पक्षद्वयेऽपि प्रातिपदिकार्थ-
स्यैकत्वाद्ब्रह्मप्रत्यभिज्ञानात् विरोधस्तस्मात् । अथवा पञ्चम्यन्तत्वेन
सप्तम्यन्तत्वेन वा व्यपदेशोऽप्युभयस्मिन्नपि वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः
श्येन इतिवत्प्रत्यभिज्ञानस्य न विरोध इति ॥ २७ ॥

(ब्रह्मण्यः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम् 'अधि० ११) ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

(अ० १०) पूर्वस्मिन्नाधिकरणे 'पदतः परः' इत्यत्र यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचकस्य बलवत्त्वात्तत्सहकृतं ब्रह्मालिङ्गं तेजोलिङ्गापेक्षया बलवदित्युक्तं न तथेह किञ्चिद्बलवत्तया संपादकमस्तीति प्रत्युदाहरणसंगतिरस्याधिकरणस्य । पद्मा पूर्वं दिशि दिव इत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थानुरोधाद्गुणभूतपदत्वार्थोऽन्यथा नीतो यथा तद्ब्रह्मापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीतौ तत्सापेक्षब्रह्मरूपवाक्यार्थप्रतीतिगुणभूताया अपलापो युक्त इति वृष्टान्तसंगतिः । पदार्थप्रतीतेः स्वातन्त्र्यं जनकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतिगुणत्वं तज्जन्यत्वेनेति बोध्यम् । अस्ति कौपीतिकिमाह्वणोपनिषद्गीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—'प्रतर्दनो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण' [कौषी० ३ । १] इत्यारभ्याऽऽज्ञाता । तस्यां श्रूयते—'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामाधुरमुतमुपास्व' [कौ० ३ । २] इति । तथोत्तरत्रापि—'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेवं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' [कौषी० ३ । ३] इति । तथा—'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विन्द्यात्' इत्यादि । अन्ते च—'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' [कौ० ३ । ८] इत्यादि । अस्यार्थः—दिवोदासस्यापत्यं पुमान्देवोदासिः प्रियं प्रेमास्पदं धाम गृहं तद्वतौ हेतुपुंस्त्वेनेति । तत्कारणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन च प्रतर्दनो राजेन्द्रस्य गृहं अगमेत्यन्वयः । 'तं हेन्द्र उवाच । प्रतर्दनं वरं ते ददामीति स होवाच प्रतर्दनः।

(श्री०) पूर्वाधिकरणे दिवि दिव इति च प्रकृत्यर्थमाश्रित्य प्रत्यभिज्ञानेन ब्रह्मप्रतीतौ यच्छ्रुतेः प्रसिद्धार्थापेक्षायां ब्रह्मैवेत्युक्तेः । तथाऽत्रापि पदार्थस्य प्राणादेः प्रधानत्वादुपक्रमोपसंहारादिवाक्यार्थस्तदनुसारेण नेष इति देवता वा जीवो वा मुख्यप्राणो वैकं वा ह्यं वा त्रयं वा ब्रह्मापि वा न तु ब्रह्मैवेति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—प्राण इति । 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति प्राणशब्दः परमात्मा । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथा हीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायाम् । 'यं त्वं मनुष्याय हिततमं मम्यसे' इत्यादिलिङ्गवाक्यपर्यालोचनया परमात्मनोऽनुगमोऽवगमो यस्मात् ॥ २८ ॥

(अ०१० ।) त्वमेव वरं वृणीष्व ये त्वं मनुष्याय हिततमं मन्पसे' [कौषी० ३।१] इति । तत इन्द्र उवाच—प्राणोऽस्मीत्यादि । मुख्यप्राणं ध्यावर्तयति—प्रज्ञास्मेति । निर्विशेषचिन्मात्रं ध्यावर्तयति—तं मामिति । इदं च प्राण-
स्वेन्द्ररूपदेवतात्वे लिङ्गम् । प्राणस्य मुख्यप्राणरूपत्वे लिङ्गमथ स्रष्टि-
स्यादि । देहधारणं न बाणादिकृतमित्युक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राण-
वायोर्देहधारणं तदुत्थापनं च कार्यमिति प्रसिद्धमिति स्रष्टित्युक्तम् ।
प्राणस्य जीवत्वे लिङ्गम्—न वाचमिति । प्राणस्य परमात्मत्वे लिङ्गं
स एव इत्यादि । एवं च प्राणशब्दत्वेन्द्रप्राणवायुजीवपरमात्मपरत्वे
लिङ्गानां विद्यमानत्वात्तंशयः किंपरः प्राणशब्द इति । तत्र प्रसिद्धत्वा-
त्प्राणवायुपर इति प्राप्त उच्यते—'प्राणस्तथाऽनुममात्' तत्र प्राणो
ब्रह्मैव । कुतः । तथाऽनुममात् । तथा ब्रह्मपरत्वेऽनुममाद्वयमादि-
स्थर्थः । तथा हि प्रतर्दनः सल्लु हिततमं पुरुषार्थं घृष्टवांस्तस्य परमपुरु-
षार्थकामस्य प्राण उपास्यत्वेनोपदिश्यते प्राणोऽस्मीत्यादिना । एवं च
परमपुरुषार्थत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं प्राणवायुः स्यात् । तथा—
'स यो मां वेदु म ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तोपेन
भूणहृत्पया' [कौषी० ३ । १] इत्यादि ब्रह्मपरिग्रहे घटते ।
'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृदे परावरे' [मुण्ड० २ । ८]
इत्यादिना ब्रह्मज्ञानिनः कर्मक्षयवचनात् । तदर्थस्तु—योऽधिकारी मां
ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो न मीयते न
हिंस्यते महताऽपि पापेन । ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य वृक्षत्वा-
दिति भावः । एवं प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मण एव युक्तम् । एवमुपसंहारे
'आतन्वोऽजरोऽमृतः' इत्यपि ब्रह्मपरत्वे घटते । तथा—'स न साधुनां
कर्मणा भूयान्मवति नो एषासाधुना कनीयानेप ह्येव साधु कर्म कार-
यति' 'एव उ एवासाधु कर्म कारयति' 'एव लोकाधिपतिरेव
लोकपाल एव लोकेशः' [कौषी० ३ । ८] इति च ब्रह्मण्येव सम-
स्तसम् । अत्र हि धर्माद्यसंस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं तदीशितृत्वं च ब्रह्म-
णोऽन्ताधारणं लिङ्गमस्तीति । तस्मात्पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मपरमेव
प्राणपदमिति ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-

संबन्धमुमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

ननु बहुलं प्राथो ब्रह्मेति तदयुक्तमिति । कुतो वक्तुरात्मोपदेशात् ।

(टी०) न वक्तुरिति । नात्र परमात्मोपदेशः । कुतः । वक्तुरात्मन इन्द्रस्वो-

(६० व० १) वक्तुरिन्द्रस्याऽऽत्मत्वेनोपदेशादित्यर्थः । तथा हि वक्ता द्विन्द्रो नाम कश्चिद्विश्रुतान्देवताविज्ञेयः स्वमात्मानं प्रतर्दनायोपदिशति 'तं मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यर्हकारवादेन । किंच देवतायाः प्राणत्वे लिङ्गान्तरास्ति 'अरुन्मुखान्पतीच्छालावृ-
केभ्यः प्रायच्छम्' इति । उद्देवान्तवाक्यं तद्येषां मुखे न वर्तते तेऽत-
न्मुखाः । शालावृक्षेभ्योऽरण्यश्वभ्यः । नहीदं ब्रह्मणो युक्तम् । एवमिन्द्र-
परत्वं इतरज्जथासंभवं योजनीयमिति । अत्रोच्यते—अध्यात्मसंबन्ध-
भूमा ह्यस्मिन्निति । हि यस्मादस्मिन्नध्यायेऽध्यात्मसंबन्धस्य परमात्म-
संबन्धस्य भूमा पातुल्यमुपलभ्यत इत्यर्थः । तद्यथा 'यावदस्मिच्छरी-
रे प्राणो वसति तावदायुः' इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः परमात्मभूत-
स्याऽऽवृण्णदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न पराचीनस्येन्द्रस्य ।
एवमस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमिति क्षुतिरात्मानमिन्द्रियाभ्यर्थं प्राणं
दर्शयति । प्राणस्यास्तित्वे स्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां निःश्रेयसं
स्थितिरिति धृत्यर्थः । एवमेव 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्'
इति । परमात्मानं वक्तारमुपक्रम्य 'तद्यथा रथस्यारेषु मेमिरर्पितो
नामाधरा अर्पिता एवमेवेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्राः अर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणोऽर्पिताः स एष प्राण एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इति वाक्यं
विषयेन्द्रियव्यवहारानभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । धृत्यर्थस्तु—
तत्तत्र भूतमात्रादीनां नानात्वं नेत्यर्थे दृष्टान्तः । यथा लोके प्रसिद्धस्य
रथस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकास्तु चक्षोपान्तनेमिरर्पिता नामी चक्षुषिष्ठि-
कायामरा अर्पितास्तद्दृष्टव्यतानि पृथिव्यादीनि मात्राः स्रष्टादयो विषया
मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रास्तु स्वस्वबोधोपदेष्टृष्वेव बुद्धिद्वाराऽ-
र्पिताः कर्मेन्द्रियेष्वपि तद्विषया अर्पितास्तदधीनत्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च
प्रज्ञामात्राः प्राणो परस्मिन्नर्पिताः । प्राणस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं स एष इति ।

(६० व० १) पदेशः 'तं मामायुरमृतमुपास्त्व' इत्यादिना । तस्मादिति चेदेवं यदि
नेति पूर्वस्मादनुवर्तते । तदुक्तं न । कुतः । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । हि
यस्मादस्मिन्नकरणे स्वात्मानमधिकृत्य वर्तत इत्याध्यात्मं तस्य संबन्धः ।
अदेवतात्मप्रतिपादकानि वाक्यानि 'यावदस्मिच्छरीरे प्राणो वसति
तावदायुः' वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्युपक्रम्य 'तद्यथा

[अ० १ पा० १
सू० १-३१]

ब्रह्मावृत्तवर्षिणीदीपिकाम्नां समेतानि ।

४३

(अ० १० ।) तस्मादध्यात्मसंबन्धवाङ्मुखात्प्राणात्मकब्रह्मोपदेश एवायं न
देवतात्मोपदेश इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य वक्तुर्यमेव विजानीहीत्युपदेशः शास्त्रदृष्ट्या ज्ञातव्यः ।
अहमेव परं ब्रह्मेति शास्त्रदृष्ट्या पदयत्नेवमुक्तवानित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो
वामदेववदिति । यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या 'अहं मनुरमर्षं सूर्यश्च'
[चू० १ । ४ । १०] इत्याहु तद्वदित्वर्थः । यदुक्तमिन्द्रो यतीनेत्यादि
देवतापरत्वे लिङ्गमिति तत्र । यद्वेदान्तवाक्योत्पत्त्यज्ञानप्रमावाद्दृ-
मेयंभूतोऽस्मीतीहशब्देदान्तावाक्यान्यधेयानि नो वेदरण्यम्बन्धः प्राव-
च्छमित्येतदर्थकरेणाविरोधात् । तस्मात्प्राणात्मकब्रह्मपरमेतद्वक्तव्यमिति
सिद्धम् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेशोपासत्रै-

विध्यादाश्रितत्वादिह तयोगात् ॥ ३१ ॥

ननु पञ्चकमध्यात्मसंबन्धवाङ्मुखात् देवतात्मा प्राण इति तत्सत्त्वं
तथाऽपि न ब्रह्मपरमेयेदं वाक्यं किं तु जीवमुख्यप्राणवायुपरमपि ।
क्षुतः । जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं
विद्यात्' इति जीवलिङ्गं यागाधिकरणैर्ध्यातृपुत्रस्य वक्तुर्जीवस्य विज्ञेयत्वमु-
पलभ्यते । एषम् 'प्राण एव प्रज्ञात्मेयं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' [को०
३ । ३] इति प्राणलिङ्गं देहधारणस्य प्राणलिङ्गत्वात् । तथा हि प्राण-
संवादे भूयते—वागादवः सर्वे प्राणाः प्रत्येकं श्रेष्ठतामात्मनो गम्यमाना-
स्तस्मिन्निर्धारयिषया प्रजापतिमुपजग्मुः स च तानुवाच वस्मिन्नुत्क्रान्ते
शरीरं प्रापिष्ठतरमिव भवति स पुष्पाकं मध्ये श्रेष्ठ इति । तस्मिन्प्राण-
(चू० ।) रथस्वारेषु' इत्यादीनि तस्य मूमा बाहुत्वम् ॥ २९ ॥

कथं तर्हि 'मामागुः' इत्यादिना वक्तुरिन्द्रस्याऽऽत्मोपदेशः—
शास्त्रेति । शास्त्रस्य तत्त्वमसीत्वादेर्ब्रह्मैवात्मावयवतिष्ठत्वा तूपदेशोऽभिधानं
वामदेववत् । यथा वामदेवः 'अहं मनुरमर्षम्' इत्याद्युक्तवान्य-
मिति ॥ ३० ॥

जीवमुख्येति । जीवश्च मुख्यप्राणश्च तयोर्लिङ्गम् । 'वक्तारं विद्यात्'
इति जीवस्य 'प्राण एव प्रज्ञात्मेयं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इत्यादि-

(अ० १०।१) पतायेवमुक्तवति वागादिपुष्कान्तेष्वपि भूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात् । मुख्यप्राणोच्चक्रमिषायां तु वागादीनां व्याकुलत्वाद्वाग्मादीन्यति प्राण उवाच—आ मोहमापद्य यतोऽहमेतत्करोमि किं तत्पञ्चा प्राणापानादिभेदेनाऽऽत्मानं विमज्ज्यैतद्वाणं शरीरं वञ्चति गच्छतीति वानं वानमेव वाणमस्थिरं शरीरमिति यावत् । तद्वदृभ्य विधारयानीति ध्वणाद्देहधारणं प्राणलिङ्गमेवार्थतोऽनुक्रान्ता क्षुतिस्तु 'मा मोहमापद्यथाहमेतत्पञ्चापाऽऽत्मानं प्रविमज्ज्यैतद्वाणमवदृभ्य विधारयामि' [प्र० २।३] इति प्राणवायोः प्रज्ञात्मकत्वं कथमिति चेज्ज्ञानेन्द्रियाश्रयत्वादेति ब्रूमः । तस्मादुपक्रम्यादियुपासनाया ब्रह्मरूपैकवाक्यार्थप्रतीतावपि तस्या जीवमुख्यप्राणरूपपदार्थप्रतीतिजन्यत्वेन गुणत्वात्पदार्थप्रतीतिश्च तज्जनक [त] वा प्रधानत्वाद्देहवाक्यार्थप्रतीतिमप्येव वाक्यमेव एव न्याय्य इति जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां त्रयाणामुपास्यानां प्रापेकं स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थत्वमिति त्रीणि वाक्यानि नैकं ब्रह्मवाक्यमिति चेन्न । उपासनात्रैविध्यव्याप्तिर्युपासनानि प्रसज्येरन्नित्यर्थः । उपपन्नमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्यत्वे संभवति वाक्यमेवो न युक्तः । न च पदार्थप्रतीतिर्मुख्यत्वम् । तस्या वाक्यार्थप्रतीतिशेषत्वेन तस्या एव प्रधानत्वात् । न हि जनकत्वमात्रेण प्राधान्यं युक्तम् । संनिपत्योपकारकाणामपि प्राधान्यापत्तेः । अन्यत्र ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्माणि प्रवृत्तेराश्रितत्वाच्च । इहापि हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मण एवायमुपदेश इति । यत्तु जीवादिलिङ्गमस्तीति तत्परत्वमिति तन्न । प्राणव्यापारस्वापि परमेश्वरायत्तत्वेन देहधारणस्यापि ब्रह्मण्युपचारितुं शक्यत्वेनान्यथासिद्धप्राणवायुलिङ्गभावात् । तथाच क्षुतिः—'न प्राणेन नापानेन मरणं जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ [काठ० २।५।५] इति प्राणादि-व्यापारस्येश्वरायत्तत्वमाह । नापि 'न वाचं विजिज्ञासीत' इत्यादि-जीवलिङ्गविरोधः । जीवस्य ब्रह्मानन्त्यत्वेन सर्वोपाधिपरित्यागेन जीवस्य स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत' इत्यादि

(शं०) प्राणस्य । तस्मान्न परमात्मैकब्रह्ममिति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । उपासात्रैविध्यात् । उपासनमुपासा तिस्रो विधा यस्याः सा त्रिविधा तस्या भावस्यैविध्यम् । उपासायाश्चैविष्यं तस्मात् । उपासात्रैविध्यम-

(न०७०।) प्रत्यगात्माभिनुस्तीकरणार्थमुपदेशो न विरुच्यते । 'ब्रह्माचाऽन-
भ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' [किन०१।४] इति श्रुत्य-
न्तरं वागादिव्यावृत्तस्य वक्तृव्यङ्ग्यत्वं दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मपरमेष्ठेदं वाक्यं
न प्राणादित्रितयपरम् । एकदेशिनस्तु 'नोपासात्रंविध्यादाभितत्वादिह
तद्योगात्' इत्यस्वार्थान्तरमाचक्षते । तया हि—न ब्रह्मवाक्ये जीव-
मुख्यप्राणल्लिङ्गयोर्धरोऽयः । कुतः । उपासात्रंविध्यात् । जीवधर्मेण
प्राणधर्मेण ग्रहमधर्मेण च सहितस्य त्रिविधस्योपासनस्यैकस्य विवाक्षि-
तत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति । तत्र 'आचुरसृतमित्युपास्य ।
'आयुः प्राणः' [की० ३।२] इति 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' ।
'तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीत' [की० ३।३] इति प्राणधर्मः । 'अथ
यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्याऽपास्यामः' [की०
३।४] इत्युपक्रम्य 'वागेवास्या एकमङ्गलमूह्यहस्यै माम परस्तात्-
तिविहिता भूतमात्रा । प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्या-
प्नोति' [की० ३।४] इत्यादि जीवधर्मः । 'ता वा एता दृशैव
भूतमात्रा अधिप्रज्ञं वक्ष प्रज्ञानात्रा अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्पृर्न
प्रज्ञामात्राः स्युर्ब्रह्मा प्रज्ञामात्रा न स्पृर्भूतमात्रा न स्युः । नह्यन्पततो
रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एतज्ज्ञाना । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो
नामाधरा अर्पिता एवमेवेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणेऽर्पिताः स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा [की० ३।८] इत्यादि ब्रह्म-
धर्मः । एतदर्थस्तु—'प्राणो हि भूतानामायुः' इति श्रुत्यन्तरेण प्राण-
स्याऽऽयुर्गुणं सिद्धं जीवनस्य तदधीनत्वात्तस्मात्प्राणस्यैव देहाद्युत्थापक-
त्वाद्देहादिकमुत्थापयतीत्युक्तं प्राणः । एवमायुर्दामुतत्वोक्तत्वं प्राण-
धर्म इत्यर्थः । सहवासः सहोक्त्वान्तिश्रेत्युक्त्यान्तर्यमथशब्दार्थः ।
अस्या जीवात्यप्रज्ञायाः संवन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि हृत्पदेन
कल्पितानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्यास्यास्याम इत्युपक्र-
म्येकं वागेवेति । बुद्धेः सामासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विपयि-
त्यरूपपूर्णशरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र नामप्रपञ्चविपयित्वमर्धशरीरं
इन्द्रेन्द्रकारलक्षणायास्तथा रूपप्रपञ्चविपयित्वमर्धशरीरम् । तथा च

(श्री०।) सङ्गादित्यर्थः । जीवमुख्यप्राणग्रहणे वाक्यभेदः स्यान्न ब्रह्मग्रहण
इत्यर्थः । प्राणशब्दः कथं ब्रह्मणीत्यत आह—आभितत्वात् । अन्यत्रापि
'प्राण इति होवाच' इत्यादौ ब्रह्मणि स्वीकरणात् । तत्र तत्तल्लिङ्गादिति

(अ० १००) कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहाधमेकमङ्गमद्बुद्बुद्-
 द्बेचितवती पुरयामासेत्यर्थः । नामात्मकपञ्चो वाग्द्वारा प्रविष्टा बुद्धिर्ना-
 मपञ्चाविषयित्वलक्षणमध्वं शरीरं व्याप्नोतीति वाचत् । तस्याः प्रज्ञायाः
 पुनर्नाम किल परस्तादुपरमागे रूपपञ्चाविषयित्वलक्षणेऽध्वंशरीरे चक्षु-
 रादिना प्रतिविहिता समुत्थापिता भूतमात्रा रूपादिकृषा कारणं भव-
 तीत्यर्थः । चक्षुरादिना प्रकाशितोऽर्थपञ्चो बुद्धेरितरभागं रूपपञ्च-
 विषयित्वलक्षणं पुरयामासेति वाचत् । एवं च वागिन्द्रियेणार्थपञ्चेन
 च जीवाख्यपञ्चापूर्णं विषयित्वलक्षणं शरीरं प्राप्य ब्रह्मी भवतीति
 सिद्धम् । तदुपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे ब्रह्मत्वाध्यासमाह—प्रज्ञयेति ।
 तथा द्वारा वार्चं करणं प्रति चिदात्माऽहं वक्तव्यध्यासमनुभूय वाचा
 करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि
 पश्यतीत्येवं ब्रह्मत्वमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतविषयकत्वमात्मनि ब्रह्मत्वा-
 दिसंपादकत्वं च बुद्धेर्धर्म इति फलितम् । चक्षुरेवास्या इत्यादिपर्याया-
 न्तरार्थोऽपि संयुहीतः । सर्वाधारत्वान्मत्वादिर्वह्मधर्म इत्याह—ता
 वा इति । भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च मात्राश्च शब्दादयः पञ्चेता वृक्ष
 भूतमात्रा अधिमग्नं प्रज्ञेन्द्रियाणि तदुत्थजानानि वाऽचिकृत्य प्रवर्तन्ते ।
 वृक्ष प्रज्ञामात्राः पञ्चेन्द्रियाणि तदुत्थबुद्धयश्चाधिभूतं भूतानि पृथिव्या-
 दीनि शब्दादीनि चाचिकृत्य प्रवर्तन्ते । एवं भूतमात्राणां वृक्षानां ग्राह्य-
 त्वेन प्रज्ञामात्रात्मकग्राहकापेक्षत्वमुक्तम् । प्रज्ञामात्राणां वृक्षानां ग्राह्य-
 कारणां ग्राह्यभूतमात्रापेक्षत्वं चोक्तम् । इदमेव मिथः सापेक्षत्वं ग्राह्य-
 ग्राहकयोः साधयति—यद्वीति । तदेव स्पष्टयति—नहीति । ग्राह्य-
 ग्राह्यं न सिध्यति किंतु ग्राहकादेव । एवं ग्राह्यं विना ग्राहकं न निर्व-
 हतीत्यन्योन्यसापेक्षत्वमित्यर्थः । इदं ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्न-
 मित्याह—नो इति । कित्वेकस्मिन्नात्मन्यारोपितमिति शेषः । तद्यथे-
 स्यादि(देः) कृतं व्याख्यानम् । तस्माद्ब्रह्मण एव धर्मत्रयेणोपास-
 नमेकं विधासितम् । अन्यत्रापि 'मनोमयः पाणशरीरः' [छा० १ ।
 १४ । २] इत्यादावुपाधिपर्येण ब्रह्मोपासनस्याऽऽभितत्वादिहापि
 तद्युज्यते । तस्मा[देत] ब्रह्मवाच्यमिति । इदमेकदेशिमवमुक्तम् ।

(श्री०) चेत्तत्राऽऽह—इह तद्योगात् । इहास्मिन्नध्याये तेषां लिङ्गानां योगा-
 द्विद्यमानत्वात् । आचार्यदेशीयास्तेषां व्याचक्षते—जीवभुरूपप्राणलिङ्गैश्च

(न० ४०१) तथा हि-किमत्रोपासनाच्चयविशिष्टं ब्रह्म विधेयमुत ब्रह्मविशिष्टोपासनाच्चयं किं वा ब्रह्मानुवादेन तद्वाशित्योपासनाच्चयम् । नाऽऽद्यः । ब्रह्मणः सिद्धत्वेन विध्ययोगात् । नापि द्वितीयः । वाक्यान्तरेण ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । नापि तृतीयः । ब्रह्मानुवादिनोपास्तिविधावेकविशेष्याव-
शीकारादुपास्तीनां मियोऽसंबन्धात्प्राप्तिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदस्य
नुरपह्नवस्यात् । तस्माद्यथाव्याख्यातमेव रमणीयमिति शेषपरमेवेदं मत-
र्दनवाक्यमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

न्यायाः ११ सूत्राणि ॥ ३१ ॥

सम्बन्धेकप्राणजीवब्रह्मगुणविशिष्टं ब्रह्मविषयकं ब्रह्मोपासनं विधीयते
यथाऽऽकृष्णपाद्यनेकगुणविशिष्टः कृषो विधीयत इति न दोष इति
चेत्तत्र वक्तव्यम् । आकृष्णपादीनां कृषेणान्वये पश्चाद्वन्वयो गवि जायते
तद्वदत्र नृत्र भवतीति प्राणादाविति चेन्न । तेषां प्रकृतेऽसत्त्वात् । ननु
यथे प्राणादिगुणानां प्राणेः संबन्धमुपस्था पश्चादुपासनाविषये संबन्ध
इति ब्रूम इति चेत्तत्रापि वक्तव्यम् । प्राणादिगुणविशिष्टत्वेन साध्यत्वं
प्राणादीनां तद्विशिष्टत्वेन चोपासनायाः साध्यत्वं तत्र भावनाभेदे
वाक्यभेदः । प्राणादिकर्मिकोपासनाकर्मिका चैकैव भावनेति चेत्तर्हि
वैकल्पप्रसङ्गः । एकैव भावना गुणकरणकप्राणकर्मिका गुणविशिष्ट-
प्राणकरणिका ब्रह्मविषयकोपासनाकर्मिका चेति वैकल्पम् ।

इति धीमत्परमहंसपरिब्रानकाचार्यधीमन्मुकुन्दबोधिन्वसरस्व-

तीपूज्यपादशिष्यरामकिंकरधर्मकृतौ वैयसिकसूत्रवृधौ

ब्रह्मासूतवर्षिण्यां प्रथमाध्यायस्य स्यदब्रह्मलि-

ङ्गाख्यः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

(दी०१) ब्रह्मण एवोपासनायास्त्रैविध्यं विवक्षितमुक्तं तथाऽपि जीवब्रह्मदेव-
तामुत्पन्नप्राणानां लिङ्गसंनिपाते ब्रह्मालिङ्गं बलीय इति नोक्तम् । यद्यप्य-
न्तस्तत्त्वमोपदेशादित्यत्रैतद्वृत्तं तथाऽप्यत्र कार्यकारणयोर्यमसंनिपाते
कारणमेवाऽऽश्रयणीयमिति विशेषः ॥ ३१ ॥

इति धीमत्परमहंसपरिब्रानकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य

शीर्षंकरानन्दभगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमा-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

एवं प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि सर्वज्ञसर्वशक्तिजमदु-
स्पष्टिस्थितिलयकारणब्रह्मपरतया नीतानि । कानिचिद्वाक्यान्वस्पष्ट-
ब्रह्मलिङ्गानि संविद्यमानानि द्वितीयवर्षाद्याभ्यां ब्रह्मपरतया मीयन्ते ।
तत्र द्वितीयपादे प्राथम्य उपास्यब्रह्मपराणि विचार्यन्ते । तृतीये ज्ञेय-
ब्रह्मपराणीति विभागः ।

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मज
उपास्यत्वविचारः, अधि० १)
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य ब्रह्मणः सिद्धत्वात्तदुपजीव्य(धो)-
तरस्योत्थानाच्चेतुहेतुमद्भावः संगतिः पूर्वोत्तरयोः । पूर्वाधिकरणस्या-
धान्तरसंगतिस्तु पथा पूर्वं जीवादिलिङ्गबाधया ब्रह्मपरत्वमुक्तं ब्रह्मलि-
ङ्गयशास्तथेह ब्रह्मलिङ्गमस्ति किंतु ब्रह्मणः प्राकरणिकत्वमेव । तथा
च प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलवत्त्वाज्जीवस्य मनोमयत्वादिलिङ्गमस्तीति
तत्परमेधारित्वेति प्रमुखाहरणसंगतिः । यद्वा पादान्तरत्वात्प्राधान्तर-
संगत्पेक्षेति सर्वत्राधिकरणे सविशेषवाक्यविचाररूपपूर्वोत्तरपक्षयो-
रुपपत्तेरेव फलम् । यत्र तु निर्विशेषवाक्यविचारस्तत्र पूर्वपक्षे तदुपास्तिः
सिद्धान्ते प्रमितिरिति भेदः । छान्दोग्ये श्रूयते—सर्वं संल्लिखद् ब्रह्म
तज्जलानिति ज्ञान्त उपासीत । अथ सत्तु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतु-
रस्मिन्लोकं पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः
प्राणशरीरः [छा० ३ । १४ । १, २] इत्यादि । अस्यार्थः—सर्वं
जगद्वृक्षैत्यत्र हेतुमाह—तज्जेति । तस्माज्जायत इति तज्जम् । तस्मिन्ल्लि-
खत इति तल्लम् । तस्मिन्ननिति चेदत इति तद्वनम् । तज्जं च तल्लं च
तद्वनं च तज्जलान् । अवयवलोपश्लान्दसः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मा-
देवं तस्मात्सर्वं जगद्वृक्षैत्यर्थः । स क्रतुं कुर्वीतित्यत्र विहितश्रुपासन-
मनूय शान्तरूपगुणं विदधाति—ज्ञान्त इति । यतो ब्रह्मातिरिक्तं किंचि-
दस्ति अतो द्वेष्यादीनामव्याधाच्छान्तः सन्नुपासीतित्यर्थः । गुणं विधाय

(दी०) पूर्वपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयपादेऽ-
स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि उपासनाप्रचुराणि कष्टविषयाणि विचा-

* अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन व्यापकवानं दत्ता जुहोतीत्यनेन यागमस्य दक्षिके
गुणे निधीकते ।

- १ (३०५०) गुणिविचित्तया पुंस्त्वत्तत्ताध्याया उपासनायाः फलमाह—
अयेति । पुरुषोऽधिकृत उपासकः कृतुमयः संकल्पयस्तत्र हेतुर्वयेति ।
ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिन्वेहे स्थितः संकल्पयति तथा तदनुसारिण फलं
प्राप्त्युत्तमते सोऽधिकृतः कर्तुं ध्यानं कुर्वीत । किं ध्यायेदित्याकाङ्क्षायामाह
मनोमय इति विभक्तिव्यत्ययेन मनोमयं प्राणशरीरं परमात्मानं ध्याये-
दित्यर्थः । अत्र मनोमयत्वादेः प्रकृतब्रह्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां संशयः
किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः शारीर उवाच्यत्वेन गृह्यते किं वा पर-
मात्मेति । किमत्र युक्तं शारीर इति । युतः । 'अशरणो ह्यमनाः कुम्भः'
[मु० २ । १ । २] इत्यादिना ब्रह्मणो ममआदिसंयम्यनिरासात् ।
२ जीवस्य ममआदिसंयम्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । तस्मान्मनोमयत्वादेः
प्रकृतब्रह्मनिरपेक्षत्वात्प्रकृतः शारीर एवोपास्य इति प्राप्ते वूमः—'सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात्' अत्र परमेश ब्रह्मोपास्यत्वेन गृह्यते । कुतः । सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात् । सर्वेषु वेदान्तेषु यत्प्रसिद्धं ब्रह्म जगत्कारणं तस्यैवात्र
'सर्वं सत्' इत्यादिनोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं मनोमयत्वादि प्रकृतब्रह्मा-
संबन्धीति तत्र । मनोमयत्वादेर्विशेष्याकाङ्क्षायां यत् 'सर्वं सत्' इत्येव
ब्रह्म' इति प्रकृतं तदेवाभ्येति नामकृतो जीवः । अन्वयात् प्रकृतज्ञानमस-
ङ्गात् । न च तदसंभवः । सर्वात्मकत्वेन सर्वस्याप्युपपत्तेरिति ॥ १ ॥

किंच—

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

- ३ विवक्षितोपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टा ये गुणाः सत्त्वसंकल्पत्वाद्ब-
लेषां ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः । 'मनोमयः प्राणशरीरो भास्वरः सत्त्व-
संकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः' [छा० ३ ।
१४ । २] इत्यादिनोपदिष्टाः । यद्यपि मनोमयत्वादि जीवत्वासाधारणं
तथाऽपि सत्त्वसंकल्पत्वाद्यनुरोधेन सर्वात्मके ब्रह्मणि मनोमयत्वाद्युप-
पत्तिः । जीवधर्मान्ब्रह्मणि दर्शयति च श्रुतिः—'त्वं जी त्वं पुमानसि

(छा०) र्मान्ते—सर्वत्रेति । सर्वेष्वपि वेदान्तेषु यत्प्रसिद्धं ब्रह्म प्रसिद्धेराठ-
न्यनेहे 'सर्वं सत्' इत्युपक्रान्तं तस्यैव मनोमयत्वाद्युपदेशस्त-
स्माद्ब्रह्मात्रं प्रतिपाद्यम् ॥ १ ॥

- ४ जीवब्रह्मणोः सति साधारण्ये कथं ब्रह्मैवेत्यत्र आह—विवक्षितेति ।
यजुर्भिष्टा विवक्षिताः । उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्त्वसंकल्पम-

(ब० ५०।) त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो वृण्हेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ' [श्वे० ४ । ३] इति । जीर्णः स्वविरो मृत्वा यो वृण्हेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेवेत्यर्थः । अयाण इत्यादिश्रुतिस्तु निर्गुणब्रह्मविषयेत्याविरोधः ॥ २ ॥

एवं सत्यसंकल्पत्वादीनां ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा जीवे तेषामनुपपत्ति-
माह—

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

मुताद्योऽन्यधारणार्थः । अत्र मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैवोपास्यं न तु शारीरः । कुतोऽनुपपत्तेः । सत्यसंकल्पत्वादीनां जीव आश्रयेनानुपपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥

शारीरस्य मनोमयत्वादिगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

न शारीर इत्यनुषङ्गः । न शारीरो मनोमयत्वादिगुणक इहोपास्यः कुतः । कर्मकर्तृव्यपदेशात् । 'एतमिति प्रेत्यामिसंभवितास्मि' [छा० ३ । १४ । ४] इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यं कर्मत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन व्यपदिशति । न च सत्यां गतावेकस्मिन्शारीरे कर्मकर्तृभाव आश्रयेनोपपद्यते । तस्मान्न शारीर उपास्यः ॥ ४ ॥

(दी०।) भूतयः । विवक्षिताश्च ते गुणाश्चेति । तेषां परस्मिन्ब्रह्मणि उपपत्तेः संभवस्तत्त्वाः । चकार उभयसाधारण्यनिवारणार्थः ॥ २ ॥

जीवेऽपि केषांचित्सत्त्वाज्जीव एवेह स्वादित्यत आह—अन्विति । शारीरो जीव इह न ग्राह्यः । कुतः । सत्यसंकल्पादीनां तस्मिन्ननुपपत्ते-
रसत्त्वान्तु एव ॥ ३ ॥

नन्वणुत्वादीनां जीवधर्माणां ब्रह्मण्यसंभवः समोऽतो जीवः किं न स्वादित्यत आह—कर्मैति । एतमिति ब्रह्मण्यः कर्मं तस्य 'अभिसंभवि-
तास्मि' इति जीवस्य कर्तृत्वस्य च व्यपदेशस्तस्मात् । चकारोऽणुत्वादे-
र्ब्रह्मणि सद्भावसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥

* क्रतुत्वेन ।

किंच—

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

(अ० ५०) मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव न शारीरः । कुतः । शब्दविशेषात् । मनोमयत्वादिविशिष्टपरमात्माभिधायकस्य प्रथमान्तशब्दस्य सत्त्वादित्यर्थः । तथा हि समानप्रकरणे—‘मीहिर्वा चवो वा इयामाको वा इयामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्युरुषो हिरण्यवः’ [शत० ब्रा० १० ६ । ३] इत्यादौ पुरुषो हिरण्यव इति प्रथमान्तशब्देन परमात्माभिधानमन्तरात्मनश्चिन्ति सत्तत्पन्त्वेन शारीराभिधानं वृत्तमितीहापि प्रथमान्तत्वेन श्रुतो मनोमय इत्यादिशब्दः परमात्मपर एवेति ॥ ५ ॥

ननु कर्मकर्तृव्यपदेशो न संभवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—

स्मृतेष्व ॥ ६ ॥

स्मृतिवशाज्जीवपरमात्मनोर्भेद इत्यर्थः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽगुनं तिष्ठति ।

ब्रामचन्यसर्वभूतानि यन्त्राकङ्कानि मापया ॥ [म० गीता ०१८।६१]

इत्याद्या स्मृतिः कल्पितं भेदं दर्शयति । अतः कर्मकर्तृव्यपदेश उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वाच्चद्रूपदेशाच्च नेति चेन्न

निचाव्यत्वादेवं व्योमपद्य ॥ ७ ॥

ननु मात्र परमात्मोपास्यः । कुतः । अर्भकौकस्त्वात् । अर्भकमल्पमोकः

(टी०) ननु मामहं न जानामीतिवद्वयं कर्मकर्तृव्यपदेशः स्यादित्यत आह— शब्देति । शब्दाज्जीवस्याभिधायिनः शास्त्रान्तरे ‘अन्तरात्मन्’ इति सत्तत्पन्तात्पुरुषो हिरण्यवत्त्वादिगुणामिधायको विशेषीऽन्यस्तस्मात् । सति चान्यस्मिन्नैकस्मिन्कर्मकर्तृभावे इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

शब्दोऽपि ‘वज्रमानः प्रस्तरः’ इत्यादिवद्वयसिद्ध्यर्थ इत्यत आह— स्मृतेष्वेति । स्मरणं स्मृतिः । ‘ईश्वरः सर्वभूतानाम्’ इत्यादि वा । चकारः प्रसिद्धान्तरसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौक इति । अर्भकमल्पमोको नीलं यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य

१ अ. पुत्रके न शब्दो नास्ति । २ अ. ‘रात्रेति’ । ३ अ. ‘तमीत्युपदेदि’ । ४ अ. ‘शे वरा’ । ५ अ. वा कथ्यो नास्ति । ६ अ. ‘तिष्ठन्ति’ ।

(म० व० १) स्थानं यस्य सोऽर्मकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । 'एष स आत्माऽन्तर्हृदये' [छा० ३।१४।३] इति हृदयरूपपरिच्छिन्नावतन-
त्वादित्यर्थः । किं च तद्यपदेशाच्च । त्वज्ञव्येनैवैष 'अणीयान्मीहेर्वा यवा-
ह्वा' [छा० ३।१४।३] इत्यणीयस्त्वस्य व्यपदेशात् । आराधमात्रो
जीव इहोपास्यो न सर्वगतः परमात्मेति चेन्न । निचाप्यत्वादेवम् । अर्म-
कौकस्तत्वादिविशिष्टत्वेन रूपेण परमात्मन इह निचाप्यत्वादुपास्यत्वादि-
त्यर्थः । सर्वगतस्य ह्यल्पदेशगतत्वं कथाचिद्वच(द्व)पेक्षया संगच्छते ।
यथा सकललोकाधीशः परमात्मा श्रीरामचन्द्रोऽयोध्याधीश इति व्यप-
दिश्यते । मेतावता सर्वगतत्वहानिः । तत्र दृष्टान्तः—व्योमवदिति ।
यथा सर्वगतमपि व्योम सूचीपाशाद्यवच्छेदेनार्मकौकोऽपि अणीवोऽपि
व्यपदिश्यते तद्विद्वद्भाषीत्यर्थः ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

नन्वीश्वरस्य व्योमवत्सर्वगतत्वचेतनत्वाविशेषाज्जीववत्सुखदुःखानुभ-
वरूपसंभोगप्राप्तिरिति चेन्न । वैशेष्यात् । जीवपरमात्मनोरत्यन्तं विशेषा-
दित्यर्थः । जीवः कर्ता भोक्ता धर्मादिमांश्चेति तस्य सुखदुःखसंबन्धो
शुक्तः । परमात्मा तु तद्विलक्षण इति न तस्य संभोगप्राप्तिरिति । विशेष
एव वैशेष्यं स्वार्थं व्यञ्ज् । विशेषातिशयद्योतनार्थो वा । न च जीवपर-
मात्मनोरभेदाद्भोक्तृत्वादिवैलक्षण्यमपि न स्यादिति वाच्यम् । विम्बपति-
विम्बयोः परस्परधर्मासार्कर्यस्याऽऽबालसिद्धत्वादिति । तस्मान्मनो-
मयत्वादिगुणकः परमात्मैवोपास्यो न शरीर इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

(दी०) भावस्तत्त्वं तस्मात् । 'एष आत्माऽन्तर्हृदये' इति परिच्छिन्नावतन-
त्वाच्च केवलमेव तस्य जीवस्य व्यपदेशोऽभिधानम् । 'अणीयान्मीहेर्वा
यवाह्वा' इत्यादि तस्मात् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । न ब्रह्मग्रहणं
न्याप्यमिति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । निचाप्यत्वात् । एवमणीयस्त्व-
गुण ईश्वरो निचाप्यो द्रष्टव्यस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । व्योमवच्च ।
यथा सर्वगतमपि व्योम सूचीपाशाद्यवच्छेदाऽर्मकौकोऽणीवश्चैवम् ।
चकारो ब्रह्मणः सर्वात्मत्वसमुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

संभोगेति । सम्बन्धयोगः संभोगः सुखदुःखादित्यस्य प्राप्तिः सर्वात्मत्व
ईश्वरस्य भोक्तृत्वादिप्रसङ्ग इति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । वैशेष्यात् ।
'अनश्नन्नन्यो अमिचाकशीति' इत्यादिनाऽवगतस्वरूपस्य भोगाभाप-
रतस्मात् ॥ ८ ॥

(१०१०१) (ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं अधि० २) ।

अत्र चराचरग्रहणात् ॥ १ ॥

पूर्वं ब्रह्मणो मोक्षत्वाभावात् उक्ते तर्हि तद्वद्वृत्त्यगपि जीवस्यैव न ब्रह्मण इति दृष्टान्तसंगत्येदमात्मन्यते । अत्र पूर्वपक्ष उपास्तिः फलं सिद्धान्ते निर्दिशेत्तद्वर्णयितिरिति विवेकः । कठवल्लीषु ध्रुयते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे ममदत्त ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद उपच सः ’ [क० १ । २ । २५] इति । अस्यार्थः—यस्य परमात्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोमे जाता प्रसिद्धे अन्नवदेदुनो यस्य च मृत्युः सधमात्क उपसेचनमोदनमिष्टवृत्तं भवति तद्वत्तत्त्वस्यात्ता परमात्मा कारणात्मा वर्तते तं निर्दिशेत्तमात्मानं नाधिरतो दुश्चरितादिति मन्त्रोक्तोपायवा-
न्यथा वेदेत्यमन्य उपाधरहितो न वेदेति काक्ष्यः । अजीवनोपसेचनमू-
चितः कश्चिदुत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्तोत जीवः परमात्मा चेति संशयः ।
त्रयाणामप्यस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासः संशयधीनम् । किं तावत्प्राप्तमाग्नि-
रिति । कुतः । ‘अग्निरन्नादः’ [वृ० १ । ४ । ६] इति श्रुतिप्रसिद्धि-
भ्याम् । जीवो वा स्वात् । ‘तपोरन्यः पिप्पलं स्वाहृति’ [मु० ३।१।१]
इति श्रुतेन परमात्मेति प्राप्ते ह्यः—‘अत्रा चराचरग्रहणात्’ । अत्ते-
श्वरो भवितुमर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । चराचरयोः स्थावरज-
कुमयोरप्यन्येन ग्रहणाच्छ्रवणादित्यर्थः । मृत्युपसेचनत्वेन सर्वप्राणिना-
मस्याऽऽद्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षेत्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् । न हि
सर्वसंहर्तुः परमात्मनोऽन्यस्य जीवादेश्चराचरात्तत्वं युक्तम् । तस्मादुच्ते-
श्वर एव ॥ १ ॥

(दी०) पूर्वाधिकरणे ‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म’ इत्येवंपरादपि वाक्यान्मनोमय-
वाक्ये ब्रह्म स्वीकृतं तस्य च वैशेष्येण हेतुनाऽभोक्तव्यं समर्थितं तस्मा-
देव जीवो भोक्ताऽत्रा ‘यस्य’ इत्यस्मिन्वाक्येऽप्यसंहर्तृत्वमसंहर्तृत्वं तथाऽ-
प्यग्निरन्नाद इति कुतिलोक्तप्रसिद्धिभ्यामाग्निरेवात्ता ब्रह्मसमासप्रसिद्ध्या
मनोमयं ब्रह्मेति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाचचे—अत्तेति अत्रा संहर्ता पर-
मेश्वरः । कुतः । चराचरग्रहणात् । ‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च’ इत्यादिना
चराचरस्य जङ्गमस्थावरस्य ग्रहणं स्वीकरणं तस्मात् ॥ १ ॥

* शुद्धे न्यायि स ईश्वरः ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

(अ० व० १) इतश्चेश्वर एवात्ता । कुतः । प्रकरणात् । परमात्मनः प्रकृतत्वादि-
त्यर्थः । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' [काठ० १।२। १८] इत्यादिना
परमात्मनः प्रकृतत्वात् । 'क इत्या वेद् यत्र सः' इति च दुर्बिज्ञेयत्वं
ब्रह्मणोऽसाधारणं लिङ्गं दृष्टव्यम् ॥ १० ॥

(चेतनयोर्जीविभ्वरयोर्ब्रह्मसमागत्यम्' अधि० ३)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् ॥ ११ ॥

पूर्वं ब्रह्मक्षेत्रज्ञस्य सृष्ट्युपदेशानिध्यादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिब-
च्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरत्वमस्त्विति दृष्टान्त-
संग्रहाऽस्याऽऽरम्भः । पूर्वपक्षे बुद्धिमिन्नजीवज्ञानं फलं सिद्धान्ते तु
निर्गुणब्रह्मज्ञानमिति विभागः । अतृवाक्यानन्तरं कठबल्लीषु पठ्यते—
'कृतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' । छायातपौ
ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' [काठ० १।३। १] इति ।
अस्यार्थः—कृतमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ जीवपरमा-
त्मानौ छत्रिणो गच्छन्तीतिवदेकस्य जीवस्य मोक्षत्वेन ब्रह्मणोऽपि
मोक्षमुत्पद्यपदेशः । सुकृतस्य धर्मस्य कार्यं देहकूपलोके वर्त-
मानौ परार्धे (ध्वं) परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्धं (ध्वं)
दृश्यं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे वा गुहा नमोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छाया-
तपवन्मयो विरुद्धौ कर्तृत्वादितद्वैलक्षण्याभ्यां तौ ब्रह्मविदः पञ्चाग्नयः
कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिणाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेतास्तेऽपि
वदन्तीत्यर्थः । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपर-
मात्मानाविति । तत्र बुद्धिजीवाविति प्राप्तम् । कुतः । जीवस्य बुद्धि-
मिन्नत्वेन ज्ञानार्थं प्रश्नदर्शनात् । 'येषं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती-
त्येके नापमस्तीति चेके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तु-

(श्री० १) नन्वग्निजीवयोरपि साधारण्ये कुतः परमात्मैवात्तेत्यत आह—
प्रकरणेति, प्रकरणं महावाक्यम् । 'न जायते म्रियते' इत्यादि तस्मात् ।
चकारः 'क इत्या वेद्' इत्यादि दुर्बिज्ञानत्वादिसमुच्चयार्थः ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे सृष्ट्युपदेशसंनिधानाद्ब्रह्मक्षेत्रादिविभक्त्याभित्येश्वरः
संहर्तृत्युक्तम् । इहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रविष्टादिशब्दानुसारेण

(अ० ५०१) तीर्थः ' [काठ० १।१।२०] इति । मनुष्ये श्रेते मृते सति येषं विचिकित्सा संशयः परलोकगामी भोक्ता जीवोऽस्तीत्येकं नास्तीति चान्येऽतस्त्वपोपदिष्टोऽहमेतन्निर्विचिकित्सं तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनमिति वराणां नचिकेता मृत्युं वरत्रयं वृष्टवान् । स्वपितुः सौमनस्यमग्निविद्याऽऽत्मविद्या वेति तेषां वराणां मध्व एष तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं च बुद्धिजीवयोः वृष्टत्वाच्चावेवात्र निर्दिश्येते । किं च गुहाप्रवेशस्य ब्रह्मणोऽसंभवात् । अतपानासंभवाच्च बुद्धिजीवा-
विति प्राप्ते ब्रूमः—'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।' गुहां प्रवि-
ष्टाविह जीवपरमात्मानावेव । कुतः । आत्मानौ हि । हि यस्मादात्मानौ
तस्मादित्यर्थः । अतः पिवन्ताविति । कर्मफलभोगश्रवणेनैकस्तावदा-
श्मेति द्वितीयोऽप्यात्मैव न्याप्यस्तत्र हेतुमाह—तद्दर्शनादिति । संख्या-
श्रवणे हि संख्यावतरेकरूपवतोलोकदर्शनादित्यर्थः । तद्यथाऽस्य गौर्हि-
तीचोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरिच द्वितीयोऽन्वेष्टव्यो नाश्वो न वा मनुष्यः ।
एवमिहापि चेतनत्वसामान्याज्जीवपरमात्मानावेव । बुद्धिविलक्षणजी-
वपञ्चस्थान्यवेषोत्तरं नैतद्वाक्यम् । नापि गुहाप्रवेशानुपपत्तिर्ब्रह्मणः ।
'यो वेद् निहितं गुहायाम्' इत्यादौ बहुलं गुहाप्रवेशश्रवणात् । न
चर्तपानानुपपत्तिः । छद्मिण्यास्य दक्षितत्वादिति । तस्माज्जीवपरमा-
त्मानावेव गुहां प्रविष्टौ ॥ ११ ॥

किंच—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

जीवपरमात्मनोरेवासिद्मग्रन्थे गन्तुगन्तव्यभावेन गन्तुमन्तव्यभावेन
विशेषितत्वादित्यर्थः । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' [काठ०
१।३।३] इत्यादिनाऽनन्तरेण ग्रन्थेन रथादिकल्पनया विज्ञाना-
त्मानं रथिनं संसारमोक्षयोगन्तारं कल्पयति । 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति

(श्री०) बुद्धिजीवपरममिति वृष्टान्तेनाऽऽक्षेप्य समाधत्ते—गुहामिति । गुहा
बुद्धिर्दृश्यं वा तां प्रविष्टौ तस्या अन्तःस्थितौ जीवपरमात्मानौ हि
यस्मात्तस्य जीवस्य दर्शनं प्रत्यक्षेण तस्य परमात्मनश्च दर्शनश्रुत्वा
'गुहाहितम्' इत्यादिकया तस्मात् ॥ ११ ॥

ननु बुद्धेरप्यस्ति दर्शनमित्यत आह—विशेषेति । 'सोऽध्वनः पारमा-
प्रोति' इति गन्तुत्वेन जीवस्य 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति गम्यत्वेन

(म०५०) तद्विष्णोः परमं पदम् ।' [काठ० १।३।९] इति परमात्मानं मन्तव्यं कल्पयति । तथा—'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' [का० १।२। १२] इति पूर्वस्मिन्नग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेन तावेव विशेषितौ । स जीवः । अध्वनः संसारमार्गस्य पारमेयं विशिनष्टि—तदिति । व्यापनशीलस्य ब्रह्माणः स्वरूपं परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव पारं ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः । दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञानमत एव गूढमनुप्रविष्टमाच्छादितरूपेण विद्यमानम् । कुत्रेत्यत आह—गुहेति । गुहायां बुद्ध्यावाहिते निक्षिप्तं गह्वरे बहुविधानर्थसंकटे वेहे स्थितं पुराणं चिरन्तनं तमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृताह्वाक्यादधिगमः साक्षात्कारस्तेन सोऽद्भुमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्नुपांछुपलक्षितं संसारं जहातीत्यर्थः । तथा—'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीक्षया शोचति मुञ्चमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति धीतशोकः' [मु० ३।१।२] इति मन्त्रान्तरेऽपि जीवपरमात्मानावेव विशिनष्टि मन्तुमन्तव्यभावेन । आत्मेश्वरयोः समानस्तुल्यो वृक्षो वेहः पुरुषो जीवो निमग्नो मनुष्योऽहमित्यभिनिवेशवाननीक्षयाऽविद्याया मुञ्चमानस्तत्त्वमजानज्ञानिज्ञं शोचति संसारमनुभवति जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्पदं दर्शयामन्यं चिन्वन्नुत्तमीश्वरं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽस्यैवाऽऽत्मत्वेनं दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति ततश्च धीतशोको भवति तत्र हेतुरिति शब्देनोक्तः । बन्धहेतोरविद्याया वृन्धत्वादित्यर्थः । न ह्यविद्याध्वंसानन्तरं बन्धकल्पनं युक्तम् । 'न ह वा एयं विदि किंचन रज आध्वं सते' इति श्रुतेः । रजोऽविद्या विदुषि किंचनेष्वपि स्वकल्पितं नाऽऽध्वंसते न संपादयति स्वस्या एवाभावादित्यर्थः । तस्मात्पूर्वस्मिन्परस्मिन् ग्रन्थे जीवपरमोरेव विशेषितत्वाच्चावेव गुहां प्रविष्टाविति जीवत्वादिधर्मविनिर्मुक्तः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(छायाजीशान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, अधि० ४)

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

पूर्वं पिबन्ताविति प्राथमिकद्वित्वपुत्त्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरह-
(री०) परमात्मनो विशेषणं तस्मात् । चकारो बुद्धेः प्रकृतविशेषणामात्रं सद्गुणिनोति ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रथमं पिबन्ताविति सद्गुणोर्जावपरमात्मनोर्ग्रहणानु-

(अ० १०१) इत्यनुसाराच्चरमश्रुता मुद्राप्रवेशाद्वयो नीतास्तर्हि तद्वदेव दृश्यत इति प्राथमिकप्रत्यक्षत्वात्तथाऽक्षिप्रतिविम्बात्मावगत्यनुरोपाच्चरमश्रुता अमृतत्वादयः श्रु(स्तु)त्यर्थत्वेन कथंचिन्नेया इति हृष्टान्तसंगत्याऽस्याऽऽ-
रम्भः । पूर्वापक्षे प्रतिविम्बोपास्तिः फलं सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति । उप-
कोसलविद्यायां छान्दोग्ये श्रूयते—‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृश्यत एष
आत्मेति होवाचेतदश्रुतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्तर्पिर्योदकं वा
सिञ्चति वत्सनी एव गच्छति’ [छा० ४ । १५ । १] इत्यादि ।
अस्यार्थः—पुरुषः परमात्मा दृश्यते शास्त्रत एव आत्मेति उपकोसलं
मति आचार्य उवाच । प्रतिविम्बात्मकच्छायाव्यावृत्त्यर्थमाह—एतदिति ।
इत्युवाचेत्यन्यथः । अक्षिरूपस्थानस्य ब्रह्मसाक्यमाह—तदिति । वत्सनी
पक्षमस्याने इति द्वितीयाह्वयचनम् । ब्रह्मणो निर्लेपत्वाच्चक्षुषोऽपि
निर्लेपत्वात्साक्यमित्यर्थः । तन्नाक्षिण्यन्तर उपदिश्यमानः परमात्मोत
प्रतिविम्बादिरिति संज्ञये दृश्यत इति वचनात्सर्वगतस्याक्षिस्थानत्वानु-
पपत्तेश्च न परमात्मा किंतु प्रतिविम्बादिरिति प्राप्ते ब्रूमः—‘अन्तर
उपपत्तेः’ । अन्तरोऽक्षिमध्यगतः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः ।
आत्मत्वासूतत्वाभयत्वादीनामिहोक्तानां परमात्मन्येवोपपत्तेरित्यर्थः ।
न च दृश्यत इत्यनेन विरोधः । दर्शनस्य शास्त्रीयत्वेनाविरोधात् ।
किंच—‘एतं संपद्दाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसं-
यन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ
एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति’ [छा० ४ । १५ । २] इत्यत्र
निर्दिष्टसंपद्दामत्वादिगुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेरन्तरः परमात्मैव । तद्व-
र्थस्तु—संपद्दामशब्दार्थमाह—एतं हीति । वामानि कर्मफलानि एतम-
क्षिपुरुषं हेतुमाभित्याभिसंयन्ति उत्पद्यन्ते । संयन्ति वामान्यस्मादिति
संपद्दामः सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । वामनीरेष्यमेवेत्याह—एष इति ।
वामनीशब्दार्थमाह—एष हीति । वामानि शोभनानि जने प्रापयति
जनस्य सर्वशुभप्रापकोऽप्ययमेवेत्यर्थः । वामनीरेष्यमेवेत्याह—एष

(टी०) सारेण मुद्राप्रवेशादिचरमं नीतं तथा ‘य एषोऽक्षिणि’ इति प्रथमे
छायात्मनः प्रतीतेरसूतत्वादीनां नयनं तस्मिन् । अथात्यन्तमनवस्थित-
स्तर्हि जीवो देवतात्मा चेति ब्रह्मान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अन्तर इति ।

(न० १००) हीति भामनीपदार्थमाह—भामानि मानानि नपतीति भामनीः ।
अपमेव सर्वप्रकाशक इत्यर्थः । न हि प्रतिबिम्बस्वान्यस्य वेतादृशा गुणाः
संभवन्ति । तस्मादक्षयन्तरः पुरुषः परमात्मा ॥ १३ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्याल्पमात्रस्थानं व्यपदिश्यत इत्यत्रोत्तरं पठति—
स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

ईश्वरस्याल्पस्थानादिव्यपदेशो नानुपपन्नः । कुतः । स्थानादिव्यप-
देशात् । 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' [वृ० ३ । ७ । ४] इत्यादावीश्वरस्य
चक्षुःस्थानव्यपदेशस्य दृष्टत्वादित्यर्थः । आविपदेन रूपवत्त्वपरिग्रहो
दृष्टान्तत्वेनोक्तः । 'हिरण्यश्मश्रुः' [छा० १ । ६ । ७] इत्यादौ रूपव-
त्त्वस्योपासनार्थत्वेनोपादानादिद्व्यापि उपासनार्थमल्पस्थानव्यपदेशो न
विरुध्यत इति भावः ॥ १४ ॥

अपि च—

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अक्षिपुरुषः परमात्मैवोपदिश्यते । कुतः । सुखविशिष्टाभिधानात् ।
एवकारेण नात्र संशयः कार्य इति सूच्यते । सुखविशिष्टं ब्रह्म वाक्योप-
क्रमे भूयते तस्यैवेहाभिधानादित्यर्थः । तथा हि गुरुगृह आचापजिघा
षिद्वकालं वर्तमानमुपकोसलं गार्हपत्याद्यष्टय ऊचुः—'प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । तत्र कंशब्दो वैषयिकसुखे कष्टः । संशब्दश्चाऽऽ-
काशे कष्ट इति परस्परभेदे प्राप्ते क्षुतिराह—'यद्वाच कं तदेव खं यदेव

(दी०) 'य एषोऽक्षिणि' इति चक्षुषोऽन्तरः पुरुषः परमेश्वरः । कुतः । अमृत-
व्यामयत्वादीनां तत्रोपपत्तेः सद्भावात् ॥ १३ ॥

कथं परमेश्वरः सर्वगतोऽक्षिणीत्यत आह—स्थानादीति । सर्वगत-
स्यानुपासनार्थः स्थानस्य पृथिव्यादेरादिसब्देन रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वा-
देर्नास्त उदित्यादेः 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिना व्यपदेशस्तस्मात् ।
चकारोऽन्यस्य स्थानाद्यभावसमुच्चयार्थः ॥ १४ ॥

मा भूद्यप्यदेशः सहजसिद्धजीवस्य चक्षुःस्थानमस्ति च कचिद्वक्षि-
णाक्षिमुखे विम्ब इत्यादिव्यपदेश इत्यत आह—सुखेति । वाक्योपक्रमे
प्रकान्तस्य सुखविशिष्टस्य 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्यादिना

(ब० ५०) अतः तदेव कम' इति । एवं परस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादनात्सुसंविशितं ब्रह्म वाक्चोषक्रमे श्रुतमिति तत्त्वेषां ग्रहणं युक्तमिति गान्धकृतच्छाया-
देरित्यक्षयन्तरः परमात्मा ॥ १५ ॥

किंच—

श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षयन्तरः परमात्मा । श्रुतः । श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ।
श्रुताऽभ्यस्तोपनिषद्ब्रह्मविद्या येन स श्रुतोपनिषत्कः । तस्य वा गतिरधि-
रादिकृपा तस्याः प्रकृतेऽभिधानादित्यर्थः । 'अथोक्षरेण तपसा ब्रह्मच-
र्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्वमभिजयन्ते । एतद्वै
प्राणानामापनमेतदमुतममयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' [य०-
१ । १०] इति । स्मृतावधि—

अग्निर्व्योतिरहः लुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ [म० गी० ८।२४]

इति । वा गतिर्ब्रह्मविदां दर्शितां सेवाक्षिपुरुषविदः श्रुते—'अथ
एव चैवास्मिन्नक्षयं कुर्वन्ति यदि च नार्चयेवाभिसंभयन्ति' इत्युप-
क्रमेण 'आदित्वाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्वृतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतो-
न्मह्य गमयतीत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमा-
वर्तन्ताऽऽवर्तन्ते' [छा० ४ । १५ । ५] इति । तदर्थस्तु—अथ देवपा-
तानन्तरं ब्रह्मचर्यादितपसा हेतुनाऽऽत्मानमनुसंधाय तद्विद्यया ध्याना-
दपयोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्वाविद्वारा कार्यं ब्रह्म
प्राप्नुयन्तीत्यर्थः । कार्यं ब्रह्म विशिनष्टि—एतदिति । व्यष्टिसंस्तोन्विषाणां
समष्टयभिमानी हिरण्यगर्भः स्थानमित्यर्थः । तस्य वारतयं स्वरूपमाह—
एतदमुतमिति । एतद्विशेषणसिद्ध्यर्थं हेतुमाह—एतस्मादिति । स्मृताव-
गम्यादिशब्दैरातिवाहिन्यस्तदभिमानीन्यो देवता नृहन्ते । अथेत्युक्तार्थम् ।

(दी०) ब्रह्मण एव नत्वन्वस्याभिधानं तस्मात् । अतोऽत्र ब्रह्मण एव
ग्रहणम् । चकारो जीवस्यानुपास्वस्याव्यापिनोऽक्षिस्थानासंभवसमुच्च-
यार्थः ॥ १५ ॥

उपक्रमोऽप्यन्वस्य किं न स्यादित्यत आह—श्रुतेति । श्रुतोपनिषद्येन
सोऽयं श्रुतोपनिषत्कस्तस्य वा गतिरीश्वरज्ञानवतः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धौ

(प्रधानजीवेतरन्ध्रेऽन्धैरान्तर्यामिनाद्व्याप्यत्वं, अधि० ५)

अन्तर्यामिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशान् ॥ १८ ॥

(म० ५०१) पूर्वं 'स्थानाद्व्यपदेशाच्च' इति सूत्रे 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि-
त्याद्यन्तर्यामिनाद्व्याप्यत्वं' यच्चक्षुषि तिष्ठन् 'इत्यादिवाक्यमन्तर्यामिणो
ब्रह्मत्वं सिद्धवत्त्वयोदाहृतं तदाक्षिप्य समाधीयते इत्यादिपदसंगत्येदमा-
रभ्यते । पूर्वेपक्षे यत्परतया वाक्यं नीयते तदुपासितः फलं सर्वज्ञ सवि-
शेषविचारं द्रष्टव्यम् । सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरेवेतीहापि तथा फलं ब्रह्म-
व्यम् । अन्तर्यामिनाद्व्याप्यं धूपते—'य इमं च लोकं परं च लोकं
सर्वाणि भूतानि योऽन्तरो यमयति' [वृ० ३ । ७ । १] इत्युपक्रम्य
'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या आन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव न आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' [वृ० ३ ।
७ । १] इत्यादि । अत्र पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते स्थावरादिरिति
शङ्का वास्पति—पृथिव्या इति । तदभिमानिदेवतां प्रत्याह—यमिति ।
अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वमित्यत आह—यस्येति । नियम्यकार्यकरण-
संचातेनैव नियन्तृत्वमिति । फलितमाह—य इति । तस्य भिन्नवज्रमं
वारयति—एव इति । मम चेत्यर्थः । एवं 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्'
इत्याद्यधिदेवतानन्तरं 'यः सर्वेषु लोकेषु' इत्यपिलोकं 'यः सर्वेषु
वेदेषु' इत्यधिदेवं 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधिपशूं 'यः सर्वेषु भूतेषु'
इत्यधिभूतं 'यः प्राणेषु' इत्यादि 'य आत्मानि' इत्यन्तर्मत्वात् च
कश्चिदन्तरस्थितो यमयितान्तर्यामी धूपते स किमधिदेवाद्यभिमानो
देवताया किं वा प्राप्ताणिमार्गम्बन्धः कश्चिद्योगी किं वा परमात्मेति
संशयः । किं तावत्यासं देवतात्मेति । कुतः । 'पृथिव्येय यस्याऽऽयतन-
मग्निर्लोको मनो ज्योतिः' [वृ० ३ । ९ । १६] इत्यादिना कार्यकार-
णसंचातस्य देवतायां व्युत्पत्त्येन तस्या नियन्तृत्वोपपत्तेः । अस्यार्थः—
यस्य देवस्य पृथिवि आपतनं शरीरमग्निर्लोको लोकचतऽनेन रूपादि-

(दी० १) पूर्वाधिकरणे स्थानाद्व्यपदेशादिनाऽन्तरिक्षणीम्बर इत्युक्तं
स्थानं जीवस्याप्यमृतत्वादिषु प्रधानस्यापि स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—
अन्तरिति । 'यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्यादावन्तर्यमयति नियमयती-
त्यन्तर्यामि उपदिष्टः परमेश्वरोऽधिदेवादिषु देवमधिकृत्य वसंत इति
अधिदेवम् । आदिशब्देनाध्यात्ममधिभूतमित्यादि । तेष्वधिदेवादिषु ।

(ब्र० १०१) रिति लोकव्यस्तुज्योतिरेव मन इत्यर्थः । नह्यशरीरस्य नियन्तृत्वं युक्तम् । तस्माद्देवतात्मा योगी वेति प्राप्ते नूनमः—अधिदैवादिषु भूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो धर्माणामिह व्यपदेशादित्यर्थः । सर्वान्तर्यामित्वमात्मत्वमश्रुतत्वं द्रष्टृत्वं चेह परमात्मनोऽसाधारणधर्मा उदाहृतवाक्ये द्रष्टव्याः । न चाशरीरस्य कथं नियन्तृतेति वाच्यम् । नियम्यशरीरेणैव तस्य नियन्तृत्वोपपत्तेरिति ॥ १८ ॥

मनु प्रधानमन्तर्याम्यस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्मार्तं सांख्यस्मृतिकल्पितं प्रधानं नान्तर्यामिशब्दवाच्यम् । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तच्छब्देन प्रधानमुच्यते न तत्प्रधाममिन्नः परमात्मैत्यर्थः । तस्यैव चेतनस्य ये धर्मा द्रष्टृत्वादपस्तेषामिहामिलापात् । अभिधानादित्यर्थः । अनुद्यो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता ' [वृ० ३ । ७ । २३] इति वाक्यशेषे द्रष्टृत्वादपश्चेतनधर्माः श्रूयन्त इति नाचेतनं प्रधानमन्तर्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तर्हि चेतनो जीवो योगी भवत्यन्तर्यामीत्यत आह—

शारीरश्चोन्नयेऽपि हि भेदेनैनमधीपते ॥ २० ॥

शारीरो नान्तर्यामीति नकारस्य पूर्वसूत्रादनुषङ्गः । कस्मात् । उभयेऽपि हि काष्ठा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीपते । ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' [वृ० ३ । ७ । २९] इति काष्ठाः । विज्ञानपदं जीवपरम् । ' य आत्मनि तिष्ठन् ' [वृ० ३ । ७ । ३०] इति माध्यंदिनाः । तस्मात्पृथिव्यादिव-
(दी०) कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमेश्वरस्य धर्मास्तद्धर्माः ' यं पृथिवी न वेद् ' इत्यादिना बुद्धिज्ञानत्वादपस्तेषां व्यपदेशादभिधानात् ॥ १८ ॥

अदृष्टत्वादिगुणेश्वः प्रधानं किं न स्यादित्यत आह—न चेति । न च नैव स्मृत्येव प्रतिपाद्यं स्मार्तं प्रधानम् । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तस्य प्रधानस्य धर्मास्तद्धर्मा न तद्धर्मा अतद्धर्मा ' अदृष्टो द्रष्टा ' इत्यादिनोक्ता द्रष्टृत्वादपस्तेषाममिलापोऽभिधानं तस्मात् ॥ १९ ॥

शारीरस्तर्हि स्यादित्यत आह—शारीरिति । शरीरे भवः शारीरो जीवः । नकारो नकारानुवृत्त्यर्थः । शारीरोऽपि न । कुतः । हि

(व० व०) वक्षिषम्यत्वमेव जीवस्य न नियन्तृत्वम् । भेदेनैवमधीयते इति पाठ एवं 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यादिना प्रकारेणेत्यर्थो बोध्यः । तस्माद्विद्देवादिषु अन्तर्धामी परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २० ॥

(प्रधानजीवी निराकृत्येश्वरस्य भूतपोनित्वम्, अधि० ६)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

पूर्वं प्रधानविरोचिद्रूपत्वाद्विधर्मवशात् प्रधानमन्तर्धामीत्युक्तम् । तर्हि तद्विरोधिधर्माणां प्राक्प्रवृत्त्या प्रधानमेवाहृदयत्वादिगुणको भूतपोनिः स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्याऽऽस्याऽऽरम्भः । आत्यर्वणं वाक्यमाभ्यापते— 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते पञ्चदशेऽक्षरमज्ञातमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तद्व्यापिपार्दं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतपोनिं परिपश्यन्ति धीराः' [सु० १ । १ । ५ । ६] इत्यादि । अस्वार्थः— पूर्वमपर ऋग्वेदादिलक्षणा विद्योक्ता तदानन्तर्यमप्यव्ययार्थः । यया तदक्षरमधिगम्यते सा परोक्तकलिका विद्येत्यर्थः । अक्षरस्य वर्ण-समुदायत्वं धारयति—यदिति । अदृश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियगोचरम् । अज्ञातं कर्मेन्द्रियाविषयः । अगोत्रं वंशशून्यम् । अवर्णं जातिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाविषयः किं तु तद्रहितं चेत्याह—अचक्षुरिति । न विद्येते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तया । इदं च ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । कर्मेन्द्रियाभावमाह—तदिति । व्यापिष्य पादस्य व्यापिपार्दं तदस्य नास्ति तत्तया । उपलक्षणमेतत्कर्मेन्द्रियाणाम् । नित्यमनाशोपलक्षितम् । विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्वकल्पनाधिष्ठानम् । सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानत्वात् । तद-व्ययं नाशानावात् । यद्यथोक्तमक्षरं भूतपोनिं यया परिपश्यन्ति धीराः सा परा विद्येत्यन्वयः । तत्र संशयः—किमदृश्यत्वादिगुणको भूतपोनिः प्रधानं वा शरीरो वा परमात्मा वेति । अदृश्यत्वादीनां प्रधाने संभवा-त्प्रधानमिति प्राप्ते ह्युक्तम्—अदृश्यत्वादिगुणको भूतपोनिः परमात्मैव ।

(टी०) यस्माद्वृत्तयेऽपि कौण्डा माथ्यदिनाश्च परमात्मनो भेदेन 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्येवं शारीरमधीयते पठन्ति ॥ २० ॥

पूर्वाधिकरणे द्रष्टृत्वादिष्वप्यत्र प्रधानम् 'य आत्मनि' इति भेद-व्यपणाश्च जीवोऽप्यन्तर्धामीत्युक्तं तद्वद्वज्रमावोदिति प्रत्युदाहरणेनाऽऽ-क्षिप्य समाधत्ते—अदृश्येति । यत्तद्वद्वेद्यमित्यादिनोक्तो न दृश्योऽदृश्य-

(अ० १०१) कुतः । धर्मोक्तेः । 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षं च जायते' [मु० १।१।९] इतीश्वरधर्मस्य सर्वज्ञत्वादिभूतयोनी निर्देशादित्यर्थः । सामान्यतः सार्वज्ञ्यं विशेषतः सर्वविषयं यस्य ज्ञानमेव तपस्तस्मादीश्वरादेव तत्कार्यरूपं ब्रह्मादि हिरेण्यगर्भः सूक्ष्मभूतात्मकं नाम सूक्ष्मभूतात्मकं रूपं च ब्रीहियवादि सार्वभौतिकमक्षं च जायत इत्यर्थः । ननु 'अक्षरात्परतः परः' इत्यक्षराद्भूतयोनेः परस्मैश्वरस्य सर्वज्ञत्वं श्रूयते न भूतयोनेरिति चेन्न । 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' [मु० १ । २ । १३] इति । येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय ज्ञान्ताय प्रोवाचाऽऽचार्यः प्रब्रूयादित्युपक्रम्याक्षरात्परतः पर इत्युच्यमानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते किंत्वक्षरादित्यविद्यानिर्देशस्ततः पर इति न विरोधः । किं च विषयवाक्येऽक्षरात्मकभूतयोनिविद्यायाः परत्वं श्रूयमाणं भूतयोनेर्ब्रह्मत्वं गमयति । न हि ब्रह्मविद्यातोऽन्या विद्या परामवितुं युक्ता । मोक्षफलकत्वात्मकपरत्वस्य ब्रह्मविद्याया एव संभवात् । ब्रह्मविद्योपक्रमे श्रूयमाणामपरविद्यामृग्वेदादिलक्षणां कर्मविद्यामनित्यफलकत्वेन निन्दन्ति च नित्यफलकब्रह्मविद्याप्रशंसायै । तस्मात्परविद्याविषयभूतमक्षरं भूतयोनिर्ब्रह्मैव । निन्दा हि श्रूयते—'पूवा ह्येते अवृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमक्षरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो चेऽमिनन्दन्ति मूढा जराभृत्युं ते पुनरेवापिचन्ति' [मु० १ । २ । ७] इति । निन्दित्वा च कर्मविद्यां ततो विरक्तस्य ब्रह्मविद्याधिकारं दर्शयति—'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायास्त्रास्त्यक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' [मु० १ । २ । १२] इति । अयमर्थः—पूवन्ते गच्छन्तीति पूवाविनाशिनः । अत एवाष्टादशः । के ते, यज्ञरूपाः । यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा, ऋत्विगादयोऽष्टादश । क्रतुषु याजयन्तीति ऋत्विजः षोडश यज्ञोपाधिकास्तद्वत्पत्नी यजमानश्च यज्ञोपाधिकावेव षष्टादश यज्ञरूपाः । क्षयिष्णुफलकत्वादवरं जघन्यं कर्म येषु भुत्वा विहितमेतदेव कर्म भयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते पुनर्जरा-

(टी०)स्तस्य भावस्तत्त्वं तदादिर्वैषामयाह्यत्वादीनां तेऽहश्चत्वादयो गुणा यस्य सोऽपमहश्चत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वरः । कुतः । धर्मोक्तिः ।

(न० १०) पूर्वं मरणमेवाऽऽश्रूयन्तीत्यर्थः । कर्मजन्याहो कान्त्यक्षादिनाऽनि-
त्यतया परीक्ष्य ज्ञात्वा निर्बद्धं वैरान्यभाषादृच्छेन्नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन
कर्मणाऽहं तु नित्यफलार्थं तस्मात्किं कर्मणेति विरक्तः संस्तस्य ब्रह्मणो
ज्ञानार्थं गुरुपादोपसर्पणं कुर्यात् । तत्कृत्वा मुक्तिप्राप्त्यर्थं ज्ञानाय श्रवणादि-
कुर्यादित्यर्थः । रिक्तहस्तस्तु नापेयाद्वा नानं देवतं गुरुमिति न्यायेन
समिन्नाप्तिरित्युक्तम् । योजिपमित्यादिनाऽभ्यधनरहितस्य कर्मिणो वा
गुरुत्वं वार्यते । कर्म निन्द्या ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षराविद्या ब्रह्म-
विद्येति फलितम् । तस्मादद्वैतस्यादिगुणकः परमात्मा ॥ २१ ॥

अपि च—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

अद्वैतस्यादिगुणकः परमात्मैव नेतरौ प्रधानजीवौ । कुतः । विशेषे-
णान्न । ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अपाण्यो
ह्यमनाः शुभ्रः’ [सु० ५ । १ । २] इत्यादिना दिव्यत्वादिविशेषणध-
वणादित्यर्थः । प्रधाननिरासे हेत्वन्तरमाह—भेदव्यपदेशादिति । ‘अक्ष-
रात्परतः परः’ [सु० २ । १ । २] इति प्रपञ्चोपादानस्याव्याकृतस्ये-
श्वरशक्तिभूतस्य ध्रुत्वधिकृत्वस्य जडस्य परमात्मनश्च भेदेन व्यपदिष्ट-
त्वादित्यर्थः । दिव्यः स्वयंभ्योतिरमूर्तः निरवयवः पुरुषः पूर्णः बाह्यं
कार्यमभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति
सबाह्याभ्यन्तरः सर्वकल्पनाधिष्ठानमिति यावत् । अजः कूटस्थः । न
ह्येतादृशविशेषणानि अव्यक्ते जीवे वा संभवन्ति । तस्मात्परमात्मैव
भूतयोनिः ॥ २२ ॥

(टी० ।) धर्माः सर्वज्ञत्वादयः ‘यः सर्वज्ञः’ इत्यादिना तेषामुक्तेरभिधा-
नात् ॥ २१ ॥

जीवप्रधानपदार्थयोरपि केषांचिद्वर्माणं संभवात्कुतो न स्वीकार
इत्यत आह—विशेषणेति । विशेषणम् । ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः’ इति
जीवाद्यतिरिक्तत्वेन भूतयोनेर्व्यपदेशः । अक्षरात्परतः प्रधानाख्यपदार्था-
त्यक्षमीनिर्दिष्टात्पर इति प्रथमान्तत्वेन भूतयोनेः परमेश्वरस्य भेदेन व्यप-
देशः । विशेषणं च भेदव्यपदेशश्च विशेषणभेदव्यपदेशौ ताभ्यां नेतरौ
जीवप्रधानाख्यपदार्थाः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

(अ० १०) किं च भूतयोनिः परमात्मैव नेतरावित्यनुषङ्गः । कुतो रूपोपन्यासात् । रूपं सर्वविकारात्मकं शरीरं तस्योपन्यासादित्यर्थः । 'अक्षरात्परतः' इत्यस्यानन्तरम् 'एतस्माज्जायते प्राणः' [सु० २।१।३] इत्यादिना प्राणादिपृथिव्यन्तानां सृष्टिर्भूत्वा तस्यैव भूतयोनिः सर्वकार्यात्मकं रूपमुपन्यस्यति—'अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ विशः शोत्रे वाग्निवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पदमर्धा पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' [सु० २।१।४] इति । अग्निर्द्युलोकः 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतेः । त्रिवृता वेदा वागित्यन्वयः । पदम्यामिति प्रथमार्थः । पादौ पृथिवी । यस्यैतादृशं शरीरं स एष सर्वभूतानामन्तरात्माऽऽत्मेत्यर्थः । न होताह्यकारूपोपन्यासो जीवाव्यक्तयोः परिग्रहे घटते परमात्मनस्तु सर्वात्मकत्वात्स गुण्यते । अस्य सूत्रस्य वृत्तिकारमतरीत्याऽप्यमर्थः प्रदर्शितः । ईश्वरभगवत्पादास्तु अग्निमूर्धेति वाक्यस्य जायमानमध्यपाताज्जायमानहिरण्यगर्मरूपसूत्रात्मपरत्वं न परमात्मपरत्वमिति वदन्ति । तथा हि—एतस्माज्जायते प्राणो वनः सर्वेन्द्रियाणि च । तं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' [सु० २।१।३] इति पूर्वं प्राणादीनां सृष्टिरुक्ता । तयोत्तरप्रापि 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः' [सु० २।१।५] इति । यस्य द्युलोकस्य सूर्यः समिधोऽग्निरिव मासकः । यद्वा । अग्निर्द्युलोको यस्य सूर्य एव समिधः । 'तस्याऽऽदित्य एव समिदिति श्रुतेः । सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः । एवं पूर्वमुत्तरत्र च जायमानानां निर्दिष्टत्वात् अग्निमूर्धेति वाक्यं जायमानहिरण्यगर्मपरमेव । हिरण्यगर्मस्याऽऽत्मन उत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे श्रूयते—'हिरण्यगर्मः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स द्वाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम' [अ० सं० १०।१२१।१] इति । समवर्तताजायत जातः सन्त्रीश्वराज्ञया पतिर्वभूव भूतग्रामस्य कस्मै हिरण्यगर्माय विधेम परिचरेम । सूत्रार्थस्तु भूतयोनिः परमात्मैव । कुतः । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' [सु० २।१।१०] इत्यादिना सार्वान्यात्मकरूपोपन्यासादिति । सर्वं कर्म सुसाध्यं तपो ज्ञानं च पुरुष एवेत्यर्थः । तस्मादहङ्कृत्यादि-

(अ० १) परशन्देन भूतयोनिरेवागमः कुत इत्यत आह—रूपेति । रूपस्य भूतयोनिः स्वरूपस्यानन्तररूपोपन्यासादभिधानात् । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्या-

(ब० व० ।) लत्वरषित्वाद्त्वङ्गुणधोर्गं विधाय प्रत्येकं वैश्वानरत्वपक्षं मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहक्षीर्णतावस्तिभेदपादशोषजैर्दोषैर्निन्दित्वा तेषामेव द्युभ्यादीनां वैश्वानरपुरुषं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा कृत्स्नं वैश्वानरोपासनमुपदिशति यस्त्वेतमित्यादिना । +आमिगुरूपेन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिबिमानस्तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकाद्याभ्यर्थं फलमित्यर्थः । लोका मोगभूमयो भूतानि तदुपाधयो मोक्षारः स्वप्नमाप्नान इति भेदः । तत्संबन्धिफलमज्ञशब्दार्थः । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयमाह—तस्येति । सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्धा । विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यश्चक्षुः । ‘एष शुक्ल एष नीलः’ इत्यादिभिरुक्तैर्विश्वरूपत्वबोधयम् । पृथङ्माना वत्स्यं गगनमात्मा स्वभावो यस्य बाधोः स तथा नानामतस्त्वगुणयुक्तो शत्रुः प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशोऽस्य संदेहो देहमध्यमित्यर्थः । रयिर्धनं तद्वृणा आपोऽस्य वस्तिर्मूत्रस्थानम् । प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी यस्य पादौ तस्य वैश्वानरस्य होमाधारत्वसंपद्वयार्थं मुर एवेत्यादि । एवं सति वैश्वानरज्ञवस्य अयमग्निर्वैश्वानरो योऽवमन्तः पुरुषे’ [वृ० ५ । ९] इत्यादौ जाठरे ‘विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृष्वन्’ [अ० सं० १० । ८८ । १२] इत्यादावग्नि-सामान्ये ‘वैश्वानरस्य सुमती स्वाम राजा हि कं भुवनानामभिधीः’ [अ० सं० १ । ९८ । १] इत्यादावग्निशरीरायां देवतायां प्रयोगदर्शनादुपक्रमे च ‘को न आत्मा’ इत्युपक्रमाच्च संशयः । किमत्र वैश्वानरो जाठर उताग्निसामान्यमुताग्निशरीरा देवताऽऽहोस्विच्छारीरः परमात्मा वेति । श्रुत्यर्थस्तु—पुरुषाकारे देहे विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृष्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । वैश्वानरस्याग्न्याधिष्ठानस्य देवस्य सुमती शोभनबुद्धौ वयं स्वाम भवेम तस्मात्तद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः । अत्र हेतुः—राजा हीति । हि यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्यभिधीरीश्वरस्तस्मात्तस्य सुमती स्वामेति स्तुतिवाक्यार्थः । तत्र जाठरादौ वैश्वान-

(टी०) वा भूताद्यौ वाऽनैकान्तमित्याक्षिप्य समाधत्ते—वैश्वानर इति । ‘आत्मानमेवेनं वैश्वानरम्’ इत्यादिनोक्तो वैश्वानरे विश्वश्चासौ नरोति विश्वा-

* प्रतिष्ठलं । + अत्रोक्तत्वा ।

(१००)। तस्यैव शक्तिस्तत्त्वात्तादरादिरव वैश्वानर इति प्राप्ते ब्रूमः—वैश्वानरः परमात्मैव कुतः साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोरपि विशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मादित्यर्थः । जाठराशिसामान्यतद्देवतासु साधारणो वैश्वानरशब्दो जीवपरवोः साधारण आत्मशब्दस्तथोर्वैश्वानरात्मशब्दयोर्जाठरादौ जीवादौ च साधारणयोरपि सतोः परमात्मपरत्व एव विशेषोऽप्यस्यते । ‘तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः’ [छा० ५ । १८] इत्यादा उक्तमुर्ध्वत्वादेः सर्वात्मक-परमात्मपरिग्रह एवोपपन्नतरत्वात् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

किंच वैश्वानरपदस्य परमात्मपरत्वे स्मर्यमाणं स्मृत्युक्तरूपमनुमानं स्यात् । अनुमापकं लिङ्गं स्यादित्यर्थः ।

‘यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्विश्वः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः’ । [महामा० शान्ति० ४७ । ६८]

इत्यस्याः स्मृतेः शरीरात्मकरूपप्रतिपादनपराया उदाहृतधृतिरेव मूलम् । मूलान्तरकल्पने मानाभावात् । तथा च स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात्तन्मूलधृती विद्यमानवैश्वानरशब्दः परमात्मपर एवेति तात्पर्यम् । सूत्र इति शब्दो हेतौ । यस्मादेवं लिङ्गमस्ति तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवेति ॥ २५ ॥

(टी०)। नरो विश्वानर एव वैश्वानरः । विश्वे वा नरा अस्थेति वैश्वानरः परमेश्वरः । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । वैश्वानरशब्दोऽग्न्यादित्यात्मनां साधारणः । आत्मशब्दश्च जीवपरमात्मनोर्वैद्यपि तथाऽप्यस्ति विशेषः ‘तस्य ह वा एतस्य’ इत्यादिनोक्तो ध्रुमूर्धत्वादितस्तस्मात् ॥ २४ ॥

ध्रुमूर्धत्वादिकमपि परमेश्वरस्यैव कुत इत्यत आह—स्मर्यमाणमिति । ‘यस्याग्निरास्यम्’ इत्यादिना स्मर्यमाणं रूपं परमेश्वरस्यानुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गं स्याद्भवेत् । इति यस्मात्तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति

चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरु-

षमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

(अ० १००) ननु वैश्वानरो न परमात्मा । कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावदेवैश्वानरशब्दो न परमात्मपरः । जाठरादौ कृत्वात् । आदि-
शब्दात् ‘हृदयं गार्हपत्यः’ [छा० ५ । १८ । २] इत्याद्यग्निजेताक-
ल्पनम् । ‘तद्यज्जक्तं प्रथममागच्छेत्तन्मोमीयम् ।’ [छा० ५ । १९ ।
१] इत्यादिना प्राणाहुरवाधारतासंकीर्तनं च गृह्यते । एतेभ्यो हेतुभ्यो
जाठर एव वैश्वानरः । किंच ‘अन्तः प्रतिष्ठानात् ।’ पुरुषेऽन्तः प्रति-
ष्ठितं वेद’ [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति वैश्वानरस्थान्तः
प्रतिष्ठानश्रवणात् । इदं च जाठरे संभवति । न च द्युमूर्धत्वाद्यनुपपत्तिः ।
अग्निप्रामाण्यात्मकभूताग्निपरिग्रहे तस्योपपत्तेः । छुलोकादिसंघन्यस्य
तस्मिन्मन्त्रेऽवगतत्वात् । ‘यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान
रोदसी अन्तरिक्षम् ।’ [ऋ० सं० १० । ८८ । ३] इति मन्त्रः ।
इमां पृथिवीमुतद्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुना रूपेणाऽऽ-
ततान व्याप्तवानन्तरिक्षं तयोर्मध्यं चाऽऽततान स देवोऽग्निर्छुलोका-
द्यवपवो ध्येय इति मन्त्रार्थः । तस्मान्न वैश्वानरः परमात्मेति चेन्नाप्यं
दोषः । कुतः । तथा दृष्ट्युपदेशात् । तथा जाठररूपेण परमेश्वरस्य
दृष्टेरुपासनाया उपदेशादित्यर्थः । ‘मनोमयः प्राणशरीरो भारुपः’
[छा० ३ । १४ । २ ।] इति वत् । यद्वा तथा जाठररूपेण परमात्म-
दृष्टेरुपदेशात् । ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ [छा० ३ । १८ । १] इति
वदित्यर्थः । ननु जाठर एव वैश्वानरो मुख्योऽस्तु तत्राऽऽह—असंभवा-
दिति । मूर्धैव मृतेजा इत्यादेर्जाठरेऽसंभवादित्यर्थः । न च भूताग्नी
तत्संभव इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते । अपि च—पुरुषमपि चैनं वैश्वानरं वाज-
सनेधिनोऽधीयते—‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं

(टी०) शब्दादिभ्य इति । शब्दादिभ्यो वैश्वानराग्निशब्दा आदिशब्दाभ्युदयं
गार्हपत्याग्निजेताकल्पनादिशब्दौ च तदाव्यश्च तेभ्यः । न केवलमेवम-
न्तःप्रतिष्ठानादपि ‘पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इत्यादिना पुरुषस्थान्तरवस्था-
नाच्च न परमेश्वरो वैश्वानर इति चेदेषं यदि तन्न । कुतः । तथा जाठरापरि-

(अ० १००) वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदं [१] शत० प० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तः— प्रतिष्ठितत्वं च सर्वमप्युपपद्यते । 'पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति सूत्रपाठेऽयमेवार्थः । न हि जाठरस्य पुरुषविधत्वं संभवति । परमात्मन- स्तूपास्त्वर्थं सर्वात्मकत्वादेविरुद्धं यथा चैतच्छा स्पष्टविषयामः संपत्ते- रिति सूत्रे ॥ २६ ॥

ननु छुमूर्धत्वादिकं प्रदर्शितमन्त्रवर्णाद्भूताग्रां संभवति तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादित्यत आह—

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

देवताभूतं चैकवद्भावाद्भूमयमपि न वैश्वानरः । कुतः । अत एवो- क्तैभ्यो हेतुभ्यः । न हि विकारस्याग्नौ विकारान्तरलुलोकाद्यात्मकत्वं संभ- वति । अग्निशरीराया देवताया अपि न संभवतीश्वराधीनैश्वर्यत्वात् । तस्मात्सर्वात्मकः परमात्मैव वैश्वानरः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविशेषं जमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठरार्थकत्वमम्पादिज्ञान्त्वस्याभ्युपेत्य जाठरोपाधिकं वा जाठ- रप्रतीकं वा ब्रह्मोपास्यमित्युक्तमिदानीं विनैवोपाध्यादिकल्पनां साक्षा-

(छं०) त्वयागेन ब्रह्मपुपदेशात्परमेश्वरज्ञानं जाठरे करणीयमिति कथ्यमात् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधेः परमेश्वरस्य ब्रह्मत्वमेवोपदेशो ब्रह्मपुपवेशः कुत इत्यत आह—अन्यस्मिन्नुमूर्धत्वादेरसंभवादसत्त्वात् । न केवलमे- तस्य पुरुषत्वस्यापि पुरुषमपि चैनमधीयते । अधीयते चैनमग्निं पुरुषं वाजसनेयिनः । अयमेवापि चेत्यस्याभ्युपेक्ष्यस्यार्थः । तथा हि पठन्ति— 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः' इति । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेवोऽर्थः । जाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठा- तत्वं केवलं स्यात् । ननु पुरुषविधत्वपुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजस- नेयिनः—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं चेति ॥ २६ ॥

मा भूजाठरोऽस्तु देवता भूतं वेत्यत आह—अत एवेति । अत एवो- क्तहेतुभ्यो छुमूर्धत्वादिव्यो न देवताऽऽदित्यादिर्न च भूतं मौसोऽग्निः ॥ २७ ॥ साक्षादपीति । उक्तैभ्यो जाठरप्रतीको जाठरोपाधिर्वा वैश्वानर

१ अ. 'करो जाठरीकृत' । २ अ. 'देवाद्' । ३ अ. 'पत्न्या' । ४ अ. 'देवोऽन्तः प्र' । ५ अ. 'तं चैत' ।

(प० ब्र० १) देव परमेश्वरोपासनपरिग्रहे विरोधाभावं जैमिनिरोचार्यो मन्यते । पूर्वापरपर्यालोचनवा वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते वैश्वानरशब्दोऽग्निशब्दश्च केनचिद्योगेन ब्रह्मपरतया नेतव्य इति तात्पर्यम् । विश्वश्चासौ नर-
श्चेति विश्वानरः सर्वात्मकत्वात् । सर्वेषां नरः कर्तेति वा सर्वकारणत्वात् । विश्वे नरा नियम्या अस्येति वा सर्वेश्वरत्वात् । विश्वानर एव वैश्वानरः । राक्षसवापसादिवत्सार्थं तद्धितः । एवमाग्निः परमात्मा । अग्निघातोर्ग-
त्यर्थकस्य निग्रथयान्तस्याग्निरिति रूपम् । तन्नाङ्गयति गमयति जगतोऽग्रं
जन्म प्रापयतीत्यग्निप्रणीकृतः । एवं च परमात्मनोऽग्नौत्वाद्भिरिव-
मिति । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

ननु परमात्मपरिग्रहे कथं प्रादेशमात्रत्वश्रुतिरित्याशङ्क्य तां व्याख्या-
तुमारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २९ ॥

अनवच्छिन्नस्यापि परमात्मनः प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यते । कथम् ।
अभिव्यक्तेः । उपासकानामनुग्रहाय परमेश्वरो हृदयाद्युपासनास्थानेषु
प्रादेशपरिमाणोऽभिव्यज्यते क्लृप्तेत्याश्रय आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृत्युण्डरीकस्थेन मनसाऽनुस्मृतेर्ध्यानात्प्रादेशमात्र इत्युच्य-

(दी०) उपास्य इत्युक्तम् । जैमिनिस्वाचार्यः साक्षादपि विनोऽपि प्रतीको-
पाधी वैश्वानरस्येश्वरस्योपासनमविरुद्धं मन्यते ॥ २८ ॥

अस्मिन्पक्षे कथं प्रादेशमात्रश्रुतिरित्यत । आह—अभिव्यक्तेरिति ।
'यस्त्वितमेवं प्रादेशमात्रम्' इति प्रादेशमात्रश्रुतिरतिमात्रस्यापीश्वरस्या-
विरुद्धेत्याश्रय आचार्यो मन्यते । कुत—अभिव्यक्तेः । अतिमात्रोऽपी-
श्वरो भक्तानां प्रादेशमात्र एवाभिव्यज्यते प्रकटी भवति यतः प्रदेशेषु
वा हृदयादिषूपलब्धस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । इति शब्दः प्रकार-
वचनः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेरिति । वादरिराचार्यः प्रादेशमात्रे हृदये प्रतिष्ठितेन मनसा
स्मर्यत इति यदश्रयन्वाचेन प्रादेशमात्रश्रुतेरविरोधं मन्यते । प्रादेश-

(३०७०१) त इति वाङ्मिराचार्यो मन्यते । यथा प्रत्यपरिमितास्तपकुलाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् ॥ ३० ॥

संपत्तिरिति कैमिदित्थं हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सूर्यप्रभृतिबुधकान्ते प्रादेशमात्रे वैश्वानरस्यापासकत्वप्रतिपादनात्पर-
मेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वं संपन्नम् । ततः प्रादेशमात्रत्वसंपत्तेः प्रादेशमा-
त्रत्वधृतिरुपपद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरसं-
वादाद् सूत्रकारः—तथा हि वर्जयतीति । वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वं
संपत्तिद्वारा श्रुत्यन्तरमपि वर्जयतीत्यर्थः । तथा हि समानप्रकरणं
बाजसनेयिज्ञाह्वयं श्रुतभूमीनृथिवीपर्यगताल्लोकयात्मनो वैश्वानरस्या-
वयवानध्यात्मसूर्यादिषु बुधकपर्यन्तेषु प्रसिद्धपुरुषावयवेषु संपादयत्व-
रमात्मनो वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वसंपत्तिं दर्शयति । एवं च पुरुषाव-
यवेषु वैश्वानरस्य संपादनात्पुरुषवित्तत्वम् । पुरुषावयवेषु संपादितस्य
वैश्वानरस्थितेः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । यद्यपि कार्यकारणसंघातरूपस्य
पुरुषस्य वायव्यवयवसमुदायात्मके पुरुषे समुदायिनो सूर्यादिबुधकान्त-
स्यावयवस्य शास्त्राया इव वृक्षे विद्यमानत्वाच्चन्द्रस्य वैश्वानरस्य पुरु-
षस्यैव व्यपदिश्यते तथाऽपि शास्त्रास्यपक्षिणो वृक्षनिष्ठत्वव्यपदेशव-
दिति रहस्यम् । ब्राह्मणं पठन्ते—‘प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः हविर्दिता
अभिसंपन्नास्तथा मु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेव अभिसंपाद-
यिष्यामीति । स होवाच सूर्यान्मुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर
इति । चक्षुरी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतज्जा वैश्वानर इति । नासिके
उपदिशन्नुवाचैष वै धृग्वन्मात्मा वैश्वानर इति । मुरगमाकाशमुपदिश-
न्नुवाचैष वै बहुल्लो वैश्वानर इति । मुरुया अप उपदिशन्नुवाचैष वै
रपिर्वैश्वानर इति बुधमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति ।
[शत० ब्रा० १०६ । १ । १०११] इति । अस्यार्थः—परमेश्वरस्य प्रादेश-

(टी०) मात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुतेर-
र्थदत्तत्वात् ॥ ३० ॥

संपत्तिरिति । संपत्तिनिमित्ता वा स्वात्मादेशमात्रश्रुतिरिति जैमि-
निराचार्यो मन्यते । कृतः । तथा हि समानप्रकरणे बाजसनेयिज्ञाह्वये
सूर्यादिबुधकान्तेषु देहावयवेषु श्रुतभूमीनवयवान्संपादयत्प्रादेशमात्रत्वं

(अ० १००)। आज्ञमपि संपदा प्रादेशमात्रमिव सम्बन्धितवन्तो देवास्तमेव-
 श्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो बुष्मभ्यं तथा ह्युपभृतीनवयवान्यद्रयानि यथा
 प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्यत्यश्वपतिः
 कैकेपो राजोवाच किं कुर्वन्नित्युक्ते स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्कराग्रेण
 दर्शयन्नेष वै भूलोकादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा द्यौर्वैश्वानरस्यावयव
 इति प्रसिद्धमनुष्यमूर्धनि अधिदैवं यो मूर्धा ह्युलोकस्तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यु-
 वाच । एवमेव स्वस्य चक्षुषी दर्शयन्सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षु-
 रिति प्रसिद्धचक्षुषोर्वैश्वानरस्वाधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तद्दृष्टिः कर्त-
 व्येत्युवाच । एवमग्रेऽपि स्वावयवेषु वैश्वानरावयवबुद्धिरिति ब्रह्मण्यम् ।
 पृथग्भर्मात्मा वायुर्वैश्वानरस्य प्राणो मुखं स्वमुखावच्छिन्नं यज्ञमस्त-
 स्मिन्नध्यात्मनभसि योऽधिदैवं ब्रह्मलमाकाशो वैश्वानरस्य देहमध्यावयव
 इति तद्दृष्टिरित्युवाचेत्यर्थः । मुख्याः स्वमुखसंभवास्तास्वप्सु वैश्वानरस्य
 चक्षिभूता रविपदवाच्या या आपस्तद्दृष्टिरित्युवाच । एवं स्वचक्षुकेऽध-
 रमुखफलके प्रतिष्ठापदवाच्या वैश्वानरपादभूता पृथिवी ब्रह्मयेति ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमास्मिन् ॥ ३२ ॥

अस्मिन्प्रादेशपरिमाणे मूर्धचक्षुकान्तराल एवं परमेश्वरं जाबाला
 आमनन्ति अतोऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपन्नेत्यर्थः । एवमामनन्ति—‘य
 एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः
 कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै
 वरणा का वै नासी’ [जाबालोप० खण्ड० २] इति । सर्वाणीन्द्रियकृतानि
 पापानि वारयति नाशयति वरणा नासीति । ‘कतमज्ञास्य स्थानं
 भवतीति । भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एव ह्युलोकस्य च परस्य च
 संधिर्भवति’ [जाब० २] इति । अस्यार्थः—य एव प्रसिद्धः परमा-
 रमाऽनन्तोऽव्यक्तः स्वरूपेणानभिष्यक्तो दुर्ध्रियेव इति यावत् । तं कथं
 विजानीवादित्यत्रिपञ्चे याज्ञवल्क्यस्थोत्तरम्—स इति । स हि पर-

(ली०)। षत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति ‘प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुवि-
 दिताः’ इत्यादिना ॥ ३१ ॥

ननु तत्राविद्यमाने परमेश्वरे कथं संपत्तिरपीत्यत आह—आमन-
 न्तीति । आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धाचक्षुकान्तराले जाबालाः

(३०००) प्राप्ता जीवात्मानि शब्दिगुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः पर-
स्वैव प्रत्यक्षादित्यर्थः । पुनर्निरूप्यते—त इति । बाजवत्स्यो दूते-
वर्णावामिति । वृष्णाद्विषयार्थं वदन्त्ये निर्भक्ति-उपाणीति । सर्ववि-
न्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्धारयति तेन वरणा नृवायित्यर्थः । तान्दोषान्नाश-
यतीति नासीति । तथा च नियन्त्रयीवद्वासा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वा-
ज्ञासाद्युयोः पाप्मनाशकत्वमिति सिद्धम् । तथापि स्थानविशेषजिज्ञा-
सायां पुच्छति—कृतमचेति । पूर्वोक्तमध्यक्षव्यर्थं स्पष्टयति—भुवर्धरीति ।
तदेव स्थानमित्यर्थः । स संविर्भूतलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलो-
कस्य संधित्वेन ध्येय इत्याह—त इति । तस्मात्परमेश्वरोपास्तिपरं वैश्वा-
नराक्यमिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रपूजा ब्रह्माद्युतवर्षिणी प्रथमाध्यायस्या-
स्पष्टब्रह्मालिङ्गाख्यो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(मृशालमहिरण्यगमप्रदानमोक्तजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव
सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, (अधि० १)

बुधापायतनं त्वशब्दात् ॥ १ ॥

एवं श्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मैवमुक्तम् । तर्हि श्रैलोकपायतन-
मन्यद्विषयाशङ्क्य समाधानादाक्षेपसंगतिः । यद्वैपक्रमस्यसाधारणशब्दस्य
वाक्यशेषस्थलिङ्गेन द्युभूर्यत्वादिना ब्रह्मपरत्ववदिहाप्युपक्रमस्यसाधार-
णायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थलेतुष्टत्वा परिच्छिन्नप्रधानादीं सेतुशब्दाहं
व्यवस्थाऽस्त्विति दृष्टान्तसंगतिः । प्रापशो निर्दिशेपे ब्रह्माणि अस्मिन्पादे
वाक्यानां समन्वयप्रतिपद्व्याचक्षुष्यव्यापपादसंगतयो बोध्याः । अत्र

(श्री०) 'य एषोऽनन्तः' इत्युपक्रमेण 'वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठितः'
इत्यादिना । चकारः सर्वगतस्याज्ञात्यन्तासत्त्वस्य शङ्काया अनु-
दयमाह ॥ ३२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीये पादेऽस्पष्टब्रह्मालिङ्गानि वाक्यानि निर्दिशेषप्रचुराणि योग-
विषयाणि विचार्यन्ते । अत्र पादे त्रयोदशाधिकरणानि तत्रेदं सप्त-
सूत्रमाद्यम्—सुम्बेति द्यौश्च मूष्यद्युभौ द्युमुवावादी यस्य तदिदं द्युवादि

(म० व० १) पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपासितः फलं सिद्धान्ते ब्रह्मप्रमितिरिति विवेकः । आश्वर्षणे श्रूयते—‘यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः, सह प्राणैश्च सर्वैः । तत्रैकं जानथ आत्मानमन्या वाचां विमुञ्चयामृतस्य सेतुः’ [मु० २ । २ । ५] इति । अस्यार्थः—लोकत्रयाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूताधिष्ठानत्वमाह—यस्मिन्निति । कार्यब्रह्माख्यसमष्टयन्तःकरणस्याऽऽत्मन्येव कल्पितत्वमाह—मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेशतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति—सहेति । प्राणैरान्द्रियाधिष्ठानदेवैः । चकारंण मृतस्यमाधिद्याजीवान्तर्गमिणामप्यस्तत्त्वं ध्वनिनम् । सविलासां प्रकृतिं मायारूपां श्रुत्युक्तकर्माग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्वयमात्मानं विजानथेति सुसूक्ष्मव्याहृताभावाद्भुतिः—तमेवेति । वाच्यवाचककल्पनानामेक्यसाक्षात्काराद्वाधमाह—अन्या इति । एष साक्षात्कारः सविलासाधिष्ठानिवृत्तिलक्षणासृतत्वस्य सेतुर्भवस्यापक इत्याह—अमृतस्येति । विजानथेत्यनेनोक्तः साक्षात्कार एव इत्युच्यते । असृतस्यासृतत्वस्य । अत्र शुम्भादीनामोतत्वश्रवणात्किञ्चिदायतनं शतीयते तर्हि प्रधानमृत जीव आहोस्विद्वक्तेति संशयः । तत्र प्रधानादिरिति प्राप्ते ब्रूमः—‘शुम्भाद्यायतनम् । यौश्च सूक्ष्मं शुम्भौ शुम्भवावादी यस्य द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षमित्येवमात्मकस्य तदशुम्भादि तदायतनं ब्रह्मैव । कुतः । स्वशब्दात् । स्वस्य परब्रह्मणो वाचको य आत्मशब्दस्तस्मादित्यर्थः । तमेकैकं जानथ आत्मानमित्यात्मशब्दश्रवणादिति ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

किञ्च शुम्भाद्यायतनं ब्रह्मैव । कुतः । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं भावप्रधानो निर्देशः । मुक्तोपसृप्यत्वस्य व्यपदेशादित्यर्थः । यद्वा मुक्तैरुपसृप्यं प्राप्यं यत्तस्यैवात्र निर्देशादित्यर्थः । मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशादिति पाठे न कश्चित्वासङ्गः ।

(दी० १) जगत्तस्याऽऽयतनमाश्रयः । ‘यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्’ इत्यस्मिन्ग्रन्थे प्रतिपाद्यं ब्रह्म । कुतः । स्वशब्दात् । स्वस्याऽऽत्मानो वाचकः शब्दः स्वशब्दः ‘तमेकैकं जानथ आत्मानम्’ इत्याद्याऽऽत्मशब्दस्तस्मात् ॥ १ ॥

ननु प्रधानमेव कुतो न स्यादित्यत आह—मुक्तेति । मुक्ता अविद्यातत्कार्प्रशून्यास्तैरुपसृप्यं गन्तव्यं ब्रह्म यत्तस्य । तथाहि ‘तथा विद्वान्ना-

(म० १०१) 'मिथ्ये हृदयप्रान्धिचिच्छन्ते नरैरक्षयः ।

क्षीयन्ते चाप्य कर्माणि न गिनन्ते पराधे' [मु० २ । २ । ८] 'तथा विद्याब्रह्मरूपाद्बिमुक्तः परात्परं वृद्धमुपैति दिव्यम्' [गृ० ३ । २ । ८] इति । इदं च मुक्तोऽगृह्यार्थं ब्रह्मण एव श्रुत्यन्तरे मसिद्धम्—'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते काना येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ गरभोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' [हृ० ४ । ४ । ७] इति । अपि च—'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विसृज्य' इति याज्ञिकमोक्षपूर्वकं विज्ञेयत्वं ब्रह्म-लिङ्गं श्रुत्यन्तरे तथा दृष्टत्वात् । 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मक्षयान्वाचो विस्थापनं हि तत्' [वृ० ४ । ४ । २१] इति । हृदयप्रान्धिचिच्छान्नरागद्वेषादितद्रहितो भूत्वा छिन्नसं-शयः सन्धीणकल्मषो परतस्य हृदये परमात्मना प्रकाशत इत्यर्थः । वृष्ट इति निमित्तासन्नम् । तद्दर्शनार्थमित्यर्थः । यद्वा यथाश्रुत एवार्थः । यथा नष्टः स्वनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताः समुद्रे प्राप्य तत्वात्मना तिष्ठन्ति तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा नामरूपकारणादविद्यातो विमुक्तः परा-द्व्याकृताकृषादज्ञानात्परमस्फुटानर्थं पुरुषं पूर्णं दिव्यमखण्डं चिद्धातु-मात्मत्वेनाऽऽसीतीति मुक्तोपसृप्यत्ववाक्यार्थः । यदा ज्ञानावस्थाया-मस्य विदुषो हृदि स्थिताः कामादवस्तन्मूलाऽविद्या च निवर्तते । पुन-र्जन्मसंपादककर्मभावावस्थां वक्तुमर्हेति । धीरो विवेकज्ञानी विवेक-ज्ञानमत्र पदार्थज्ञानम् । प्रज्ञामभेदलक्षणवाक्यार्थज्ञानम् । वाक्यार्थज्ञा-नार्थत्वेन कर्मकाण्डवैमर्शं मुमुक्षुणा कार्यमित्याहुः—नानुध्यायादिति । अनात्मार्थज्ञानाध्ययनफलमाहुः—वाच इति । वाच इत्येतकण्ठतात्वा-धीनामदृष्टवानानामुपलक्षणम् । यामादिशोपणमेष ब्रह्मक्षयचिन्तनफल-मित्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मवाद्यापतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानम् । साक्ष्यपरिकल्पितं प्रधानं न ह्युभ्याद्यापत-नम् । कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्य प्रधानस्यानुमानस्य शब्दस्त-

(दी० १) मरूपाद्बिमुक्तः' इत्यादिनाऽस्मिन्वकरणे, व्यवदेशाद्विशोषणोप-देशोऽभिधानं कस्मात् ॥ २ ॥

नन्यस्तु मुक्तोपसृप्य ब्रह्म जगत्कारणं च प्रधानं स्यादित्यत आह-नानुमानमिति । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं नात्र । कुतः । अतच्छ-

(अ० १०१) च्छब्दो न सोऽतच्छब्दस्तस्मात् । प्रधानप्रतिपादकशब्दस्याश्रयणादित्यर्थः । प्रत्युत तद्विरोधिश्च एव 'वः सर्वज्ञः सर्वविदित्वाद्यो वर्तन्ते इति भावः ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृज्जीवोऽपि न द्युम्बाद्यापतनम् । कुतः । अतच्छब्दादेव । 'यद्यप्यात्मशब्दः साधारणस्तथाऽपि जीवस्य सर्वज्ञत्वं द्युम्बाद्यापतनत्वं चाऽऽच्छस्येन न संभवतीत्यात्मशब्दस्यातच्छब्दत्वमेव ॥ ४ ॥

जीवनिरासे हेत्वन्तरमाह—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

न प्राणभृद्द्युम्बाद्यापतनं कुतो भेदव्यपदेशात् । 'तमेवैकं जानथ' इति ज्ञातुज्ञेयभावेन व्यपदेशादित्यर्थः । जीवस्य मुमुक्षुत्वेन ज्ञातृत्वात्परिज्ञेयार्थे च द्युम्बाद्यापतनं गृह्येति ॥ ५ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

'कस्मिन्नु मगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ।' [मु० १ । १ । ३] इत्युपक्रममात्परमात्मन एवेदं प्रकरणं न हि जीवज्ञानात्सर्वज्ञानं भवति । तस्मात्प्रकरणादपि न प्राणभृदित्यर्थः ॥ ६ ॥

(दी०) ब्दात् । तस्य शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दस्तस्मात् । प्रधानप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

चेतनशब्ददर्शनादस्तु तर्हि जीव इत्यत आह—प्राणभृदिति । चकारोऽनन्तरहेतोरनुकर्षणार्थः । प्राणान्निवर्तीति प्राणभृज्जीवः सोऽपि न । कुतः । 'वः सर्वज्ञः' इत्यादेरतच्छब्दात् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदाज्जीव एवात्र स्यादित्यत आह—अभेदेति । भेदस्य 'तमेवैकं जानथ' इति ज्ञेयज्ञातृभावेन व्यपदेशात् ॥ ५ ॥

जीवब्रह्मणोरव्यपदेशे कुतो ब्रह्मैवास्याऽऽश्रय इत्यत आह—प्रकरणादिति । ब्रह्मण इति वाक्यशेषः । 'कस्मिन्नु' इत्युपक्रम्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिकं ध्रुवमाणं ब्रह्मण्येवोपपन्नमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(अ० ५८ ।) अपि च—

स्थित्यद्वानायां च ॥ ७ ॥

न प्राणमृदुत्याद्याप्यतनम् । क्षुतेः । स्थित्यद्वानाम् । स्थितिश्चा-
द्वनं च साम्यामिति पञ्चमीदृश्यतनम् । द्युस्वाद्याप्यतनं प्रकृत्य 'द्वा
नुवर्णा' इति । जीवत्याद्वनं परमात्मनः स्थितिरिति द्वे निर्दिश्येते ।
'तथोत्पन्नः पिप्पलं स्वाह्वति' इत्यद्वनम् । 'अनक्षत्रस्थो अभिषाक-
क्षीति' इत्थीदासीत्येन स्थितिर्निर्दिश्यते । इदं च द्युस्वाद्याप्यतनस्य
ब्रह्मणे घटते नान्यथेति । तस्माद्द्युस्वाद्याप्यतनं परं ब्रह्म ज्ञेयमिति
सिद्धम् ॥ ७ ॥

(प्राणपरेक्षधोर्मध्ये परेक्षस्थैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, (अधि० २)

भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

पूर्वमात्मशब्दाद्युस्वाद्याप्यतनं ब्रह्मेत्युक्तं तद्वृत्तम् । 'तरति शोक-
मात्मविद्' [छा० ७ । १ । २] इत्यब्राह्मणव्यात्मशब्दप्रयोगादि-
त्याक्षेपसंगत्याऽन्याऽऽस्मिन् । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः फलं सिद्धान्ते
ब्रह्मप्रमितिरेति । एवमेव निर्दिष्टपवादपविचारे पूर्वपक्षे यस्य कस्य
चिदुपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मप्रमितिरित्येति बोध्यम् । छान्दोग्ये श्रूयते—'क्षुतं
ह्येव मे भगवद्ब्रह्मेत्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाऽशोकस्य परं पारं तारयतु' [छा० ७ । १ ।
३] इति । नारदेन वृद्धः सनत्कुमारो नाम ब्रह्मेत्युपदिदेश । पुनर्नारदः—
'अस्ति भगवो नाहो भूयः' [छा० ७ । १ । ५] इति पप्रच्छ ।
तत्सोत्तरम्—'वाग्वा नाहो भूपरी' [छा० ७ । २ । १] इति ।

(अ० १) ननु प्रकरणादिना जगत्कारणमेव प्रतीयते तेष्वर इत्यत आह—
स्थितीति । स्थितिरवस्थितिरनश्नमिति यावत् । 'अनक्षत्रस्थो अभि-
षाकक्षीति' इति श्रुतेः । अद्वनं भक्षणम् । 'पिप्पलं स्वाह्वति' इति
श्रुतेः । स्थितित्वादनं चाऽऽम्यामीश्वरो जीवादन्यः सिद्धः । नचेश्वरा-
द्वन्वत्र जगत्कारणत्वमिति चकारार्थः । कृत्वा चिन्तेयम् ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरण आत्मशब्दाद्युस्वाद्याप्यतनं ब्रह्मेत्युक्तं तत्राऽऽत्मशब्दः
प्राणं केनान्त इत्याक्षिप्य समाधत्ते—भूमेति । ब्रह्मोर्भावो भूमा । 'पो

१ स्थ काचित्तेवमदः अक्षतनुदिहस्थान्तरे । २ य. कलकचित्तेयम् । ३ य. 'पि-
प्पलं' ।

(ब० व०) तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' [छा० ७।२।२] इति प्रश्ने 'मनो वाच वाचो भूयः' [छा० ७।३।१] इत्युत्तरम् । एवं प्राणपर्वन्तं भूयः प्रश्नोत्तरे दृश्यते । प्राणोपदेशानन्तरं च प्रश्नं विनैवेदं श्रूयते—'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' [छा० ७।१६।१] इति । 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति' [छा० ७।२३।१] यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्वच्छृणोत्यन्वद्विजानाति तदल्पम्' छा० ७।२४।१] इत्यादि । अस्यार्थः—मात्से सुखमस्तीति भूमेव सुखम् । तस्मास्तिरतिशयं सुखमिच्छता भूमेव विजिज्ञासितव्यो विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्य इति सनकुमारेणोक्ते सुमुमुक्षुर्नरवस्तुपुत्रस्य भगवन्भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीत्याह—भूमानं भगव इति । भूज्ञो लक्षणमाह—यजेति । ध्ययहारातीतं पूर्णं वस्त्वेव भूमेत्यर्थः । लक्षणं व्यतिरेकमुखेण स्पष्टयितुं परिच्छिन्नलक्षणमाह—अथेति । एवं स्थिते संशयः किं प्राणो भूमेति परमात्मेति । 'प्राणो वा आज्ञावा भूमान्' [छा० ७।१५।१] इति पूर्वं प्राणस्य संनिधानात्प्राणो भूमेति युक्तम् । न च 'तरति शोकमात्मवित्' इति प्रश्नवाक्य आत्मोपक्रमे प्राणात्मप्रकरणात्संनिधेदुर्बलत्वमिति वाच्यम् । नाम ब्रह्मेत्युपास्त्वैति समाधानवाक्ये नामादेरब्रह्मण एवोपदेशेन प्रश्नस्थानाशब्दस्यापि नामादिपरत्वेनानात्मपरत्वादात्मप्रकरणासिद्धेः । प्रश्नोत्तरपरेकार्थत्वनिश्चयात् । तस्मात्प्राणो भूमेति प्राप्ते रूसः—भूमा परमात्मैव । कुतः । संप्रसादाद्व्युपदेशात् । सम्यक्प्रतीकृत्यस्मिन्जीवस्वरूपमिति संप्रसादः सुषुप्तिवस्था । तस्यां वाचस्थायां प्राणो जायति । संप्रसादश्चक्षुः प्राण उच्यते । प्राणवृद्धं भूम्न उपदेशादित्यर्थः । प्राणोपदेशानन्तरम्—'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति तुल्येन प्राणवाद्दस्यानतिवादत्वमुक्त्वा सत्यशब्दवाच्यपरमात्मवादस्यातिवादार्थं ह्रस्वभूमानमुपदिदेश । अतो भूम्नः प्राणादूर्ध्वमुपदेश इति गम्यते । किं च तरति शोकमात्मविदिति आत्मप्रकरणेऽहमा परमात्मा । न च प्रकरणासिद्धिः । आत्मोपदेशार्थं नामाद्व्युपदेशेन नाम ब्रह्मेत्युपास्त्वैत्यादेस्तरेति शोकमात्मविदिति प्रश्नोत्तरत्वासिद्धेः । अतो भूमा परमात्मा नामादि-

(दी०) वै भूमा' इत्यादौ परमात्मैव स्वीकरणीयः । कुतः । संप्रसादाद्व्युपदेशात् । सम्यक्प्रतीकृत्यस्यामवस्थायामिति सुषुप्तिः संप्रसादवस्था

(३०६० ।) प्राणान्तमतीत्य सत्यशब्दवाच्यात्मोत्कृष्ट इति यो वदति स एषोऽतिवादीति श्रुत्यर्थः ॥ ८ ॥

धर्मापपत्तेश्च ॥ ९ ॥

किं च यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तानां सर्वव्यवहाराभावादिधर्माणां परमात्मन्येवोपपत्तेः परमात्मैव भूमा । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत्' [वृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिसुत्यन्तरे सर्वव्यवहाराभावस्य परमात्मधर्मत्वेनावगतत्वात् । 'यो धं भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमव मुन्म' इति दुःखसहितसुखविराकरणेन भूमाः सुखत्वं दर्शितं ब्रह्मधर्मः । एवं 'यो धं भूमा तदमुतम्' इति भूवमाणममुतत्वं ब्रह्मधर्मः । 'अतोऽन्यदार्तम्' [वृ० ३ । ४ । २] इति श्रुतेः । आर्तमार्तिमहिनाभीति यावत् । एवं स्वे महिस्त्रि प्रतिष्ठितत्वं सवंगतत्वं सर्वात्मकत्वं धेते धर्मा ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते । तस्मात्प्राणो नोपास्यः किंतु भूमा परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

(प्रणवब्रह्मणार्मधे ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अवि० ३)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

पूर्वं सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि सङ्गत्वाद्भूमा ब्रह्मेत्युक्तं तद्वदत्राप्यक्षरशब्दस्य वर्णेषु सङ्गत्वाद्ब्रह्म एवाक्षरमस्त्विति हटान्तसंगतिः । ओंकाररूपोपास्तिर्ब्रह्मज्ञानमित्युभयत्रफलम् । बृहदारण्यके श्रूयते—'कस्मिन्सु सत्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्दे तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' [वृ० ३ । ८ । ७ । ८] इत्यादि । अस्यार्थः—सब्रह्मं दिवो यदधस्तात्पृथिव्या ये चोमे धावापृथिव्या यदन्तरिक्षं

(दी०) तस्यामवस्थायां स्थितः प्राणो लक्ष्यते । संप्रसादादधि उपरि एव त्वित्यादिनोपदेशाद्भिधानात् ॥ ८ ॥

ननु 'प्राणो ह पिता' इत्यादिना प्राणस्यापि भूमा श्रुत इत्यत आह—धर्मेति । धर्माणां 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति' इत्यादिनां तस्मिन्परमात्मन्युपपत्तेश्च । चकारस्तेषां प्राणेऽनुपपत्तिं चाऽऽह ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे प्राणसार्वात्म्यं गौणमित्युक्तम् । तत्राब्रह्मणोऽपि प्रणवस्य सार्वात्म्यदर्शनेनमित्याक्षिप्य समाधत्ते—अब्रुत इत्याक्षरं न क्षर-

(व० ब० १) यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं श्रोतं चेति गार्ग्यां प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येनाऽऽकाशो तत्सर्वमोतं श्रोतं चेति निरस्ते गार्गी पुनरपु-
च्छदाकाशोऽप्याकृताख्यः कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन तिष्ठतीति तत्र संशयः ।
किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यत उत ब्रह्मेति । अक्षरसमाप्ताय इत्यादावक्षर-
शब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वाद्गर्ण एवाक्षरशब्दवाच्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अक्षरं
ब्रह्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजा-
तस्य धारणादित्यर्थः । विषयवाक्यार्थकथनसमयेऽम्बरान्तधारणं प्रति-
पादितम् ॥ १० ॥

ननु अम्बरान्तधृतिः प्रधानेऽपि संभवतीत्यत आह—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म नान्यस्याचेतनस्य । कुतः । प्रशास-
नात् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृता
तिष्ठतः' [बृ० ३।८।९] इत्यादिना प्रशासनश्रवणादित्यर्थः ।
प्रशासनं नामाऽऽज्ञा सा च चेतनस्यैव नाचेतनस्य प्रधानस्येति ।
तस्मादक्षरं ब्रह्म ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

इतश्च परमात्मैवाक्षरशब्दवाच्यस्तस्यैवेश्वरस्य प्रशासनं कर्म । कुतः ।
अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य प्रधानादेर्भावो धर्मोऽन्यभावस्तद्यावृत्ते-
स्तद्विपरीतधर्मश्रवणादित्यर्थः । 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुश्चुतं
श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु' [बृ० ३।८।११] इति द्रष्टृत्वादयो
नाचेतने संभवन्ति तस्माद्द्रष्टृत्वादिसमानाधिकरणप्रशासनवान्परमात्मै-
वाक्षरम् । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति

(श्री०) तीति वा । 'एतद्वै तदक्षरम्' इत्याद्युक्तं ब्रह्मैव । कुतः । अम्बरान्त-
धृतेः । अम्बरमाकाशमप्याकृतं तदन्ते वस्य तदिदमम्बरान्तं तस्य धृति-
धारणं तस्याः ॥ १० ॥

धृतिरप्यचेतनस्य किं न स्यादित्यत आह—सा चेति । सा च धृतिः
परमेश्वरस्यैव कर्म । कुतः । प्रशासनात् । प्रकर्षणं शासनं प्रशासनम् ।
'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इत्यादिश्रुतेस्तस्मात् ॥ ११ ॥

अस्तु प्रशासनमप्यौषचारिकमित्यत आह—अन्येति । अन्यस्याचेत-
नस्य भावोऽचेतनत्वं तस्माद्द्रष्टृत्वमिति पृथक्करणम् । 'अक्षरस्य प्रशा-

(अ० १७०) मन्तु नान्यदतोऽपि विज्ञातुं इति ब्रह्माद्यन्तरनिषेवाद्य न जीवोऽ-
प्यक्षरमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(परापरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वम् ।
अधि ४)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

पूर्वमोक्षकारस्य पूर्वपक्षत्वेन बुद्ध्यां तान्निध्यात्तस्मिन्मोक्षकारे ध्यातव्यमिह
निरूप्यत इति बुद्धिसान्निध्यसंगतिः । यद्वा पूर्वमक्षरब्रह्मस्य वर्णे
कहस्यापि जगद्वृत्तिलक्षणलिङ्गेन ब्रह्मणि न क्षरतीति ध्युत्पत्त्याऽचलत्वा-
दनादिन्याय्यापित्वाद्वा योगवृत्तिराश्रिता तद्वादिद्वापि देशपरीच्छिन्नप-
लभ्यतिलिङ्गेन परब्रह्मस्योऽऽपेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिरस्त्विति
दृष्टान्तसंगतिः । कार्यब्रह्मण उपास्तिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते परब्रह्मो-
पास्तिरिति भेदः । आथर्वणे श्रूयते—‘एतद्दे सत्यकाम परं चापरं च
ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्दिहानेतेनैवाऽऽवतमेनैकतरमन्वेति’ [प्र० ५ । २]
इति प्रकृत्य ‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतन्नैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
ध्यायीत’ [प्र० ५ । ५] इत्यादि । अस्वार्थः—पिप्पलादो नामाऽऽस्वार्थः
सत्यकामेन पृष्टो व्याचष्टे हे सत्यकाम परं निर्दिशेयमपरं च कार्यं ब्रह्म
यच्चेतदेव योऽयमोकारः स हि प्रतिमेव पिप्पलोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात्प्र-
णयं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोकारध्यानावतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयो-
रेकतरमन्वेति यथाध्याने एकमात्रे हिमात्रे वा हिरण्यगर्भापास्तिं कुर्या-
दिति दर्शयित्वा ब्रवीति—यः पुनरोमायेतदक्षरं त्रिमात्रमिति । तृतीया
द्वितीयात्वेन नेवा ब्रह्मोकारमेदोपक्रमात् । तथाविधमक्षरं सूर्यान्तस्थं
परं ध्यायीतेति । स उपासकः सूर्यं प्राप्ते साममिर्ब्रह्मलोकं प्रति नीयत
इति । अत्र संशयः । किमपरं ब्रह्म ध्यातव्यमुपदिश्यते किं वा पदे
ब्रह्मेति । अपरमिति प्राप्ते ब्रह्मः—स ध्यातव्यः परमात्मैव । कुतः—
ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । वाक्यशेषे ध्यातव्यत्वेक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशात् य

(अ०) सितुरिदं दृष्टम् इत्यादिना । चकार उपचारनिर्धारणार्थः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणेऽक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्म प्रशासनादित्युक्तम् । इदं—
‘तदपरमेव ब्रह्म ध्यायीत’ इति ब्रह्मलोकफलदर्शनादिति ब्रह्मशब्द-
निधानादाक्षिप्य समाधत्ते—ईक्षतीति । ‘परं पुरुषमभिध्यायीत ऐम्’

(४०५०)त्यर्थः । 'स एतस्मात्पराज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते'
[प्र० ५ । ५] इति । स ध्याता । जीवधनशब्देन ब्रह्मलोक उच्यते ।
सकलजीवाभिमानिहिरण्यगर्माधारत्वात् । तथा च ब्रह्मलोकालोका-
न्तरापेक्षया परात्परं पुरुषं परमात्मानमीक्षते साक्षात्करोतीत्यर्थः । ईक्ष-
तिपदार्थस्य दर्शनस्य लोके यथार्थविषयकत्वाद्यथार्थस्वरूपपरमात्मैवे-
क्षतिकर्मेति तत्समानविषयकध्यानस्यापि परमात्मैव विषयः । ध्याने-
क्षणपरेकविषयत्वनिषमात् । 'यथा पादोदरस्त्वचा निर्मुच्यत एषं ह
वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पापविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानं
ध्येयं सूचयति । पादोदरः सर्पः । तस्मात्कर्ममुक्त्यर्थमोकारे ध्यातव्यः
परमात्मेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विषज्जीवब्रह्मणानां मध्ये ब्रह्मण एव
तदाकाशावाच्यत्वम्, अधि० ५ ।)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वं परमपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि कृत्वा ब्रह्मोपास्यमित्युक्तं भवति तद्-
विज्ञाप्याकाशशब्दस्य मृताकाशे कृत्वा तत्स्यैवोपास्यत्वमस्त्विति वृष्टा-
न्तसंगतिः । पूर्वपक्ष आकाशाद्युपासितः फलं सिद्धान्ते परोपासित-
द्वारा प्रमितिरिति च्छान्दोग्ये भूमविद्यानन्तरं श्रूयते—'अथ यदिदम-
स्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्पदन्त-
स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विनिज्ञासितव्यम्' [छा० ८ । १ । १] इत्यादि ।
अस्यार्थः—विद्यान्तरारम्भार्थोऽयशब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं
परामृष्टम् । अस्मिन्निति प्रत्यक्षत्वोक्तिः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । तस्मिन्-
दहरे सूक्ष्मं हृत्पुण्डरीकं तदाधारत्वात् । हृदयस्य वेष्टमत्वं संपादयति—
दहर इति । दहरः सूक्ष्मोऽस्मिन् हृदयेऽन्तराकाशः परमात्मा सदा तिष्ठ-

(टी० १) परः पुरुषः परमात्मा । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । स एतस्मादि-
त्यादिना पुरुषमीक्षत इत्यन्तेनेक्षतिकर्मणो व्यपदेश ईक्षणमीक्षतिस्तस्य
कर्म तद्याप्यं तस्य व्यपदेशस्तस्मात् । स एव वेहः परपुरुषशब्दाभ्याम-
भिधत्तव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥ १३ ॥

पूर्वोचिकरण ईक्षतिध्यायतिकर्मणोः परपुरुषत्वेन प्रत्यभिज्ञानादैक्ष्ये
सति ध्यायतिकर्म परब्रह्मेत्युक्तम् । तदुक्तम् । दहरवाक्योपक्रमोक्तजी-

(इ०१०)तिथिर्धः । तस्मिन्नुद्ध्ये व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात्तच्छब्देन हृद-
यपरामर्शः । तदाकाशाख्यं ब्रह्मान्वेष्टव्यं विचार्य विजिज्ञासितव्यं श्रेय-
मिति । अत्र दहृत्पुण्डरीके यो दहृत्काशः श्रुतः स किं मृताकाश आहो-
स्वित्परमात्मेति संशये प्रसिद्धिबलाद्मृताकाश इति प्राप्तम् । यद्वा ब्रह्मपुर-
श्चन्द्रेण शरीरमभिदधता तत्त्वामिजीवोपस्थितेर्जीवो दहृत् इति प्राप्ते
ब्रूमः—दहृत्काशः परमात्मैव । कस्मात् । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेश्च
हेतुभ्यः । तथा हि जिज्ञास्यत्वेनाभिहितस्य दहृत्स्वाऽऽकाशस्य तं
चहृत्पुंरित्युपक्रम्य ‘किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासित-
व्यम्’ [छा० ८।१।२] इत्याखेपपूर्वकं समाधानवाक्यम् । ‘स
ब्रूयाद्यान्वा अपमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धा-
वापृथिवी अन्तरेष समाहिते’ [छा० ८।१।३] इत्यादिकमाका-
शोपमानत्वं द्यावापृथिव्यधिष्ठानत्वेन दर्शयति । ध्रुत्वर्थस्तु—तमाचार्य
क्षिप्या ब्रूयुः किमिति ब्रूयुः—किं तदिति । हृत्पुण्डरीकमेव तावदल्पं
तस्मिन्विद्यमानाकाशोऽपि तत् इत्येतत्पुण्डरीके किमस्ति यच्छ्रुतिमुक्ति-
भ्यामन्वेष्टव्यं यद्वाव साक्षात्कर्तव्यमित्यल्पतादौषेण दहृत्स्य श्रेयत्वमा-
क्षितं क्षिप्येः । तत्र समाधानम्—स ब्रूयादिति । स आचार्यो ब्रूयात्कि-
मिति यावानिति । अस्मिन्निति दहृत्काशोक्तिः । अल्पत्वदोषश्चाऽऽ-
काशोपमानेन निराकृतः । तथा च द्यावापृथिव्याद्यधिष्ठानमाकाशोपमितं
तद्दहृत्काशाख्यं ब्रह्मैव । एवम्—‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ [छा० ८।१।५] इति
चाऽऽत्मत्वापहतपाप्मत्वादयो गुणा न मृताकाशे जीवे वा संभवन्तीति ।
जीव आत्मत्वसंभवेऽप्युत्तरगुणानामसंभयो बोध्यः । विमृत्युर्मरणरहितः ।
विजिघत्सो विगता जिघत्साऽऽत्तुमिच्छा यस्य स विजिघत्सः । तथा
‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते’ [छा० ८।१।६] इति कर्मणामन्तवस्त्वमुक्त्वा, ‘अथ य
इहाऽऽत्मानमनुविद्य प्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां संशेषु लोकेषु काम-
चारो भवति’ [छा० ८।१।६] इति प्रकृतदहृत्काशविज्ञानस्था-

(इ०१०)वस्य वाक्यशेषे स उत्तमपुरुष इति शब्दामिधानात्तद्वत्परपुरुषशब्द-
स्याप्यब्रह्मविषयत्वसंभवादाक्षिप्य समाधत्ते—दहृत् इति । ‘दहरोऽस्मिन्’

(अ० व० १) नन्तफलवत्त्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । सत्त्वान्कामांश्चेति शक्येण तेषामप्युपास्यत्वमुक्तम् । तथा च सत्यकामादिगुणकमात्मानमनुविद्यानुभूय ये परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया संचरणमप्रतिहतमनन्तमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । तस्मादेतेभ्य उत्तरेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमात्मा ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । किंच 'हमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' [छा० ८।३।२] इति दहरवाक्ये प्रकृतं परमेश्वरं ब्रह्मलोकशब्दमभिधाय प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां प्रत्यहं तद्विषया गतिरुच्यमाना गन्तव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयति । गतिं ब्रह्मलोकशब्दं चाभिप्रेत्य गतिशब्दाभ्यामित्युक्तं सूत्रकारैः । प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां जीवस्य ब्रह्मगमनम् । तथा हि वृष्टं श्रुत्यन्तरे—'सता सोम्य तवा संपन्नो भवति' [छा० ६।८।१] इत्यादौ । तथा च दहराकाशगमनं ब्रह्मगमनमेवेति वृद्धीकृतं तथा हि वृष्टमित्यनेन । प्रत्यहं हिरण्यगर्भब्रह्मलोकगमनासंभवाद्ब्रह्मैव लोक इति कर्मधारयसमास एव ग्राह्य इत्यस्मिन्नर्थेऽहरहर्गमनमेव लिङ्गमित्यनेनोक्तम् । चशब्देन निपादस्य पतिन्वायोऽपि कर्मधारयग्रहणे सूचितः ॥ १५ ॥

(टी० १) इति वाक्ये दहरः सूक्ष्मः परमात्मा । कुतः । उत्तरेभ्यो हेतुभ्यः । 'शवान्मा अवमाकाशः' इत्यादिनोक्तेभ्यः ॥ १४ ॥

ननु ब्रह्मपुरुषशब्दश्रवणात् कुतो न जीव इत्यत आह—गतिशब्दाभ्यामिति । गतिर्गमनं शब्दो ब्रह्मलोकशब्दः । 'अहरहर्गच्छन्त्येतं ब्रह्मलोकम्' इति श्रुतेः । गतिश्च शब्दश्च गतिशब्दौ ताभ्यां गतिशब्दाभ्यां दहरः सः । तथा हि वृष्टं हि यथाऽत्र तथा श्रुत्यन्तरेऽपि 'सता सोम्य' इत्यादिकेऽहरहर्गमनं दृष्टमवगतम् । न च ब्रह्मणो लोक इति वैवाधिकरण्यं यत एतदेवादहरहर्गमनं लिङ्गमपि सामानाधिकरण्ये ॥ १५ ॥

* एतया निषादलक्षति यान्येत् । द्विनः स्फातिरन्यो वा द्विनः षष्ठी समासतः । कर्मधारयमुख्याप्यभिधादौ रौद्रयागकृत् ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

(५०१५०१) धृतेरपि हेतोः परमेश्वर एव दहराकाशः । अनतिक्रान्तप्रकरणं दहराकाशं निर्दिशति—‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानाम-
संभेदाय’ [छा० ८।४।१] इति । विधृतिरिति किञ्चिन्तत्वाद्बिधारक
रूपते । सेतुशब्देन वर्णाश्रमाद्यसंकरहेतुत्वमुच्यते । न हि सर्वलोक-
बिधारकत्वं मङ्गलोऽन्यस्य संभवति । अस्य च बिधारणलक्षणमहिम्नोऽ-
स्मिन्परमात्मन्यन्यत्रापि भुत्पन्तर उपलब्धेः परमात्मलिङ्गत्वमेव ।
‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’
[बृ० ३।८।९] इति । तथा—‘एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष
मृतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय’ [बृ० ४।४।
२२] इति ॥ १६ ॥

प्रतिद्वेष ॥ १७ ॥

दहराकाशशब्दोऽपि परमात्मन्येव प्रसिद्धो न जीवे । ‘आकाशो
ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता’ [छा० ८।१४] ‘सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्वाकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ [छा० १।९।१] इत्यादिदर्शनात् ।
यद्यप्याकाशशब्दस्य भूताकाशोऽपि प्रसिद्धिरस्ति तथाऽपि ‘वावान्वाऽ-
पमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति तस्योपमानत्वेन ब्रह्मणा-
श्लोपमेवदहराकाशत्वं संभवतीति दहराकाशः परमेश्वर एव ॥ १७ ॥

(५०१५०२) मन्वाकाशोपमया गगनं गगनाकारमिति न्यायेनाऽऽकाश एव
जीवो वा कुतो न स्यादित्यत आह—धृतेरिति । धारणं धृतिस्तस्याः । ‘स
सेतुर्विधृतिः’ इति भुतेर्दहरः परमात्मैवास्यासाधारणस्य महिम्नः
प्रभावस्यास्मिन्परमेश्वरे ‘सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ इत्यादिनोप-
लब्धेरुपलम्भात् ॥ १६ ॥

ननु भूताकाश एव किं दहरो न स्वादित्यत आह—प्रतिद्वेषरिति ।
प्रतिद्वेषैविकी ‘आकाशो वै नाम’ इत्यादिना तस्याः । चकारोऽन्य-
स्यानुपपत्त्यर्थः ॥ १७ ॥

॥ अक्षरमशेषार्थः ।

१ ख, य, किन्त्व° ।

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

(न० व०) तनु 'य एष संभसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' [छा० ८।३।४] इति संभसादशब्देनेतरस्य जीवस्याप्यस्मिन्करणे परामर्शात् जीवो दहराकाशोऽस्त्विति चेन्न । असंभवाज्जीव आकाशोपमेयत्वापहतपाप्मत्वादीनामसंभवादित्यर्थः । अत्यर्थस्तु—य एष इति सर्वनामभ्यां विद्वाः मुक्तः । तमेव मुक्तं सर्वकालुष्यनिर्मुक्तं वक्ति—संभसाद् इति । संभसादशब्देन सुषुप्त्यवस्थावाचकेनावस्थानुच्यते । अस्मादभिमानद्वयविषयाच्छरीरात्स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयात्समुत्थाय विविक्रमात्मानं ज्ञात्वा । विवेकज्ञानं चात्र भ्रवणमनननिदिध्यासनानि । तत्फलमाह—अभिनिष्पद्यत इति । अभिनिष्पत्तिः साक्षात्कारः । अस्य फलमाह—परमिति । उपसंपद्य निष्पद्यत इत्येतन्मुखं व्याधाय स्वपितीतिवद्ब्रूव्यम् । उपोतिः शब्दस्य सूर्यादिपरत्वभ्रमं वारयति—एष इति । गुरुरिति शेषः ॥ १८ ॥

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेक्षायोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्, अधि० ६)

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

नन्वपहतपाप्मत्वादीनामसंभवाच्च जीवो दहराकाश इत्यसंगतम् । अतिसूत्रेण जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिसंभवात् । तथा हि दहरविद्याया उपरि प्रजापतिविद्यायाम्—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच' [छा० ८।७।४] इति जाग्रदवस्थापक्षं द्वारं जीवमुपक्रम्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' [छा० ८।९।३] इति जीवमेव परामुच्य 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा' [छा० ८।१०।१] इति । तद्यत्रैतत्सुतः समस्तः संभसन्नः स्वप्नं न

(क्षि०) इति चेत् । इतरस्य जीवस्य परामर्शो लिङ्गम् । 'अथ य एष संभसादः' इत्यादि । तस्मात्स जीवो दहर इति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । असंभवात् । 'धावान्वा अवमाकाशः' इत्यादेर्लिङ्गस्फेति शेषः ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणेऽपहतपाप्मत्वादयो धर्मा उक्तास्ते जीवेऽपि संभवेयुः रित्वाक्षिप्य समाधत्ते—उत्तरादिति । घृ(द)हरस्य गर्भंभूतमेतद् ।

(अ०१०।०)विजानात्येष आत्मा ' [छा०८।१।१] इत्यवस्थात्रयविशिष्टं जीवमेव प्रतिपाद्य तस्यैव जीवस्यापहृतपाप्मत्वादि दर्शयति—' एतद्भूतममपमेतद्ब्रह्म ' इति । 'माह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहं नस्मीति नो एवेमानि भूतानि ' [छा० ८।१।१।२] इति सुषुप्त्यवस्थायामिन्द्रियोक्तं दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिः ' एतं त्वेव ते भूपोऽनुष्णपास्यामि मां एवान्वज्रेतस्मात् ' [छा० ८।१।१।३] इत्युपक्रम्य शरीरनिन्दापूर्वकम् 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्यद्यते स उत्तमः पुरुषः ' [छा० ८।१२।१] इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शयति । तस्मादपहृतपाप्मत्वादीनां श्रुतिबलाज्जीवे संभवाज्जीवो बहिराकाश इत्युत्तराचोदिति सूत्रावयवार्थः । उत्तराद्य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्यात् । श्रुत्यर्थस्तु—इन्द्रविरोचनौ सत्तु तुरासुराजानावात्मानं विविद्विपन्तौ समित्याणी प्रजापतिं जन्मतुः । आगत्य द्वात्रिंशद्वर्षाणि मङ्गलचर्यमूपतुः । अथैतौ प्रजापतिरुवाच किंकामाविह स्थो युवामिति । तावच्चतुः । य आत्माऽपहृतपाप्मा तमावां विविद्विपाच इति । ततः प्रजापतिरुवाच । प्रथमं य एषोऽक्षिणीति जाग्रदवस्थायामक्षिस्थानः सन्त्यो दृश्यते क्षाम्भतः स आत्माऽपहृतपाप्मेत्युवाच । य एवापहृतपाप्मत्वादिगुणः ' एतद्भूतममपमेतद्ब्रह्म ' [छा० ८।१।१] इति । एतच्छ्रुत्वा तावप्रक्षीणकल्मषतयाऽक्षिनिष्ठच्छायापुरुषमात्मत्वेन गृहीत्वा पुनः प्रजापतिं पप्रच्छतुः । अथ योऽयं भगवोऽप्स्वादृशं सद्ब्रह्मादी च दृश्यते कतन एतेष्वसावथवा सर्वेष्वेव एवेति तमेतं प्रश्नं श्रुत्वा प्रजापतिरेतौ भ्रान्ताविति ज्ञात्वा यदि वयं युवां भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्तदा दीर्घमस्येन तत्त्वं न गृह्णीयातामित्यनयोराशयमनुरूप्य प्रत्युवाच—उदशराव आत्मानमीक्षेथां तत्र यद्दृश्यते तन्मां प्रति ब्रूतमिति । तौ हृष्टा संतुष्टद्वयो नादृतामथ प्रजापतिरेतौ विपरीतप्राक्षिणी मा भूतामित्याक्षयान्पप्रच्छ किमत्र पश्यतमिति । तौ होचतुर्नखलोमादिभन्तं प्रतिविम्बपुरुषमुदशरावेऽपश्यावेति । उत्पत्तिनाशवत्त्वाद्यथा शरीरमात्मा न भवति एवं छायापुरुषोऽपि नाऽऽमेत्येव तौ जानीषातामित्याशयान्प्रजापतिरुवाच—साध्वलंक्रतौ सुवसनी परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानमिति । तौ साध्वलंक्रतौ सुवसनी छिन्ननखलोगानी भूत्वा तथैव

(दी०)उत्तरात् 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति प्रजापत्याद्वाक्याज्जी-

(ब० व० ०) चक्रतुः । पुनः प्रजापतिना वृष्टौ तमेव च्छायात्मानमूचतुः । तदुप-
 श्रुत्य प्रजापतिर्वताहो अद्यापि ब्रह्मो न शान्तोऽनयोरिति मत्वाऽऽत्मतत्त्वं
 कथयामि तौ तेन कल्मषक्षयेऽस्मद्वाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाऽऽत्मतत्त्वं
 प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेत्युवाच 'य आत्माऽपहतपाप्मा एतदसुतममयमेत-
 द्ब्रह्म' इति । तयोर्मध्ये विरोचनो देहानुसारित्वाच्छायाया देह एवाऽऽ-
 र्थतत्त्वमिति मत्वा स्वगृहमागत्य तथैवाह्वरानुपदिदेश । इन्द्रस्तु स्वगृ-
 हवागच्छन्मार्ग एव च्छायात्मनोऽनित्यत्वादिदोषं चिन्तयित्वा पुनः
 समित्पाणिः सन्न्यजापतिसमीपमागत्य तेन वृष्टः सन्मार्गे चिन्तितमुवाच ।
 प्रजापतिस्तु ह इन्द्र त्वं कल्मषक्षयार्थं पुनर्द्वात्रिंशद्ब्रह्माणि ब्रह्मचर्यं
 चराथ प्रक्षीणकल्मषाय तेऽहमेतमात्मानं भूवोऽनुव्याख्यास्यामीति अवो-
 चत् । स तथा चरितब्रह्मचर्यः प्रजापतिमुपससाद् । उपसन्नायेन्द्राय
 प्रजापतिर्व्याचष्टे योऽक्षिणि पुरुषो दक्षितः प्रथमपर्याये सोऽयमेष स्वप्ने
 वासनामपैर्वनितादिभिर्विषयैर्महीयमानः सेव्यमानोऽनेकविधान्मोगान्मु-
 श्नान्ने बिहरतीति यावत् । इदं श्रुत्वा देवेन्द्रः शोकमयादिविविधताया-
 मुभवाङ्ग स्वप्ने किं तदस्तीत्युवाच । एवमुक्तवति मघवति प्रजापतिः
 पुनर्द्वात्रिंशद्ब्रह्माणि ब्रह्मचर्यं चराद्याप्यक्षीणकल्मषोऽसीति चरित्वा
 गतायेन्द्राय प्रजापतिर्व्याचष्टे । योऽयमाद्यद्वितीयपर्याययोरक्षिणि स्वप्ने
 चाऽऽत्मा दक्षितः स एव सुषुप्स्ववस्थायां प्रकाश इत्याह—तद्यत्रैतत्सुप्त
 इति । तदेतदिति संबन्धः । यत्र यस्यां सुषुप्स्ववस्थायामेतत्स्वपनं यथा
 स्यात्तथा सुप्तस्तस्यामवस्थायामुपसंहृतकरणग्रामः समस्तः करणव्यापा-
 रकृतकालुष्यहीनः संप्रसन्नः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विहायपन्मुक्ताद्यावृत्तः
 स्वप्नमयुक्तैजसत्वं विहाय प्राज्ञो भूत्वा ज्ञानकिंवा विना स्वरूपचैतन्ये-
 नाज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्कृतित्वादात्मेत्यर्थः । इदं श्रुत्वा
 पुनरिन्द्रो न किंचिदज्ञायतेत्याह—नाहेति । अहेति निपातः सेदार्थः ।
 सिद्धमानो हीन्द्र उवाचायं सुप्तः पुरुषोऽयमस्म्यहमित्येवमात्मानमस्या-
 मेवावस्थायां न जानातीमानि भूतानि नो एव जानाति विनाशमेव
 प्राप्नो मयति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं दांष्टं दृष्ट्वा पुनः प्रजापतिब्रु-
 पससाद् । उपसन्नं पुनरुवाच वताद्यापि ते कल्मषक्षयो नाभवत्तदर्थं पुनः
 पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेत् । तदेवमेकोत्तरशतं ब्रह्मचर्यं चरेत् सहस्राक्षाय
 ब्रह्मचर्यसंपन्नमृदितकषायाय प्रजापतिर्व्याचष्टे योऽयमाद्यद्वितीयतृतीयप-

(दो०) योऽत्र चेद्यदित्तत्त । कुतः । आविर्भूतस्वरूपो यत आविर्भूतं स्वरूपम्-

(न०५० ।) जीवेषु अक्षिणि न्वमे सुषुप्ती चानुसृतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणो
 दर्शितस्तमेव भूयोऽनुसृत्यास्यामि नेतव्यमाद्वयमित्युपलब्धं तुरीये
 'मध्यमन्तर्धं बाह्वृक्षं शरीरम् ।' इत्यादिना शरीरं निन्दित्वा तस्मादुत्थितं
 जीवमेवोत्तमं पुरुषं दर्शयति प्रजापतिर्य एष संमत्तादोऽस्मादित्यादिना ।
 तस्मादपहतपाप्मत्वादीनां जीवे संमत्ताजीव एव दहराकाश इति श्रुते
 ह्यमः—'उत्तराक्षेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ।' तुशब्देन पूर्वपक्षस्यावृत्तिः । उत्तरा-
 क्षेदापत्तिवाक्यादपि न जीवानां ह्युक्तित्वर्थः । यत आविर्भूतस्वरूपोऽत्र
 जीवो विवक्षितो न तु जीवत्वेन रूपेण । 'परं ज्योतिरुपसं पद्य स्वेन
 रूपेणामिनिप्यद्यते' इति उपरंहारदर्शनात् । यदपहतपाप्मत्वादिभिः
 प्रतिपाद्यं परं ब्रह्म तदेव जीवस्य परमाधिकं स्वरूपं न तु जीवत्वं
 तथाचाऽऽविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्य ब्रह्मादेनापहतपाप्मत्वादिकमुपपद्यते
 न तु जीवत्वेन रूपेणेति नासंभवादिति पूर्वसूत्रस्थहेतुर्नासिद्ध्य इति॥१५॥

ननु दहराकाशस्येश्वरत्वे 'अथ य एष संमत्तादः' इत्यादिना जीव-
 परामर्शो व्यर्थः स्यादित्यत उत्तरं पठति—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनाय । 'परं ज्योतिरुप-
 संपद्य स्वेन रूपेणामिनिप्यद्यते' इत्युपसंपन्नव्यपरमात्मपर एवार्थं
 जीवपरामर्शो जीवोपसंपन्नव्यत्वेन हि परमात्मोपदिश्यते स चोपदेशो
 जीवपरामर्शं विना न संभवतीति तदर्थं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपाद-
 नार्थमिति ॥ २० ॥

(६० ।) स्येत्पाविर्भूतस्वरूपोऽक्षिलक्षितो निरुपाधिस्वरूपः । तुशब्दो
 नकारार्थः ॥ १५ ॥

'अथ य एष संमत्तादः' इत्यादिजीवपरामर्शो एवं सति व्यर्थ एव
 स्यादित्यत आह—अन्यार्थेति । परामर्शो हि जीवस्यान्यस्य परमात्मनो
 रूपस्य दर्शनार्थः । 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिरुपावगतिः ।
 प्रयोजनम् । अथ चाऽन्योऽर्थो यस्य स तथा । चकारो जीवग्रहणेऽदुरु-
 पार्थमाह ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

(अ० १० ।) ननु दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वमवगच्छन् परमात्मत्वं किं त्वाराद्यंमात्रजीवत्वं युक्तमिति चेत्तत्र समाधानमुक्तमर्मकौक-स्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेत्यत्रोपासनार्थमोपाधिकमल्पत्वं परमेश्वरेऽप्यविरुद्धमि-त्यर्थः । तस्माद्दहरोऽकाशः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोश्चैतन्य-स्यैव तत्प्रकाशकत्वम्, अधि० ७)

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

पूर्वं परं ज्योतिरुपसंपद्येति वाक्यार्थविचारप्रसङ्गात् 'तच्छब्दं ज्यो-तिषां ज्योतिः' इतिवाक्योक्तपरं ज्योतिद्वत्तापह्नं न तत्रेति वाक्यं विचार्यमिति प्रसङ्गसंगतिरस्याधिकरणस्य । यद्वा पूर्ववाऽऽत्मसुखाद्यनु-रोधादाकाशशब्दस्य कथित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि तत्रेति सतिस-प्तम्या तत्रशब्दवाच्यस्य तेजोन्तराभिभावकत्वप्रतीत्यनुरोधान्न भाती-त्यस्य वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन्सति सूर्यादिकं न भास्यति स तेजोधा-तुरुपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षोत्थानाद्दहदान्तसंगतिः । पूर्वपक्षेऽलौकि-कतेजउपास्तिः फलं सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मप्रमितिरिति भेदः । मुण्डकोपनिषदि श्रूयते—'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' [मु० २।२।१०] इति । सिद्धान्ते तत्रेति विषयसप्तमी । तथा च तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भासक-त्वेन भासन्ते यथा घटादौ विषय आलोकादिकं भासकत्वेन भासते तद्वद्वत्तेजसो बह्वेः फल्गुत्वमभिप्रेत्य कैमुतिकन्यायमाह—कुत इति । इतश्च 'सूर्यादिर्न ब्रह्मणि भासकत्वमिति आह—तमेवेति । यथा

(दी०) अल्पश्रुतेरिति । अल्पाभिघातिनी श्रुतिर्दह इति तस्या न परमा-त्मैति चेदेवं यदि तत्रेति सूत्रान्तरात् । कुतः । तदुक्तम् । तत्त्वदीर्घं चोद्यमुक्तपरिहारं निचाप्यत्वादित्यादिना ॥ २१ ॥

पूर्वाधिरणे 'एवं त्वेव ते' इत्येतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वादह्वरस्य जीवता निरस्ता तद्व्यभुक्तं तत्रेत्यादौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वानियमादि-

- १ (म०१०)सूर्यादिप्रकाशयो घटादिर्न सूर्यादिप्रकाशक एवं ब्रह्मप्रकाश्यसूर्या-
दिर्न ब्रह्मप्रकाशक इत्यर्थः । ननु यथा सूर्यो गच्छति क्षिप्यस्वानुगमनं
स्थानिष्ठगमनकृतमर्थं सूर्यादिः स्थानिष्ठमानकृतमनुमानं किं नेत्याह—
तस्येति । यथाऽव्यपिण्डस्य दाहक्षिपावहितिर्निर्णय तथा सूर्यादिर्मानं ब्रह्म-
निष्ठमेव न पुन्यमानमित्यर्थः । अत्र संशयः । सूर्यादि जगद्भासकतया
प्रतीयमानं तेजोविशेषो वा ब्रह्म वेति । तेजस एव प्रकाशकत्वपसिद्धेः
प्रपञ्चेन तेजसा दृवंलस्याभिपद्यमानाच्च तेजोविशेष एवेति प्राप्ते ब्रूमः—
अत्र तथा प्रतीयमानं ब्रह्मैव । कुतः । अनुकृतेः । अनुकृतिरनुकरणं
एतमेव मान्तमनुमाति सर्वमित्यनुमानं तदनुकृतिशब्देनोच्यते । न हि
तेजस्तेजोन्तरे भासमाने भासते स्वप्रकाशतया भासमानचैतन्मनु सर्वं
सूर्यादि भासत इति युक्तम् । सूत्रे तस्य चेत्यनेनोदाहृतपात्रे चतुर्थचर-
णोऽभिमतः । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभ्रमि' इति सर्वभासकत्वं
तेजोन्तरस्यापसिद्धं विरुद्धं च भासमानस्य तेजसस्तेजोन्तराभिभावक-
त्वेन भासकत्वाभावाद्ब्रह्मणस्तुपपन्नं 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादी
प्रसिद्धं च । न तत्रेति तच्छब्देन च 'हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म
निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः' [म० २
२।९] इति प्रकृतब्रह्मग्रहणमेव युक्तमिति । श्रुत्यर्थस्तु—हिरण्यमे
ज्योतिर्मव आनन्दमय इत्यर्थः । तस्मिन्नस्यवाच्यपेक्षया परे कोशे ब्रह्म
पुच्छं प्रतिष्ठेति यत्प्रतिष्ठामूर्तं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च विरजमागन्तुकमल-
शून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैर्गर्भिकदोषशून्यं ज्योतिषां सूर्यादीनां
ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमिति ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि च ब्रह्मणः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं तत्प्रकाशकत्वं च भगवद्गीतासु
स्मर्यते—

‘न तज्जासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्वावा न निवर्तन्ते तज्ज्ञाम परमं मम’ [म० गी० १५।६]

‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽक्षिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकम्’ [म० गी० १५।१२]

- २ (क्षी०)क्षिप्य समाधत्ते—अनुकृतोक्तिरिति । तमेव मान्तम् इत्युक्तः प्राज्ञ एव ।
कुतः । अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । अनुमातीति श्रुतेः । तस्य
चेतनस्य 'भासा' इत्यादिपात्रपादपि ॥ २२ ॥

(अ० १० ।) इति तस्मादनन्यप्रकाश्यः सर्वजगद्भासकः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

(जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाद्भुतमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्, अचि० ८)

शब्दादेव प्रथितः ॥ २४ ॥

पूर्वब्रानुमानादिना लिङ्गेन तत्रेति विषयसत्तर्फी कृत्वा न भातीत्यादौ भिजघ्याहारेण न भासयतीत्यर्थो वर्णितो भवति भासकत्वेन न भाति सूर्यादय इत्यर्थकथनात्तथेहाप्यद्भुतमात्र इति परिमाणलिङ्गाज्जीवमाद्यपेक्षानोऽस्तीति स्मारयेदिति विध्यघ्याहारेणोपास्तपरमद्भुतवाक्यमस्त्विति दृष्टान्तसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः । सिद्धान्तोऽभेदमिति फलम् । कठवल्लीषु पठ्यते—‘अद्भुतमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति’ [काठ० २ । ४ । १२] इति । तथा—‘अद्भुतमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतमव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वैतत्’ [का० २ । ४ । १३] इति । अस्मार्थः—स्वामाधिकं परिच्छेदं वारयति—पुरुष इति । पूर्णत्वेन सर्वत्रोपलभ्यमान इत्यर्थः । तर्हि कथमद्भुतमात्रत्वमित्याशङ्क्याभिध्यक्तिस्थानद्वारा तदाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसंज्ञनीत्यर्थः । जीवमाद्यमापन्नस्य ब्रह्मण इदमद्भुतमात्रत्वसमर्थनमिति बोध्यम् । ईशानो भूतमव्यस्येत्यादिना त्वेवद्वाच्याद्भुतमात्रजीवानुवादेनाभेदबोधनादिति । तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमुदाहृतं तथेति । अधूमकमिति । लिङ्गव्यत्ययो ज्योतिरूपरत्वात् । यथाऽधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं वृष्टं तथाऽप्यमपि वस्तुतः कूटस्थप्रकाशाधारादित्यर्थः । शोधितत्वमर्थस्य तद्वर्ततामाह—ईशान इति । भूतमव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् । अद्वितीयत्वमाह—स एवेति । अद्य वर्तमानकाले स एवास्ति श्वो भविष्यत्काले स एव भविताऽतीतकाले स एवाऽऽतीत्यज्ञाचिकेतसा

(क०) तैच्चाप्रासिद्धमिदं रूपमित्याह—अपि चेति । स्मर्यतेऽपि गीताम् ‘न तद्भासयते सूर्यः’ इत्यादिना ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे तत्रेति सति विषये च साधारणी सप्तमी न तद्भासयत इति विषयत्वनिषेधकस्मृत्या विषयत्वं व्यवस्थितं तद्व्यतिरिमाणमपि

(३०५० ।) द्रुममन्त्रश्च यमोदित्यादिना तदेतदेवाहितीयं वस्त्विति । अत्र संज्ञाचः । किमिदं ब्रह्मकार्यं जीवपरान्तं ब्रह्मपरमिति । तत्राह्मगुणपरिमाणस्य ब्रह्मणस्तन्मात्रजीवपरमिदं वाच्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—अत्यममिन्नः परमात्मा वाच्यमतिपाद्यः प्रमितः । कस्माच्छब्दादेव । ईशानो ब्रूतमस्येत्यश्वेशानशब्दात् । न हि जीव ईशानशब्द आस्त्रसः । न चाह्मगुणपरिमाणलिङ्गाज्जीवः प्रतिपाद्य इति युक्तम् । लिङ्गभूत्वोर्विरोधे कुतः प्रचलत्वात् । एतत्तु नार्थमेवकारः । ननु वाच्यस्य परमात्मपरत्वे कथमह्मगुणमात्रत्वस्योपपत्तिरिति चेत्काऽत्र कथंता त्वंपदवाच्याह्मगुणमात्रजीवानुवादेन ब्रह्माभेदपरे वाक्येऽनुपपत्त्यभावादिति ॥ २४ ॥

ननु जीवस्य वस्तुतः सर्वगतस्य कथमह्मगुणमात्रत्वमित्याह—

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तुशब्दः शास्त्रानिरासार्थः । वस्तुतः सर्वगतस्यापि जीवभावमापन्नस्य परमात्मनोऽह्मगुणपरिमाणहृदयापन्नतयाऽह्मगुणमात्रत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । ननु नजपुत्तिकादिशरीरेषु हृत्पुण्डरीकरूपानिपतपरिमाणत्वात्कथं जीवस्याह्मगुणमात्रत्वनिपमस्तत्राऽऽह—मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रस्येति शेषः । पष्ठे फलार्थं कर्मणि तिर्यगादेरपि स्वर्गकामस्याधिकारस्वर्गकामश्रुतेर्विशेषादित्याशङ्क्याह्मगुणत्वर्थवत्त्वाय समर्थविषयतयातिर्यगादेः सामर्थ्याभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्हर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्य 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनाब्धीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः' इति व्रथाणामेवाग्निसंबन्धव्रथाणां पानेवाधिकार इति सिद्धान्तितम् । तथा च मनुष्याणां हृदयस्याह्मगुणमात्रत्वात्तदपेक्षयाऽह्मगुणमात्रत्वमित्यविरोध इति तात्पर्यम् । एवं ब्रह्मगुणमात्रजीवानुवादेन विरुद्धांशं परित्याज्यामेदो बोध्यतेऽनेन वाक्येन ।

(३०६१) नैवमैश्वरं वेति संज्ञाये 'अह्मगुणमात्रं पुरुषम्' इति निर्णीतार्थस्तुत्या जीवमेवेति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिति । अह्मगुणमात्रः परमात्मा शब्दादेव प्रमितः परिमितः । कुतः । शब्दादेवेशानादिपञ्चदम्बकादेव ॥ २४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—हृदि । हृदि हृदयेऽवस्थानस्यापेक्षया तु एवमतिमात्रस्यापि अह्मगु-

(अ० १०१) इममर्थमुत्तरग्रन्थसंदर्भेण स्फुटी करिष्यति 'अह्नुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्पृहेन्मुञ्जादि-
वेपीकां धैर्वेण । तं विद्याच्छुक्रममुतम्' [का० २ । ६ । १७] इति ।
अस्वार्थः—यो(यतो)ऽन्तरात्मा पुरुषत्वात्पूर्णोऽपि जनानां हृदये सदा
संनिविष्टोऽतोऽह्नुष्ठमात्र इति त्वंपदवाच्यानुवादः । तस्यान्वयव्यति-
रेकाभ्यां तदनुसारिभूत्या च शोध्यत्वमाह—तं स्वादिति । शरीरं स्थूलं
सूक्ष्मं च तस्मात्स्वामिमानविषयात्पृहेत्पृथक्पृथक् द्वैर्वेण समाधिनेति
यावत् । तं विविक्तमात्मानं विशुद्धमयुतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह—
तमिति । तद्वेधं काठकवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्माणि ज्ञातव्ये समन्वितमिति
सिद्धम् ॥ २५ ॥

(देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम् , अधि० १)

तदुपर्यपि वादरायणः संप्रवात् ॥ २६ ॥

पूर्वं मनुष्याधिकारं शास्त्रमित्युक्तम् । तर्हि क्रममुक्त्यर्थामिहपासना-
मिममनुष्याणां देवत्वं प्राप्तानामधिकारो न स्यादित्याक्षिप्य समाधीयत
इत्याक्षेपसंगत्याऽस्याऽऽरम्भः । प्रसक्तसंगत्या वाऽऽह—अत्र चाधिकार-
निरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां मानान्तरभासिविरोधयोरसतोद्भवता-
विग्रहादौ समन्वयोक्तेरध्यापसंगतिः । एवं मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्य-
भ्यापसाम्पादुपासनाधिकार्यादिसमर्पकाणां स्वार्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमस्या-
दिवाक्यानां ब्रह्मात्मैक्ये पर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्रपादसंगतिः । पूर्व-
पक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्योदुपगमनादिवाक्यानामपि स्वार्थे तद्वचोपात्तत्वम-
स्यादेरपि नैक्यनिष्ठतेति सिद्धान्ते तत्सर्वसमवादैक्यनिष्ठतेति फलम् ।
यद्वा देवानामनधिकारात्क्रममुक्तिसाधनेषूपपासनेषु देवादिभोगद्वारा

(श्री०) मात्रश्रुतिः । हृदयस्याह्नुष्ठमात्रत्वं कुत इत्यत आह—मनुष्याधिकार-
त्वाद । शास्त्रस्येति शेषः । मनुष्याणामधिकारो मनुष्याधिकारस्तस्य माव-
स्तत्त्वं तस्मात् । मनुष्याणां च प्रायेण स्वाह्नुष्ठपरिमितं हृदयं ततस्तद्व-
दयापेक्षयाऽह्नुष्ठमात्रः परमेश्वर इति ॥ २५ ॥

पूर्वाधिकरणेऽह्नुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया मनुष्याधिकारत्वाच्छा-
स्त्रस्येति युक्तम् । तर्हि वेदान्ता अपि मनुष्याधिकारो एवेति दृष्टान्तेनाऽऽ-
क्षिप्य समाधत्ते—तदुपर्यपीति । तेषां मनुष्याणामुपरि ये देवादयस्तेषामपि

(अ० ५००) मोक्षकाममनुष्यवृत्तिर्नास्तीति धूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्ते तादृ-
शप्रवृत्तिरस्तीति बृहदारण्यके सूयते—‘तद्यो यो देवानां प्रत्यवुष्यत स एव
तदमवत्तर्षणीयां तथा मनुष्याणाम्’ [वृ० १।४।१०] इति ।
देवादीनां मध्ये यो यो ब्रह्म प्रत्यस्त्वेन साक्षादकरोत्स एव ब्रह्मात्मनाऽ-
तिष्ठदित्यर्थः । अथ किं देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति उत
नास्तीति । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारस्यास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते—तदु-
पर्यपि वादरायणः संभवादिति । तेषां मनुष्याणामुपरिग्राह्ये देवाद्वयस्ते-
षामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति वादरायण आचार्यो मन्यते स्म ।
कस्मात् । संभवात् । अर्थित्वसामर्थ्याद्यधिकारकारणस्य संभवादि-
त्यर्थः । देवादीनां सदा भोगशालित्वेऽपि भोगवस्तुष्वनित्यत्वदोषव-
र्शनाद्वैराग्यादिकं निरतिशयानन्दमोक्षाद्यत्वं च संभवतीति भाषः ॥२६॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मनु देवादीनां विग्रहवत्त्वं विना ब्रह्मविद्यायामनधिकारात्तदङ्गीकर-
णीयं तथा सति कर्मण्यपि शरीरितय कृत्विगादिवत्संनिधानेनैवोपकार-
कत्वं स्यात्तच्च न संभवति एकस्य शरीरस्यानेकत्र युगपत्संनिधानासं-
भवात्तस्माद्विग्रहवत्त्वाङ्गीकारे कर्मणि देवताया उपकारकत्वविरोधः
प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कस्मात् । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । एकस्य
देवस्यानेकेषां शरीराणां युगपत्वातेः क्षुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथा हि
बृहदारण्यके शाकल्पब्राह्मणम्—‘अथ हैनं विदग्धः शाकल्पः पप्रच्छ
कति देवा वाङ्मवत्स्य’ इत्युपक्रम्य ‘त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री
च सहस्रा’ इत्युक्त्वा ‘कतमे ते’ इति पृच्छायाम् । ‘महिमान एवै-

(टी०) ब्रह्मविद्यायामधिकारं वादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । संभ-
वात् । संभाव्यते हि तेषामपि अर्थित्वादिकं विग्रहादिमत्त्वादित्यर्थः ॥२६॥

विरोध इति । यदि विग्रहवती देवता तदैकस्य यजमानस्य याग
एका देवताऽऽगच्छेन्न तु युगपदनेकस्य कृत्विगादिवत्सोऽयं युगपदनेके-
कर्मण्यनुष्ठीयमाने विरोधो देवताया विग्रहादिमत्त्व इति चेदेवं यदि
तन्न । कुतः । अनेकप्रतिपत्तेः । नैका प्रतिपत्तिरनेकप्रतिपत्तिस्तस्याः ।
युगपदेकोऽनेकभोजने शक्तः । एकोऽपि अनेकेषां नमस्कारक्रियायां
शक्त इति नानाविधाया व्यवस्थायाः संभवात् । कुत एवं लोके दर्श-

(न० १००) धामेते अयच्छिंशस्वेव देवाः' [बृ० ३।१।१२] इति त्रिसहस्रपञ्चदशिकत्रिंशतदेवानां अयच्छिंशद्वेवेध्वन्तर्भावमुक्त्वा अयच्छिंशतोऽपि षट्सु षण्णां त्रिषु त्रयाणां द्वयोर्द्वयोरेकास्मिन्वाप्यात्यके देवेऽन्तर्भावं ब्रुवदेकस्य वायोरनेकरूपतां दर्शयति । अस्वार्थः—एनं बाह्यवत्स्व्यं विदग्धः शाकल्यो वैश्वदेवनामकस्य शस्त्रस्य निविदिति ज्ञस्यमाना देवाः कतीति पप्रच्छ तत्र बाह्यवत्स्वस्योत्तरम्—निविद्यपश्चेत्यादि । ज्ञस्यमानदेवनिष्ठसंख्यावाचकं मन्त्रपदं निविदित्युच्यते । एवं षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसहस्रसंख्यानिर्णयानन्तरं 'कतमे ते' इति संख्येयस्वरूपप्रश्ने 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्च' इति अयच्छिंशद्वेयेषु सर्वेषामन्तर्भावो दर्शितो महिमान एवैवामित्यादिना । एषां अयच्छिंशदेवानां महिमानो विस्तारा एव वस्तुतस्त्वयच्छिंशदेवेत्यर्थः । तेऽपि अयच्छिंशदेवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवामहिमानस्तेऽपि षड्वेवास्त्रयाणां लोकानां महिमानस्ते अयो देवा ब्रूयोरन्नप्राणपोस्तौ चैकस्य प्राणशब्दवाच्यस्य वायोर्महिमा नाविति । यद्वाऽनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादनेकत्र कर्मणि चैकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावस्तस्य लोके दर्शनादित्यर्थः । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैर्युगपदेको ब्राह्मणो नमस्क्रियमाणो हृष्यत एवमेकां विग्रहवतीं देवतामुद्दिप्य युगपत्सर्वे हवींषि त्यक्ष्यन्तीति न कश्चित्कर्मणि देवताया उपकारकत्वे विरोधः ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवत्यत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु माऽस्तु कर्मविरोधस्तथाऽपि शब्दे वेदवाक्ये विरोधः स्यादेव । अनित्यविग्रहवदेवताया नित्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे शब्दस्यार्थेन नित्यसं-

(श्री०) नात् । अनेकेषां प्रतिपत्तिस्तस्याः । ऐश्वर्यविक्षेपाद्देवतानां युगपदनेकशरीरस्वीकारात् । तदेव कथमित्यत आह—दर्शनात् । तथाहि—'कति देवाः' इत्युपक्रम्य 'प्राणः' इत्यन्तेन औतेन 'आत्मानश्च सहस्राणि' इत्यादिना स्मार्तेन च वाक्येन देवादीनामनेकशरीरप्राप्तिर्हृता ॥ २७ ॥

शब्द इतीति । मा मूलकर्मणि विरोधो विग्रहादिमत्त्वेन देवादीनां शब्दाथानामनित्यत्वाच्छब्दार्थवोनित्यसंबन्धामावाच्छब्दे वेदेऽर्थविरो-

(अ० ४०) बन्धामायेन नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति चेन्नायमप्यस्ति वि-
रोधः । कुतः । अतः प्रमदात् । देवादिनिष्ठनित्याकृतिवाचकाद्देवराशेरिव
देवादियञ्जस्य प्रमवाहुत्वज्ञत्वव्यवसादित्यर्थः । तथा हि स्मृतिः—

अनादिनिधना नित्या वागुत्पृष्टा स्वयमुषा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

नाम रूपं च सूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्भवे स महेश्वरः । [ब्रह्मा० १२ । २३३ ।
२४ । २५ ।] इति । श्रुतिरपि—^१ एत इति ह वै प्रजापतिर्देवानसृजतामू-
ग्रमिति मनुष्यानिन्द्व इति पित्रैस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशब्द इति
स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौमगेत्यन्याः प्रजाः^२ इति । तथा—^३ स
मनसा वाचं मिथुनं समभवत् ।^४ [वृ० १ । २ । ४] इति । अस्वार्थः—
^५ एते अनुग्रमिन्द्वस्तिरः पवित्रमाशब्दः । विश्वाम्भिसौमगा^६ इत्ये-
तन्मन्त्रस्थपदे^७ देवादीन्सृजता ससर्ज ब्रह्मा । तत्रैतच्छब्द इन्मियाभिष्ठा-
नवेष्टतास्मारकः । अनुग्रशब्दोऽमुक्छब्दवाच्यश्चिरप्रधानदेहरमणमनु-
ष्यस्मारकः । इन्दुमण्डलमध्यवर्तिपितृस्मारक इन्दुशब्दः । पवित्रं सोमं
स्वमध्ये तिरस्कृतं धारयतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः ।
अचोऽनुवर्ता यातवतां स्तोत्राणां गानकपाणामाश्वशब्दः स्मारकः ।
विश्वेदेवज्ञानशस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः । अभिसौमगेति शब्दो
निरतिशयसौभाग्यवाचकः प्रजानां स्मारक इति । स प्रजापतिर्मनसा
सह वाचं मिथुनमावं समभवत्समभाववत् । ग्रथीप्रकाशितां सृष्टिं मन-
साऽऽलोचितवानिति यावत् । सूत्रस्थप्रत्यक्षानुमानशब्देन सूत्रेर्वेदप्रमत्व-
प्रतिपादकश्रुतिस्मृती गृह्यतैः तथा च श्रुतिस्मृतिभ्यां वेदशब्दप्रमवत्त्वं

(श्री०) गार्ग्यमाण्यं न स्वादिति विरोध इति चेदेवं वदितम् । कुतः । अतः
प्रमदात् । अतो वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकस्य जगतः प्रमव उत्पत्तिस्त-
स्मात् । स एव कथमित्यत आह—प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः
प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिरतिद्विपर्ययात् ।^१ एत इति
वै प्रजापतिः^२ इत्यादिका श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या^३ इत्यादि
स्मृतिः । अथवाऽद् करोतीत्यस्मदादीनां प्रथमतः शब्दः प्रतीयते
पश्चादिक्रियते तद्विषं प्रत्यक्षं प्रजापतेरपि पूर्वं देवादिवाचकाः शब्दा

१ 'मं स्याच्छ्रितः । इति भगवन्मुक्तिपुस्तके । २ अ. 'गार्ग्य' । ३ अ. 'च न पुनः व' ।

(ब० ब० १) सृष्टेरित्यर्थः । आकृत्या लिङ्गेन विश्वहानङ्गीकारे कस्य सृष्टिः स्यादिति भावः । तस्माद्यथा गवादिशब्दानां नित्याकृतिवाचकत्वमेवं वैदिकशब्दानां नित्याकृतिवाचकत्वमिति न शब्देऽपि विरोध इति ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अस्मत्कर्तृकत्वादिना सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वमनित्यार्थसंयोगे-
नानुपपन्नमित्याशङ्क्य वेदादेवाऽऽकृतिविशेषावच्छिन्नदेवादिमुष्टिरिति
प्रतिपादनास्त्रित्याकृतेरेव शब्दार्थत्वान्नानुपपन्नमित्यभिप्रायेण परिहृ-
रति—अत एव नित्याकृतेः शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वं नानु-
पपन्नमित्यर्थः । एतत्सुब्रह्मचिन्तितः प्रयोगश्च वेदोऽवान्तरप्रलयाव-
स्थाया जगद्धेतुत्वादीश्वरवृत्ति अवान्तरप्रलयावस्थायित्वमेव ॥ हि
नित्यत्वं नाम । अनुमानसिद्ध्यर्थं धुतिरपि—‘पञ्चेन वाचः पदवीयमाय-
न्तामन्वविन्वक्षुषिषु प्रविष्टाम्’ [ऋ० सं० १०।७१।३] इति ।
पञ्चेन पुण्यकर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं ग्रहणयोग्यतामायन्तामन्वतोऽ-
तस्तामुषिषु विद्यमानां वाचं याज्ञिका अन्वविन्वक्षुषलब्धिमतो बभू-
वुरित्यर्थः । पूर्वस्थितामेव वाचं सर्वे ज्ञातवन्त इति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्य-

विरोधो दर्शनात्समृतेश्च ॥ ३० ॥

नन्वाकृतिपदार्थकत्वेऽपि प्रलये सर्वाकृतिकव्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृ-
तिव्यक्त्युत्पत्तौ मानाभावास्त्रित्यानित्यसंयोगविरोधस्तदवस्थ इति चेदु-

(दी० १) मनसि प्रादुरभवन्पश्चात्तान्ससर्जत्यनुमीयत इत्यनुमानम् । प्रत्यक्षं
चानुमानं च प्रत्यक्षानुमाने ताभ्यामेव स विरोधः ॥ २८ ॥

तथाऽपि वेदस्य जनिमत्त्वेनानित्यत्वं स्यादित्यत आह—अत एवेति ।
अत एव नियताकृतेर्वेदादेर्जगतो वेदशब्दप्रमंवत्त्वास्त्रित्यत्वमपि प्रत्ये-
तव्यम् ॥ २९ ॥

मा भूदेवं शब्दविरोधस्तथाऽपि यदा पुनर्जगत्पूर्वं कुत्सं लीनं नवम-
न्वजायते तदा स्यादेव विरोध इत्यत आह—समानेति । अन्यत्वेऽपि
जायमानानां पूर्वम्भ्यः पूर्वेषां चाऽऽवृत्तावपि प्रलयेऽविरोधः । कुतः ।

(व० व०) प्यते । सृष्टिप्रलयावृत्तावपि न शब्दे विरोधः । कस्मात् । समाननामरूपत्वाद् । न हि प्रलये जगतो निरन्वयनाशोऽस्ति वेनोत्पद्यमानं जगत्तद्विलक्षणं स्यात् । किं तु संस्कारात्मनाऽविद्यायां तिष्ठत्येव जगत् । अनुभव इव भावनारूपसंस्कारात्मना । न चार्थसंस्कारे मानाभावः । मुदि मण्डूकसंस्कारदर्शनाद्विषयप्रलयाख्यमुपुत्ती सविषयेन्द्रियाद्यर्थसंस्कारसद्भावाच्च । प्रबोधे पूर्वसनातीपव्यवहारात् । न च प्रतिदिनं सृष्टिप्रलययोः सद्भावे मानाभावः । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न केचन पश्यत्वधास्मिन्माण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वे रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽऽर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गानि विप्रतिष्ठेन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथापतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरो देवैर्म्यो लोकाः' [कौ० ३ । ३] इत्यादिभूतेर्मानत्वाद् । अन्वयार्थः—अथशब्दस्तदार्थकः । यदेतुपुष्कलात् । प्राणशब्दः परमात्मपरः । अस्मिन्प्राणे जीव एवैकधा भवति तदात्मना तिष्ठतीत्यर्थः । तदैकीभावावस्थायामेनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सर्वाणि सविषयाणि अपिपन्ति परमात्मनि लीनानि भवन्तीत्यर्थः । प्रबोधे तस्मादेव परमात्मनो जगतो जन्माऽऽह—स इति । अचिन्त्यमेनोत्पत्तौ दृष्टान्तः—यथेति । एवंशब्दात्पूर्वं तदेत्यव्याहारः । प्राणा वागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहकदेवा अग्न्यादयस्तेभ्योऽनन्तरं लोकाः शब्दादिविषया इति । तथा च यथा संस्कारबलात्पूर्वमण्डूकादिसमाननामरूपत्वमुत्तरकार्यस्यैवं पूर्वकल्पितप्रपञ्चसमाननामरूपत्वादुत्तरप्रपञ्चस्येति पूर्वाकृतिव्यवस्तुत्यत्तेन शब्दैः कश्चिद्विरोधः । समाननामरूपत्वं च क्षुत्तौ दर्शनात्स्मृतेभ्याम्बुपगन्तव्यम्—'सूपांचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । विषं च पुथिर्वी चान्तरिक्षमथो स्वः' [ऋ० सं० १० । १९० । ३] इति । तथा नक्षत्रेष्टौ—अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो ब्रैवानाः स्यामिति । स एतमब्रूये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाठं

(टी०) समाननामरूपत्वात्पूर्वेषां नोत्तरेषामिति शेषः । समानं सद्रूपं नाम गीतमादि रूपं च सहस्राक्षत्वादि येषां ते समाननामरूपास्तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । चकारात्कार्यस्य सत्त्वादायि । समाननामरूपत्वमेव कुत

(अ० १०१) निरवपत् ' [तै० ब्रा० ३।१।४।१] इति । भावितृत्तिमायित्व
यजमानोऽग्निरित्युच्यते । एवं कामयित्वा किं कृतवांस्तदाह—स इति ।
कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकास्यनक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रबाहुल्याद्भो-
ध्यम् । अष्टाकपालमष्टसु कपालेषु घृचनीयं निरवपत् । उक्तपुरो-
डाशहविष्कामिदिं कृतवानित्यर्थः । तथा च योऽग्निर्वस्मा अग्नये निर-
वपत्तयोः समाननामरूपत्वं दर्शयतीति सिद्धम् । स्मृतिरपि—

यथर्तुवृत्तुलिकानि नानाकृपाणि पथये ।

ब्रुवन्ते तानि तान्येव तथा भाषा युगादिषु ॥

[महामा० १२ । ८५५०] इत्यादिका ब्रुव्या ॥ ३० ॥

उक्तं देवादीनामधिकारमाक्षिपति—

मध्यादिव्यसंज्ञवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

देवादीनां ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मा-
न्मध्यादिव्यसंज्ञयात् । एवं हि मधुविद्या श्रूयते—'असौ वा आदित्यो
देवमधु [छा० ३ । १ । १] देवानां मोक्षनाम्नध्विष मधु तस्य मधुनो
युलोक एव तिरश्चीनवशः । अन्तरिक्ष आदित्याख्यमधुनोऽवस्थानात्तदेव
मध्वाधारो यूपः । रोहितं शुक्लं कृष्णं परः(?) (रं) कृष्णं गोप्यं चेति पञ्च
रोहितादीन्यसूतानि प्रागाद्युध्वान्तपञ्चदिगवस्थाभिरादित्यरश्मिनाडी-
भिर्मधुच्छिद्रमूतामी रोहिताद्यारूपाभिस्तत्तद्देवोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्दे-
विकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीतानि । पञ्चममसूतं गोध्वाख्यं
प्रणवकुसुमादुपासनाभ्रमरैरुध्वदिग्गतसूर्यरश्मिरूपगोप्याख्यमधुच्छिद्रद्वा-
राऽऽदित्यमण्डलमानीतम् । रोहितादिकमसूतं मकरन्दस्थानभूतं बह्वी
हृतसोमाज्यपथःपुरोडासादिकं ब्रुव्यम् । तानि च रोहितादीन्यसू-
तानि यज्ञस्तेजोवीर्यसकलेन्द्रियान्नरूपेण निष्पन्नान्वादित्यमधुसंबन्धीनि
प्रागादिविधु क्रमेण विद्यमानानां वसुरुद्रादित्यमरुताध्यरूपाणां देवाना-

(दी०) इत्यत आह—दर्शनात्स्मृतेश्च । दर्शनं 'सूर्याचन्द्रमसौ' इत्यादि ।
स्मृतिरपि 'कर्षीणां नामधेयानि' इत्येवमादिका ॥ ३० ॥

मथिति 'असौ वा आदित्यो देवमधु' आदित्यस्तेनायमेव गौत-
मोऽयं भारद्वाज इत्याद्याः । तासु मध्वादिषु विद्यास्त्वादित्यादिरू-

(म० १०१) भुवजीव्यानीत्येवं चिन्तयतां कलं वस्वाद्यासिरूप्यते । वस्वादीनां समानानां मध्य एको भूत्वा वस्राद्याभुतं श्रत्यक्षातुमानादिभिः कर-
णैरुपलभ्य गृह्यतीति । न ह्येवं भूतमधुविद्यायां सूर्यवस्वादीनां देवाना-
मधिकारः संभवति । एकस्योपास्योपासकमापन्नाप्यपापकमावयोर्विरो-
धान् । सृष्टस्यादिशब्देन यासु विद्यासु आदित्यो मध्येत्येवमादिकपासु
देवानामुपास्यत्वं ता विद्या गृह्यन्ते । तथा—‘इमावेव गौतममरद्वाजा-
वपमेव गौतमोऽयं मरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अपमेव
विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावपमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो
वागेवान्निः’ [३० २ । २ । ४] इत्याद्यासु विद्यासु ऋग्युपास्यकासु
न तेषामेव ऋषीणामधिकारः संभवति । कुर्यात्तु—इमौ दक्षिणवाम-
कर्णौ क्रमेण गौतममरद्वाजावित्युपास्यौ । द्वितीयेमावित्यनेन दक्षिण-
वामाक्षिद्वयोक्तिः । तृतीयेमावित्यनेन दक्षिणवामनासिकाद्वयोक्तिः । एवं
सप्तसु शीर्षण्येन्द्रियेषु सप्तपुरुषास्तिरित्यर्थः । न च मध्वादिविद्यासु
देवादीनामधिकारे ब्रह्मविद्यायामधिकारः किं न स्यादिति वाच्यम् ।
विद्यात्वाविशेषेण ब्रह्मविद्यायामप्यमधिकारात् । तथा चार्थं प्रयोगः—
ब्रह्मविद्या न देवादीनामधिकरोति विद्यात्वान्मध्वादिविद्यावदिति ॥ ३१ ॥

अपि च—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

अमणवत्तया परिदृश्यमानज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादिवैवताश-
व्दानां लोके प्रयोगसद्भावान्मण्डलस्य मृत्पिण्डादिवद्वेत्तनत्वेन विग्र-
हभावादग्निवाय्वादीनामपि तत्तुल्यत्वेन सामर्थ्याद्विश्वेतनधर्मस्याभावाच्च
देवादीनामधिकारः । न च मन्त्रार्थवादेभ्यो देवानां विग्रहवत्त्व-
सिद्धेः सर्वं सुस्थमिति वाच्यम् । तेषामन्यपरत्वेन स्वार्थं ग्रामाण्यामा-
वात् । तस्माद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारामार्थं जैमिनिर्मन्यत इति
शङ्कासूत्रयोरभिप्रायः ॥ ३२ ॥

(टी०) पश्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्कलाभावादसंभवस्तस्मात्कारणाद्ब्रह्मवि-
द्यायामपि अनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

ज्योतिषीति । न केवलं कलाभावादनधिकारो ज्योतिष्पादित्यमण्ड-
लादावादित्यादिशब्दानां भावाच्च सत्त्वादप्यचेतनत्वादपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(ब० ५०) सिद्धान्तयति—

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुल्यत्वः शङ्कानिरासार्थः । वादरायण आचार्यो ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारस्य भावं मन्यते । यद्यपि देवतामिश्रोपासनास्वनधिकारस्तथाऽपि निर्गुणब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति हि । पूर्वोक्तस्य विद्यात्वादित्वनुमानस्य ज्योतिष्टोमादि न ब्राह्मणकर्तव्यं कर्मत्वाद्वाजसूयवदित्यामाससामर्थ्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा ज्योतिषि भावाच्चैतस्योत्तरमस्ति हीति । यद्यपि देवताशब्दा ज्योतिरादौ प्रयुज्यन्ते तथाऽपि तदभिमानिदेवतापरा एव संभवन्ति । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाज्ज्योतिरादिक्रमेणावस्थातुं विग्रहं गृहीत्वा व्यवहर्तुं च सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते—‘भेदातिथिं भेपेति । भेदातिथिं काण्वायनं भेषो भूत्वेन्द्रो जह्वार’ [षड्विं० ब्रा० १।१] इत्यर्थः । तथा स्मर्यते च—‘आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम’ इति । नन्वर्थवादादीनां स्वार्थं ग्रामाण्यामावात्कथं तेभ्यो विग्रहवस्वसिद्धिरिति चेत्तत्राप्यस्ति हीत्येवोत्तरम् । मानान्तरविरोधसंभवादेरभावे तेभ्य एव विग्रहसिद्धिरिति । तथा हि अर्थवादादिभिः स्तुत्यादिकं लक्षयता वाच्यार्थोऽङ्गीकृत एव । न हि वाच्यार्थाभावे लक्षणा युक्ता । किं च ब्राह्मणं ब्राह्मण्येन एतेनैवादी ब्राह्मणस्वरूपाकाङ्क्षायां सावित्रीपतितो ब्राह्मणो यस्य पिता पितामहो वा स्रोमं न पिबेत्स ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्वरूपं विध्यपेक्षितं सद्भिधिप्रमाणकमित्युच्यते । यथा वा स्वर्गरूपं विध्यपेक्षितं सद्भिधिप्रमाणकं तथा निःस्वरूपदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागाद्योगाद्विध्यपेक्षितं देवतादिस्वरूपं विग्रहवत्त्वं विधिप्रमाणकमेव । एवं मन्त्रार्थवाद्प्रत्यक्षमूलेतिहासपुराणादिभिरपि विग्रहवस्वसिद्धिः । न च प्रत्यक्षमूलत्वं पुराणादीनामसिद्धमिति वाच्यम् । तत्कर्तृणां योगमाहात्म्याद्देवादिभिः सह प्रत्यक्षव्यवहारसंभवात् । तथा च श्रुतिर्वागमाहात्म्यमाह—‘पृथक्तेजोनिर्लसे समुत्थे पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्रातस्य योगाग्निमयं शरीरम्’ [श्वे० २।१२] ।

(दी०) भावमिति । तुल्यत्वं जैमिनीयपक्षव्यावृत्त्यर्थः । वादरायण आचार्यो देवादीनामधिकारसद्भावमाह हि यस्मादस्ति देवताधिकारस्य

‘तः १-२’ इति । पादतलमारम्भाऽऽनानोर्जानोरा नाभेनाभेराशीवं श्रीवाषा-
 आऽऽक्षेपशरीरमाक्षेपशरीरात्तः १-२ अत्रार्थं तन्मेषं पृथिव्यादिधारणया
 पृथिव्यादिपञ्चान्मके भूतसमुद्रापि समुत्पिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते
 धोगमूणे नापिनादी प्रवृत्ते योगाभिषक्तं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो
 न रोगादिप्रतिनिवृत्तः । तस्मात्समूलनिहासपुराणादिभ्यो विग्रहवत्त्व-
 सिद्ध्याप्यित्यादिसंभवाद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति क्रममु-
 क्त्याप्यतानां मुक्त्युपपत्तिरविकलेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

(शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधा-
 रिणो जानधुर्मेधविद्याधिगमः । अधि० १०) ।

शूद्रस्य तदनादयश्च वणाचदादवणात्सूच्यवे हि ॥ ३४ ॥

एवं यथा ‘तद्यो यो देवानाम् ।’ इति देवशब्दश्रुत्या मनुष्याधि-
 धिकारनियन्तापवादेन देवानामधिकार उक्तस्तथा मुमुक्षौ जानधुतौ
 शूद्रशब्दश्रुत्या लिङ्गेन द्विजात्यधिकारनिश्चयमपोद्य शूद्रस्याप्यधिका-
 रोऽस्त्विति हटान्नहं गन्धेदमारभ्यते । शूद्रशब्दस्य सिद्धान्ते क्षत्रिये
 समन्यपोक्तेरप्यापान्तर्भावोऽस्य युक्तः । शूद्रशब्दस्येव वेदान्तानां
 स्वार्थं समन्ययसिद्धेः श्रुतिसंगतिः । पृथपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मवि-
 द्यायां त्रिषर्णिकाद्विशेषः कलं सिद्धान्ते ततो विशेष इति विवेकः ।
 एवं क्लृप्तात्र च्छान्दोग्ये चतुर्थाध्याय उपासपावते—जानधुतिः पीत्रा-
 यणः प्रियातिथिर्विह्वलदाता वसुसदृणां वभूव तस्य राज्ञो गुणमणगरि-
 मसंतोपिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय निदावसमथे प्रासादोपरि
 शयानस्यास्य राज्ञ उपरि मालामावध्याऽऽजन्मुत्तेयानग्रेसरं हंसं संवोध्य
 पृष्ठत आगच्छन्नेको हंसः साञ्जुतमभ्युवाच—भो भो महाक्ष महाक्षास्य
 राज्ञो जानधुतेर्दुर्लोकं व्याप्य विद्यमानं तेजो न पश्यसि किं तत्ते-
 जस्तथा घटवति । अतस्तद्विलक्ष्य न गच्छेति । महाक्षेत्सुपहासः ।

(क्ष०) सूचकं वाक्यकृतं तथा विग्रहादिसत्त्वेऽर्थित्वादी च ब्रह्मविद्यायाः
 साकल्पेऽपि ‘हन्त तमात्मानम्’ इत्युपक्रम्य ‘इन्द्रो ह वै देवानाम्’
 इत्यादि ‘तद्यो यो देवानाम्’ इत्यादि च ॥ ३३ ॥

पूर्वाधिकारणेऽत्रिषर्णिकदेवानां ‘तद्यो यः’ इति लिङ्गादधिकार उक्त-
 स्तद्विद्याधिकारिणः शूद्रशब्देन परामर्शोल्लिङ्गादर्थित्वादीनां च

१ य. ‘र पश्यति’ । २ य. ‘निल्ले’ । ३ य. ‘देवानां’ । ४ य. तथा वां स्वाम्’
 २० ।

(न० ५०१) मद्राक्षेत्यर्थः । इदमुपश्रुत्याग्न्यामी हंसः प्रत्युवाच—‘कमु वर एन-
मेतत्सन्तः सयुग्वानमिव रैकमात्थ’ [छा० ४ । १ । ३] इति । अय-
मर्थः—वरेति सोपह्रासं संबोधनमवरेत्यर्थः । यद्वा वरो वराको जान-
श्रुतिः । कमुपद्माक्षेपार्थकं कथमित्यर्थः । रैको नाम कश्चन ब्रह्मिष्ठः ।
योजयति देशान्तरं गमयति स्वाच्छामिति युष्वा गन्धी शकटी तथा
सह वर्तत इति सयुग्वानमित्यर्थः । तथा चैनं वराकं जानश्रुतिं प्राणि-
मात्रं सन्तं मूढमरे सयुग्वानं भगवन्तमसह्यतेजसं रैकमिव कथमेतद्वचनं
ब्रवीषि । इदं श्रुत्वाऽयं राजा ब्रह्मविद्यार्थं रैकसमीपं गत्वा कृतार्थां
मविष्मतीति क्यालूनां हंसानामभिप्रायः । अथैष राजा हंसप्रयुक्तमना-
द्वराक्ष्यं श्रुत्वा स्वस्याप्यन्तं निष्कर्षमुत्कर्षकाठां रैकस्य ज्ञात्वा दुःखि-
तमनाः कथमपि निशामतिवाहपापभूष । ततो निशाबसानसूचकं
बन्दिवृन्दसमारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितमङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तत्पत-
लस्थ एव राजा झटिति यन्तारमाहूयाऽऽविशेत् । विविक्तदेशेषु पर्य-
तगुहाविषु रैकाह्वयं सयुग्वानमन्विष्य पतन्तोऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति । स
यन्ता तथैव क्वचिदतिविविक्तदेशे शकटस्याधस्तात्सन्तं पामानं कण्डू-
पमानं दृष्ट्वाऽयमेव रैक इति निश्चिन्त्यातिकुशलो रैकस्य तैस्तैरिहान्तैर्गा-
ह्रंश्चपेच्छां धनेच्छां चोन्नयीष निवेदयामास । स राजा तस्मिन्मय गवां
षट् क्षतानि रथं चाश्वयुक्तमादाय तसत्त्वरं रैकमुपससाद । उपसद्य
चोवाच हे रैकेदं सर्वं गवाधिकं गृहीत्वाऽनुशाधि मां भगवन्नि ।
तथैवमुक्तवन्तं ससंभ्रमं सस्पृहं चोवाच रैकः । ‘अहं हारेत्वा शूद्रं
तवैव सह गोमिरस्तु’ [छा० ४ । २ । ३] इति । अहेति निपातः
साटोपाह्वानमाह । शूद्रेति । हारेण युक्तो रथो हारेत्वा गोभिः सहि-
तस्तवैवास्तु किमेतावन्मात्रेण मम निर्वाहानुपयोगिनेति भावः ।
एवं स्थिते चिन्ता किं शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न
वेति । अस्तीति तावत्मात्रम् । कस्मात् । अर्थित्वादिसंभवाद्देवाध्ययन-
साध्वाहवनीयाद्यभावेनाग्निसाध्यकर्मनधिकारेऽपि देवादिवद्विद्यायाम-
धिकारसंभवात् । संवर्गविद्यायां मुमुक्षौ जानश्रुतौ शिष्ये रैकेण

(क्षि० १) सत्त्वाच्छूद्रस्याप्यधिकार इति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—शुभ-
स्वेति । लुक्शोकोऽस्य जानश्रुतेः पौत्रायणस्य तत्तेषां हंसानामात्मन्य-
नादरोऽवज्ञानम् । ‘कम्बर एनमेतत्सन्तः’ इत्यादिना अवणात् । श्रुत-
त्वात्तत्तथा रैकप्रत्याद्वयणादागमनाद्धि यस्माद्वरैकेण ’ अहं हारेत्वा

‘अ० ५०’ मुरुषा शूद्रशब्दप्रयोगोऽस्ति । अत्र शूद्रः—न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याप्राप्त्यधिकारः । उपनयनाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । न हि वेदाध्ययनधिकारः । उपनयनाभावेन वेदाध्ययनाधिकारः । संभवति शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् । न चैवं सति देवानामप्यनधिकार इति साम्प्रतं तेषां स्वयंप्रभातेवेदत्वात् । न च शूद्रस्यापि लिखितपाठादिना वेदप्राप्तिरिति युक्तम् । गुरुपसदनपूर्वकाध्ययनसंस्कृतवेदस्यैव ब्रह्मविद्याद्युपकारकत्वात् । न च शूद्रभवनलिङ्गेन तस्याधिकारः । न्यायामावे लिङ्गस्यासाधकत्वात् । तर्हि वैदिकशूद्रशब्दोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्य तं व्याख्यातुमिदं सूत्रं श्रुचयेति । अस्य जानश्रुतेः क्षत्रियस्य तदनादिरथवर्णात्तस्य हेतुस्यानादिरथवर्णाद्या श्रुत्युत्पत्त्या सा शूद्रशब्देन सूच्यते रीकेण । स्वस्य सर्वज्ञत्वज्ञापनार्थं रीकः शूद्रशब्दं प्रयुक्तवानिति भावः । शूद्रशब्दं योगेन क्षत्रिये वृत्तयति—तदाहवर्णादिति । तस्याः श्रुचो जानश्रुतिमाप्तत्वादित्यर्थः । यद्वा तस्य जानश्रुतेः श्रुचं प्राप्तत्वादिति । अथ वा तं रीकं प्रति जानश्रुतिः श्रुचा वृद्धयेति शूद्रो जानश्रुतिरुच्यते । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३४ ॥

मनु मुस्य एव शूद्रो जानश्रुतिरनु किं जघन्धेन योगेनेत्यत आह—

क्षत्रियत्वगतैश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गान् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतिर्न मुस्यशूद्रः कुतः । क्षत्रियत्वगतेः । क्षत्रियत्वावधुतेरित्यर्थः । साऽपि कुतः । उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेन प्रसिद्धक्षत्रियेणाभिप्रतारिनामकेन सह सममिष्याहारात्मकलिङ्गादित्यर्थः । सजातीयानामेव हि प्रायेण सहचारो भवतीति भावः । एवं ह्यभिप्रतारी संकीर्यते—‘अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणां ब्रह्मचारी विमिक्षे’ [छा० ४ । ३ । ५] इति । संवर्गविद्याविध्यमन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽयशब्दः । शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं काक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन पाचकेन परिविष्यमाणौ सेष्यमानौ

(टी०) शूद्र इति शूद्रशब्देनाऽऽमनः परोक्षविषयं ज्ञानमस्तीति सूच्यते । अतो न जानिशूद्रो जानश्रुतिः ॥ ३४ ॥

कटिरेव कुतो न स्वी कृपत इत्यत आह—क्षत्रियेति । क्षत्रियत्वस्यापि गतिरथगतेरुत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे ‘अथ ह शौनकं च कापे-

(न० व०) भिक्षितवानित्यर्थः । अस्य चाभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कापेयेन चित्र-
रथपुरोहितेन योगादवगन्तव्यम् । चित्ररथपुरोहितत्वं च कापेयानां क्षुत्तौ
प्रसिद्धम् 'एतेन चत्ररथं कापवा अवाजयन्' [ताण्ड्यब्रा० २० ।
१२ । ५] इति । एतेन द्विरात्रण । समानान्वयानां हि प्रायेण समाना-
न्वया एव चाजका भवन्ति । मनु चित्ररथपुरोहितकापेययोगादभिप्रता-
रिणश्चैत्ररथत्वं भवतु तथाऽपि कथं क्षत्रियत्वमिति चेन्न । 'तस्माश्चैत्र-
रथिर्नामैकः क्षत्रियपतिर्जायत' [ताण्ड्यब्रा० २० । १२ । ५] इति
श्रुतेः । तस्माश्चित्ररथादित्यर्थः । एवमभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वे सिद्धे
तत्तममिष्याहारात्मकलिङ्गाज्जानुतेः क्षत्रियत्वमिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शाच्चदभावाभिहापाच्च ॥ ३६ ॥

आद्यसूत्रे वेदाध्ययनाङ्गोपनयनामावाप्त्य जातिशुद्धस्याधिकार
इत्युक्तम् । इदानीं तु ब्रह्मविद्याङ्गोपनयनामावाप्त्य तस्याधिकार इत्युच्यत
इति भेदः । इतश्च न जातिशुद्धस्याधिकारः । कस्मात् । विद्योपदेशेषूप-
नयनादिसंस्कारपरामर्शात् । 'तं होपनिन्ये' [श० ब्रा० ११ । ५ ।
३ । १३] 'अधीहि भगव इति होपससाद्' [छा० ७ । १ । १]
'ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एव ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते
ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' [श० १ । १ ।] इति ।
अयमर्थः—तं विद्यार्थिनामाचार्यः किलोपनिन्य उपनीतवान् । अनुप-
नीताय विद्यादानायोगादिति तात्पर्यम् । सनत्कुमारं प्रति नारदः
'अधीहि भगव इति' इमं मन्त्रमुच्चार्य गुरुपसदनं कृतवानित्याह—
अधीहीति । भरद्वाजादयः बह्वृक्षपथः परं ब्रह्म परत्वेनोपगतवन्त इति
ब्रह्मपरास्तद्विधाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं परमार्थरूपं ब्रह्म विचारयन्तो
निर्णयार्थमेव पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तह-
स्तानां गुरुपसदनायोगात्समित्पाणयः सन्तस्तमुपसन्नाः किलेत्याह—

(दी०) यमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिम् 'इत्यभिप्रतारिणश्चैत्ररथस्य श्रवणं
तेन समानाचार्यं संवर्गविद्यायामधिकारादिङ्गान्द्वेतोः ॥ ३५ ॥

संवर्गातिरेकेणाशुद्धस्याधिकार इत्यत आह—संस्कारेति । संस्कारा
उपनयनादयस्तेषाम् 'तं होपनिन्ये' इत्यादिना ब्रह्मविद्याधिकारे पराम-
र्शोऽवगमस्तस्मान्न शुद्धोऽधिकारी । तेऽपि तस्य सन्तिवति मन्तव्यमित्यत
आह—तदभावाभिहापाच्च । तेषां संस्काराणामभावस्तदभावास्तस्य

(म० १००) ब्रह्मपरा इति । ननु 'तान्दानुषनीधेय' [छा० ५।१।१५] इत्यनु-
षनीतानामपि वैश्वानरादिद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमिति चेन्न ।
निषेधस्य प्रातिपूर्वकत्वात्प्राप्तोपनयनानां प्राचीनशालादीनां द्विजाती-
नामेवाधिकारात् । निषेधस्तु विघ्नोपदेष्टृश्रवणे राज्ञो न्यूनवर्णत्वाद्भट्टस्यः ।
तान्प्राचीनशालादीनृपीननुष्मधैवाश्वपती राजांदाचेति श्रुत्यर्थः । ननु
शूद्रस्याप्युपनयनं कल्प्यतामित्यत आह—तदभावाभिलाषाचेति ।

‘न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति’ [मनु० १०।४]
शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः [मनु० १०।१२६] इत्यादिनोपनयना-
दिसंस्काराभावाभिलाषादित्यर्थः । पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावाच्च-
तम् । एकजातिरुपनयनरहित इति स्मृत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किं च—

तदभावाविधारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

जाबालो हि भुतपितृको गुरुपसदनं कर्तुकामो गोत्रमजानानो
मातरं पप्रच्छ किं गोत्रोऽहमस्मीति साऽप्यहं न जानामीत्युवाच । ततः
स जाबालो गौतममुपससादोपसद्य चोवाच हे भगवन्ब्रह्मचर्यं चरितुं
त्वपीच्छामि मामनुगृह्णातु भवानिति । ततो गौतमेन किं गोत्रोऽसीति
वृष्टः सत्यकामो जाबाल आह—नाहं गोत्रं वेद नापि मन्मातेति ।
ततः स गौतमस्तदीयेन सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावं निश्चित्य
प्रवृत्ते—‘नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोष त्वा नेष्ये
न सत्यादृगाः [छा० ४।४।५] इति । एतस्त्यवचनं विविच्य
निःसंदिग्धं वक्तुमब्राह्मणो नार्हति अतएवं न सत्यादृगाः सत्यवचनास्त्रा-
तिगतोऽस्ति । अतस्त्वामुपनेष्ये तवर्थं समिधमाहरेत्यर्थः । ततश्च सूत्र-

(श्री०) ‘शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः’ इत्यादिस्मरणेनाभिलाषस्तस्मात् ।
चकारादाचारोदपि ॥ ३६ ॥

मन्वसंस्कृतविषयः शूद्रशब्दो न जातिविषय इत्यत आह—तदभावेति ।
तस्य जातिशूद्रत्वस्याभावस्तदभावास्तस्य निर्धारणम् । ‘नैतद्ब्राह्मणो
विवक्तुमर्हति’ इत्यनेन निश्चयः सत्यवचनेन तस्मिन्ज्ञाते जाबालं गौतम
उपनेतुमनुशासितुं च ‘समिधं सोम्य’ इत्यादिना प्रवृत्तेः । प्रवृत्तेः प्रयत्नं

(अ० १०१) स्थायमर्थः—तस्य श्रुत्वस्याभावनिर्धारणे सत्येव विद्योपदेशे प्रवृत्तिदर्शनादिति । तस्मान्न श्रुत्वस्याधिकारः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न आतिश्रुत्वस्याधिकारः । यतः स्मृतितो वेदश्रवणस्य तदध्य-
यनस्य तत्प्रयोजनयोरर्थज्ञानानुष्ठानरूपयोरर्थयोः प्रतिषेधादित्यर्थः । एवं
स्मरन्ति—‘अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणम्’
[गी० धर्म० १२ । ४] इति श्रवणस्य निषेधः । त्रपुजतुभ्यां संतप्ताभ्यां
सीसलाक्षाभ्यामस्य श्रुत्वस्य ब्रह्माभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं वेदश्रवणप्रापश्चित्त-
मित्यर्थः । ‘यद्यु वा एतच्छ्रमज्ञानं यच्छ्रुत्वस्तस्माच्छ्रुत्वमीषे नाप्येत-
द्वम्’ [वा० धर्म० १८ । ११] इत्यध्ययननिषेधः । न ह्यश्रुतस्याध्ययनं
संभवति । पशु पादयुक्तं संचारसमर्थमिति यावत् । ‘न श्रुद्राप मतिं
व्यात्’ [मनु० ४ । ८०] इति तदर्थज्ञाननिषेधः । ‘द्विजातीनाम-
ध्वपनमिज्वा दानम्’ [गी० १० । १] इति तदर्थानुष्ठाननिषेधः
श्रुद्राणाम् । दानशब्देनात्र नित्यदानमुच्यते नैमिषिकदाने श्रुत्वस्याप्य-
धिकार इति द्रष्टव्यम् । विदुरधर्मव्यापमृतीनां तु पूर्वजन्मकृतश्रवणा-
दिना गर्भस्थवामदेववज्ज्ञानोत्पत्तिर्मन्तव्या । तस्मान्न कथमपि ब्रह्मवि-
द्यायां श्रुत्वस्य वेदपूर्वकोऽधिकार इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

(प्राणत्वेनाऽऽम्नातानां वज्रवायुपरेक्षानां मध्ये परेक्षारूपैव तादृश-
प्राणशब्दवाच्यत्वम् । अधि० ११)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

समाप्तः प्राप्तक्लिफोऽधिकारविचारः । इदानीं प्रकृतं वाक्यार्थविचारं

(दी० १) प्रवृत्तिस्तस्याः । चकारोऽसंस्कृतानां श्रुत्वं चतुर्थो वर्ण इत्यादिवि-
रुद्धमित्याह ॥ ३७ ॥

ननु गीतमस्य वतमित्यत आह—श्रवणेति । श्रवणं वाध्ययनं
वार्थश्च श्रवणाध्ययनार्थास्तेषां प्रतिषेधः स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधः—
‘अथ हास्य वेदम्’ इत्यादिना स्पष्टं स्मृतावुपलभ्यतेऽर्थादध्ययनादेः ।
अतो न वतं गीतमस्य किं चै न श्रुत्वस्याधिकारः । चकारादाचा-
रादपि ॥ ३८ ॥

शब्दादेवेत्यस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यबोधापेक्षु-

(अ० १०) प्रवर्तयेत्प्रमाणम् । ' शब्दादेव प्रमितः ' [अ० सू० ११३ । २४] इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मवैयर्थ्यानापेक्ष्युक्तम् । न तथेह यदि-
मित्यादिवाक्ये प्राणानुवादो युक्तः । प्राणस्य स्वरूपेणापि कल्पितस्य
ब्रह्मैक्यायोगादिति श्रुत्याहरणसंयत्याऽस्याऽऽरम्भः । प्रासन्निकत्वा-
न्नाप्यवहितेन संगत्वपेक्षा । पूर्वपक्षे प्राणोपासितः फलं सिद्धान्ते निर्दि-
क्षेपब्रह्मज्ञानमिति भेदः । काठकवाक्यं पठ्यते—

यदिषुं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्द्विदुरमुतास्ते भवन्ति ' [काठ० २ । ६ । २]

इति । अस्माकं—यत्किंचेद्व्यवशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे निमित्ते
सत्प्रेनति चेदन्ते । एतद् कम्पन इति धातोः कम्पनार्थकत्वात्कम्पनं
चेदन्तेति चेदन्त इत्युक्तम् । तच्च जगत्समादेव निःसृतमुत्पन्नम् ।
तच्च प्राणार्थं जगत्कारणं महद्बलवच्छिन्नं विमत्स्यस्मात्सर्ववाक्यादीति
भवम् । ' भीषाऽस्माद्वातः पवते ' [तै० २ । ८] इत्या-
दिभूतत्वात् । तद्वच्च मयहेतुत्वं निरूपयति—वज्रमिति ।
उद्यतं वज्रमिति—वज्रमिति । प्राणस्यब्रह्मज्ञानात्तस्य मोक्षहेतुत्वमाह—
य इति । अत्र संक्षेपः किं प्राणशब्देन मुख्यप्राणवायुं गृहीत्वा
वज्रशब्देन चाशनिहेतुं वायुं लक्षयित्वोभयविषयकमेकमुपासनं विधे-
यमुत निर्विशेषं ब्रह्मानेन वाक्येन प्रतिपाद्यमिति । तच्च तावदुपास्तित-
रिति युक्तम् । प्राणशब्दस्य तच्च प्रासिद्धेः । वायौ हि पर्जन्यभावेन
विवर्तमाने विद्युन्मेघवृष्ट्यश्नयो जायन्त इत्यशनिहेतुवायुलक्षकत्वं वज्र-
शब्दस्यापि युक्तम् । न च मोक्षफलश्रवणविरोधः । तस्मात् । ' वायुरेव
प्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्युत्तमं जयति य एवं वेद ' [वृ० ३ । ३ ।
२] इति वायुवेदनस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—शब्दा-
देव प्रमित इति व्यवहितमपि मण्डूकप्लुतवदनुवर्तते । अस्मिन्वाक्ये
प्राणादिशब्दात्परमात्मैव प्रमितः । कुतः । कम्पनात् । सर्वशब्दवाच्यस्य
सत्त्वापेक्षस्य जगतः कम्पनाजीवनादिचेष्टाहेतुत्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि
प्राणशब्दप्रयोगो बहुलं वेदे दृष्टः । ' प्राणस्य प्राणम् ' [बृ० ४ । ४

(टी०) कम्प । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यसंभवं इत्यत-
स्तदनुवादानुपपत्तौ प्राणोपासकमेव विवेचयति श्रुत्याहरणेन मण्डू-
कप्लुत्वाऽऽक्षिप्य समापत्ते—कम्पनादिति । ' प्राण एजति ' ' महद्भयं वज्र-

(अ० व० १) । १८] इत्यादौ ब्रह्मशब्दोऽपि भयहेतुत्वस्याभ्यासपक्षत इत्युक्तं
वाक्यार्थकथनसमये । कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मणः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्—

न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ' [का० २ । ५ । ५]

इति । इतरेणाऽऽत्मना । एतौ प्राणापानी । किं च कम्पनवाक्यात्पू-
र्वमुत्तरत्र च ब्रह्मोक्तेरिहापि ब्रह्मग्रहणं न्याय्यम् ।

‘तदेव श्रुत्वा तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

यस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नान्येति कश्चन ॥’

इति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोक्तं श्रुत्वा ज्योतिष्यत् । अमृतं कूटस्थम् । उक्त-
सर्वाभिधानत्वं व्यतिरेकमुखेणाऽऽह—तद् निति । किंचन जडं तद्ब्रह्म
नान्येति अतिक्रमेण न वर्तत इत्यर्थः । तथोत्तरत्रापि—

‘मयादस्याग्निस्तपति मयात्तपति सूर्यः ।

मयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥’ इति ।

अस्येश्वरस्य मयादम्यादयः स्वध्यापारे नियमेनानुवर्तन्ते राजाज्ञया
मृत्वादिवदिति । उक्तान्याद्यपेक्षया मृत्योः पञ्चमत्वं यदुक्तं वायु-
वेदनस्य मोक्षहेतुत्वं श्रुतमिति तत्र । विशेषसामान्यात्मकस्य व्यदिसम-
ष्टिबाधोर्ज्ञानादयस्तु निवृत्तिमात्रधवणात् । तस्मादनेन वाक्येन निर्दि-
शेषब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

(ब्रह्मणः परत्वज्योतिर्भूवे । अधि० १२)

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

पूर्वं सर्वशब्दश्रुतिसंकोचानुपपत्त्या प्रकरणात्प्राणशब्दं ब्रह्मेत्युक्तं न
तथेह संप्रसादवाक्ये प्रकरणानुग्राहकं किंचिदस्ति येन प्रकरणाज्योतिः—
शब्दं ब्रह्म स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्याऽस्याऽऽश्रम्भः । पूर्वपक्ष आदि-
त्योपासत्या क्षममुक्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः ।
छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यायां श्रूयते—‘एष संप्रसादोऽस्वाच्छरीरात्समु-

(श्री०) मुच्यतम्’ इति प्राणवज्रशब्दितं ब्रह्मैव । कुतः । कम्पनात् । चल-
नात् । सर्वस्य जगतः प्राण इति शेषः ॥ ३९ ॥

पूर्वाधिकरणे सर्वशब्दस्येव नेह कस्याश्चिच्छ्रुतेः संकोचः । अथ वा
प्राग्विद्वापि ‘समुत्थाय’ इत्यादिश्रुतिसंकोचात्, ‘स यावत्तदा-

(अ०५०१) त्वाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वैन रूपेणामिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः । [छा० ८।१२।३] इति । एतदर्थो बहुराधिकरणेऽनुसंधेयः । तत्र संशयः किं ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धसूर्यादित्वेनोऽभिधीयत उत ब्रह्मेति । तत्र सूर्यादीति युक्तं प्रसिद्धत्वात् । अथ वा एता हृदयस्य नाड्य इत्यादिनाडीसङ्घे—‘अथ पत्रैतदस्माच्छरीरादुक्तामत्यर्थैरेव रश्मिमिश्रध्वंमाक्रमते’ [छा० ८ । ६ । ५] इति सुमुखोरादित्वप्राप्त्यभिधानादत्रापि ज्योतिरुपसंपद्यत इति श्रवणाच्च । अयमर्थः—विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमथशब्दाथः । यत्र प्रारब्धकर्मावसानकाले । एतदुक्तमर्थं यथा भवति तथेति क्षियाविशेषणम् । अस्माद्विमानविपयाद्देहादुक्तमर्थं यदा करोत्यथ तदैतरेषाऽऽदित्वस्य रश्मिमिरालम्बनैराकृतः सन्नाक्रमत उपरि गच्छति तत आदित्वं गच्छतीति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—ज्योतिरत्र ब्रह्मेव । कुतः । दर्शनात् । य आत्माऽग्रहतपाप्मेत्युपक्रमपर्यालोचनया ब्रह्मण्य एव प्रतिपाद्यतयाऽनुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । यदुक्तं सुमुखोरादित्वप्राप्तिरभिहितेति तन्न । अस्य निर्गुणब्रह्मप्रकरणत्वात् । न हि निर्गुणब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्ती स्तः । ‘अत्र ब्रह्म समन्वृते’ [ब० ४ । ४ । ७] इति श्रुतेः । तस्मात्परं ज्योतिर्ब्रह्मेहोपसंपद्यत्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

(ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम् । अचि० १३)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

पूर्वमुपक्रमयशादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वार्थात्यव्यावितस्तथाऽऽकाशोपक्रमवशाद्ब्रह्मादिशब्दोऽपि स्वार्थात्यव्याव्यतामिति ब्रह्मान्तसंगत्येदमारम्यते । पूर्वपक्षे भूताकाशमिन्नसर्वाधिष्ठानभूताकाशात्मकब्रह्मण उपास्त्या क्रममुक्तिः सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मविद्या साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः । छान्दोग्येऽन्ते श्रूयते—‘आकाशो ह वै नाम

(४०१) क्षिप्य’ इत्यादिना प्रसिद्धादित्यप्रकरणादादित्य एव ज्योतिरिति ब्रह्मान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—ज्योतिरिति । परं ज्योतिः परमेव ब्रह्म । कुतः । दर्शनात् । य आत्माऽस्मिन्प्रकरणेऽस्यैव दर्शनात् ॥ ४० ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मप्रकरणादानर्थक्यप्रतिवृत्तेश्च ज्योतिःश्रुतिर्निर्वाता ।

(प्र० १०) नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमुक्तं स आत्मा [छा० ८।१४। १] इति । ते नामरूपे यस्माद्ब्रह्मणोऽभिज्ञे तदित्यर्थः । यद्वा ते नामरूपे यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तते तदित्यर्थः । तत्र किमाकाश-
शब्देन भूताकाश उच्यत उत परमात्मेति विशये-रुद्धा भूताकाश इति
प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मेवाऽऽकाशशब्दवाच्यः । कुतः । अर्थान्तरत्वादि-
व्यपदेशात् । ते यदन्तरेत्याकाशस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वेन व्यपदे-
शात् । न हि नामाद्यन्तःपातिन आकाशस्य भूतस्य स्वस्मादर्थान्त-
रत्वं युक्तम् । आदिशब्देन तद्ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो द्रष्टव्यः ।
तस्मादाकाशः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

(ब्रह्मणो विज्ञानमपशब्दवाच्यत्वम् । अधि० १४)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । पूर्वं नामरूपाभ्यां भेदेन व्यपदेशादाकाशो
ब्रह्मेत्युक्तं तद्व्युक्तम् । 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिप्लवक्तः' [बृ० ४। ३।
२१] इत्यत्राभिज्ञे जीवे भेदोपचारादित्याक्षिप्य प्राज्ञशब्दस्य ब्रह्मपर-
तया न भेद औपचारिक इति समाधानात्संगतिः । पूर्वपक्षे जीवानुवा-
देन कर्मविशेषेऽङ्गभूतकर्तुः स्तुतिः फलं सिद्धान्ते जीवानुवादेन
प्रत्यग्ब्रह्मेकपक्षीरिति विवेकः । बृहदारण्यके पठे प्रपाठके—'कतम
आत्मेति वोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' [बृ० ४।

(शं०) ब्रह्म तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वा-
दाकाशस्येत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—आकाश इति । आकाशो वै
नाम' इत्यत्राऽऽकाशशब्दः परमात्मा । कुतः । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ।
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म इति नामरूपाभ्यामन्योऽर्थोऽर्थान्तरमाकाशं तस्य
भावस्तत्त्वम् । आदिशब्देन नामरूपनिर्वहणादिकम् । तस्य व्यपदेशोऽ-
भिधानं तस्मात् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे नामरूपाभ्यां भेदव्यपदेशादाकाशं ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र
भेदव्यपदेशोऽनेकान्तः । असत्यपि भेदे प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिप्लवक्त इति
भेदोपचारदर्शनादित्यत आह—सुषुप्तीति । 'वोऽयं विज्ञानमयः' इत्या-
दिवाक्ये परमेस्वर एव प्रतिपाद्यः । कस्मात् । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।

(अ० १०१) इति पदे पदे प्रतिवचनं च वाक्यसंदर्भस्याभेदपरत्वं फलयति । अस्यार्थः-अतः कामादिविवेकानन्तरं बोधसाधनीभूतसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति जनकप्रश्रयः । तेन जाग्रद्भोगादिनाऽनन्वागतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वादिति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्च जीवस्वासंसारित्वप्रतिपादनपरमिदं वाक्यजातम् । यतोऽस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारित्वप्रतिपादनपराः संसारित्वप्रतिषेधपरश्च दृश्यन्ते । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येजानः सर्वस्याधिपतिः' [वृ० ४।४।२२] इत्यसंसारित्वपराः 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' [वृ० ४।४।२२] इत्याद्याः संसारित्वप्रतिषेधका इति । तस्मादसंसारिपरमात्मस्वरूपप्रतिपादनपरोऽयं वाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्माभ्युतवर्षिण्यां प्रथमाध्यायस्वास्पष्टब्रह्म-
लिङ्कारूपस्तुतीयः पादः ॥ ३ ॥

एवं तावत्प्रथमे पादे अज्ञास्त्वत्वेन प्रतिज्ञाते ब्रह्मणि जगज्जन्मादि-
कारणे सर्वज्ञे समन्वयं वेदान्तानां प्रसाध्य ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्या-
प्तिमाशङ्क्याशब्दत्वेन निराकृतम् 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' [अ० सू० १।१।५] इत्यत्र । तदनन्तरं स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि ब्रह्मणि समन्वितानी-
त्युक्तम् । द्वितीयतृतीयपादयोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्राचक्ष उपस्थगानि
ज्ञेयगानि च समन्वितानीत्युक्तम् । इदानीं तु प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धं

(श्री०) 'अवं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वाक्य उत्सर्जन्मति' इत्या-
दिना निर्दिष्टात् । शारीरात्वाज्ञस्य परमात्मनो भेदः । सुषुप्तिश्चोत्क्रा-
न्तिश्च सुषुप्त्युत्क्रान्ती तयोर्भेदस्तेन ॥ ४२ ॥

ननु जीवपरमात्मनोः प्रतीती कुतो जीवो न गृह्यत इत्यत आह—
पतीति । पतिः सर्वस्याधिपतिः । आदिशब्देन सर्वस्य वशीत्यादि ।
पत्यादयश्च ते शब्दाश्च पत्यादिशब्दोत्तेभ्यः ॥ ४३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

(२०५०) कचिच्छास्त्रानु तत्परज्ञानानामपि वर्णनादित्याज्ञकृत्य तेषामन्य-
परत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद आरम्भते—

(कारणादस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम् । अधि० १)

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर-

रूपकविन्वस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्मूलसंदर्भे ब्रह्मैव जगत्कारणत्वेन वेदान्तप्रतिपाद्यं न प्रधा-
मादित्युक्तमयुक्तम् । ब्रह्मवत्प्रधानस्यापि जगत्कारणत्वेन वेदान्तबोध-
स्वात् । न च कारणद्वयवैधर्म्यं कल्पमेवेन व्यवस्थानादिति ब्रह्माङ्गी-
कारेणाऽऽक्षेप इत्यारूपसंगतिः । पूर्वग्रन्थेनास्याधिकरणस्य सूत्रकारि-
वाच्यैकशब्दं प्रयुज्जानेः सूचिता । अव्यवहितोपनिषद्व्यवहितेन तु प्रसिद्धजी-
वोक्तिमङ्गलानामसिद्धमङ्गलोक्तिष्वप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्य-
मस्तिवति हृदयान्तसंगतिः । प्रधानस्याज्ञाव्यवप्रतिपादनेन ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां समन्वयदाहर्वाद्दृष्टिः सुव्यवस्थायसंगतिः । अविरोधनवपर्यन्तपाद-
पिचारत्वात्सर्वेषां मयानामापाधं पादसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मण्येव वेदा-
न्तानां समन्वय इति नियमानावः फलं सिद्धान्ते तु तादृशनिषम
इति विवेकः । काठकवाक्यं पठ्यते—

आत्मानं रश्मिं बिद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं बिद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियार्थिं हवानाहुर्दिपयस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । ॥

[काठ० १ । ३ । ३ । ४]

‘सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।

[का० १ । ३ । ९] इति ।

अनिष्टेन्द्रियादेः पुंसः संसारित्वं नियतेन्द्रियस्वाध्वनः पारं विष्णोः
परमं पदमिति व्यापयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः पदमित्याकाङ्क्षायां

(टी० १) पूर्वपादत्रये ब्रह्मणि समन्वय इत्युक्तम् । तथाऽपि केषुचिद्वाक्येषु
प्रधानादिवाचकशब्दवर्णनात्प्रधानादावपि कश्चन समन्वयः स्यादित्या-
क्षिप्य ब्रह्मण्येव समन्वय इत्यवधारितेऽनेन वादेन । अत्राद्यावधिकरं-

(अ० १०१) तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयति—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषात् परं किंचित्सा काठा सा परा गतिः ॥

[काठ० १ । ३ । १० । ११] इति ।

अस्यार्थः—आत्मनो भोक्तृत्वेन प्राधान्याद्व्यथित्वं रथस्वामित्वम् । स्थूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथसमम् । विवेकाविवेकवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा भोक्तारं सुखे दुःखे बोधयतीति सारायिः । मनः साऽम्बरज्ञानास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगूह्यन्ते तेनाविवेकिना विषयेषु प्रत्ययन्ते तेन युक्तं मनसः प्रग्रहत्वम् । इन्द्रियाणि संयतानि बुक्तिद्वारं प्रापयन्ति असंयतान्येनार्थं संसारमिति हयत्वं तेषाम् । यथाऽम्बो मार्गमालक्ष्य चलति एवमिन्द्रियहृषाः स्वार्थमुपलभ्य चलन्तीति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीनां विषयाणां मार्गत्वम् । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा न भोगे चिद्वृत्तया स्वभावेनेतद्भोगादित्यत आह—आत्मेति । आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासन्निकर्षे भोगाभोगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन भोक्तृत्वमाह—इन्द्रियेति । माये निष्ठा । यद्वाऽऽत्मा देहस्तद्वृत्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना । ग्रहण्यन्तरङ्गत्वादिन्द्रियाणामर्थपेक्षया परत्वं तथाऽपीन्द्रियाणां ग्रहत्वमर्थानां शब्दादीनामतिग्रहत्वं श्रुतौ निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वम् । गूह्यन्ति यशी कुर्वन्ति पुरुषपशुमिति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां विषयाधीनत्वमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रह्यताऽर्थानां प्राधान्यमित्वाह—इन्द्रियेभ्य इति । सर्वेन्द्रियार्थव्यवहारस्य मनोमूलत्वान्मनसोऽर्थेभ्यः परत्वम् । निश्चयात्मकबुद्धिद्वारा विषया भोक्तृपुरुषकुर्वन्तीति संशयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधा-

(री०) श्रानि तत्रेदं सप्रसूत्रमाहम् । आनुमानिकेति । अनुमानपतिपाद्यमानुमानिकं प्रधानमपि एकैर्वाचित्कठानां शास्त्राणाम् महत्तः परमव्यक्तम् इति शब्दवदिति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । शरीररूपकाविन्वस्तगृहीतिः ।

(अ० १०) न्यम् । पूर्वं यो रथित्वेनोक्त आत्मा स भोक्ता बुद्धेर्मोक्षोपकर-
णत्वात् । तस्याः स्वामित्वादाऽऽत्मनो महत्त्वम् । महत् आत्मनः ।
यदि महत्त्वस्याऽऽत्मविशेषणत्वं आत्मनः परमन्यक्तमिति स्यात्तस्य
विशेष्यत्वादिति श्रूये तदा महच्छब्देन हिरण्यगर्भबुद्धिरुच्यते तस्या
व्यतिबुद्धिर्व्यापनादात्मत्वं च । एवंभूतहिरण्यगर्भबुद्धिं स्मृतिर्दशयति—

‘मनो महाम्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः स्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा संविचितिशिव-स्मृतिश्च परिपठ्यते ’ ॥

[महामा० १३ । १०११] इति ।

अपमर्थः—सर्वे प्रधानान्ता हिरण्यगर्भबुद्धिपराः । तस्या मनस्वे संदेह-
रूपत्वं स्यादित्यत आह—मतिरिति । महत्त्वमुपपादयति—ब्रह्मेति ।
मोक्षजाताधारत्वमाह—पुरिति । निश्चयात्मकत्वमाह—बुद्धिरिति ।
चितिशक्तिमत्त्वं स्यातिः । ईश्वरो नियामकः । प्रज्ञा लौकिकप्रकृत-
ज्ञानम् । संविज्ज्ञानफलमुपासकस्य तत्प्राप्तेः । चितिश्रित्यधाना । स्मृति-
ज्ञातसर्वार्थानुसंधानशक्तिमती । विद्वत्सिद्धिमुक्तबुद्ध्यावनुकूलयति—
परीति । श्रुतिरपि ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्’ [श्वे० ६ । १८]
इत्यादिका हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वरानुब्रह्मादृशंपन्ती तस्या
उत्कर्षत्वमाह । एतादृशी बुद्धिः सर्वासां बुद्धीनां परोत्कृष्टा । अस्मि-
न्पक्षे पुरुषब्रह्मणैव तद्विमिश्रो रथी भोक्ता गृहीतो ब्रह्मणः । आत्मानं
रथिनं विद्धीत्यादिवाक्यनिर्दिष्टाः सर्वे गृहीताः । अवशिष्टं रथत्वेन
कल्पितं शरीरमव्यक्तास्वाविद्याकार्यं लक्षणयाऽव्यक्तशब्देन निर्दिशति—
महतः परमव्यक्तमिति । एवं वस्तुगत्यर्थः प्रदर्शितः । तत्र संशयः ।
क्षिप्तव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यत उत पूर्वप्रकृतं शरीरमिति । तत्र संशय-
स्मृतौ महदव्यक्तपुरुषशब्दानां तत्त्वत्रये प्रसिद्धत्वादव्यक्तं प्रधानमेवे-
त्याह—आनुमानिकमप्येकेषामिति चेदिति । अनुमानगम्यं प्रधानमप्ये-
केषां शास्त्रिणां प्रत्यक्षमव्यक्तशब्देन पठ्यत इत्यशब्दत्वमसिद्धमिति
चेदिति सूत्रावधारणार्थः । परिहरति—नेति । कुतः । शरीररूपकविन्यस्तगृ-
हीतिः । शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरूपेण विन्यस्तस्य कल्पितस्याव्यक्तशब्देन
गृहीतेर्ग्रहणादित्यर्थः । रूपकात्मना रथात्मना विन्यस्तं रूपकविन्यस्तं
शरीरं च तद्व्यक्तविन्यस्तं च तत्तथोक्तं तस्य गृहीतेरिति विग्रहः ।

(टी०) शरीरं ह्यत्र रथरूपकेण विन्यस्तमुक्तं तस्याव्यक्तशब्देन गृहीतेर्ग्रह-

(म० ५०) कथं शरीरपरोऽव्यक्तशब्दस्तत्राऽऽह—दर्शयति चेति । पूर्वापरवाक्यसंदर्भः पर्वालोच्यमान औचित्येन प्रकृतं परिशिष्टं च शरीरमेवाव्यक्तशब्दबोधं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु स्थूलशरीरस्य व्यक्तशब्दाहस्य कथमव्यक्तशब्दाहत्वमित्यत उत्तरं पठति—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

दर्शयतीत्यनुपगमः । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । स्थूलशरीरारम्भकभूतानां सूक्ष्मं कारणमव्यक्तशब्देन दर्शयति । कुतः । तदर्हत्वादव्यक्तशब्दाहंशब्दादित्यर्थः । 'गोमिः श्रीणीत मत्सरम्' [क० सं० ९ । ४६ । ४] इत्यादिब्रह्मकृतिवाचकशब्देन विकारो लक्ष्यत इति भावः । गोमिषिकारैः पयोर्मित्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु भूतसूक्ष्मात्मकाव्यक्ताङ्गीकार आगतः प्रधानवाद् । सांख्यैस्तस्यैव प्रधानत्वेनाङ्गीकारादित्यत आह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

न प्रधानकारणवादो मया कुतः । कुतः । तदधीनत्वादीश्वराधीनत्वाङ्गीकारात् । स्वतन्त्रं चेतनानधिष्ठितमव्यक्तं जगत्कारणमिति सांख्यमतम् । सिद्धान्ते तु ईश्वराधिष्ठितं मायाविद्याकाशादिशब्दवाच्यं जगत्कारणमिति महद्वैलक्षण्यम् । नन्वीश्वरादेव जगदुत्पत्ताव्यक्तवैषम्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अर्थवादिति । प्रयोजनवैदित्यर्थः । देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरुद्धाम् । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' [श्वे० ४ । १०] इति श्रुतिसिद्धमीश्वरस्य सहकारिभूतमव्यक्तमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । न हि शक्तिरहितेश्वरः कार्यलेशं वा कर्तुं समर्थः । असङ्कत्वादिति तात्पर्यं ।

(दी०) जाद । दर्शयति च । तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रश्मिरथादिकपक्षवृत्तिं दर्शयति । चकारात्मकरणादिकं च ॥ १ ॥

स्थूलं शरीरं कथमव्यक्तशब्दाहमित्यत आह—सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मं सूक्ष्मशरीरमव्याकृताख्यम् । तुशब्द एवकारार्थः । कुतः । तदर्हत्वात् । तस्याव्यक्तशब्दाभिधानस्याहं बोधं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ २ ॥

एवं चेत्स एव प्रधानवाद् शब्दान्तरेणाऽऽपातित इत्यत आह—तदधीनमिति । तस्य परमेश्वरस्याधीनमापन्नं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

(श० ४०।) यम् । नन्वेवमपि कथं शरीरस्य महतः परत्वं कथं वाऽव्यक्तकार्यत्व-
स्पेन्द्रियादीनामविशेषे स्थूलशरीररूपैवाव्यक्तपदार्हत्वमिति चेदुच्यते—मह-
च्छब्दवाच्यमोक्षत्रपेक्षया हिरण्यगर्मबुद्धयपेक्षयाऽव्यक्ताख्यविद्यावास्ता-
वत्परत्वं सर्वसिद्धं तदधीनत्वादुक्तवादेः । तथा च तन्निष्ठं परत्वं तद्वि-
कारे वेह उपचरति । इन्द्रियादीनां तत्कार्यत्वाविशेषेऽपि स्वस्वशब्दैरे-
षोपासत्वात्परिशेषात्प्रकृताकाङ्क्षाव्यक्तत्वादेन स्थूलदेहग्रहणं न्याय्य-
मिति । आचार्येक्षार्थैः सूत्रद्वयमिदमन्यथा व्याख्यातम् । शरीरं द्विविधं
स्थूलं सूक्ष्मं ह्ययमपि पूर्ववाक्ये रक्षत्वेन गृहीतम् । उत्तरस्मिन्वाक्ये सूक्ष्म-
मेवाव्यक्तत्वादेन गृहीतं तद्वृत्त्वात् । तच्चार्थश्च तदधीनत्वाद्बन्धमोक्षव्य-
वहारस्पति सर्वथाऽपि प्रधानस्य नात्रावकाशः ॥ ३ ॥

अपि च—

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

सांख्यः प्रकृतिपुरुषविषेकान्मोक्ष इति वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं
ज्ञेयत्वमुक्तम् । न च ज्ञेयत्वेन प्रकृतेऽव्यक्तमुच्यते, अव्यक्तशब्दमात्रम-
व्याह । तस्मादपि नाव्यक्तं प्रधानम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राऽहं सांख्यः—ज्ञेयत्वावचनादित्यसंगतम् । अव्यक्तशब्दवाच्य-
स्वैरोत्तरत्र ज्ञेयत्ववचनात् ।

^१ अज्ञाद्व्यमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽऽत्तं नित्यमगम्यवच्च यत् ।

(श० १।) सूक्ष्ममीश्वराधीनं नैवं प्रधानमित्यर्थः । ईश्वर एव
कारणमस्तु । एवं सूक्ष्मशब्दार्हस्याव्याकृतस्य व्यर्थं कल्पनं स्यादि-
त्यत आह—अर्धवत् । अर्थः प्रयोजनं सोऽस्यास्तित्यर्थवत् । नेश्वरस्यापि
तद्विना कारणत्वमस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

चेतनमौच्यत्वादस्तु तदधीनत्वं तस्यापीत्यत आह—ज्ञेयेति । ज्ञेयस्य
भावो ज्ञेयत्वम् । यथा सांख्यैरिष्टं प्रधानं नैवमस्य वचनं ज्ञेयत्वस्यावचनं
ज्ञेयत्वावचनं न तदधीनतदुपचारादपि । अप्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः ।
चकारोऽहंस्त्वं स्वकृपस्याऽऽह ॥ ४ ॥

वदतीति । ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । कुतः । निचाप्य तमित्यनेन

(ब० १००) अनाद्यनन्तं महतः परं भुवं
निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥

[काठ० २ । ३ । १५] इति ।

अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नित्यमिति संबध्यते । नित्यं सर्वदा
निचाप्य ज्ञात्वा यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं तादृशमेवेदं वाक्यं ज्ञेय-
त्वेन वदतीति चेन्न । प्राज्ञो हि परमात्मा निचाप्यत्वेन निर्दिष्टो न
प्रधानम् । कस्मात् । प्रकरणात् ।

पुरुषास्त परं किंचित्सा काठा सा परा गतिः '

[का० १ । ३ । ११]

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' [काठ० १ । ३ । १२]

इत्यादिनाऽऽत्मन एव प्रकरणात् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

किं च न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यं ज्ञेयं वा । यस्माच्चयाणामेषाग्नि-
जीवपरमात्मनामेवैवं पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया वक्तव्यत्वेनोपन्यास-
स्तद्विषय एव प्रश्नोऽपि दृश्यते कठबल्लीग्रन्थे नान्यस्य । तत्र 'स
त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् ।' [का०
१ । १ । १३] इत्याग्निविषयः प्रश्नः ।

'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नापमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥

[का० १ । १ । २०] इति जीवप्रश्नः ।

अन्यत्र धर्माद्विन्पन्नाधर्माद्विन्पन्नास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च मध्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्ब्रू' ॥

[का० १ । २ । १४] इति परमात्मप्रश्नः ।

(धी०) ज्ञेयत्वं वदति श्रुतिरिति चेदेवं यदि तन्न । हि यस्मात्प्राज्ञः परमे-
श्वरोऽत्र निचाप्यः । कुतः । प्रकरणात् । तस्येति शेषः । प्रकरणं महावा-
क्यम् । पुरुषास्त परं किंचित्सादिकम् ॥ ५ ॥

यथाऽग्निजीवी प्राज्ञस्वापि प्रकरणे तद्वत्प्रधानमपि स्यादित्यत आह-
त्रयाणामिति । त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामेव प्रधानस्य चैवमुपन्यासः ।
उत्तरम् । अग्नेः 'लोकादिमग्निम्' इत्यादिः । जीवस्य 'हन्त ते'

(न०५०) लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै वा इष्टका यावतीर्वा यथा वा [का०१ । १ । १५] इत्याग्निविषयमुत्तरम् ।

‘ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थानुमन्येऽनुसंधन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

[का० २ । ५ । ६ । ७] इति जीवस्योत्तरम् । ‘ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ’ [का० १ । २ । १८] इत्यादिपरमात्मनः प्रतिवचनम् । न ह्येवं प्रधानस्य प्रक्षोभे दृश्येते येनाप्यक्तज्ञान्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा स्यात् । श्रुत्यर्थस्तु—हे मृत्यो स मर्त्यं दत्तवरसत्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमाग्निमध्वेपि सदा स्मरसि तेन त्वं तद्विषयां विद्यां वदेत्यर्थः । जीवपरमात्म-प्रश्नौ पूर्वं ध्याक्यातौ । लोकादिं लोकहेतुं विराट्दृष्ट्योपास्यत्वाद्भो-कादिं तमाग्निमुक्तवान्नाचिकेतसे । याः स्वरूपतो यादृशीः, यावतीः संस्थातो यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं चिरंतनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य जीवमपि ब्रवीति—यथेति । आत्मा जीवो मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति योजना । कथं भवतीत्यत आह—योनिमिति । मृतानां पुनर्दिशिञ्जन्मसंपत्तौ निमित्तमाह—यथेति । यद्यप्यस्मिन्कटवल्लीग्रन्थे जीवपरमात्मनोः पृथक्-प्रश्नौ न स्तः । वरानवृणीष्वेति मृत्युना मेरितेन नचिकेतसा पितुः सीमनस्याग्निविद्यात्मविद्यात्मकवरत्रयमेव पृष्टमिति ‘ वराणामेष वर-स्तुतीयः ’ [का०१ । १ । २०] इति लिङ्गाग्निश्चितत्वात्तथाऽपि जीव-परयोः कल्पितभेदापेक्षया त्रयाणामित्युक्तं सूत्रकारैः । वस्तुतस्तु येन प्रेत इत्यादिना पृष्टस्यैवाऽऽत्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादिना धर्मविशेषपु-रस्कारेणानुकर्ष इत्येक एव प्रश्नः । भेदस्व च कल्पितत्वं वाक्यपर्यालो-चनयाऽवगतम् । तथा हि ‘ यदेवेह तदमुञ्च यदमुञ्च तदन्विह ।

मृत्योः स सुखमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

[का० २ । ४ । १०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । इह देहे यक्षैतन्वं तदेवामुत्राऽऽदित्यादावसंसारि ब्रह्म यथाऽमुञ्च तदेवेह देहेन

(टी०) इत्यादिः । परमात्मनो ‘ न जायते ’ इत्यादिः । प्रश्नश्च प्रश्नोऽपि । अग्नेः ‘ स त्वमाग्निम् ’ इत्यादिः । जीवस्य ‘ येन प्रेतै ’ इत्यादिः ।

(अ० १० ।) प्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । अभेदं दृढयितुं भेदं निन्दति—
सुख्योरिति । यः कश्चिन्मूढ इह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति
वस्तुतोऽहं भिन्न इति स मरणान्मरणं पुनः पुनः प्राप्नोति न सुखभा-
मित्यर्थः । तथा जीवप्रश्नान्तरम् ‘ अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व ’ इत्या-
रम्भ सृत्पुना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल
तदेनं मुमुक्षुं मत्वा ‘ विद्यामीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बह-
वोऽलोलुपन्त ’ [का० १।२।४] इति प्रज्ञस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रज्ञस्य तं
यदुवाच ।

‘ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥

[का० १ । २ । १२] इति तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेति श्रम्यते ।
यद्युभयोर्भेदस्तदा जीवप्रश्नानन्तरं प्रज्ञंसा विकलैव स्यात् । सुत्यर्थस्तु-
त्वा त्वां बहवः कामा नालोलुपन्त श्रेयोविच्छेदं न कृतवन्तस्ततो
विद्याधिर्न त्वां मन्येऽहमिति । जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरमाह—
तं दुर्दर्शमिति । न ह्यत्र भेदमिध्यात्वे विवादः । यतो जीवप्रश्ने परमा-
त्मानं प्रतिपादयत्युभयोर्भेदे तात्त्विक उन्मत्तप्रलापो भवेदित्येवमादीनि
वाक्यानि भेदमिध्यात्वे बोध्यानि ॥ ६ ॥

महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥

किं च यथा ‘ बुद्धेरात्मा महान्परः । ’ [का० १ । ३ । १०]
‘ वेदाहुमेतं पुरुषं महान्तम् । ’ [श्वे० ३ । ८] इत्यादौ वेदे श्रुतो
महच्छब्दो बुद्ध्याख्यद्वितीयत्ववाची नाङ्गी कियते साङ्ख्यैस्तथा वैदि-
कोऽव्यक्तशब्दो नाप्रकृतप्रधानवाची । तस्मात्प्रकृतशरीरपरमेवाव्यक्त-
मित्यशब्दत्वं प्रधानस्येति सिद्धम् ॥ ७ ॥

(श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्द-
वाच्यत्वम् । अधि० २)

(की०) परमात्मनः ‘ अन्यत्र धर्मात् ’ इत्यादिः । एवमनेन प्रकारेण त्रयाणा-
मेव प्रधानस्य । आदिश्रकारः प्रधानस्य स्वरूपासत्त्वं समुच्चिनोति ॥ ६ ॥

ननु प्रधानं किंवदशब्दमित्यत आह—महदिति । महान्तमित्यादौ
यथा सांख्यामिमं महत्तत्त्वं शब्ध्यते महच्छब्देन तद्वत्प्रधानमपि नाव्य-
क्तशब्देन शब्ध्यते । चकारस्तस्यापि असत्त्वसूचनार्थः ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

(अ० १०१) पूर्वमव्यक्तशब्दवाच्यप्रत्यभिज्ञानेन प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानादव्यक्तपदवाच्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रेऽर्थतः प्रत्यभिज्ञानाद्जापदं प्रधानपरमस्त्विति प्रत्युदाहरणसंगत्याऽस्याऽऽरम्भः । अध्यायपादसंगतिफलानि पूर्ववद्बोध्यानि । श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।’

[श्वे० ४ । ५] इति । तत्र संशयः किमजाशब्देन प्रधानमुच्यत उत तेजो धनात्मिका छान्दोग्यसिद्धावान्तरप्रकृतिरिति । तत्र न जायत इत्यजा सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेव सस्वरजस्तमोगुणात्मकत्वाहोहितशुक्लकृष्णा च भवति । किं चैकोऽजः पुरुषो जुषमाणः सेषमानः कार्यकरणसंचाताभिमानोति वावत् । स तामनुशेते । तामजां भ्रमेणाऽऽत्मत्वेनावगम्य तात्कार्यबुद्धिनिष्ठं सुखदुःखादिकमनुभवति अहं सुखी दुःखीति । अन्यस्तु विवेकी भुक्तभोगां कृतभोगां विवेकज्ञानाज्ज्ञाति त्वत्त्वा मुच्यत इति जीवभेदप्रतिपादनाद्वा प्रधानमिति नाशब्दं प्रधानमिति प्राप्ते ह्यमः—न प्रधानस्यासाधारण्येनात्र प्रत्यापकमस्ति । न जायत इत्यजेत्यप्यत्रापि योजयितुं शक्यत्वाहोहितादिसम्वाच्च रूपविशेषेषु कदा न रजजादौ । यथाकथंचिन्नयनमन्यत्रापि तुल्यम् । साधारणस्थल इदमेतत्प्रवृत्त्यापमिति निर्धारणमावे ह्रस्वान्तः—चमसवदिति । यथा ‘अर्वाग्विलश्रमस ऊर्च्वबुध्नः’ [वृ० २ । २ । ३] इत्यस्मिन्मन्त्रेऽयं चमस इत्यवधारणं न संभवति कथंचिदर्वाग्विलत्वादेरन्यत्राप्यविशेषात् । एवमजामन्त्रेऽप्यजात्वादेरविशेषाच्च प्रधाननिर्णय इति अशब्दं प्रधानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(श्रि०) पूर्वाधिकरणेऽर्थतोऽप्रत्यभिज्ञानाच्चाव्यक्तशब्दवाच्यतेत्युक्तम् । इह तु त्रिगुणत्वादिना प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तत्परो मन्त्र इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समापत्ते चमसवदिति । अजामित्यादिमन्त्रो न स्वातन्त्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकः । अविशेषात् । अज्याद्विशम्भानां न काचिदर्थविशेषो निरूपयितुं शक्यो विना प्रकरणादिकं सोऽयमविशेषस्तस्मात् । किंवदित्यत आह—चमसवत् । यथा ह्यर्वाग्विलश्रमस इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येण चमसपदं न कस्याप्यर्थस्य वाचकं तद्वदजाविपदानि ॥ ८ ॥

(प्र० व०)। ननु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्भिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्पशे-
षाच्छिरश्चमस इति निर्णयो भवति । इह त्वजामन्त्रे केचमजा प्रतिपत्त-
व्येत्वाशाक्ष्म सजातीयश्रुत्यन्तरासेजोवन्नलक्षणाऽजा प्रतिपत्तव्येत्वाह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा हाधीयत एके ॥ ९ ॥

ज्योतिस्तेज उपक्रम आदौ यस्यास्तेजोवन्नलक्षणावाः सा ज्योति-
रुपक्रमा । तुरवधारणे । सैवेहाजा निर्धारणीया न प्रधानम् । कस्मात् ।
तथा हाधीयत एके । हि यस्मादेके छन्दोगास्तेजोवन्नात्मिकाया भौतिक-
कार्यप्रकृतेस्तथा लोहितादिरूपतामधीयत आमनन्ति—'यदग्रे रोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुण्डलं तदन्नस्य' [छा० ६ । ४ ।
१] इति । तथा च लोहितादिशब्दसाम्याच्चाप्येव तेजोवन्नास्तीति प्रत्य-
भिज्ञाप्यते । यद्वाऽत्रैव श्वेताश्वतरोपनिषदि पूर्वापरपर्यालोचमायामनि-
र्वाच्यमायाया जगत्कारणत्वप्रतीतिस्तस्या अजाशब्देन ग्रहणम् । तथा हि
'किं कारणं ब्रह्म' [श्वे० १ । १] इत्युपक्रम्य 'ते ध्यानयोगानुगता
अपश्यन्नेवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' [श्वे० १ । ३] इति वाक्योप-
क्रम ईश्वरशक्तेर्मायाख्याया जगद्धेतुत्वं गम्यते । वाक्यशेषेऽपि 'माया
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति 'यो योनिं योतिमधि-
तिष्ठत्येकः' [श्वे० ४ । १० । ११] इति च तस्या एवावगतिर्न स्वत-
न्त्रप्रधानस्येति । श्रुत्यर्थस्तु—ब्रह्मणः शुद्धत्वाच्च जगद्धेतुत्वमिति
श्रुतिर्ब्रह्मवादिनः प्रति शङ्कते—किं कारणमिति । यज्जगत्कारणं तर्हि
ब्रह्म वाऽन्यद्वेत्यर्थः । यद्वा जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेत्यर्थः । ते
पृष्ट्वा ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमुक्ष्य ध्यानाक्षयेन योगेनानुगताः परमा-
त्मानमनुप्रविष्टाः सन्तस्तस्यैव देवस्याऽऽत्मभूतमैक्येनाध्यस्तां माया-
शक्तिं गुणत्रयवतीं त्रिगुणस्य जगतो निर्माणे सहकारिणीमपश्यन्निति
योजना । प्रधाने मायाशब्दं वारयति—मायिनमिति । अविद्याशक्तिर्पोनि-
स्तस्या एकत्वेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्विप्ता । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—

(टी०)। तर्हि कयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत आह—ज्योतिरिति । ज्योतिरुपक्रमे
चक्षुर्माद्यकार्ये प्रथमं यस्याः सा तेजोवन्नात्मिका प्रकृतिः । तुशब्दोऽव-
धारणे । सैवाजा न काचित्युनरन्या । कुतः । हि यस्मात्तथा यथाऽजा-
मन्त्रे लोहितशुक्लकुण्डलरूपा तथा तेजोवन्नात्मिकां प्रकृत्य 'यदग्रे रोहितं

(ब०व०) 'स्वतस्त्वविद्यामेदोऽत्र भवानपि न विद्यते' इति ।

अधितिष्ठति धेरयति । न हि परमत ईश्वरस्य तद्धिष्ठानृतत्वं संमत-
मिति रहस्यम् ॥ ९ ॥

मन्वजाशब्दो न तावत्तेजोवज्रात्मिकायां प्रकृतौ कदम्बछागवदजात्व-
जात्याधारत्वामावात् । नापि यौगिको जनिमत्त्वात्तेजोवज्रानामित्यत
आह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

यशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । तेजोवज्रात्मिकायां प्रकृतौ नाजाशब्द-
स्यानुपपत्तिः । कुतः । कल्पनोपदेशात् । यथा लोकप्रसिद्धामर्वां मुक्त-
मोगामिकोऽजस्यजति अन्वस्तामनुवर्तत एवं त्यागमोगयोः कार्यकार-
णसंचाताद्युपादानभूतायास्तेजोवज्रात्मिकायाः प्रकृतेः साम्यद्योतनार्थ-
कल्पनयाऽजात्वस्योपदेशात् । यथा मधुमिश्रस्याऽऽदित्वस्य 'असौ वाव
आदित्यो देवमधु' इति मधुत्वोपदेशो यथा वा धेनुमिश्राया वाचो
धेनुत्वोपदेश एवमजाभिज्ञायाः प्रकृतेरजात्वोपदेशे न कश्चिद्दि-
रोधः । पटुक्तं जीवमेदोऽस्मिन्मन्वे प्रतिपाद्यत इति तन्न । लोकसिद्ध-
मेदानुवादेन धन्वमोक्षव्यवस्थापरत्वादस्य मन्त्रस्य । 'एको देवः सर्व-
भूतेषु गूढः' [म्वे०६ । ११] इत्यादिनाऽऽत्मैकपावगमात् । तस्मान्नात्र
प्रधानस्यावकाश इत्यशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

(प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोज्ञानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम् । अधि०३)

(श्री०) रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद्वां यत्कुण्डलं तदन्नस्य' इत्यधीयते
पठन्ति एके छन्दोगाः ॥ ९ ॥

कठियोगयोरन्वाधेऽजाशब्दः कथं तेजोवज्रेषु प्रतिपत्तव्य इत्यत आह—
कल्पनेति । तेजोवज्रात्मिका लोहितछुकुब्ज्यात्मिका प्रकृतिरजा माया
छागीष वावर्द्धकरीणाजेन सेव्यमानाऽपरेण त्यज्यमाना । कल्पत इति
कल्पना तस्या उपदेशः कल्पनोपदेशस्तस्मात् । च । अपि । अपिरोधो
न विरोधोऽविरोधः । कल्पनायां वृष्टान्तः—मध्वादिवत् । 'यथाऽऽदि-
त्यस्यामधुनो मधुत्वम्' आदिशब्दाद्वागादेरधेन्वादेर्धेनुत्वादित्वम् ।
तद्वदनजायाः प्रकृतेरजात्वम् ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

(म० व० १) पूर्वमाध्यात्मिकाधिकारे प्रसिद्धच्छांगग्रहणायोगादजा तेजआदिकेत्युक्तम् । तथा 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः' [बृ० ४ । ४ । १७] इति मन्त्रे पञ्चजनशब्देन प्रसिद्धमनुष्यग्रहणायोगादवयवस्युत्पत्त्या सांख्याभिमतपञ्चविंशतितत्त्वानां ग्रहणमस्तिवति हृद्धान्तसंगत्याऽस्याऽऽरम्भः । फलं पूर्ववद्ब्रह्मण्यम् । बृहदारण्यके षष्ठाध्याये श्रूयते 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' [बृ० ४ । ४ । १६] इत्यमन्तरम्—

‘यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मासुतोऽमृतम् ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत ओत्रस्य ओत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्वुर्वह्म पुराणमभ्यम्' [बृ० ४ । ४ । १६ । १७ । १८] इति । परमार्थतोऽस्यार्थः—ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिर्मासकं तद्ब्रह्म देवा उपासते । आयुष्टेनामृतत्वेन च तेनोपासनेनाऽऽयुष्मन्तो जाता इति पूर्ववाक्यार्थः । सूर्यादिज्योतिरेकं पूर्वाक्तं प्राणस्य प्राणमित्यादिवाक्यशेषगताश्चत्वारः प्राणाद्व्यश्नेति मिलित्वा पञ्चजनाः पञ्च । पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थमनपेक्ष्य पुरुषमात्रं वक्ति लोकेऽत एव 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इत्यमरो जगाद् । प्रकृते च पुरुषग्रहणे वाक्यस्य निस्तात्पर्यत्वापत्त्या तत्संबन्धिप्राणादयो गृह्यन्ते पञ्चजनशब्देन । ते कर्तृत्वाकाङ्क्षायां पञ्चेति संख्यापूरणम् । तथा च पञ्च पञ्चजना आकाशश्चाविद्यास्थो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्पन्नब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्य इति मन्त्रवृत्ता याज्ञवल्क्येनोक्ते जनकः पप्रच्छ बहिरेष त्वं किं विद्वान्ममत्वादन्यो मर्त्य इति नेत्याह—विद्वानमृत इति । अस्मीति शेषः । अविद्यया कल्पितं मर्त्यत्वमिति भावः । प्राणादीनां

(श्री० १) पूर्वाधिकरणेऽजाज्ञब्दो कट्टियोगाभावात्कल्पनया तेजोबन्नार्थपर इत्युक्तम् । इहापि पञ्चजनशब्दो कट्टो मनुष्येषु व्यर्थो लक्षणायां प्राणादि-

* न सांख्योपसंग्रहादपीति पाठमेव ।

(३०१०१)जीवनादिप्रदत्तं पदलक्ष्यं ये विद्वस्तो तस्य स्वरूपं पुराणं चिरंतन-
मग्रे कार्यदशायामप्यलुप्तत्वेन मयमश्रियं ब्रह्म निचिद्युर्निश्चयेन ज्ञातवन्त
इति । तत्र पञ्चजनशब्देन मूलप्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्त
उत बाह्यक्षेपगताः प्राणादय इति संक्षेपे तत्त्वानीति प्राप्तम् ।
तथा हि—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥[संस्थका०३]

इति संगृहीतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्तन्ते । पञ्च पञ्चजना इति
पञ्चानां जनानामादिमपञ्चपदेन पञ्चत्वोक्तौ पञ्चविंशतिजनाः संप-
द्यन्ते । ते जनाः कर्तृत्वाकाङ्क्षायां सत्त्वस्मृतिसंगृहीतानि पञ्च-
विंशतितत्त्वानि संवध्यन्त इति नाशब्दं प्रधानमिति । स्मृत्व-
र्थस्तु—मूलप्रकृतिः प्रधानमविकृतिरनादित्वान्महद्वहंकारौ पञ्चभूतानि
मूढभाणि पञ्चतन्मात्रसंज्ञानि च सप्त महदाद्याः प्रकृतयो विकृ-
तपञ्च । तत्त्वान्तरोपादानत्वात्प्रकृतित्वम् । अस्ति हि महतो बुद्ध्या-
रूपस्याहुंकारतत्त्वं प्रत्युपादानत्वं प्रधानापेक्षया विकृतित्वम् । एवं
पूर्वपेक्षया विकृतित्वमहंकारादीनां द्रष्टव्यम् । प्रकृतित्वं चार्हंका-
रस्य पञ्चतन्मात्राणामेकादशेन्द्रियाणां चोपादानत्वात्पञ्चतन्मात्राणां
चाऽऽकाशादिमहाभूतप्रकृतित्वं षोडशकस्य षोडशसंस्थावच्छिन्नस्यै-
कादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतसमुदायरूपस्य विकारत्वमेव न प्रकृतित्वं पुरु-
षेऽस्तु कूटस्थ इति । अत्रामिधीयते—अस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणया पञ्च-
विंशतिसंस्थया स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्रधा-
नस्य शब्दवत्त्वमित्यपि न । कुतः । नानामावात् । अस्मिन्मन्त्रे सर्व-
नाम्नाऽऽकाशशब्देन चाऽऽस्माकाशयोः पृथक्पृथक्प्रमाणत्वात्तौ विहाय
गुणास्त्रयो महदाद्यो ह्यविंशतिः संभूय पञ्चविंशतिसंस्थया वक्तव्या-
स्तथा च पञ्चपञ्चानां पञ्चकानामेकपञ्चकपर्याप्तान्यपञ्चकव्यावृत्तध-
र्मवत्त्वाभावेन नानामावात्पञ्च पञ्चजना इत्यनेन पञ्चानां पञ्चकानां
ग्रहणमिति प्रतिपादनमशक्यसमर्थनम् । लोके हि गोपञ्चकं ब्राह्मण-

(३०१०१)वाक्येनान्वितोऽजोऽवयववृत्त्या प्रधानादिषु स्यादिति दृष्टान्तेनाऽऽ-
क्षिप्य समाचक्षे—न संस्थेति । संस्थाया 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इति
पञ्चविंशतेरुपसंग्रहादपि स्वीकारादपि प्रधानादीनां न भौतत्वम् । कुतः ।

(प्र० ५०) पञ्चकं चेति पञ्चकद्वयं वक्तुमुचितमेकग्रहणामात्रेण पर्याप्तान्प-
ञ्चकत्वावृत्तमोत्वादिधर्मवत्त्वादित्यर्थः । नानात्वेऽपि कथंचित्पञ्चविंशति-
संख्याप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे बाधकान्तरमाह—अतिरेकाच्चेति । न ह्यस्मि-
न्मन्त्रे पञ्चविंशतिसंख्यैव ध्रुयते किं त्वतिरेकात्माकाशावपि ध्रुयेते ।
तथा च तयोः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तत्वात्सप्तविंशतितत्त्वप्राप्तावपसि-
द्धान्तापातः । न च गुणत्रित्वविवक्षया पञ्चविंशतिसंख्यापुरणान्न तत्त्वा-
तिरेक इति बाध्यम् । तथा सत्यात्माकाशयोः पृथक्कथनवैयर्थ्यात्कथंचि-
द्भोग्यजातापेक्षयाऽऽत्मनः पृथक्त्वेन कथनस्य सार्थकत्वेऽप्याकाशस्य
पृथक्कथनं निष्फलमेवेति भावः । वस्तुतोऽत्र पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीति-
रेव नास्तीत्यपिशब्देन सूचयति । पञ्चजनशब्दस्वैकत्वेन योगमनपेक्ष
पुरुषेषु कृत्वाच्चे कतीत्याकारुक्षार्यां पञ्चत्वसंख्यानवचात् । अन्यथा
पञ्चजना इत्यत्र पदमेवाङ्गीकारे प्रधानजनान्वति गुणत्वेनान्वितस्य
पञ्चत्वस्याऽऽद्यपञ्चत्वेनान्वयायोगो बाधकः । गुणयोः परस्परान्वयाद्व-
र्शनात् । उभयोः पञ्चत्वयोः प्रधानजनान्वयसंभवेऽपि जनेषु दृशत्व-
संख्याप्रतीतिरेव न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरिति न शब्दव्यवधानम् ॥ ११ ॥

ननु ते पञ्चत्वसंख्याकाः पञ्चजनाः क इति स्वरूपपञ्चस्योत्तरमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

मार्ध्यदिनशास्त्रायां पञ्चजनमन्त्रानन्तरमन्त्रे प्राणचक्षुःश्रोत्राज्ञमनांसि
ध्रुवमाणानि पञ्चजनशब्देनोच्यन्ते । कस्मात् । वाक्यशेषात् । 'प्राणस्य
प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतान्नस्याहं मनसो ये मनो
विदुः' [बृह० (मार्ध्य०) ४ । ४ । २१] इति वाक्यशेषस्थत्वादि-
त्यर्थः । अहं विराट्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसि सूत्रं तयोः कारणमध्वाहु-
ताकाशः ॥ १२ ॥

(दी०) नानामावात् । तेषां पञ्चत्वे पञ्चत्वे निवामकामावाज्ञानात्वादेवा-
मित्यर्थः । न केवलं नानात्वादतिरेकाच्च । अतिरेकः पञ्चविंशतिसंख्याया
आत्माकाशयोस्ततः पृथक्त्वव्याप्तास्मादपि ॥ ११ ॥

के पुनस्ते पञ्चजना इत्यत आह—प्राणादय इति । प्राण आदिर्येषां
ते प्राणादयः । प्राणचक्षुःश्रोत्राज्ञमनांसि । कुतः । वाक्यशेषात् । 'यस्मि-
न्पञ्च पञ्चजनाः' इति वार्थ्यशेषः 'प्राणस्य प्राणम्' इत्यादि-
स्तस्मात् ॥ १२ ॥

[म० १७०४
ए० १३-१४]

ब्रह्माभूतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि ।

१३१

(म० १००) ननु माघ्यंदिनानां प्राणादिष्वज्ञस्वाऽऽम्नानाद्भवतु पञ्चसंख्या
काण्वानां त्वनाम्नानात्कथं पञ्चसंख्येत्यत आह—

ज्योतिषैकेषामसत्त्वज्ञे ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानामसत्त्वज्ञे 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरागुह्योपासतेऽभू-
तम्' [वृ० ४ । ४ । १६] इति पूर्ववाक्यस्थज्योतिषा पञ्चत्वं पूरणी-
यमित्यर्थः । तस्मादज्ञत्वं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वम् । अधि० ४)

कारणत्वेन चाऽऽकारादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधानस्याज्ञत्वं त्वप्रतिपादनेन जगत्कारणत्व-
क्षणं ब्रह्मण्येवेति नातिव्याप्तमित्युक्त्या कारणविषयाणां वेदान्तानां
ब्रह्मणि समन्वय उक्तः स न संभवति । तेषां वेदान्तानां परस्परविरु-
द्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्यतो निष्ठापकत्वाभावाद्बुद्बुदमानसिद्धप्रधानलक्ष-
कत्वं उक्तसमन्वयासिद्धेरित्याशङ्कानिरासार्थमिदमारभ्यते । नचाविरो-
धार्थमधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यम् । समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने
स्मृत्यादिमानान्तरविरोधाशङ्कानिरासस्याविरोधाध्यायार्थत्वादिह तु
कारणविषयवाक्याणामेव मिथो विरोधान्न समन्वयो ब्रह्मणीत्याश-
ङ्क्य तन्निरासेनैव समन्वयस्य साध्यत्वादध्यायसंगतिसिद्धेः । असत्प-
दस्य बाह्याभ्युपेतासत्परत्वनिराकरणेन समन्वयस्थापनात्पादसंगतिर्बोध्य
पूर्वं पञ्चत्वसंख्यापूरणमन्नेन ज्योतिषा वेति विकल्पस्याविरोधेऽपि प्रकृते
सिद्धे कारणात्मकवस्तुनि विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यं वाक्या-
नामिति तन्निरासाय प्रधानस्य कारणत्वमिति प्रत्युदाहरणलक्षणावान्त-
रसंगतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिः फलमिति विवेकः ।

(दि० १) कथं प्राण्यद्वयः पञ्चजना भवेयुः । येऽज्ञं प्राणादिषु नाऽऽमनन्ती-
त्यत उत्तरं पठन्ति—ज्योतिरिति । असत्पि काण्वानामन्ने 'तद्देवा
ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यनेन ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्णते ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणेऽज्ञज्योतिषोर्विकल्पेनोपासायां निवेशादविरोध उक्त इह
तु सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणे-

(ब्र० ५०।) अत्र जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विज्ञाये-
नेति प्राप्तम् । कस्मात् । परस्परविरोधवर्शनात् । तथा हि—कचित्
'आत्मन आकाशः संभूतः [तै० २।१] इत्याकाशपूर्विका सृष्टिः
श्रूयते । कचिच्च 'तत्तेजोऽसृजत' [छा० ६।२।३] इति तेजजा-
दिका । कचित्तु 'स प्राणमसृजत' [य० ६।४] इति प्राणादिका ।
कचिद्वक्त्रमेव सृष्टिः श्रूयते 'स इमाँल्लोकानसृजत । अम्मो मरीचिर्मरमापः'
[ऐ० आ० २।४।१।२।३] इति । स ईक्षिता परमात्मा ।
लोकानेवाऽऽह—अम्म इति । अम्मवशरीरप्रचुरस्वल्लोकोऽम्मःशब्दार्थः ।
रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोको मरीचिः । मरं मरणप्रधानोऽयं लोको मरः ।
अव्यङ्गुलः पाताललोक इति विवेकः । एवं सृष्टौ विगाने तत्कारणत्वल-
क्षितब्रह्मणि विगानं साक्षादपि जगत्कारणे विगानं दृश्यते । 'असद्वा
इदमग्र आसीत्ततो ये सद्जायत' [तै० २।७] इत्यसतः कारणत्वं
कचिद्वगम्यते । एवम्—'असदेवेदमग्र आसीत्तत्सवासीत्तत्समभवत्'
[छा० ३।१९।१] इति । वस्तुतोऽपमर्थः—इदं जगदग्रे प्रागवस्था-
यामसदिवाव्यक्तमासीत्ततोऽनभिव्यक्तनामरूपादव्यक्तात्कारणादभिव्य-
क्तनामरूपं जगज्जातमव्यक्तमेव व्यक्तं भवतीति यावत् । तत्कारणं
यदात्मना समभवत्तत्सदर्थक्रियोन्मुखमासीदिति । कचित्तु 'तद्वैक
आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' [छा० ६।२।१] इत्यसद्वादमुपन्यस्य
'कथमसतः सज्जायेत' [छा० ६।२।२] इति तं निरस्य सतः
कारणत्वमाह—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६।२।२]
इति । कचित्स्वकर्तृकेव सृष्टिः श्रूयते—'तद्धेदं तद्धोव्याकृतमासीत्तन्ना-
मरूपाभ्यामेव व्याक्रियते' [बृह० १।४।७] इति । तदिदं जगत्तर्हि
तदा प्रागवस्थायामव्याकृतं कारणमासीत्तत्कल्पितं शब्दात्मनाऽर्थात्मना
च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । एवं परस्परविरोधान्न ब्रह्मणि
समन्वयो वाक्यानां किं त्वनुमानादिसिद्धप्रधानलक्षकत्वमिति प्राप्ते
द्वयः । कार्यविषयं विगानमक्रमादिप्रयुक्तम् 'न विषद्व्युतेः' [ब्र० सू०
२।३।१] इत्यादिना परिहरिष्यताचार्यः । अत्र तु कारणवि-

(टी०) नाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—कारणेति । कारणस्य भावः कारणत्वं तेनाऽऽ-
काशादिषु विषयेषु यथैकस्यां शास्त्रायां व्यपदिष्टः सदेवेत्यादिना

[३००३०८५०१५] ब्रह्माद्युतवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि । १३३

(३०४० ।) मानं परिहरति । चक्षव्यस्तु समाशब्दमार्थकः शङ्कानिरासं
वक्ति । ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नास्ति । कुतः । यथाव्यवदिष्टोक्तेः ।
आकाशादिषु यथाभूत ईश्वरः कारणत्वेन व्यपदिष्ट एकस्मिन्वेवान्ते
तथाभूतस्यैवापरवेदान्तेऽप्युक्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

न च कचिदसतः कचित्सतः कचित्सवमावाहुत्पत्तिश्रवणाद्विरोध
इति बाधमित्याह सूत्रकारः—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

‘ असन्नेव स भवति । ‘ असद्ब्रह्मेति चेद् चेत् ’ इति असद्वाद्यमपोद्य
‘ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव ’ इति सदात्मानं निर्धार्य ‘ सोऽकामयत ’ इति
सतः सकाशात्सृष्टिमुक्त्वा ‘ तत्सत्त्वमित्याचक्षते ’ इति सदात्मानमुपसं-
हृत्य ‘ तदप्येष श्लोको भवति ’ [तै० २ । ६] इति प्रकृते सदात्मनि
श्लोकमुदाहरति— ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ इति । तथा चासच्छब्देन
सत एव समाकर्षांशसतः कारणशङ्केत्यर्थः । यद्यस्मिन्श्लोके निरात्म-
कमसत्तुष्येत तदाऽन्यसमाकर्षणेनान्यस्योदाहरणात्प्रकृतासंबन्धः श्लोक
आपद्येत । एवमसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि तत्सदासीदिति समाकर्षा-
दनभिषेकनामरूपमसच्छब्दं ब्रह्मैव । एवं ‘ तज्ज्ञेत् तद्व्याकृतमासीत्-
श्रामरूपाम्बामेव व्याकियत ’ इत्यत्रापि ‘ स एष इह प्रविष्टः । आ-
नन्नाग्नेभ्यः ’ [ऋ० १ । ४ । ७] इति प्रकृतपरामर्शना स इत्यने-
नाऽऽत्मनः समाकर्षणाच्च स्वभावादेव जगदुत्पत्तिव्याकियतेति कर्मण
एव कर्तृत्वबोधकलकारो लूयते केदारः स्वयमेवेतिवस्तस्यपि पृथङ्कर्तरि
न विरुध्यते । यद्वा कर्मण्येवायं लकारो गम्यते ग्राम इत्यादिवद्वद्व्यव-
र्थं ब्रह्मणः कारणत्वे न कश्चिद्विरोधः । नापि सृष्टिविरोधात्तत्कारणे
ब्रह्माणि विरोधः सृष्टिवाक्यानां निष्पन्नब्रह्मपरत्वेन सृष्टौ तात्पर्या-
भावात् । भुतिरपि निष्कलसृष्टेः फलवद्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वं दर्शयति—
‘ अग्नेन सोम्य शुद्धेनाऽऽपो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलम-
न्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छ ’ [छा० ६ । ८ । ४] इति शुद्धं

(३० ।) तथाऽन्यस्यामपि सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिनोक्तेरभिधानात् ।
चकारः कार्यस्यापि तथोक्तिसमुच्चयार्थः ॥ १४ ॥

असद्वा इदमित्यादिनाऽस्ति विगानमित्यत आह—समिति । प्रकृतस्यैव
सत्यज्ञानादिलक्षणस्याऽऽकर्षणं प्रतिपादनमाकर्षः । सम्पन्नरूपवादि-

(ब० व०) कार्यं सन्मूलं ब्रह्म तस्मान्न केनापि विगानमिति जगत्कारणवा-
क्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धः ॥ १५ ॥

(प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्तृजगत्कर्तृत्वेन बाला-
किना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम् । अधि० ५)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं हि गार्गास्त्वक्कपिणा बालाकिनाऽजातशत्रुनामकस्य राज्ञः
संवाद्यः श्रूयते कौपीयतकिबाह्वज्जे—बालाकिराजातशत्रुणा ब्रह्मज्ञेन
ब्रह्मणि संवदितुं ब्रह्म ते जवाणीत्युपक्रम्याऽऽदित्यादिपुरुषाज्जीवानुस्रवा
तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुर्भुषावादितयाऽषोद्य शिष्यभूताय गार्गाय
ब्रह्मोपदेशार्थमिदमाह—‘यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
चैतैरकर्म स व वेदितव्यः’ [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति । अस्मार्थः—
हे बालाके त्वया ये पुरुषा आदिस्थादिगता ब्रह्मत्वेनोक्तास्तेषां पुरु-
षाणां कर्ता न केवलं जगदेकदेशपुरुषकर्ताऽपि तु सर्वस्यैव जगत
इत्याह—यस्येति । कर्मपदं जगद्वाचि । एवं सामान्यविशेषाभ्यां जग-
त्कर्ता ततो निष्कृष्टो ज्ञेय इत्याह—स इति । एवमस्य संगतिः । पूर्वं
सच्छब्दादेकवाक्यस्थोऽसच्छब्दो नीतः । इह बालाकिवाक्यस्थब्रह्मश-
ब्दाद्जातशत्रुवाक्यस्थकर्मशब्दो न शक्यते तदनुगुणतया नेतुं वाक्य-
भेदादिति प्रत्युदाहरणम् । यद्वा वाक्यभेदेऽपि यथोत्तरसच्छब्दात्प्राची-
नासच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दात्तदनुगुणतया ब्रह्मशब्दनयनमिति
द्वैतान्तसंगतिः । उक्तवाक्यसमन्वयासिद्धिस्तसिद्धिः पूर्वोत्तरपक्षयोः
फलं बोध्यम् । एवं स्थिते संशयः किमत्र पुरुषः कर्ता वेदितव्यः प्राण
उत जीव आहोस्वित्परमात्मेति । प्राण इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । यस्य
वै तत्कर्मेति चलनात्मकस्य कर्मणो वाय्वात्मकप्राणस्यैव संभवात् ।
वाक्यशेषे च ‘अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्दवचनात् ।
जीवो वा तल्लिङ्गस्यापि वाक्यशेषे दर्शनात्—‘तद्यथा भेदी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा

(श्री०) राहित्वेनाऽऽकर्षस्तस्मात् ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणे सदेवेत्यादिकवाक्यत्वेन सच्छब्दानुसारेणासच्छब्दो
नीतो नैवमत्र किंचिन्नियामकं जगद्वाचित्वेन कर्मशब्दस्येति प्रत्युदा-
हरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—जगदिति । पुरुषाणां कर्ता परमेश्वरः । यस्य

(न०१०) स्वाः श्रेष्ठिनं मुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्मुक्त एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं मुञ्जन्ति' [कौ०वा ०४।२०] इति । अयमर्थः—श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्मूर्त्यैरुपकरणैर्मुक्तैः भूत्वा अप्यक्षणाच्छादनादिना प्रधानमुपजीवन्ति एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्मुक्तैः भूत्वावदादित्यादयोऽपि देवा जीव हविर्ग्रहणादुपजीवन्तीति प्राणमुत्वा जीवस्यैव भोग उपपन्नः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणान्वतरसमान्वितमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र वेदितव्यः पुरुषाणां कर्ता परमात्मैव । तथा हि ब्रह्म ते जवाणीत्युपक्रम्य बालाकिनाऽऽदित्याद्यमुख्यात्मसूक्तेषु सत्सु तममुख्यात्मवादितयाऽपोद्याजातशङ्कुणा वेदितव्यतपोपदिष्टः पुरुषकर्ता जीवो मुख्यप्राणो वा न हि भवितुमर्हति । तथात्वे गार्ग्यापेक्षयाऽजातशङ्कोरविशेषप्रसङ्गात् । पुरुषकर्तृत्वं च परमात्मनोऽन्यत्राक्षता न संभवत्येव । न च कर्मशब्दानुपपत्तिः । क्षिपत इति श्रुत्यस्या कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् । प्रत्यक्षाद्युपस्थितं जगदेतद्विति सर्वनाम्ना परामृशति । न च जगदन्तर्भूतपुरुषकर्तृत्वं पृथङ्जन वक्तव्यमिति युक्तम् । गार्ग्येण ब्रह्मत्वेनोक्तपुरुषाणामब्रह्मत्वद्योतनाय गोबलीवर्धन्यायेन पृथगुक्तिसंभवादिति ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेच्छ्रव्यास्यातम् ॥ १७ ॥

ननु जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च न ब्रह्मपरत्वावधारणमिति चेच्छ्रव्यास्यातम् । प्रतर्दनाधिकरणे 'भोपासात्रैविष्यादिह तद्योगात्' [ब० सू० १।१।३१] इत्यत्राधिकृत्यतया जीवमुख्यप्राणलिङ्गं ब्रह्मपरं व्याख्यातमित्यर्थः । जीवप्राणपरत्वेऽभ्युपगम्यमाने ब्रह्मपरत्वस्याप्यावश्यकत्वाद्वाक्यत्रैविष्यं स्यादित्यक्षेपदोषस्तत्रोक्तः प्रकृतेऽपि समान इति भावः । प्रतर्दनविचारे कर्मपदस्याविचारादुपगतार्थता द्रष्टव्या ॥ १७ ॥

(दी०) वैतत्कमेति कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् । जगद्वाकीति जगद्वाची तस्य भावस्तस्मात् ॥ १६ ॥

जिवेति । जीवस्य 'तद्यथा श्रेष्ठी' इत्यादि । प्राणस्य च 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादि । लिङ्गं समकं जीवमुख्यप्राणलिङ्गं तस्मान्न परमात्मैवेति चेदेवं यदि । तद्योयं भोपासात्रैविष्यादिति सूत्रावपदेन वाक्यभेदेन दोषेण व्याख्यातं निराकृतम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

(ब० १०१) जैमिनिराचार्योऽस्मिन्प्रकरणे जीवपरामर्शमन्यार्थं ब्रह्मप्रति-
पत्त्यर्थं यतो मन्यतेऽतो ब्रह्मपरमेष्ठेदं वाक्यम् । कुतो मन्यते । प्रश्नव्याख्या-
नाभ्याम् । आत्मनि जिज्ञासुं बालाकिमादावाजातशत्रुः सुप्तपुरुषसमीपं
गत्वा हे सोमराजन्निति सुप्तमाहुवाऽऽह्वानशब्दाश्रयणात्प्राणादीनाम-
भोक्तृत्वं प्रतिपाद्य चट्टिघातोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो-
धिते पुनर्जीवातिरिक्ताधिकरणमवनापादानविषयान्प्रश्नान्स्वयमेव चकार
'कैष एतद्बालाके पुरुषोऽक्षयिष्ठः क्व वैतदमूत्कुत एतद्वागात्' [कौ०
ब्रा० ४।१९] इति । अयमर्थः—हे बालाके शयनमेतद्यथा तथैव पुरुषः
कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानित्यधिकरणप्रश्नार्थः । एतद्भवन-
मेकीमावो यथा स्वात्तया क्ताऽऽश्रये सुप्तोऽमूदिति मवनायतनप्रश्नार्थः ।
शयनमवनयोराधारं बृहोत्थानावस्थापामागमनापादानं पृच्छति—कुत
इति । एतद्वागमनं यथा स्वात्तया कस्मादुद्बोधावस्थापामागमनादुत्थानं
कृतवानित्यर्थः । एतत्प्रश्नोत्तरदानासमर्थं बालाकिं मत्वा स्वयमेवोत्तर-
माह—'यदा सुतः स्वप्नं न किञ्चन पश्यत्यथास्मिन्मात्रेण एवैकधा
मयति' [कौ० ब्रा० ४।१९] इत्यादिशयनमवनयोराधार उत्थाना-
पादानं च प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैतुत्तरार्थः । तस्माद्यस्मिन्जीवस्य
भोक्तुः शयनमवने तस्माद्वोत्थानमेकीमावन्नशक्यं सोऽत्र परमात्मा
वेदितव्यतयोपदिष्टः पुरुषकर्ता 'अपि चैके' वाजसनेयिनो बालाक्य-
जातशत्रुसंवाद एव स्पष्टं विज्ञानमयं जीवं तद्यतिरिक्तं परमात्मानाम-
नन्ति 'य एव विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाऽमूत्कुत एतद्वागात्'
[बृ० २।१।१६] इति प्रश्ने 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नुते

(श्री०) ननु प्राणलिङ्गानां तदमोक्तृत्वप्रतिपादनेनापि कथंचिदुपशमः स्यान्न
जीवपरामर्शस्य विना तज्ज्ञानमित्यत आह—अन्यार्थमिति । अन्योऽर्थः
प्रयोजनं ब्रह्मनिर्धारणं यस्य परामर्शस्य सोऽवमन्यार्थस्तमन्यार्थम् ।
तुशब्द एवकारार्थः । ब्रह्मनिर्धारणार्थमेव परामर्शः 'तद्यथा श्रेष्ठी'
इत्यादिर्न जीवस्य लिङ्गमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । प्रश्नव्या-
ख्यानाभ्याम् । 'कैष एतद्बालाके' इत्यादिप्रश्नः । व्याख्यानं प्रतिषेधनम् ।

(ब०१०।)[वृ० २।१।६] इत्युत्तरे चाऽऽकाशः परमात्मेति दह्राधिकरणे निर्णीतम् । तस्मात्पुरुषकर्तारि वेदितव्ये परमात्मनि कौपीतकिब्राह्मण-
वाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

(संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषय-
त्वम् । अधि० ६)

वाक्यान्वयान् ॥ १९ ॥

पूर्वं ब्रह्मोपक्रमसामर्थ्याद्ब्रह्मपरत्वमुक्तं तर्हि तद्वदेव मैत्रेयीब्राह्मणवा-
क्यस्य जीवोपक्रमसामर्थ्याज्जीवपरत्वमस्तिवति दृष्टान्तसंगतिः । फलं
पूर्ववत् । बृहदारण्यके भूयते—‘स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय
पतिः प्रियो भवत्प्रात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो मयति ’ [वृ० २।४।५]
इत्युपक्रम्य पतिजायापुत्रपशुवित्तादिप्रपञ्चस्याऽऽत्मार्थत्वेन प्रियत्वमु-
क्त्याऽन्वयार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दात्मनो ज्ञातव्यतामाह
पाज्ञवत्त्वयः—‘ आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्पा विज्ञा-
नेनेदं सर्वं विदितम् ’ [वृ० २।४।५] इति । अत्र संशयः—किं
जीवोऽत्र दृष्टव्यत्वातिरूपेणोपदिश्यते किं वा परमात्मेति । तत्र जीव
इति शास्त्रम् । कुतः । पतिजायादिभोग्यजातयता भोग्योपक्रमात् ।
मध्येऽपि ‘ इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्धेवानु विनश्यति न श्रेय संज्ञाऽस्ति ’ [वृ० २।४।
१२] इति प्रकृतस्य दृष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं जीवत्वरूपेण वद-
जीवस्य दृष्टव्यत्वं दर्शयति । श्रुत्यर्थस्तु—इदं प्रत्यग्रूपं महद्भवनवच्छिन्नं
भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतं विज्ञानघनो ज्ञानैकतानः । जात्य-

(दी०१) ‘अथास्मिन्माण एवैकधा भवति’ इत्यादि प्रश्नश्च व्याख्यानं च प्रश्न-
व्याख्याने ताभ्याम् । अपि चैवमेके । अपि चैके वाजसनेपिन एव-
मनेन प्रकारेण प्रश्ने ‘ य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैप तदाऽभूदिति प्रति-
वचनेऽपि ‘ य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः ’ इति परमार्थविज्ञानार्थं जीवं
परामुञ्चन्ति ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मोपक्रमोक्तत्वरत्वं यथा तद्वदिहापि जीवोपक्रमाज्जी-
वपरत्वमिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाचक्षे—वाक्येति । ‘ आत्मा वा अरे

(अ० ५०) 'न्तरासंभ्रमत्वमेवकारार्थः । स चैतेभ्यः कार्यकरणाकारेण परिण-
तेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञाना-
द्भिनश्यन्ति सन्त्यनु पश्चाद्भिनश्यति जीवत्वं त्यजति । न हि तत्पागा-
मन्तरमस्य रूपादिविशेषज्ञानमस्तीति । तस्माज्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः—
परमात्मैवात्र द्रष्टव्यतवोपदिष्ट आत्मा । कुतः । वाक्यान्वयात् । उपक्रमा-
दिपर्यालोचनया वाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयादित्यर्थः । तथा हि 'अमृत-
त्वस्य तु नाऽऽज्ञाऽस्ति विचेन' [बृ० २ । ४ । २] इति वित्सा-
धनेन कर्मणा मोक्षं प्रत्याशा नास्तीति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य मैत्रेयी
मोक्षमाज्ञासाना तत्साधनं पृच्छति—'येनाहं नामृता स्यां किमहं
तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' [बृ० २ । ४ । ३]
इति । यदमृतत्वसाधनं त्वं वेत्स्य तदेव मे ब्रूहीत्यर्थः । एवं पृष्टो
याज्ञवल्क्य इदमात्मज्ञानमुपदिशति—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः'
[बृ० २ । ४ । ५] इत्यादिना । न हि जीवज्ञानान्मोक्ष इति
कश्चिद्विद्युपैति अतो द्रष्टव्यः परमात्मा । तथा 'आत्मनो वा अरे
दर्शनेन' [बृ० २ । ४ । ५] इति यदात्मज्ञानात्सर्वज्ञानं प्रतिज्ञातं तद्वु-
न्दुम्याविष्टान्तैः साधयन्नस्य परमात्मत्वं गमयति—'स यथा हुन्दुमे-
हंन्यमानस्य न बाह्याऽशब्दाऽऽक्षयनुयात्' [बृ० २ । ४ । ७] इत्या-
दिना । हुन्दुमिशङ्कवीणाशब्दादिदृष्टान्तत्वेनोक्तस्तस्यायमर्थः—हुन्दु-
मिशङ्कवीणापदैस्तज्जन्यसामान्यशब्दा लक्ष्यन्ते । तथा च यथा हुन्दु-
भ्याविशब्दसामान्याद्वुन्दुम्याविशब्दविशेषा भेदेनागृह्यमाणाः शुक्ति-
ग्रहमाह्वरजतवत्तत्र कल्पितास्तद्ग्रहणे गृहीता भवन्ति तथा चिद्रूपस्फु-
रणं विना स्थितिकाले स्फुरणशून्यं जगत्तत्र कल्पितं तद्ग्रहणेन गृहीतं
भवति ततो नातिरिच्यत इति । तथा 'एतावदरे खल्वमृतत्वम् ।'
[बृ० ४ । ५ । १५] इत्युपसंहारदर्शनाच्चात्र द्रष्टव्य आत्मा परमा-
त्मैवेति ॥ १९ ॥

(श्री०) 'द्रष्टव्यः' इत्यादिनोक्तः परमात्मैव । कुतः । वाक्यस्य 'अमृतत्वस्य तु
नाऽऽज्ञाऽस्ति विचेन' इत्यादेरस्मिन्नेव परमात्मानि अन्वयः पर्यवसानं
तात्पर्येण तस्मात् ॥ १९ ॥

[अ० १ पा० ४
सू० २०-२२]

ब्रह्मावृत्तवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि ।

१३९

(अ० १०१) ननु पतिज्ञायादिभोग्यजातेन लिङ्गेन जीवोपक्रमः प्रतीपतं स
कथमित्यत आह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथः ॥ २० ॥

जीवब्रह्मणोर्हं कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ वर्तेते । अत्यन्तभेद एकविज्ञा-
नमतिज्ञाविरोधप्रसङ्गनात् । तथा च तत्प्रतिज्ञासिद्धेरिवभेदज्ञमादाय
जीवोपक्रमं लिङ्गमित्याश्रमरथ आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

जीवस्य कार्यत्वमभेदसमानसत्ताकभेदवत्त्वं चासहमानः समाधाना-
न्तरमाह—

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौहुलोमिः ॥ २१ ॥

संसारवृक्षायामत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारात्कार्य-
कारणसंघातादुत्क्रमिष्यत एवंभावात्परमात्मनैकीभावाद्भविष्यद्भेदमा-
दाय जीवोपक्रम इत्यौहुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ २१ ॥

नन्विदमप्यसंगतम् । सत्त्वकार्यकारणसंघातवतः संसारिणोऽत्यन्त-
भिन्नस्य शुक्तिवृक्षायामभेदायोगादित्यरुच्या परमं समाधानमाह—

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

ब्रह्मण एवाविद्याकल्पितभेदेन जीवरूपेणावस्थितेर्जीवोपक्रमावि-
रोधं काशकृत्स्न आचार्यः श्रुतेस्तात्पर्यज्ञो मन्यते । अत एव विज्ञाना-

(टी० १) 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति त्रिपैसंशुचितस्य
विज्ञानात्मनः प्रतीतेः का गतिरित्यत आह—प्रतिज्ञेति । 'आत्मनो वा
अरे दर्शनेन' इत्यादिप्रतिज्ञा तस्मिन्निस्तस्या लिङ्गं विज्ञानात्मनो
ब्रह्मव्यत्वाविसंकीर्तनं न तु वस्तुभेदायमित्याश्रमरथ आचार्यो मन्यते ।
कार्यकारणभावेन जीवपरमात्मनोरीषन्नेदस्य विद्यमानत्वात् ॥ २० ॥

भेदेनावस्थितस्य नामरूपाभ्याम् 'तथा विद्वान्' इत्यादिश्रुत्यो-
त्क्रमिष्यत उत्क्रमणं करिष्यतस्तस्य नामरूपांश्चिमुक्तस्यैवमभेदस्य
भावाद्ब्रह्मज्ञानात्मनो ब्रह्मव्यत्वाभिधानमित्यौहुलोमिराचार्यो मन्यते ।
जीवब्रह्मणोर्भेदस्य विद्यमानत्वात् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति । 'अनेन जीवेनाऽऽत्मना' इति श्रुत्या परमात्मन

१ अ. घ. 'देवप्र' । २ अ. घ. 'वै वर' । ३ अ. 'वैवमुषि' । ४ अ. 'सप्तमिदवि' ।
५ अ. 'पादि' । ६ अ. 'मोदामेत्स' ।

(ब० व०) त्वभावेन ब्रह्मणो भूतेभ्यः समुत्थानं जीवल्लिङ्गत्वेन प्रागुपन्यस्तं न विरुध्यते । अमेदादेव । तस्माद्ब्रह्मणो ब्रह्मणि मेधेयीवाह्यणवाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(ब्रह्मणो निमित्तोपादानोपकारणत्वम् । अधि० ७)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

जन्माद्यस्येति सूत्रे यद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं तदत्र विचार्यते । यद्यपि जन्मादिनयानन्तर्यमेतस्य युक्तं तथाऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रं साधकानुमितेर्विरोधोक्तिः मुकरोति समन्वयावसाने लिखितमिदमधिकरणमिति बोध्यम् । न च जन्माधिकरणवैयर्थ्यं निर्दिष्टसमन्वयसाधनासंभवेन जगत्कारणात्मकविषयमात्रस्य तत्रोक्तत्वात् । उपादानत्वं त्वेतदधिकरणमित्यत्रोक्तमिति न कश्चिदोपः । जन्मादिनयस्याध्यायादिसंगतत्वाद्स्यापि तद्विचारात्मकस्यास्पृष्यायादिसंगतिः । पूर्वपक्ष एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामौल्यत्वं सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वमिति फलभेदः । अत्र संशयः—किं ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमात्रमुतोपादानत्वमपीति । तत्रेदम्—‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ [छा० ६ । २ । ३] इत्यादिना सर्वभूतपूर्वक + कर्तृत्वव्यवस्थाकुलालवन्निमित्तत्वमात्रमिति प्राप्ते ज्ञेयः—‘प्रकृतिश्च’ ब्रह्म चकारान्निमित्तमपि । ‘प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ प्रतिज्ञाबुद्धान्तयोः सामञ्जस्यादित्यर्थः । प्रतिज्ञा हि—‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ [छा० ६ । १ । ३] इति । अस्यां च प्रतिज्ञापामात्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुख्यमानमात्मन उपादानत्वं समपति । निमित्तत्वे तदुक्तमवात् । न

(श्री०) एव जीवरूपेणावस्थानमवस्थितिस्तस्य विज्ञानात्मनो ब्रह्मत्वेत्याभिधानमिति कश्चकुल आचार्यो मन्यते ॥ २२ ॥

जीवब्रह्मणोर्वस्तुतो भेदाभावात् ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय’ इत्यादिना कुतो जीवस्वामिधानमित्यत आह—प्रतिज्ञेत्यादिसुत्रम् ।

✽ ईश्वरस्य निमित्तत्वेन कर्तृत्वमात्रसाधकमतेन विरोधोक्तिर्निरासः मुकर इत्यर्थः । मम च यस्य ब्रह्मरूपविषयं विना साधनासंभवाच्चान्नकारणव्यवस्थित्यस्य अभ्यादिमुक्तात्वादिति भावः । + ईसापूर्वमेति । ईसापूर्वं कर्तृत्वं निमित्तकारणेनैव कुलादित्युद्दिष्टमेतेत्यर्थः ।

(त० ब०) द्वि कुलाळे ज्ञाते घटादिकं ज्ञातमिति शक्यते वक्तुम् । उपादानत्वे तु तथोरुपादानोपादेयवोरव्यतिरेकाद्युक्तं तज्ज्ञानम् । दृष्टान्तोऽपि 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं भूमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' [छा० ६ । १ । ४] इत्युपादान-विषय एव दृश्यते । विकारो वागालम्बनमात्रं वस्तुतोऽस्तित्वेति यावत् । तदेव साधयति—नामधेयमिति । शून्यक्षेपं निषेधति—मृत्तिकेति । निमि-त्वात्तमपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोपादेय बोध्यम् । निमित्तस्योपादानाद्वेदे प्रतिज्ञादृष्टान्तपरोक्षमात्रस्य स्यात् । तथा बृहदारण्यकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तो दृश्यते । 'आत्मनि सत्त्वे हृष्टे ध्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदि-तम्' [बृ० ४ । ५ । ६] इति प्रतिज्ञाप 'स यथा हुन्दुमेहं हन्यमानस्य न बाह्याऽशब्दाऽशक्त्यनुपाद्ब्रह्मणाय हुन्दुमेस्तु ब्रह्मणेन हुन्दुम्यापातस्य वा शब्दो गृहीतः' [बृ० ४ । ५ । ८] इति दृष्टान्तः । घटाद्यधिष्ठानत्वाऽनुगतौ च प्रकाशः स उपादानमित्यत्र दृष्टान्तो यथा तथोपपत्ते बाह्यानुन्दुमिशब्दसामान्यबहिर्भूतानुन्दुमेस्तच्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः । तथा च हन्यमानहुन्दुमिजन्यस्य शब्दसामान्यबहिर्भूतशब्दविशेषानु-ब्रह्मणाय ब्रह्मणो न शक्त्युपादेति व्यतिरेकः । अन्यस्यापि हुन्दुमिशब्दसा-मान्यस्य ब्रह्मणेन तु हुन्दुम्यापातसंज्ञको विशेषशब्दो गृहीतो भवति । हुन्दुम्यापातस्य धीरसामिष्यञ्जकस्य विशेषशब्दस्य ब्रह्मणेन वा तद्व्या-प्तरश्च विशेषो गृहीतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

इतश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतिर्वे । कुतः । अभिधोपदेशात् । ध्यामोपदे-

(दी०) पूर्वाधिकरणे प्रतिज्ञां मुख्यमाधित्य जीवपरत्वं वाक्यस्य निरस्तामिह निमित्तोपादानभेदात्सा गौणीत्याक्षिप्य समाधत्ते—प्रकृतिरिति । प्रकृति-रुपादानं ब्रह्म । चकारेण निमित्तकारणमपि । कुतः । 'येनाभ्युतं भुतं भवति' इत्यादिप्रतिज्ञा । 'यथा सोम्य' इत्यादिदृष्टान्तः । प्रतिज्ञा च दृष्टान्तश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तौ तथोरुपरोधः धीढनं संकोचनादि तद्विपरीतोऽनुपरोधस्तस्मात् ॥ २३ ॥

प्रकृतिर्निमित्तं चेदमचेतनं प्रचाममेव कुतो न स्यादित्येत आह—

(अ० ५०) साक्षीत्यर्थः । 'सोऽकामयत' इति ध्यानोपदेशात्कर्तृत्वं 'बहु-
स्याम्' इति ध्यानोपदेशात्प्रकृतित्वमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वे हेत्यन्तरमिदम् 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' [छा० १ । १ । १] इत्याका-
शाशब्देन साक्षाद्ब्रह्म गृहीत्वा जगदुत्पत्तिप्रलययोर्ब्रह्मणोऽभ्याम्नानाद्ब्रह्म
प्रकृतिरित्यर्थः । यस्मिन्नुत्पत्तिलयी यस्य कार्यस्य तत्कार्यं प्रति तदुत्पा-
दानं यथा घटस्य मृदिति व्याप्तेरिति भावः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

लोके हि कृतिमान्कर्ता कृतिविषयो मृदादिरुपादानमिति व्यवस्था ।
प्रकृते चाऽऽत्मनः कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं च व्युपगते । 'तदात्मानम् स्वय-
मकुरुत' [तै० २ । ७] इति आत्मानमिति द्वितीयया कृतिविषयत्वम् ।
स्वयमित्यनेन कृतिमत्त्वम् । तथा च ब्रह्म निमित्तमुपादानं च । कुतः ।
आत्मकृतेः । आत्मसंबन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । संबन्धो विषयविषयि-
भावः । आधारधारिभावश्च । ततो हेतोरित्यर्थः । नन्वात्मनः कर्तृ-

(वि०) अभीति सोऽकामयत' इत्यादिना कारणस्य चैतन्यमभिधानम-
भिध्या तस्या उपदेशस्तस्मात् । पुरुषाणां प्रधानाद्भिन्नत्वात्प्रतिज्ञाद्युप-
रोधोऽपि चकारेण समुचीयते ॥ २४ ॥

ननु श्रौतार्थापत्तिलभ्योभयकारणत्वस्य ब्रह्मणि प्रलयाश्वयोर्द्वयो-
पस्था प्रतिरोध इत्यत आह—साक्षादिति । न प्रलयाश्वयणलिङ्गमस्ति ।
कस्मात् । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इत्यादौ साक्षादुभयस्यो-
त्पत्तिप्रलयस्याऽऽज्ञानात्वादाहेदेन ॥ २५ ॥

उभयकारणत्वे कर्तृकर्मणोरैक्यं कुत्र तदुपलब्धमित्यत आह—
आत्मेति । आत्मनः कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च कारणं कृतिः 'तदात्मानम्'
इति श्रुतौ कर्मत्वम् 'स्वयमकुरुत' इति श्रुतौ कर्तृत्वं तस्याः । सिद्धस्य
कथं कार्यत्वमित्यत आह—परिणामात् । क्षीरस्यैव दधिकूपेण । अथ
वा परिणामादिति सूत्रान्तरम् । आत्मानमिति श्रुत्या निमित्तत्वमेव

[अ० ५५०४ ब्रह्मासूतवर्षिणीदापिकाभ्यां समेतानि । १४३
२२७-२८]

(अ० ५०१) त्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं कृतिकर्मत्वमत आह—परिणामादिति । परिणामो विवर्तः । सिद्धस्यापि विवर्तात्मना साध्यत्वात्कर्मत्वोपशक्तिरित्यर्थः । मृद्घट इति प्रकृतिविकारयोः सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति भावः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ [मुण्ड० १।१।६] ‘कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्’ [मु० ३।१।३] इति च प्रकृतिवाचकयो-
निशब्देनाऽऽत्मा गीयते यतोऽतश्च प्रकृतिवर्द्धवैत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वं कर्तृत्वं चेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(परमाणुछान्पादीनां भ्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनिपतजगत्कारणत्वम् । अधि० ८)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतावता ग्रन्थेन ‘ईक्षतेनाऽशब्दम्’ [अ० सू० १।१।५] इत्यादिनाऽशब्दत्वादिभिः प्रधानकारणवादो निराकृतो न पुनरणुस्व-
भावासत्कारणवादाः । तेषामपि कारणत्वबोधकभूतयो दृश्यन्ते । तथा हि च्छान्दोग्ये श्वेतकेतुं प्रत्युहालकः सूक्ष्मवस्तुनि स्थूलस्थान्तर्मावं प्रतिपिपादधिपुराह—‘न्यग्रोधफलमंत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यात्तामङ्गिकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति । [छा० ६।१२।१]

(छि०) कुत उपादानत्वमपीत्यत आह—परिणामात् । ‘सच्च त्यज’ इति भ्रुत्याऽन्यस्यान्याकारप्रतीतिः । परिणामो रज्ज्वा इव सर्पाकारस्तस्मात् ॥ २६ ॥

नन्वस्वन्व्यरूपमयनं न चोपादानत्वमित्यत आह—योनिरिति । हि यस्माद्योनिश्चोपादानमपि ‘यद्भूतयोनिम्’ इत्यादिना गीयते पठ्यते ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणे मृत्तिकादिदृष्टान्तात्प्रकृतिवर्द्धेत्युक्तम् । इहापि प्रधानां मेधादिनिर्दर्शनाज्ञानाविवादा इत्याक्षिप्यातिदेशेन समाधत्ते—एतेनेति ।

(न० व० ।) 'एतस्य वै सौम्येषोऽणिम एव महाकृपशोऽस्तिहति' [छा० ६।१२।२] इति जगतः प्रागवस्थायां दृष्टान्तः श्रूयते । तत्र न किंचनाणुशब्दश्च यथाच्छून्यस्वभावानुकारणवादा दार्ष्टान्तिकत्वेन प्रतीयन्ते । तथा 'असदेवेदमद्य आसीत्' [छा० ३।१९।१] 'तन्नामरूपाम्यामेव व्याक्रियत' [बृ० १।४।७] इत्यादा असत्स्वभाववादी प्रतीयेते । तासां श्रुतीनां तेषु वादेषु तात्पर्यमास्ति न वेति संशयेऽस्तीति प्राप्तेऽतिविशति-एतेनेति । प्रधाननिराकरणेन ये हेतवो शब्दत्वाच्चेतनत्वैकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्त्यावृष्यतेषामण्वादिपक्षेऽपि साम्येन सर्वेऽण्वादिकारणवादा निराकृतत्वेन व्याख्याताः । न च न किंचनादिशब्दविरोधः । अनभिष्वक्तनामरूपत्वेनाविरोधात् । सूक्ष्मत्वाच्चाऽऽत्मन्यणुशब्दो गौणः । स्वभाववाद्बन्तु पूर्वं समाहितः । अभ्यासोऽध्यायपरिसमार्तिं द्योतयति । तस्माज्जगत्कारणे सर्वज्ञे जिज्ञास्ये वेदान्तानां समन्वयो नाम्यच्चेति सिद्धम् ।

‘समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।

ज्ञेयं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात्’ ॥

इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरण-

शिक्षितश्रीरामकिंकरधर्मकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मासुतवर्षिण्यां

प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

(दी०) एतेन प्रधाननिराकरणेनाण्वादिवादा व्याख्याता निराकृताः ।

पदान्यासोऽध्यायसमार्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य

श्रीशंकरानन्दमगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमा-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

संपूर्णश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

समाप्तश्च व्यासवर्णितब्रह्मसूत्राणां समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये—पादाः—अधिकरणानि—सूत्राणि

प्रथमः—	११	—	३१
द्वितीयः—	७	—	३२
तृतीयः—	१४	—	४३
चतुर्थः—	८	—	२८
	४	४०	१३४

(अ० १००) अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदक्षब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्यु-
क्तम् । संयति प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्द-
स्वभावाद्वा परिहरति—

(सांख्यस्मृत्या वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम् । अधि० १)

स्मृत्यनवकाशदोषसङ्ग इति चेन्नान्य-

स्मृत्यनवकाशदोषसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये सर्वज्ञे सर्वशक्ती जगज्जन्मादिकारणे सर्वेषां वेदान्तानां
समन्वयः प्रतिपादितः । अक्षब्दत्वादिहेतुभिः प्रधानादिकारणवादाश्च
निराकृताः । इदानीं द्वितीयेऽध्याये प्रथमपादे सांख्यादिस्मृतितर्काम्नां
स्वयमे विरोधः परिह्रियते । द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रति-
पाद्यते । तृतीयाद् आद्यभागेन पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परं विरोधः
परिह्रियते । द्वितीयभागेन जीवश्रुतीनां चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां
विरोधपरिहारः । इत्येतद्वर्धमाध्याय आरभ्यते । तदुक्तम्—

द्वितीये स्मृतितर्काम्नामविरोधोऽन्यदुदता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥ इति ।

प्रथमाध्याये सूत्राणि ॥ १३४ ॥

अधिकरणानि ॥ ४० ॥

(क्षी० १) पूर्वाध्याये सर्वोपनिषदां जगत्कारणे ब्रह्माणि समन्वय उक्तः ।
तस्मिन्विरोधाशङ्कायामयमध्यायः । तत्र प्रथमे पादे त्रयोदशाधिकर-

(अ० ४०) उक्तसमन्वयस्य स्मृत्यादिविरोधे तस्मिन्समनेन क्रियत इत्य-
नयोध्याययोर्विषयविधायिभावः संबन्धः । निर्विषयकविरोधपरिहारा-
योगाद्विषयभूतसमन्वयस्याऽऽद्यौ विचारः कृतोविषयिभूतविरोधपरिहार-
इदानीं क्रियत इति युक्तमेतस्याध्यायस्य पूर्वोध्यायानन्तर्यम् । औतसम-
न्वयविरोधपरिहारात्वावस्य पादस्य श्रुत्यध्यायसंगतिः । सर्वत्र पूर्वोत्तर-
पक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमिति विवेकः । तत्र प्रथमं स्मृतिविरोधपरि-
हारः । अत्र संक्षेपः—उक्तसमन्वयः किं साध्यादिस्मृत्या विरुध्यते न
वेति । विरुध्यत इति प्राप्तम् । कुतः । सर्वज्ञकपिलाविप्रणीतत्वेन प्रामा-
ण्यात् । श्रुतिरपि कपिलमुनिमप्रतिहतज्ञानं दर्शयति—‘अर्धं प्रसूतं
कपिलं वस्तमग्रे ज्ञानैर्बिमर्ति जायमानं च पश्येत्’ [श्वेता० ५ । २]
इति । यस्तावदग्रे सर्गादौ जायमानं कपिलनामानमुषिं स्थितिकाले च
प्रसूतं भूतमपिष्यद्वर्तमानविषयकज्ञानैर्बिमर्ति पुष्पाति तमीश्वरं पश्ये-
दिति योजना । तस्मान्न ब्रह्माणि कारणे समन्वयो महर्धिप्रणीतप्रधान-
कारणवाद्स्मृतीनामनवकाशकपक्षोपप्रसङ्गात् । न च जगत्कारणे सिद्धे
वस्तुनि विकल्पो युज्यते । तस्मात्प्रधानगुणतया श्रुतयो नेषा इति
चेदित्यन्तं सूत्रावयवार्थः । परिहरति—नेति । कुतः । अन्यस्मृत्यनव-
काशक्षोपप्रसङ्गात् । तथाहि चेतनं प्रकृत्य ‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं
द्विजसत्तम [महाभा० १२ । ३३६ । ३०] इति स्मृतिरव्याकृतनाम-
रूपप्रपञ्चस्य ब्रह्मजन्यत्वमाह । तथा भगवद्गीतास्वपि ‘अहं सर्वस्य
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ [अ० गी० ७ । ६] इति चेतनकारणत्वं
स्मर्यते । तथा च प्रधानकारणवाद् एतत्स्मृतीनामनवकाशो दोषः प्रस-

(दी०)णानि तत्रेदं द्विसूत्रं प्रथममधिकरणम् । तत्रापि श्रुतिवत्स्मृतेरासौक-
त्वाच्च तद्विरोधाशङ्का स्मृतिकाराणामपि कपिलस्य प्राधान्यात्प्रथमं
तत्स्मृत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—स्मृतीति । स्मृतेर्मूलप्रकृतिरित्याद्याया
नावकाशोऽनवकाशः कर्मस्तुत्याद्यभावे प्रधानप्रतिपादकत्वमपि चेन्न
स्वातन्त्र्यार्थाभावः स चासौ दोषश्च स्मृत्यनवकाशक्षोपस्तस्य प्रसङ्गः
प्राप्तिस्तस्मादिति चेदेवं यदि तन्न । कुतः । अन्यासाम् । तस्मादव्यक्त-

[म० १५०१५०१५] ब्रह्मास्मृतवर्षिणीदीपिकाम्नां संवेतानि । १४७

(प्र० ४०१) ज्येष्ठ । अतः स्मृतिद्वयविरोधे श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमित्य-
प्रमाणसारूप्यस्मृत्या न विरोधः । श्रुतिश्चेत्तदन्वयकपिठविषया कपिलैक्ये
प्रमाणमावादिता ॥ १ ॥

इतश्च सांख्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

सांख्यस्मृतिप्रसिद्धानां प्रधानाधितरेषां महद्ब्रह्मकारादीनां तत्त्वानां
लोकैः वेदे चानुपलब्धेः सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यं न दोषः । तथा च तदे-
कदेशप्रधानस्मृतेरप्यप्रामाण्यमिति भावः ॥ २ ॥

(योगस्मृत्याऽपि वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम् । अधि० २)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

अतिदेशत्वात्तु ब्रुवन्स्मृत्याद्यपेक्षा योगस्तावत्स्वेभ्यो ह्यपेक्षायांका-
पिलमताद्विशेषः । प्रधानाविप्रक्रिया समैव । तथा च कापिलमत-
निरासैर्नैव पातञ्जलमतं निरस्तं भवतीत्यर्थः । न चातिदेशवैषम्यम् ।
ज्ञानसाधनत्वेन श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यात्तद्व्यापामतिदेश-
सार्थक्यात् । तद्व्यापामाण्ये कथं तस्माद्योगप्रमेति चेत् । ज्येष्ठे—तात्पर्यवि-
षयमूलेऽर्थेऽप्रामाण्यं हि स्नाच्छस्याप्रामाण्यमावहति यथा कापिलस्मृतेः ।
न हि योगस्मृतेः प्रधानादौ तात्पर्यं येनाप्रामाण्यं भवेत् । किं तु योग
एव स चावाधितः श्रुतिसिद्धत्वात् । किंचिदालम्ब्य योगः प्रतिपादनीय

(दी०) 'मुत्पन्नम्' इत्यादीनां स्मृतीनामनवकाशोऽर्थाभावः स चासौ
दोषस्यान्यस्मृत्यनवकाशदोषस्तस्य प्रसङ्गस्तस्मात् ॥ १ ॥

इन्द्रियार्णां सर्वसिद्धत्वात्तत्सहपठितानामव्यक्तादीनां मन्वादिस्मृति-
विशेषेऽपि ग्रहणमित्यत आह—इतरेषामिति । प्रधानादितराणि मह-
द्वादीनि तेषामनुपलम्बनमनुपलब्धिस्तस्याः । लोके वेदे चेति शेषः ।
चकारो व्याप्यस्वानुपलब्ध्यावव्यापकस्योपलब्ध्यभावात्समुच्चयार्थः ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणेऽपौरुषेयवेदानुसारिस्मृतिविरोधोक्तापिलस्मृतेरप्रामाण्या-
द्विरोधः समन्वयस्येत्युक्तम् । नन्वेवं योगस्मृतिर्विद्विरोधिनी सा च
प्रधानादीन्प्रतिपादयति तेषां समन्वयस्य विरोध इति प्रत्युदाहरणे-

१ अ. 'प्रेषति' । २ अ. 'निरास' । ३ अ. 'विरोधे' । ४ अ. 'लोकापेक्षेति' । ५ अ. 'भाक-
ति' । ६ अ. 'विशिष्टे' । ७ अ. 'तथा च' ।

(अ० १) इति परप्रसिद्धप्रधानादिकमालम्बनत्वेन गृहीतं तत्रापि प्रामाण्या-
शङ्कायामतिदेश इत्यविरोधः। एवं यदंशे सांख्यस्मृतेरविरोधस्तदंशे प्रामा-
ण्यमित्यधिकरणद्वयस्य तात्पर्यम्। योगस्य कथं श्रौतत्वमिति चेत्तद्वि-
क्षयामः। श्वेताश्वतरोपनिषदि 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्' [श्वे०
२।८] इत्यादिना योगप्रपञ्चः कृतः। त्रीणि कायश्रीवाशिरांसि
उन्नतानि यस्मिन्स्तच्छरीरं समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना। तथा
काठकेऽपि 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' [का०
२।६।११] इति। 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्' [का० २।
६।१८] इति। इन्द्रियाणां स्थिरामैकाग्र्यलक्षणां धारणां योगविदो
योगं मन्यन्ते। यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुमिति शब्दः। एतां
ब्रह्मविद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्मप्रा-
प्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥

(वैलक्षण्यारूपयुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्वम्। अधि० ३)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

स्मृतिविरोधः परिहृतः। इदानीं न्यायविरोधः परिह्रियते। यद्यपि
सापेक्षतर्केण निरपेक्षश्रुतिसमन्वयस्य न विरोधस्तथाऽपि साक्षात्कारस्य
मोक्षसाधनत्वेन प्राधान्यात्तर्कस्य दृष्टानुसारेणार्थसमर्पकत्वेनापरोक्षार्थ-
विषयकत्वात्प्रधानसाक्षात्कारस्य विषयतोऽन्तरङ्गस्तर्कः। शब्दस्तु परो-
क्षार्थैकबोधनस्वभावो बहिरङ्ग इति बलवत्तर्केण विरुध्यत इत्याक्षेपो
युक्तः। पूर्वं वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादप्रामाण्यमुक्तं तर्हि तर्कस्य
ध्यातिपक्षधर्मतयोर्मूलत्वेन लोकसिद्धत्वात्तेन विरोध इति प्रत्युदाहर-
णसंगत्याऽयमाक्षेपः। आकाशादिकं न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्बद-
वदिति तर्केण समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इत्याह—न

(की०) नाऽऽशङ्क्यातिदेशेन समाधत्ते—एतेनेति। एतेनान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गेन योगो योगशास्त्रं प्रत्युक्तो निराकृतः ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणे वेदविरुद्धार्थस्मृतेर्वेदवैलक्षण्यादतन्मूलत्ववद्ब्रह्मवैलक्ष-
ण्याजगदप्यतन्मूलमिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिपति—नेति। न ब्रह्म चेतनं जगतः

१ अ. ग. तर्कस्यान्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गत्वम्। शब्दस्य भीक्षुत्वाभिप्रेतत्वम्। इसधिकं
ररपेक्षे।

(ब० १००) विलक्षणत्वादिति । जगद्येतनप्रकृतिकमिति यदुक्तं तन्न । कुतः । विलक्षणत्वादस्य । अस्व जगतश्चेतनाद्विलक्षणत्वाच्चेतनं ब्रह्म शुद्धं जगदचेतनं परिच्छिन्नमधु-मिति विलक्षणम् । यद्यद्विलक्षणं न तत्-त्वकृतिकम् । तन्तुविलक्षणो घटो न तन्तुप्रकृतिक इति । ननु ब्रह्मजगतो-र्विलक्षणं कुत इत्यत आह—तथात्वं च शब्दादिति । तथात्वं वैल-क्षण्यम् ' विज्ञानं चाविज्ञानं चामयत् ' [तै० २ । ६] इत्यादिश्रुति-तोऽवगतमित्यर्थः । अत्र श्रुतावधिज्ञानशब्देन जलमुच्यते ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मवज्जगदपि चेतनं श्रूयते—'ते हेमे प्राणा अहंशेषसे विष-यमानाः ' [घृ० ६ । १ । ७] ' मृद्वजयीत् ' ' आपोऽब्रुवन् ' [श० मा० ६ । १ । ३ । २] ' ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय ' [घृ० १ । ३ । २] इत्यादिश्रुतिभिरित्यत आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

उक्तशङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः । उक्तश्रुतिभिर्न जगतश्चेतनत्वं प्रत्ये-तव्यम् । यतो मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानां तत्र व्यपदेशो भवति न मृदादिमात्रस्य । इदं कुतः । विशेषानुगतिभ्याम् । कौपीतकिमाल्लये ' एता ह वै देवता अहंशेषसे विषयमानाः ' [कौ० २ । १४] इति बृहदारण्यके प्राणसंवादे श्रुतप्राणानां देवताशब्देन विशेषितत्वात् प्राणा इन्द्रियाणि किंतु तदधिष्ठात्र्यो देवता इति नेन्द्रियाद्विजगतश्चे-तनत्वम् । ' अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ' [ऐ० आ० २ । ४] इत्यादिमन्त्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानिदेवतानामनुगतेः व्यपणाच्च न चेतनं जगत् । ' ते ह वाचमूचुः ' [घृ० १ । ३ । २] इत्यत्रापि ते

(सी०) कारणम् । कुतः । जगतो विलक्षणत्वाज्जटत्वात् । ' तथात्वं च ' जटत्वमपि अस्य जगतः ' विज्ञानं चाविज्ञानं च ' इत्यस्माच्छब्दाद्वाक्या-त्सिद्धमित्यतो न जगतश्चेतन्यं कल्प्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

न कल्पयामि चैतन्यं किंतु ' ता आपोऽब्रुवन् ' इत्यादिनोपलभ्यत इत्यत आह—अमीति । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । अभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशोऽभिमानिव्यपदेशः । आवादीनाम् । कुतः । मोक्ष-मोग्यरूपो विशेषः । अथ वा ' एता ह वै देवताः ' इति देवताशब्द-

(ब० व० १) ह देवा वागमिमानिनीं देवतामूचुः । किमिति त्वं न उद्गाथेति ।
मोगमस्मभ्यं संपादयेत्यर्थो बोध्यः ॥ ५ ॥

तस्मादचेतनस्य जगतो वैलक्षण्याच्च चेतनप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते
राज्ञान्तसूत्रम्—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षनिरासार्थस्तुशब्दः । यदुक्तं चेतनवैलक्षणं जगन्न तत्प्रकृति-
कमिति तन्न । चेतनात्पुरुषाद्वैलक्षणानां नखलोमादीनामचेतनानाम-
चेतनाच्च गोमयाचेतनवृक्षिकस्योत्पत्तिर्यतो दृश्यतेऽत इत्यर्थः । प्रकृति-
विकारयोरत्यन्तसादृश्ये प्रकृतिविकारभावानुपपत्त्या यत्किंचित्सादृश्यं
वाच्यं तच्च प्रकृतेऽपि जगति स्फुरणाद्यनुवृत्त्या समानमिति भावः ।
किं च ब्रह्मण्युपनिषद्यतिरिक्ततर्कैः प्रमाणस्य प्रवेशामावाञ्च तेन
विरोधः समन्वयस्य । तथा च श्रुतिः—‘नैया तर्केण मतिरापनेया
प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय श्रेष्ठ’ [का० १ । २ । ९] इति । को अज्ज्ञा
वेद क इह प्रबोचत् । इयं विसृष्टिर्यत आबभूव ’ [ऋ० सं० १० । १२९ ।
६] इति । ब्रह्मविषया मतिरेया तर्केण नाऽऽपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः ।
यद्वा कुतर्केणाऽऽपनेया निरस्या न भवति । किं त्वग्नेनेवाऽऽचार्येण
वेदविद्या प्रोक्ता सा सुज्ञानाय फलायसाविसाक्षात्काराय भवति हे
श्रेष्ठ मियतमेति नचिकेतसं प्रति श्रुत्योर्बचनम् । को हि ब्रह्मव्यवहारमूमा
अज्ज्ञा साक्षाद्देव को वा तत्प्रबोचत्प्रबोचदित्यर्थः । छान्दसो दीर्घलोपः
सत आत्मनः सकाशादियं विविधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वं रूपं वेद
नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः ॥ ६ ॥

(सं० १) विशेषः । ‘अग्निर्वाग्भूत्वा’ इत्यादिनाऽनुगमनमनुगतिः । विशेष-
वद्भ्यानुगतिश्च विशेषानुगती ताम्याम् ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह—दृश्यत इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । दृश्यते
लोकं चेतनात्पुरुषात्केक्षादि अचेतनाद्गोमयादेर्वृक्षिकादि वेदेऽपि ‘यथा
सतः’ इत्यादिहृदन्ताचेतनस्याचेतनकारणत्वम् ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

(अ० २४०) ननु चेतनस्य मामादिहीनस्याचेतननामादिमज्जगद्धेतुत्व उत्पत्तेः पूर्वजगदस्येव स्यादिति चेन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । असत्स्यादिति योऽर्थः प्रतिषेधस्तत्प्रतिषेधमात्रं न तु तस्य प्रतिषेधमस्तीत्यर्थः । अयं भावः—न हि कार्यसत्ता कारणाद्धिद्यते किं तु कारणमेव स्थितिदशायामपि जगत्ता ब्रह्मेव । तथा च ब्रह्मात्मकजगतः सत्त्वमुत्पत्तेः पूर्वमध्यविशिष्टमिति नासज्जगदिति ॥ ७ ॥

आक्षिपति—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

ननु ह्युद्धादिगुणकं ब्रह्म जगदुपादानमित्यसमञ्जसम् । कुतः । अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात् । अपीतौ प्रलयसमये जात्याह्युद्धादिगुणकं जगद्ब्रह्मणि लीयमानं स्वनिष्ठजात्यादिभिर्धर्मैर्ब्रह्म कथयेत् । यथा शाकादीलीयमानं हिरण्मृगादिकं स्वनिष्ठगन्धादिभिः शाकादिकं कथयति तद्वत् । तथा च तद्वत्कारणस्यापि ब्रह्मणोऽह्युद्धादिः प्रसज्येतेत्याक्षेप-
सूत्रार्थः ॥ ८ ॥

परिहरति—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

तुरेयार्थः । पूर्वोक्तमसमञ्जसं नास्त्येवेत्यर्थः । कुतः । दृष्टान्तभावात् । कार्यं

(श्री०) असदिति । निर्गुणे ब्रह्मणि प्रामुत्यत्तेर्जगतोऽभावादसत्कार्यमिति शेषेदेवं यदि तन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । कारणात्मना कार्यस्य विद्यमानत्वात्प्रतिषेध्याभावेन प्रतिषेधमात्रत्वादसत्कार्यमिति शब्दस्याऽऽभा-

अपीताविति । स्थूलादिगुणकस्य कार्यस्य ब्रह्मणोऽभेदेऽपीतौ प्रलये ब्रह्मणोऽपि तद्वत्प्रसङ्गः स्थूलादिमत्त्वप्रसङ्गस्तस्मात् । अथ वा तद्वत्प्रसङ्गादभेदप्रसङ्गाद्भोक्तृभोग्याद्यभार्यात्मसङ्गेन । अथ वा तदभिज्ञानं पुनस्त्यादमुक्तानामपि तद्वत्प्रसङ्गाद्युनेकत्वादप्रसङ्गात् । अथ वा भेदसङ्गादे तद्वत्प्रसङ्गोऽस्ति यतीतरकालवत्प्रलयाभावप्रसङ्गादसमञ्जसमसी-
चीनमीपनिषदं दर्शनम् ॥ ८ ॥

नत्विति । तुल्यम् एवकार्यः । तदुक्तं नैव । कुतः । दृष्टान्त-

१ ग. 'असत्कार्यम्' । २ ग. 'हेतुतो' । ३ ग. 'वा उत्पत्ति' । ४ ग. 'भावात्' । ५ ग. 'सत्त्व-
स्यादि' । ६ ग. 'ब्रह्मात्मकजगत्' ।

(अ० ५०) कारणे लीयमानं स्वधर्मेण कारणं न रूपयतीत्यस्मिन्नर्थे शतशो ह्यष्टान्तानां सत्त्वादित्यर्थः । यथा घटशरावादिकं कार्यं यदि लीयमानं श्रुत्वं स्वनिष्ठधर्मेन रूपयति । यथा वा स्वप्नप्रपञ्चो न स्वधर्मेः कारणमात्मानं रूपयति तथा मायिकं जगदुत्पत्तिस्थितिलयाख्यावस्थात्रयसाक्षिणं परमात्मानं न स्वनिष्ठजात्यादिभिर्धर्मैः रूपयेत् । परमात्मनोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृत्तसंमतिरापि—

‘अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजयनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा’ ॥

[वौ० का० १ । १६] इति । माययाऽऽवृतस्वरूपो जीवो यदाऽऽवाच्यप्रतिपादनावस्थायां स्वरूपज्ञानभ्रांशमवति तदाऽद्वैतं बुध्यत इति योजना । अजमित्युत्पत्त्यवस्थायाः संबन्धामात्र उक्तः । अनिद्रमिति लयावस्थाया अस्वप्नमिति स्थित्यवस्थाया इति भेदः । किं च कार्यस्य कारणात्मकत्वेऽपि न कारणं कार्यात्मकमिति न कार्यधर्मरूपणं कारणस्येति समञ्जसं वेदान्तशास्त्रमिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

ये दोषा विलक्षणत्वात्मकृतिविकारमावानुपपत्तिरूपत्वेः प्राग्गतोऽसत्त्वप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्ग इति सांख्येनोद्भावितास्ते सांख्यपक्षेऽपि समानाः । शब्दादिहीनप्रधानसकाशाच्छब्दादिमतौ विलक्षणस्य अगत उत्पत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः । वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्ववादिनः सांख्यस्यैव ते दोषा न ममानिर्वचनीयवादिन इति भावः ॥ १० ॥

(दी०) स्याऽऽद्ये स्थूलस्य घटादेः पृथिव्यादिकं प्रविशतो द्वितीयेऽविभक्तस्य तेन सुषुप्तादुत्थितस्य तृतीये तदज्ञानदाहे तदनुत्पादेन च शैल्यादेः श्रुत्यर्थे घटाद्यवस्थानस्याभावेन भावात्सत्त्वात् । अथ वा त्वत्पक्षे ह्यष्टान्तस्याभावादेव ॥ ९ ॥

स्वपक्षेति । स्वस्य प्रतिवादिनः पक्षः स्वपक्षस्तत्त्वनिबलक्षणत्वादेर्दोषमाधात् । चकारोऽन्यत्र दोषभावसंमुख्यार्थः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदे-

वमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

(ब० ब०) केवलस्य तर्कस्याप्रतिष्ठानादप्यप्रतिष्ठितत्वाच्च न तेन समन्वयविरोधाशङ्केत्यर्थः । एकेन तार्किकेण फलानुमितौऽप्यर्थोऽन्येन श्रेष्ठतरेणान्यथा नीयत एवमन्येन श्रेष्ठतमेनान्यथा नयनमिति तर्कस्याप्रतिष्ठानं बोध्यम् । ननु तर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वे धूमज्ञानानन्तरं यद्वार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । वास्तवार्थसिद्धे तर्केणानिर्णयप्रसङ्गश्च, किं च तर्काप्रतिष्ठानादित्ययमपि तर्कोऽप्रतिष्ठित एवेति न तेन परमतनिराकरणं स्यात्तस्मात्कस्यचित्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि कस्यचित्प्रतिष्ठानसंभवात्तेन समन्वयविरोधाशङ्का युक्तेत्याक्षिपति—अन्यथाऽनुमेयमिति चेदित्यन्तेन । अप्रतिष्ठिततर्कादन्येन प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधादिकमनुमेयमिति शङ्काः । तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमङ्गीकृत्य समाधत्ते—एवमपीति । अन्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गादिहीने ब्रह्माणि वेदनिरपेक्षतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एवेति समाधानार्थः । यद्वा महतां कपिलकणादादीनां परस्परविप्रतिपक्षैरागमनिरपेक्षैस्तर्कैस्तत्त्वनिर्णयाभावादनिरमोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्मादागमविरोधी तर्कोऽप्रमाणमिति न तेन विरोध इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(काणादबौद्धादीनां स्मृतिपुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामवाध्यत्वम् । अधि० ४)

(दी०) तर्कतस्तावत्स्वपक्षे दोषं परिहरिष्याम इत्यत आह—तर्केति । तर्कस्य युक्तेरकेनोक्तायाः परेण द्रुपणादप्रतिष्ठानमनवस्थितिस्तस्मात् । अन्यथा प्रतिष्ठितत्वेन कस्यचित्तर्कस्य स्वकपमेतदनुमानादवगन्तव्यमिति चेदेषं यदि एवमपि कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽप्यवैदिकप्रधानप्रतिपादकतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादविमोक्षप्रसङ्गः । अप्रतिष्ठितत्वस्यापरित्यागप्राप्तिः । अथ वा कपिलस्य तर्पज्ञत्वात्तदीयतर्कस्यान्यथाप्रतिष्ठितत्वमिति चेदेवमपि सर्वज्ञानां बहुत्वात्सर्वमावितत्वेऽपि अप्रतिष्ठितत्वमेवातो विना चेदं तर्कतस्तत्त्वज्ञानाभावात्सारादविमोक्षो मोक्षाभावस्तस्य प्रसङ्गः ॥ ११ ॥

१ य. वेगकृत्तर्कम् । २ य. 'क्षेपितवृत्तम्' । ३ क. 'चेदनेकेन' । ४ क. 'ते कस्य' । ५ क. 'तर्कः' । ६ क. 'विमोक्ष' ।

एतेन शिष्टापत्तिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

(ब० १०१) अतिदेशत्वाच्च पृथक्संगत्याद्यपेक्षा । ब्रह्म न जगदुपादानं विशु-
द्धत्वाद्योमवदित्यनेन वैशेषिकाद्यनुमानेन ब्रह्मकारणबोधकसमन्वयो
विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति प्राप्तम् । कुतः । अवा-
धितत्वात् । तस्मादण्वादय एवोपादानमिति भातेऽतिदिशति । एतेन
मन्वादिभिः शिष्टैः केनचित्सत्कार्यवादाद्यंशेन परिगृहीतप्रधानकारणवा-
दनिराकरणप्रकारेण शिष्टापत्तिग्रहाः शिष्टैः केनचिद्व्यंशेनापरिगृहीता
अण्वादिकारणवादा व्याख्याता निरस्ता द्रष्टव्या इत्यर्थः । तर्कस्य
वेदबाधितत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

(भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाध्यत्वम् । अधि०५)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अद्वितीयाब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयः प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न
वेति संदेहे ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत एवेति प्रत्युदाहरणे-
नापमाक्षेपः—भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेदिति । अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपा-
दानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्त्यत्वेन भोग्यशब्दोद्देशोक्त्या-
त्मकत्वापत्तेर्भोक्तृर्वा भोग्यात्मकत्वापत्तेः प्रत्यक्षसिद्धः परस्परविभागो न
स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः समन्वयस्य भोक्तृभोग्यप्रपञ्चो नाद्वितीयवस्त्व-
भिन्नः परस्परं भिन्नत्वाद्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्यादितर्कविरोधश्च
विपक्षे हेतुच्छित्तिर्बाधिकेति शङ्कार्थः । समाधत्ते—स्याल्लोकवदिति ।
एकब्रह्मोपादानकत्वेऽपि भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य परस्परं विभागः स्याल्लोक-
वत् । यथा सुदात्मनाऽभिन्नानां घटशरावादीनां परस्परं भेदोऽस्ति यथा

(क्षी०) पूर्वाधिकरणेऽत्यन्तसालक्षणे कार्यकारणभावानुपपत्तिवत्तमा-
धिकपरिमाणत्वे कारणस्य तदनुपपत्तिरिति ह्यष्टान्तेनाऽऽक्षिप्यातिदेशेन
समाधत्ते—एतेनेति । एतेन प्रधाननिराकरणेन शिष्टैर्न परिगृह्यन्त इति
शिष्टापत्तिग्रहा अण्वादिकारणवादा अपि व्याख्याता निराकृताः ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे जगत्कारणे तर्कोऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हि जगद्वेदे
तर्कः प्रतिष्ठित इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—भोक्त्रेति । चेद्यदि
ब्रह्म सर्वेषामभिन्नं भोग्यस्य भोक्तृस्वरूपापत्तिर्जीवाभिन्नेन ब्रह्मणा
भोग्यस्याभेदाद्भोक्त्रापत्तिस्तस्या इति शङ्कते । नास्ती दोषः स्यात् ।

(अ० २४० १) वैकरज्जुपादानकारां दण्डसर्पादीनां परस्परं भेदस्तद्वदित्यर्थः ।
कल्पितभेदसत्त्वान्न प्रत्यक्षविरोधः । दण्डादौ व्यभिचारान्न तर्कः
भेदाणमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्माभेदं जगतोऽङ्गीकृत्य लोकदृष्टान्तेन विरोधः परिहृतः । तस्य
ब्रह्माभेद एव कुतो न स्यादित्याशङ्क्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वाच्च ब्रह्माति-
रेकेण सत्तेत्याह—

(ब्रह्माणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम् ।
अधि० ६)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वं परिणामवादमालम्ब्याऽऽपाततः ' स्याद्विचित्रं ' इति समाधान-
मुक्तम् । इदानीं विधत्तवाद्भाषित्य परमं समाधानमुच्यत इत्येकफलक-
त्वसंगतिः । संदेहः पूर्ववत् । तस्माद्ब्रह्मणः प्रपञ्चस्यानन्यत्वं पुत्रसत्ता-
राहित्यम् । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञासिद्ध्यर्थं दृष्टान्त उपन्यस्तः ' यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं सुमयं
विज्ञातं स्याद्वाधारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' [छा०
६ । १ । ४] इति । तत्र मृत्पिण्डे ज्ञाते कथं घटाविज्ञानमित्याशङ्क्य
विकारो घटादिर्वांगालम्बनमात्रं यतो नामधेयं विकारः । ननु नामाति-
रेकेण विकारोऽस्तीत्युक्त्या मृत्तिकामात्रमेव विकारस्य पारमाधिकं
स्वरूपमिति तस्मिञ्ज्ञाते वस्तुतो घटादिज्ञातो भवतीत्युक्त्या विकारो
मिथ्या कारणं तु सत्यमित्ययमर्थो दृष्टान्तवाक्ये सिद्धस्तथा वाटान्ति-
केऽपि ब्रह्माभ्यातिरेकेण प्रपञ्चसत्ता नास्तीति तदनन्यत्वम् । सूत्रस्थादि-
शब्देन ' ब्रह्मैवेदं सर्वम् ' [मु० २ । २ । ११] इत्यादि तदनन्यत्वप्र-
तिपादकं गृह्यते ॥ १४ ॥

(दी०) अमेवेऽपि ब्रह्मणो मोक्षमोक्षयोर्भेदः । लोकवत् । समुद्रादमिन्नतर-
ङ्गवृद्धवृद्धयोरिव ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे भेदाभेदसमाधयेण बहिरोधसमाधानं कृतमेकदेशिना
तेनैव विरोधमात्रमाशङ्क्य परिहरति—तदनन्येति । तस्मात्कारणादन-
न्यत्वममिन्नत्वं कार्यस्य । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भण-
शब्दः ' वाचाऽऽरम्भणम् ' इति । आदिशब्देन ' ऐतदात्म्यम् ' इत्या-
द्यः । स च तदाद्यश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥

(अ० १०१) तदनन्यत्वे हेतुन्तरमाह—

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भावपदं कारणसत्त्ववाचकं तदुपलब्धुपलक्षणार्थमेवमुपलब्धिपदं कार्योपलब्धिवाचकं कार्यसत्त्वोपलक्षणार्थम् । तथा चायं प्रयोगः । विकारः कारणादनन्यः कारणसत्त्वोपलम्भानुविधायिसत्त्वोपलम्भकत्वात् । यो यस्मान्निष्पन्नो न स तत्सत्त्वोपलम्भानुविधायिसत्त्वोपलम्भवान् । यथा घटारपट इति । हेतुवुपलम्भपदद्वयत्यागे वद्विसत्त्वानुविधायिषुमे व्यभिचारः स्वातन्त्र्यारणाय तद्ब्रह्मणम्* । सत्त्वपदद्वयत्यागे यथाश्रुतसूत्रे चाऽऽलोक्तसत्त्वोपलम्भानुविधायिज्ञानवति रूपे व्यभिचारः । अतस्तदर्थं तद्ब्रह्मण+मिति । यद्वा भावाद्योपलब्धेरिति सूत्रम् । न केवलं अस्या कार्यकारणयोरनन्यत्वं किं तु प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्चानन्यत्वमित्यर्थः । न हि तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कश्चिदुपलभ्यते किं तु संयोगविशेषावच्छिन्नास्तन्तव एव पटव्यवहारविषयाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्तेऽतोऽनन्यत्वं विकारस्य ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य कार्यस्योत्पत्तेः प्राक्कारणानन्यत्वेन सत्त्वासत्त्वप्रवणानुत्पत्त्यनन्तरमनन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्’ [छा० ३ । १५।१] इत्यादौ प्रपञ्चोपस्थापकेर्द्वन्द्वस्य ब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदनन्यत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा ब्रह्मात्मना पूर्वं प्रपञ्चस्यासत्त्वे तत उत्प-

(श्री०)तथैर्विनाभावामावौन्न मेद् इत्यत आह—कारणस्य भावे च सत्त्व एव नासत्त्वे कार्यस्योपलम्भनमुपलब्धिस्तस्याः । अतोऽविनाभावान्नन्यत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं च कार्यस्यासत्त्वाच्च कारणेनानन्यत्वमित्यत आह—सत्त्वादिति । अवरस्य कार्यस्य सत्त्वाच्च विद्यमानत्वादेव प्रागूर्ध्वं च वर्त-

* तद्ब्रह्ममिति । तेन घृण्मत्यादिप्रकृत्यानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भानुविधायिमानवमग्निमानस्य भूममानयोक्त्यादित्यर्थः । + तद्ब्रह्ममिति । आलोकाभावेऽपि भटादिरूपसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यर्थः ।

(अ० १००) स्वनुपपत्तेः । न हि सिक्तात्मनाऽविद्यमानं तैलं ताम्बो जाये-
तेति ॥ १६ ॥

असद्वचपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादिना प्रागुत्पत्तेरसत्त्वव्यपदेशाच्च
कार्यस्य कारणात्मना पूर्वं सत्त्वमिति चेन्न । नह्यत्यन्तासत्त्वाभिप्राये-
णायमसत्त्वव्यपदेशः किं तु न्वाकृतत्वरूपधर्मापेक्षयाऽव्याकृतत्वं धर्मान्तरं
तेन धर्मान्तरेणायं सत्त्वव्यपदेशः । कुतः । वाक्यशेषात् । 'तत्सदासीत्'
[छा० ३ । १९ । १] इति वाक्यशेषः पूर्वमत्यन्तासतो ब्रह्मे बाध्येत ।

तस्माद्याकृतं सदित्युच्यतेऽव्याकृतं चासदिति सिद्धं कारणानन्यत्वं
कार्यस्य ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

कारणानन्यत्वमुत्पत्तेः प्राक्सत्त्वं चेति शेषः । युक्तिरेवम्—घटो
जायत इति प्रतीत्या घटस्य तावदुत्पत्तिकर्तृत्वं प्रतिभाति । न ह्युत्पत्तेः
प्रागत्यन्तं घटस्यासत्त्वं तत्कर्तृत्वं युक्तम् । तस्मात्कारणात्मना सन्नेव घट
उत्पत्तिकर्ता । किं च मुदात्मना पूर्वं घटस्यासत्त्वे मुदेव घटार्थिना
नोपादीयितासत्त्वाविशेषाद्यत्किंचिदेवापादीयितेत्येवमादियुक्तिरुह्या । पूर्व-
सूत्र उदाहृतसच्छब्दाच्छब्दान्तरं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छा०
६।२ । १] इत्यादी विद्यमानसच्छब्दस्तस्मादपि कारणादनन्यत्वं पूर्वमु-
त्पत्तेः सत्त्वं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

(शे०) मानवत् । अतो न त्वदुक्तम् ॥ १६ ॥

असदिति असत्त्वस्य व्यपदेशोऽसद्वचपदेशः 'असदेव' इत्यादिस्त-
स्मान्न सत्कार्यमिति चेन्न । कुतः । धर्मान्तरेणैवाव्यक्तरूपेणास्तित्वं
तद्वचदिश्यते । कुतः । वाक्यशेषात् । वाक्यस्य शेषो वाक्यशेषः 'तत्स-
दासीत्' इत्यादिस्तस्मात् ॥ १७ ॥

उपक्रमानुसारी वाक्यशेषोऽपि स्थावित्यत आह—युक्तेरिति । घटादि-
कार्याधिभिर्नियतं मुदाद्युपादानं युक्तिस्तस्या असदेवेत्युक्ताच्छब्दान्तरे-
वेत्याद्युक्तं तदिति शब्दान्तरं तस्मात् । चकारः सत एवोपक्रम-
सूचनार्थः ॥ १८ ॥

(अ० २ प्र० १) पुक्तेरित्येतत्पञ्चयति—

पटवच्च ॥ १९ ॥

ननु मृद्वद्यदौ भिन्नौ विलक्षणप्रतीतिविषयत्वाद्घटपटवदित्युक्ते तस्य हेतोर्न्यभिचारमाह—पटवच्चेति । यथा संवेष्टितप्रसारितपटस्य विलक्षणप्रतीतिविषयत्वेऽपि न भेद एवं मृद्वद्यदयोरित्यर्थः ॥ १९ ॥

न विलक्षणकार्यकारित्वमपि हेतुर्न्यभिचारादित्याह—

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणाद्यामादिना निरुद्धः प्राणापानादिर्जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्तयति अनिरुद्धस्वाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यं करोति नैतावता तस्य प्राणस्य भेदोऽस्ति । तस्मात्कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्धम् । तदनन्यत्वात्वेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सिद्धा भवति ॥ २० ॥

(सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिच्छात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमश्वरस्य हिताहितमास्थदोषाभावः । अधि० ७)

इतरस्यपदेशाद्विनाशकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

पूर्वं कार्यस्य कारणादनन्यत्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये समर्थितं तर्हि तेनैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदाज्जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि

(टी० १) अभेदे कथं कार्यकारणभाव इत्यत आह—पटवदिति । यथैकस्य पटस्य संकोचप्रसारणाद्यवस्थास्यभेद एवमत्रापि कार्यकारणभावः । चकारो गोमहिषयोरिव भेदे कार्यकारणभावसमुच्चयार्थः ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणे कार्यकारणयोरनन्यत्ववज्जीवपरयोरपि तत् । अस्त्येकस्य कार्यकारणवत्त्वं तथाऽपि कारणावस्थायां कार्यकृतार्थक्रिया किमिति न स्यादित्यत आह—यथा चेति । प्राणोऽपान इत्यादिः प्राणादिः स यथैक एव तत्तद्द्वारं प्राप्य तां तां प्राणाद्यर्थक्रियां करोति न पुनर्द्वन्द्वरुद्धः । चकारः पटस्यापि वेष्टितस्य न प्राणचरणाद्यर्थक्रियाकारित्वं समुचिनोति ॥ २० ॥

पूर्वाधिकरणे कार्यकारणयोरनन्यत्ववज्जीवपरयोरपि तत्सिद्धम् । इदानीं तेनैव विरोधमाह—इतरेति । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं

(ब० १०१) प्रसज्येरन्नित्वाक्षेपात्संगतिः । जीवामिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवंसमन्वयो विषयः स किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेन्न तर्हि स्वानिर्द्वं जनयेदिति तर्केण विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वपक्षमाह—इतरव्यपदेशादिति । इतरस्य जीवस्य 'तत्त्वमसि' [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशादितरस्य ब्रह्मणो वा 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुपविद्य' [छा० ६ । ३ । २] इत्यादिना शारीरत्वव्यपदेशाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वे जीवस्यैव स्रष्टृत्वं स्यात् । तथा च हिताकरणादिरूपदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणः । नद्रव्यत्वासेनाहितजरामरणादिवहुविधानर्थकरणादिरूपदोषस्य प्रसक्तिरित्यर्थः । आदिपदेन जीवजरादिकं मया सृष्टमिति ज्ञानं स्यात्तत्संहरतृत्वं च स्यादित्यादिदोषो गृह्यते । तस्माज्जीवामिन्नब्रह्मणो नानिष्टप्रपञ्चजनकत्वमभ्रान्तश्चेतनत्वादिति न चेतनोपादानकं जगदित्वाक्षेपस्य प्रार्थः ॥ २१ ॥

समाधत्ते—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यतः शारीरादधिकं सर्वज्ञं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं ब्रह्म जगदुपादानं स्रष्टुं चेति ब्रूमोऽतो न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कुतः । भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' [बृ० २ । ४ । ५] 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' [छा० ६ । ८ । १] इत्यादिना कल्पितस्य भेदस्य व्यपदेशादित्यर्थः । न हि ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्य हितमङ्गितं वा किञ्चिदस्तीति न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कल्पितभेदमादायैव सर्वासौ कार्पोपपत्तेरिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

(श्री०) 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुपाविशत्' इत्याभ्यां ब्रह्मशारीराभ्यां व्यपदेशस्तस्मात् । हितस्याकरणं हिताकरणम् । आदिशब्देन विपरीतकरणादिः । हिताकरणादेर्दोषस्य प्रसक्तिः प्रसङ्गो ब्रह्मणः कारणत्वे । तत्र सूत्रस्य पूर्वावयवो हेतुः ॥ २१ ॥

अधिकमिति तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अधिकं जीवादन्वब्रह्म । कुतः । भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिना कर्मकर्तृत्वादेर्भेदस्य निर्देशस्तस्मात् ॥ २२ ॥

* इत्तेन भ्रान्त्याऽप्यनिर्द्वं न स्वी कुर्यादिति धनः ।

(अ० २००) नन्वेकरूपब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोषं हटान्तेन परिहरति—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथैकपृथिवीजन्यानामङ्गनां वज्रवैद्यैर्नूनीलपद्मरागादिभेदेन वैचित्र्यमेवं ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं युज्यते । नन्वेकब्रह्माश्रितकार्येषु कथं धर्मवैचित्र्यं कथं बाऽर्थक्रियावैचित्र्यमित्याशङ्कानिरासार्थमादिवज्रे-
त्युक्तम् । तत्त्वार्थः—यथैकपृथिव्याश्रितानां बीजानां बहुविधं पत्रपुष्प-
फलगन्धरसादिवैचित्र्यं यथैकस्यान्नस्य केशनखादिविविचित्रार्थक्रियाका-
रित्वं तत्सर्वमुपपद्यत इति । तदनुपपत्तिरुक्तदोषानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

(अद्वितीयादपि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभावना ।
अधि० ८)

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

असहायाब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म बोधा-
दानं कर्तुं वाऽसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संशये
पूर्वभौषाधिकजीवभेदाद्धिताकरणादिदोषो नास्तीत्युक्तं संप्रत्युपाधि-
तोऽपि विमर्क्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं नास्ति ब्रह्मनानात्वाभावादिति प्रत्यु-
दाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—उपसंहारेति । लोके कुलालस्य कर्तृदण्ड-
चक्राद्युपसंहारदर्शनान्मूढो बोधादानस्य स्वभिन्नकुलालादिसहायवृक्ष-
मात्तदुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा संभवतीति
चेदिति शङ्कार्थः । समाधत्ते—क्षीरवद्धीति । द्विषाव्यो हेत्वर्थः । यथा
लोके क्षीरं बाह्यसाधनान्वयेक्ष्य दध्याकारेण परिणमते तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः ।

(दी०) एकस्मिन्नपि भेदोऽनुपपन्न इत्यत आह—अश्मादीति । यथैकस्या
भूमेर्निर्यका अश्मानो महार्हा मणयश्चाऽऽविशब्देन बीज्यादयश्च परस्परं
भिद्यमाना न तस्या भिद्यन्ते तद्वज्जीवा मित्राभ्यापि न ब्रह्मणो भिद्य-
न्तेऽतस्तस्य हिताकरणादेर्दोषस्यानुपपत्तिरप्रसङ्गः । चकारो भेदाभेदा-
भावे कार्यसत्त्वं उक्तश्रुत्याविसृज्जावसृचनार्थः ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरण औपाधिकनानात्वेन समाधानं कृतम् । ईश्वरे तु तदपि
नास्तीति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—उपसंहारेति । उपादानकार-
णस्य मृदादेरन्यस्य निमित्तस्य दण्डादेरसमवाचिनश्च संयोगादेरुपसंहार-

(ब० ५०) न चौष्ण्यसापेक्षत्वं क्षीरस्यास्तीति वाच्यम् । औष्ण्यस्य दधि-
भावे त्वरामात्रनिमित्तत्वादिति । क्षुतिरप्यसहायस्य ब्रह्मणः कार्यका-
रित्वं दर्शयति—

न तस्य कार्यं कर्णं च विद्यते ।

न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते ॥

एराऽस्य शक्तिर्विविधा च श्रूयते

स्वामाचिकी ज्ञानबलक्रिया च' ॥ [श्वे० ६ । ८]

इति ॥ २४ ॥

अनु चेतनत्वे सत्पसहावत्वं हेतुरतो न क्षीरे व्यभिचार इत्याशङ्क्य
चेतनवृष्टान्ते तस्य व्यभिचारमाह—

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्दो मन्त्रार्थवादेतिहासादिस्तस्मिन्पया
वेधाः पितर ऋषय इत्येवमादृषश्चेतनाः स्वतःसिद्धसामर्थ्याः साध-
नान्तरं बाह्यमनपेक्ष्य संकल्पमात्रेणैव नानाविधकार्यकर्तार उपलभ्यन्ते
तद्ब्रह्मापीत्यर्थः । अयं भावः—कुलालस्तावद्बाह्यमाम्तरं च संकल्पा-
दिकमपेक्ष्य कार्यकर्ता भवति देवादयस्तन्त्रान्तरसंकल्पमात्रमपेक्ष्य कार्येषु
समर्थाः । तथा च पथैकस्य कार्यजनने सामर्थ्यं तथैवान्यस्येति निय-
मामावाप्तं दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानमिति ॥ २५ ॥

अनु निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्तमन्त्रयः सावयवस्यैव नाना-
कारेण परिणाम इति न्यायेन विरुध्यते न वेति क्षीरादिकदृष्टान्तकथ-
नेन ब्रह्मणः परिणामित्वब्रमोत्पत्त्या संदेहे कार्यकारणभावसंगत्या पूर्व-
पक्षयति—

(क्षी०) जमुपसंहारः संनिपातस्तस्य दर्शनाद्ब्रह्मणोऽन्यस्याविद्यमानस्याज्ञो-
पादानं ब्रह्मेति चेत्तन्न । हि वस्मात्क्षीरवत् । यथा क्षीरं बाह्यसाधनाद्यन-
पेक्षं परिणमते तद्ब्रह्मापि ॥ २४ ॥

अस्त्वचेतनस्यैवं न तु चेतनस्येत्यत आह—देवादीति । आदिशब्देन
ऋष्यादयः । यथा चेतना अपि देवादयो लोके बाह्यसाधनानपेक्षास्त-
द्ब्रह्मापि ॥ २५ ॥

(अ० १०१) (ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम् । अधि० ९)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

पूर्वाधिकरणस्य भ्रमोत्पादकत्वेन कारणत्वमेतस्य कार्यत्वमिति बोध्यम् । ननु ब्रह्म निरवयवं वा परिणमते सावयवं वा । आद्ये कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारेण परिणामप्रसक्तिः । ततश्च कार्यातिरिक्तं ब्रह्म न स्याद्दुर्ज्ञानत्वश्रुतिविरोधश्च । कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । द्वितीये कृत्स्नप्रसक्तिर्नास्त्येकांशपरिणामेऽप्यपरांशस्थितिसंभवात् । तथाऽपि 'निष्कलम्' [ग्वे० ६ । १९] इत्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपः । उभयस्मिन्पक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इति ब्रह्मणः परिणामित्वभ्रममूलकः पूर्वपक्षः ॥ २६ ॥

सिद्धान्तवति—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुल्यक्षेपनिरासं कृते । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः । श्रुतेः । यथा जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः श्रूयत एवं कार्यव्यतिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वं श्रूयते 'एतावानस्य महिमा' [छा० ३ । १२ । ७] इत्यादौ । तथा च श्रुत्येष विवर्तवादः स्फुटीकृतः । न हि परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्त्वं संभवति । तस्मात्कार्यातिरेकेण ब्रह्मणोऽवस्थानश्रुतेर्नास्त्वदोष इत्यर्थः । ननु श्रुतिर्वा कथं कार्यातिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वं बोधयेदुक्तयुक्तिव्याधितत्वादित्यत आह—शब्दमूलत्वादिति । ब्रह्मणः शब्दे-

(टी० १) पूर्वाधिकरणोक्तं परिणामित्वमाक्षिपति—कृत्स्नेति । ब्रह्म चेतनं चेत्यपरिणमते सर्वात्मनैकदेशेन वा । आद्ये कृत्स्नस्य ब्रह्मणः परिणामप्रसक्तिरुक्ततोऽनित्यत्वम् । द्वितीये निरवयवस्याभिधानकः शब्दे निरवयवत्वशब्दस्य कोपो विरोधो निरवयवत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रुतेरिति । तुल्यः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । न कृत्स्नप्रसक्तिदोषः । कुतः । 'हन्ताहमिमाः' इत्यादिना कार्याब्रह्मणो व्यतिरेकश्रुतेः । न निरवयवत्वशब्दकोपः । 'वतो वा इमानि' 'निष्कियम्' इत्यादिना कारणत्वस्य निरवयवत्वस्य च शब्दितत्वाच्छब्दमूलत्वाच्च ब्रह्मवादस्य ।

[म० २३०-२५० ॥ ब्रह्माभूतपरिणीदीपिकाम्पां समेतानि । १६३
२८-२९]

(म० ५००) कृत्प्रमाणकत्वाद्यशब्दं कार्योपादानत्वं तदतिरेकेण सत्त्वं चावि-
रुद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वप्नप्रपञ्चवन्मायिकत्वात्तदुपादानत्वेऽपि
ब्रह्मणो न कृत्प्रमाणकत्वादिदोषः स्वप्नसत्तत्त्वादिप्राह—

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

आत्मनि स्वप्नदृश्येषु ब्रह्मणीव हि यस्मान्नेतोरेकस्मिन्नात्मनि स्वप्न-
दृशि निरवयवे विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते, 'न तत्र रथा न रथयोगा
न पश्यान्तो भवन्त्यथ रथाजययोगान्मथः सृजते' [बृ० ४।३।१०]
इत्यादौ । स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तदुपलब्धिरित्याशङ्क्योक्तं कुता-
वयेत्यादि । सूत्रे च ब्रह्मत्वेन मायाविहतान् समुच्चिनोति । यथा लोके
शास्त्रविस्वरूपाऽनुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यम्बादिमृदयो दृश्यन्ते तथा
ब्रह्मण्यपि विविधसृष्टिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

'यत्रोभयोः समो दोषः' इति न्यायेन कृत्प्रमाणकत्वादीनामनुद्धा-
त्यत्वं दर्शयति—

स्वप्नदोषाश्च ॥ २९ ॥

सोऽप्यदोषोऽपि निरवयवं प्रधानं जगत्परिणादीत्यङ्गी चक्रुः । तथा
च कृत्प्रमाणकत्वादिदोषाः सर्वे समानाः । अणुवादिनोऽपि यस्मान्नु-
द्वयसंयोगेन दण्डकादिनृष्टिमङ्गी चक्रुः । संयोगः किं * व्याप्यवृत्तिरग्रा-
+ प्यवृत्तिर्वा, आद्यो × वृष्टविरोधः ० कार्यप्रथिमानुपपत्तिश्च । द्वितीये

(दी० ।) शब्दो मूलं प्रमाणं यस्य सोऽयं शब्दमूलस्तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मात् ॥ २७ ॥

ननु शब्दोऽपि कथं विरुद्धं ब्रूत इत्यत आह—आग्रहीतीति । आत्मनि
स्वप्नदृशिनि एवं स्वरूपाऽनुपमर्देन हि यस्माद्विचित्राः सृष्टयः 'न तत्र
रथाः' इत्यादिभिरप्या स्वानुभवेन च दृष्टाः । आद्यश्रकारो मायौग्यादि-
निर्दर्शनसमुच्चयार्थः । द्वितीयोऽनुपपत्तेरलंकारत्वार्थः ॥ २८ ॥

स्वपक्षेति । स्वस्य प्रतिवादिनः पक्षः स्वपक्षस्तस्य दोषः कृत्प्रमा-

* एवमंशं वृत्तिव्यापयः । + एवमंशं वृत्तिवृत्तिः । × दृष्ट विरोध इति ।
संशङ्क्ये संयोगसंज्ञाशब्दोक्तिर्न दृष्टं तद्विरोध इति भावः ० कार्यप्रथिमानुपपत्तिरिति ।
संयोगस्य व्याप्यवृत्तिर एवमंशवृत्तिरस्यान्तर्भावकारकत्वं दृष्टत्वाद्योगात्तर्हि कार्य-
प्रमाणं स्यादिति भावः ।

१ य. 'प्रतिदि' । २ य. 'वाप्यवृत्ति' । ३ य. 'अवयवे' ।

(ब० ५०१) सावयवत्वं विनाऽऽध्याप्यवृत्तिसंयोगानुपपत्तिर्निरवयवत्वव्या-
कोप इत्यादयो दोषाः समाना ब्रह्मवादे ते दोषा न सन्ति च । तस्मादत्य-
न्तमुपपन्नः परमात्मकारणतावादः ॥ २९ ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विविन्नकार्यशक्तिमत्त्वमुक्तं तत्समर्थयति—
(ईश्वरस्याक्षरीस्त्वेऽपि मायावित्त्वम् । अधि० १०)

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं हुंवनसमन्वयोऽक्षरीरस्य न मायेति
न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वविषयकशङ्कानिरासेन
तत्समर्थनात्मकत्वाद्विषयविषयिभावसंगत्या विरुध्यत इति पूर्वपक्षे
राजान्तः । सर्वोपेता सर्वशक्तियुक्ता परा देवता । कुतः । तद्दर्शनात् ।
तस्याः सर्वशक्तियोगस्य श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । 'सर्वकर्मा सर्वकाम-
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासः' [छा० ३।१।४।२] इत्यादिश्रुतिः
र्द्रदृष्ट्या ॥ ३० ॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चक्षुरादिकरणवतामेव विविन्नकार्य-
कर्तृत्वमवगम्यते । 'अचक्षुष्कमधोन्नम्' [वृ० ३।८।८] इत्यादिना
ब्रह्मणो विकरणत्वावगमात् कर्तृत्वमिति चेद्यद्यन्तरे वक्तव्यं तत्पूर्वमेष
विलक्षणत्वात् 'देवादिवदपि लोके' [ब० सू० २।१।२५] इत्या-
द्यावुक्तम् । श्रुत्येकसमधिगम्यत्वान्न तर्केण विरोधाशङ्का यथैकस्य तथा
वाऽन्यस्येति निषमामावादित्वादिकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(दी०१) किममृतिस्तस्मात् । चकारो ब्रह्मवादिनस्तदभावसमुच्चयार्थः ॥ २९ ॥

पूर्वाधिकरणे स्वप्नबुद्धान्ते मायावित्वादीश्वरस्य कारणत्वमुक्तम् ।
इदानीं इक्षरीरस्य न मायेत्याक्षिप्य समाधत्ते—सर्वेति । अक्षरीराऽपि
देवता मायाया आश्रयः । कुतः । सर्वोपेता च । सा यतः सर्वाभिः
शक्तिभिरेपेता सर्वोपेताऽपि अक्षरीरैव । तदपि कुत इत्यत आह—तद्दर्श-
नात् । तस्य सर्वोपेतत्वस्य सर्वकर्मत्वादिना दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणेति । करणरहितत्वं विकरणत्वं तस्मात् । परस्या देवताया
हस्तादिशून्यत्वेन न सर्वकर्मत्वादिकमिति चेदेवं यदि चोदयसि तच्चोयं
शब्दसूत्रत्वादित्यत्रोक्तं निराकृतम् ॥ ३१ ॥

[अ० १७० १७० ११-१२] ब्रह्मासृतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि । १६५

(न० ५०) ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं हेतुवन्तरेणाऽऽक्षिपति—
(नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽक्षेपजगदुत्पादकत्वम् ।
अधि० ११)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अवाप्तसकलकामाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो ब्रह्म विना फलेन
न सृजति अभ्रान्तचेतनत्वात्संमतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संवेहे
पूर्वाक्तकर्तृत्वाक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षः । ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न संभवति
नित्यतृप्तत्वेन प्रयोजनाभिसंधिविरहितत्वात्पक्षवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वा-
वगमादिति ॥ ३२ ॥

अत्र राद्धान्तः—

लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

दुरुक्तशङ्कानिरासकः । यथा लोके राजतदमात्पादीनां फलं विनैव
केवलं लीलाक्याः प्रवृत्तयो द्रुष्यन्ते यथा बोध्यासादयः स्वभावादेवो-
त्पद्यन्त एव ब्रह्मणोऽपि विचित्रकार्यरचना लीलकैवल्यं केवललीला-
मात्रं न फलसापेक्षम् । कथंचिद्वाजादीनां लीलायां फलसंभवेऽपि
नित्यतृप्तस्य ब्रह्मणो लीलामात्रमेतदित्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

विधान्तरेण ब्रह्मणः कारणत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—

(जीवानां कर्मानुरोधेन तुल्यदुःखनिमित्तमात्रस्येश्वरस्य
वैषम्यनैर्घृण्यदोषामावः । अधि० १२)

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषमसृष्टिकर्ता स सावद्य

(दी०) पूर्वाधिकरणे प्रामाणिकत्वेनाशरीरस्यापि भाषावित्त्वं जगत्कारण-
त्वाय कथितम् । इदानीं जगत्कारणत्वमीश्वरस्यानुपपन्नं प्रयोजनाभा-
वादित्याक्षिपति—नेति । न चेतनः स्रष्टा । कुतः । चेतनसमीक्षायाः
प्रयोजनवत्त्वात् । आप्तकामत्वाच्चेष्टस्य न प्रयोजनं किंचित्सृष्टौ ॥ ३२ ॥

लोकवदिति । तुल्यदुःखं पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । लोकवत् । यथा लोके
राजादीनामाप्तकामानां विना प्रयोजनं लीलायाः केवलाया भावः
केवल्यं लीलैव केवल्यं तत्प्रवर्तनं तद्वत् ॥ ३३ ॥

पूर्वाधिकरणे लीलाया जगत्कारणत्वमुक्तम् । इदानीं कुर्वतो वैषम्यादि

(न० १०) इति न्यायेन विरुध्यते न वेति विषये पूर्वं मायामय्या लीलया ब्रह्मणो यत्प्रवृत्तमुक्तं तस्यात्राऽऽशेषोपात्तगतिरिति पूर्वपक्षः—ब्रह्म किं प्राणिकर्मसापेक्षं जगत्कर्तुं निरपेक्षं वा । नाऽऽद्यः । अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसङ्गवेपाताम् । काश्चित्तिर्मगादीनत्यन्तदुःखिनः सृजतिः काश्चित्मनुष्यादीन्सुखदुःखसाधारणान्काश्चिद्देवानत्यन्तसुखिन इति वैषम्यं सर्वसंहर्तृत्वाच्च नैर्घृण्यम् । ततश्च सावद्यत्वं प्रसङ्गवेति शङ्का निराहति—वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । प्राणि-कर्मसापेक्षत्वात् । कर्मानपेक्षत्वे हि वैषम्यादिः स्वात्त सापेक्षत्व इत्यर्थः । न च सापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वम् । भूत्वादिसेवानुसारेण फलवातुराशोऽराज-त्वादर्शनात् । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्ब्रह्मण्यः । यथा तद्यद्बीजे सत्यपि पर्जन्यं विनाऽङ्कुरानुपपत्तिस्तद्भूतिरिति कर्मणैवोत्पत्तौ किमर्थमीश्वरस्य स्वीकार इति शोधः श्रुत्या पराकृतमिति भाष्ये द्रष्टव्यम् । मन्वीश्वरस्य कर्मसापे-क्षत्वं कुत इत्यत्राऽऽह—तथा हि दर्शयति । श्रुतिः स्मृतिश्चेत्यर्थः । ‘एष श्रेष्ठः साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेन्य उन्निनीपत एष उ एवा-साधु कर्म कारयति तं यमथो निर्नीपते’ [की० वा० ३ । ८] इति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ [बृह० ३ । २ । १३] इत्याद्या श्रुतिः । यमुन्निनीपत ऊर्ध्वं नेतुमिच्छतीश्वरस्तं साधु कर्म कारयति पूर्वजन्मकृतसुकृतवशादिति योजना । पुण्यः सुखी पापो दुःखी । स्मृतिस्तु—‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।’ (भ० गी० ४ । ११) इत्याद्या द्रष्टव्या ॥ ३४ ॥

१. न कर्म विभागाज्ञेनानादित्वात् ॥ ३५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादिना सृष्टेः प्राग-

(श्री०) स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—वैषम्येति विषमस्य भावो वैषम्यं केषां चि-त्सुखं केषांचिद्दुःखं केषांचिदुमे अपि । निर्घृण्यस्य भावो नैर्घृण्यं जगतः संहर्तृत्वादि वैषम्यं च नैर्घृण्यं च वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य । कुतः । धर्म-सापेक्षः सुखमधर्मसापेक्षो दुःखमुभयसापेक्ष उभवादि च करोति यतः । सापेक्षस्य भावः सापेक्षत्वम् । हि यस्मादवस्था भवति तथा दर्शयति श्रुतिः—‘एष श्रेष्ठः’ इत्यादिना । स्मृतिरपि ‘ये यथा’ इत्यादिना ॥ ३४ ॥
न कर्मति प्रथमतो जगद्भूतसौ नेश्वरस्य कर्मसापेक्षता । कुतः । यत

(म०५०) विभागावधारणान्न तदानीं कर्मास्ति ततः कमपेक्षया विपमा
सृष्टिरित्यसंगतमिति चेन्न । अनादित्वात् । संसारस्य बीजाङ्कुरवद्भेद-
हेतुमद्भावोपपत्तेरित्यर्थः । पूर्वसृष्टौ संपादितधर्माधर्मप्रपञ्चस्याऽऽत्यन्तिक-
नाशाभावात्तदपेक्षयोत्तरसृष्टौ न किञ्चिदाधकमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु संसारस्यानादित्वं कुत इत्यत आह—

उपपद्यते चाप्पुपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

संसारस्यानादित्वमुपपद्यते च । अन्यथाऽकस्मादेव सृष्ट्यङ्गीकारे
मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसङ्गात्पूर्वसृष्टिसाहचर्यानुपपत्तेश्च । स्मृत्यु-
त्पत्तौ संसारस्यानादित्वमुपलभ्यते च । ‘अनेन जीवेनाऽऽमनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि’ [छा० ६ । ३ । २] इति प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सृष्ट्यादौ शारीरमभिलपन्प्राणधारणादिसंसारस्यानादित्वं
दर्शयति । ‘धाता यथा पूर्वमकल्पयत्’ इत्यादिभ्युत्तिरपि पूर्वकल्पस-
म्भवात् दर्शयति । स्मृतिरपि संसारस्यानादित्वमाह—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा [म० गी० १५ । ३] ॥ इति ।

स्मृत्यर्थस्तु—अस्य संसारवृक्षस्य कल्पितस्य रूपं पारमार्थिकं
स्वरूपं ब्रह्म तथा घटादिवदिह संसारस्य प्राकृतैर्गवह्वारमूसौ नोपल-
भ्यते । न चान्तोऽदधिरस्य विना ब्रह्मविद्यामुपलभ्यते नाप्यादिः ।
अनिर्वचनीयत्वादेव नापि संप्रतिष्ठा मध्यमिति ॥ ३६ ॥

(निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः । अचि० १३)

(टी०) उत्पत्तेः प्राग् कर्म लुक्तं दुष्कृतं च । तदेव कृतः ‘सदेव’
इत्यादिनात्पत्तेः प्राग्विभागादिति चेदेवं यदि तन्न । प्राथम्यानुपपत्तेः ।
अनादित्वासंसारस्य । न विद्यत आदिर्न स्य सोऽयमनादिस्तस्य
भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ ३५ ॥

तदेव कथमित्यत आह—उपपद्यत इति । संसारस्यानादित्वमुप-
पद्यते । अन्यथा कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । उपलभ्यतेऽपि स्पर्श-
चन्द्रमसावित्यादौ, स्मृतौ च नान्तो न चाऽऽदिरित्यादौ । आद्यश्चकारो
पिपपयप्रमाणमावार्थः । द्वितीयश्चकारः पक्षिद्विविरोधार्थः ॥ ३६ ॥

(अ० १००) इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानपादमारब्धुकामः स्वपक्षे निर्दुष्टतामु-
पसंहरति—

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं तद्वस्तु ।
विषमसृष्टिप्रयोजककर्मणः सत्त्वात्तद्वदुपादानत्वप्रयोजकसगुणत्वस्यामा-
वाज्ञोपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणसंमत्याऽऽस्थाऽऽरम्भः । निर्गुणाब्रह्मणो
जगत्सर्गं यदन्तस्मन्वयो यस्मिं गुणं तन्नोपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन
विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति ।
सर्वे जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वाद्यः कारणधर्मा ये विद्यन्ते तेषां पूर्वोक्तप्र-
कारेण ब्रह्मण्युपपत्तेर्बह्वैव जगत्कारणमित्युपनिषद् शास्त्रं निर्दोषमि-
त्यर्थः । अयं भावः । यस्मिं गुणं तन्नोपादानमिति स्यात्तौ किं परिणामि-
त्वाभावो व्यापक उत विवर्तोपादानत्वाभावः । नाऽऽद्यः । इदत्वाद् । न
द्वितीयः । आरोपितानित्यत्वोपादाने ज्ञानजात्यादौ व्यभिचारात् ।
तस्मान्न निर्गुणत्वे ब्रह्मणो विवर्तजगदुपादानत्वमविरुद्धमिति तस्मान्न
कथमपि समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरण-
शिक्षितश्रीरामकिंकरधर्मकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीया-
यस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

इयता प्रबन्धेन मुमुक्षुणां सम्पत्ज्ञानोत्पत्तये वाक्यानां समन्वयः
प्रतिपादितस्तस्मिन्समन्वये परपरिकल्पितदूषणनिरासेन स्वपक्षः स्या-

(शे० १) पूर्वाधिकरणे विषमसृष्टत्वस्यानेकान्ततोक्ता तेनैव निर्गुणस्यानुपा-
दानत्वमिति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—सर्वेति । सर्वे धर्माः
सर्वधर्मास्तत्राद्युपपत्तिस्तस्याः । निर्गुणस्यापि जगत्कारणत्वं अभावि-
तानत्वेन सत्त्वादेरिव सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिव्यस्य
श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

(अ० २००) पितः । इदानीं मुमुक्षुणामद्वैतशास्त्रे निर्दिष्टकिस्रपवृत्तिसिद्धये परमतदुपपन्नप्रधानः पाद आरभ्यते—

(सांख्यानमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वसंश्लेषः । अधि० १)

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

सांख्यमतस्य शिष्टपरिगृहीतत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तदादौ निराक्रियते ।
 पूर्वम् 'ईक्षतेनाज्ञेयम्' [अ० सू० १ । १ । ५] इत्यादिना प्रधानव-
 रत्वेन वेदान्तानां व्याख्यानं निरस्तमिह तु प्रधानसाधकवेदनिरपेक्षपु-
 स्तीनामाभासत्वमुच्यते इति न यौनरुक्त्यम् । अत्र सांख्यादिमतनिरा-
 सेन समन्वयस्य तन्मतविरुद्धनिरासद्वारा वृद्धीकरणादस्य पादस्य
 श्रुत्यध्यायसंगती बोध्यते । समन्वये विरोधनिरासेन स्वपक्षस्थापनपरप्र-
 थमपादेनास्य पादस्योपजीव्योपजीवकभावसंगतिः । स्वपक्षस्थापनं
 विना परमतनिरासायोगात्स्वसिद्धान्तज्ञानहेतुत्वाद्वा पूर्वपादस्योपजी-
 व्यत्वं बोध्यम् । परमतनिरासपरत्वादेव सर्वधामधिकरणानां पादसंगतिः ।
 सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यनेन ब्रह्मणि कारणधर्माणामुपपत्तिरित्युक्ते तेषां
 प्रधान एवोपपत्तिः किं न स्यादिति आक्षेपस्यात्र निरासादनयोपिकर-
 णचोरोक्षेपलक्षणावान्तरसंगतिः । फलं तु पादसमासिपर्यन्तं परमतपु-
 क्तिविरोधाविरोधाभ्यां समन्वयपासिद्धितस्तिस्ती इति विवेकः । तत्र
 प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तो विषयः । संदि-
 ह्यमानस्यैवाधिकरणविषयत्वात्स च सिद्धान्तः संदिह्यते किं
 प्रमाणमूलो भ्रममूलो वेति । तत्र प्रमाणमूल एवेति पुक्तम् ।
 तथा हि बाह्याध्यात्मिकं जगत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्योपादानकं
 मवितुमर्हति तदन्वितत्वात् । यद्यदन्वितं तत्तदुपादानकं यथा भुव-
 न्वितं यथादिकं सुदुपादानकमिति । तथा च यदेव सुखदुःखमोहा-
 त्मकं किञ्चित्सिद्धं तदेव सत्स्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमिति प्रामाणिकः
 सांख्यसिद्धान्त इति प्राप्ते ह्यमः । उक्तानुमानसिद्धं प्रधानं न जगदुपा-

(श्री०) पूर्वस्मिन्पादे वेदान्तानुशाहकाः सांख्यादितर्का निरस्ताः । इदानीं
 तेषामेव वेदान्तनिरपेक्षा ये तैः समन्वयस्य विरोधमाशङ्क्य तेषां दुष्टत्व-
 प्रदर्शनेनाविरोधमाह द्वितीयेन पादेन । अत्रापि सांख्यस्मृतिवचनप्रधान-
 न्यमङ्गीकृत्य तन्निरस्यति—रचनेति । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं तन्न

(म० १०) दानम् । कुतः । रचनानुपपत्तेः । चेतनापेरितात्प्रत्यक्षज्ञानशून्या-
त्यधानादनेकविविधविचित्रजगद्रचनानुपपत्तेरित्यर्थः । लोके विचित्रमा-
सादादिरचनायां बुद्धिकुशलशिल्प्यादिकार्यत्वदर्शनादिति भावः । सूत्रे
चक्षब्देन हेतोः स्वरूपासिद्धिं समुच्चिनोति । सुखादीनामान्तरत्वप्रतीते-
स्तद्वन्वितत्वं जगतोऽसिद्धं तस्मादप्राणिकः सांख्यसिद्धान्त इति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

साम्बावस्थापन्ना गुणा हि प्रधानम् । साम्बावस्थायां च न किञ्चि-
त्कार्यं जायते किं तु साम्बावस्थापच्यवेन गुणानामङ्गाङ्गिभावे जाते
कार्यस्योदय इति, प्रक्रिया सा न युक्ता लोकेऽचेतनरथादिप्रवृत्तेश्चेत-
नाधीनत्वदर्शनात् । प्रधानस्य साम्बावस्थापच्युतिकूपप्रवृत्तेश्चेतनप्रेरणं
विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्त्रापि ॥ ३ ॥

नन्यचेतनस्य स्वयं प्रवृत्तिरपि दृश्यते । यथा क्षीरं वत्सविवृद्धये
स्वयमेव प्रवर्तते यथा वा जलं स्वयमेव स्यन्दते तथा पयोम्बुवत्प्रधानं
स्वयमेव प्रवर्तते इति चेन्न । यतस्तत्रापि परमात्मा प्रेरकः भूयते 'योऽम्बु
तिष्ठन्' [बृ० ३ । ७ । ४] इत्यादिना । तथा च पक्षत्वाच्च व्यभि-
चारः पयोम्बुनोरिति भावः ॥ ३ ॥

(दी०) अगत्कारणम् । कुतः । तस्याचेतनत्वेन जगतो गिरिनदीसमुद्रादे रच-
नायाः संनिवेशकरणस्यानुपपत्तेः । चकारोऽन्वयाद्यनुपपत्तिं समुच्चि-
नोति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेरिति । आस्तां तावदियं रचना । तत्सिद्ध्यर्थं या प्रवृत्तिः
साम्बावस्थातः प्रच्युतिस्तस्या अप्यचेतनस्य प्रधानस्य चेतनानधिष्ठित-
स्यानुपपत्तेः ॥ २ ॥

एव इति । पयो यथाऽचेतनं वत्सविवृद्ध्या अम्बु वा तावद्वृत्ति-
देशगमनाय प्रवर्तते तद्वत्प्रधानमपि प्रवर्तिष्यत इति चेत्त्रापि पयसि
वत्सव्याम्बुनि सेतुमेदकस्थेऽथवा समाश्रयणं यतः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(अ० २४०१) (सिंहाणां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्वाह्यमपेक्षमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानमनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचित् परिणमत इति एतदुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामावत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ।) अपि च न स्वतन्त्रं प्रधानं जगदुपादानम् । कुतः । व्यतिरेकानवस्थितेः । स्वतन्त्रस्य तस्य कारणत्वे सर्वदा कार्यप्रसक्तौ कदाचिदपि कार्यव्यतिरेकस्यावस्थित्यभावात्प्रसक्त्यादित्यर्थः । तदपि कुतः । अनपेक्षत्वात् । स्वतन्त्रस्य प्रधानस्य येनमादित्तत्त्वकार्यन्तरानपेक्षाभावात्प्रसक्त्यावस्थित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

ननु तृणादिकादिकं निमित्तान्तरमिरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमते तद्वत्प्रधानमपीति चेन्न । कुतः । अन्यत्राभावात् । धेन्वादेरन्यत्र बलीवर्दादी तृणादेः क्षीरीभावस्याभावादित्यर्थः । तथा च धेन्वादिनापेक्षमेव तृणादिकं क्षीरी भवति । निरपेक्षत्वे बलीवर्दादिवि क्षीरीभावप्रसक्त इति भावः ॥ ५ ॥

(क्षी०) अस्तु प्रधानेऽपि सत्त्वाज्ञः प्रवर्तक इत्यत आह—व्यतीति । सत्त्वप्रधानव्यतिरेकेजानवस्थितेरनवस्थानादुवाहस्यानपेक्षत्वात्सातत्त्वेन महदादीनामुत्पादः स्यादिति शेषः । चकारोऽसिद्धान्तमाह ॥ ४ ॥

तृणादेः क्षीरस्याऽऽकारेण परिणामवच्च सातत्त्वमित्यत आह—अन्येति । नार्थं तृणपल्लवादिबुद्धान्तोऽप्यचेतनं प्रधानं जगत्कारणं साधयति । यतोऽचेतनस्य तृणपल्लवादेः स्वतन्त्रस्य न क्षीरादिविपरिणामोऽपि । कुतः । अन्यत्र बलीवर्दादिमाक्षिते परित्यक्ते वा क्षीरपरिणामस्याभावात् । चकारः प्रधानस्य स्वरूपासत्त्वसमुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

(अ० १०१) प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्वापेक्षानावप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । प्रधानमचेतनं चेतनस्य पुरुषार्थं साधयितुमेव प्रवर्तत इति स्वाभ्युपगमविरोधादिति भावः । यद्वाऽर्थाभावात्प्रयोजनाभावादित्यर्थः । तथा हि न तावत्प्रधानप्रवृत्तिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्था भोग्यानामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्गाज्ज्ञाप्यपवर्गार्था भोगाभावप्रसङ्गात्प्रधानस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थितिलक्षणस्य मोक्षस्य प्रधानाप्रवृत्त्यैव सिद्धेः । तस्मात्प्रयोजनाभावाच्च प्रधानस्य जगद्धेतुत्वम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्रयवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

ननु पुरुष एव प्रधानस्य प्रवर्तकः । ननु स्वयमप्रवर्तमानः कथं परं प्रवर्तयेदिति चेत्पुरुषाश्रयवदिति द्रुमः । लोके यथा पङ्कः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्यर्थं प्रवृत्तिशक्तिमन्तं प्रवर्तयति यथा वाऽयस्कान्तोऽस्मात्संनिधिमाम्नेनायः प्रवर्तयति एवं पुरुषः प्रवर्तक इति चेन्न । यतस्तथाऽपि दोषाणामनिर्मोक्षः । तथा हि प्रधानस्य पुरुषभर्यत्वे प्रधानं स्वतन्त्रमिति स्वाभ्युपगमविरोधः । पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे कूटस्थत्वहानिः । स्वस्य व्यापारं विना प्रवर्तकत्वायोगात्पङ्कोरपि वाग्व्यापारस्य सत्त्वाद्यस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधिरेव व्यापारः । प्रधानपुरुषसंनिधेर्नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः । नित्यस्यापि व्यापारत्वे प्रधानप्रवृत्त्यभिच्छेदप्रसङ्ग इत्याद्ययो दोषा द्रष्टव्याः । ब्रह्मणस्त्वाविद्यकं प्रवर्तकत्वमिति न कौटस्थ्यहानिः ॥ ७ ॥

(श्री०१) अमीति । पूर्वं प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति स्थितम् । इदानीं तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमेऽपि अर्थस्य प्रयोजनस्य निमित्तान्तराभाववैद्दुर्मणत्वेन चाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषेति । पुरुषावन्धपङ्कं तज्जान्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति पङ्कमुप्रवर्तकोऽयस्कान्तो वा स्वयमप्रवृत्तस्तद्बद्धप्रवृत्तोऽपि पुरुषः प्रवर्तयिष्यतीति चेत्तत्रापि तस्मिन्नापि वृष्टान्ते सिद्धान्तविरोधादयो नित्यसंनिध्यादयश्च दोषाः प्रसज्येरन् ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

(प्र०व०) अपि च गुणत्रयसाम्यावस्था प्रकृतिः । साम्यावस्थाप्रच्युत्या गुणानामङ्गाङ्गिभावे महदाद्युत्त्तिरिति वदता सांख्येनेदं वक्तव्यं प्रकृतिः किं कूटस्थोत विकारिणी । आद्ये परस्परान्येक्षाणां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्याङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसङ्गः । प्रच्युत्यङ्गीकारे स्वरूपहान्यापत्तेः । द्वितीये किं स्वतः प्रच्युतिरुत्तान्वतः । नाऽऽद्यः सदा कार्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरुषस्योदासीनत्वाभ्युपगमहानेश्च । अतः प्रच्युत्यभावेसाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

सम्बन्धपक्षस्थभाषाः कूटस्थाश्च गुणा नानुमीयन्तेऽस्माभिः किं
त्वमन्या प्रकारान्तरेणैव यथा कार्यात्यन्तिसंभवस्तथाऽनुमीयन्ते* । कार्या-
नुमेयत्वात्प्रधानस्येत्यङ्गाङ्गिभावसंभवात्कार्योपादः संभवतीति चेन्न ।
ज्ञात्विगोमाद्गुणानां ज्ञानशक्तिरहितत्वादित्यर्थः । अयं भावः । अचे-
तनानां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्वाद्यिगोयत्वेऽपि प्रच्युतोन्मिषत्त्वासं-
भवात्किञ्चिन्मिषत्तं भक्त्यर्थं तथा चान्यस्य निमिषत्त्वासंभवेन स्वतो
वैषम्ये सर्वदा वैषम्यं स्यात् । स्वतोऽप्येवैषम्ये सदा साम्यप्रसङ्ग इत्यङ्गा-
ङ्गित्वानुपपत्तितदवस्थेति कार्यानुपादोऽपि तदवस्थ इति ॥ ९ ॥

(दी०) अङ्गिगुणः प्रवर्तकोऽस्त्वित्यत आह—अङ्गीति । सत्त्वादीनां सात्त्व्येऽङ्गित्वस्यानुपपत्तेः । चकारो जडत्वप्रयुक्तं सामान्यदृष्टपणं समु-
च्चिनोति ॥ ८ ॥

साम्यावस्थायामपि वैषम्ययोग्या एव गुणास्तेनैकवक्ष्यतावशाद्-
 क्षिन्त्वमपि स्यादित्यत आह—अन्यथेति । अन्यथाऽनुमिती कार्यवशे-
 नाक्षित्वाद्यनुमिती तस्य चैतन्यमपि स्यात् । न त्वेतदस्मिन्संभवति ।
 कुतः । जज्ञाकेविषोभोऽभावास्तस्मात् । पुरुषस्यैव चेतनत्वादित्यर्थः ।
 न चानुमानमपि सिध्यतीत्यर्थश्चकारस्य ॥ ९ ॥

* दद्या दद्या कार्योत्पत्तिस्तथा तथा स्वभावो दुःखानाम्भूमीदत इत्यर्थः ।

विप्रतिषेधाचासमञ्जसम् ॥ १० ॥

(ब्र० व० १) सांख्या हि कचिन्महतः पञ्चतन्मात्रसर्गं वदन्ति कचिद्वहंकारा-
त्कचिदेकादशेन्द्रियाणि कचिद्वाह्येन्द्रियाणि त्वग्निन्द्रियेऽन्तर्भाव्यं अक्षरे-
न्द्रियाणीति स्थापयन्ति । तथा च परस्परविप्रतिषेधादसमञ्जसं सांख्य-
मतमित्यर्थः । तस्मात्सांख्यमतस्य भ्रान्तिमूलत्वाच्चदीययुक्तिविरोधः
समन्वेपस्य नास्तीति सिद्धम् ॥ १० ॥

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वे ब्रह्मवधैतन्मं स्यात्कारणगुणस्य
कार्येऽवश्यंभावादित्याशङ्क्येन निषेधं तदीयप्रक्रियया व्यभिचारयति—

(अतद्वशोद्भवे काणादृष्टान्तस्यारित्वम् । अधि० २)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

प्रपञ्चस्य प्रधाननिष्ठासद्त्वादिगुणानन्वयात् + प्रधानानुपादानकत्व-
वद्ब्रह्मगुणचेतनत्वानन्वयाद्ब्रह्मोपादानकत्वं न स्यादिति दृष्टान्तसंगत्याऽ-
स्याऽऽरम्भः । यद्यपि स्वपक्षे दोषनिरासात्मकस्यास्थाधिकरणस्य नात्र
संबन्धः किं तु स्मृतिपाद एव तथाऽप्युक्तावान्तरसंगतिलोमादिह
लिखितमिति मन्तव्यम् । अत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो
विषयः स किं कारणगुणाः कार्यं स्वसमानजातीवगुणारम्भका इति
न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचाराच्च
विरोध इति राद्धान्तः । सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुकाणसमुच्चयं × ब्रूते ।
तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां चाणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवधैतनाद्ब्र-
ह्मणोऽचेतनं जगद्भवतीति योजना । वैशेषिका हि ह्रस्वादणोश्च

(शे० १) सत्त्वगुणत्वाज्ज्ञानस्य तच्छक्तीरप्यविरुद्धेत्यत आह—विप्रतीति ।
जडं ज्ञासक्ति च । एवं ग्रन्थेष्वपि कचित्सत्तेन्द्रियाणि कचिदेकादशे-
त्वादिविप्रतिषेधस्तस्मादिवं सांख्यदर्शनमसमञ्जसम् । चकारान्महाज-
नापरिग्रहादेवासमञ्जसम् ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे प्रधानगुणानन्वयाज्जगत् तत्प्रकृतिकमित्युक्तम् । इहापि
चेतनानन्वयाज्ज्ञ चेतनप्रकृतिकमित्याक्षिप्य समाधत्ते—महदिति ।

* तच्छब्देन्द्रियाणि मन्येति । + अदृग्वास्त्यारूपादिगुणानन्वयादिति तेषां न्यति
रक्षत्वादिति यावः । × चतुरणुकादिसमुच्चय इत्यर्थः ।

(म०१०॥)द्यणुकान्महर्षिं च ऽवणुकं जायते द्यणुकगतत्त्वस्वत्वाणुत्वे तु ऽवणुके स्वसमानजातीयहृत्स्वत्वाणुत्वे नाऽऽरभेते किं तु द्यणुकगतत्रि-
स्वसंख्या ऽवणुके महत्स्वादिकमारभत इति वदन्ति । एवं परिमण्डला-
स्वमाणोर्युद्यणुकं जायते । परमाणुगतपरिमाण्वत्त्वं तु द्यणुके परिमा-
ण्डलत्वं * न + जनयति किं तु परमाणुगतद्वित्वसंख्या द्यणुकेऽणुत्वादिक-
मारभत इति श्रुतिषां वक्ष्यन्ति । एवं वक्ष्यतां वैशेषिकाणां कारणमुपा-
कार्थं स्वसमानजातीयगुणारम्भका इति नियमाभासं वदतां कथं लज्जा
न भवेद्यभिचारस्य × स्फुटत्वादिति तात्पर्यम् । 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि
व्याख्याताः ' [ब० सू० २।१।१२] इत्यस्यार्थं प्रपञ्च इति न तेन योनिरुक्त्यं
शङ्कनीयमिति ॥ ११ ॥

इदानीं प्रकृतं परमतनिरासमुपक्रमते—

(परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्त्येयं किंचिच्छत्वम् । अधि० ३)

उभयथाऽपि न कर्नातस्तदभावः ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकाव्यवहिते÷ नास्य संगतिर्नापेक्षितेति व्यवहितेनोच्यते ।
मनु प्रधानस्य चेतनानधिष्ठितत्वात्कारणत्वाभावे तर्हि चेतनाधि-
ष्ठिताः परमाणवः कारणं जगत इति प्रत्युदाहरणेनास्याऽऽरम्भः ।

(टी०॥) यथा परमाणोः परिमण्डलादणुहृत्त्वं च द्यणुकम् । अणोर्हृत्स्वञ्च
द्यणुकान्महर्षिं च ऽवणुकादि तद्वच्चेतनमपि अज्ञाचेतनस्याऽऽरम्भक-
मस्तु ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रधानस्य स्वातन्त्र्यान्न जगतां कारणत्वमिह त्वणूना-
मीश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वात्कारणत्वमिति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समा-
धत्ते—उभयथेति । उभयथाऽपि आद्यस्य कर्मणो निमित्तस्य भावोऽभा-
वेऽपि दृष्टस्यादृष्टस्य वा दृष्टस्यापि प्रयत्नस्याभिघातादेर्वाऽमुदृष्टस्याप्या-
त्मसमवायिनो वाऽदृष्टवदात्मसंबन्धस्यापि सदातनत्वेऽसदातनत्वे वा

* परिमण्डलः परमाणुसद्वत् परिमाणं परिमण्डलयमिति । + द्यणुकस्य परिमाणान्त-
राम्युपमाक्षिप्यर्थः । × व्यभिचारेति । जगदुत्पत्त्येवो द्यणुकस्योऽणु इत्थं न आपते
हृत्स्वस्य न जायते इत्यप्यभिचारादिति भावः । ÷ पूर्वाधिकरणेनेत्यर्थः ।

(३०५० ।) अत्र परमाणुप्रक्रियया जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिकासिद्धान्तो विषयः स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विज्ञाप्ये मानमूल इति प्राप्ते ब्रूमः—वैशेषिकाः खलु कर्मणा सृष्टेः पूर्वं निश्चलयोः परमाण्वोः संयोगे द्युकाद्युत्पत्तिरिति वदन्ति । तस्य कर्मणः किञ्चिन्निमित्तमभ्युपगम्यते न वा । आद्ये कर्मनिमित्तत्वेन प्रसिद्धं जीवप्रवृत्त्यादिमिधातादिकमङ्गीक-
र्तव्यं *न हि तत्संभवति सृष्ट्युत्तरकालीनत्वात्तस्य । द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । अत उभयथाऽपि न कर्मातः कर्माभावात्तदभावो द्युकादिक्रमेण सृष्ट्यु-
त्पादाभाव इत्यर्थः । यद्वा जीवाद्दृष्टवशाद्वाच्यं कर्म परमाणुत्विति तत्सिद्धान्त-
स्तथा च तद्दृष्टं किं जीवनिष्ठं वा परमाणुनिष्ठं वा । उभयथाऽपि न कर्माद्दृष्टस्याचेतनस्य कर्माभिमुख्यावोगात् । तथात्वे सर्वथा सृष्टिप्रसङ्गात् । न च जीवोऽदृष्टस्य प्रेरकस्तदानीं तस्य ज्ञानवत्त्वाभावात् । न च वैशेषि-
काभिमत ईश्वरः प्रेरक इति वक्ष्यते । अतः सर्गाभाव इत्यर्थः । यद्वा पर-
माण्वोः संयोगोत्पत्तौ सृष्टिर्विभागोत्पत्तौ च प्रलयस्तथोक्त संयोगवि-
भागयोः कर्मैव हेतुरिति तत्सिद्धान्तस्तथा च संयोगहेतुः कर्म नास्ती-
त्युक्तम् । एवं विभागहेतुः कर्म नास्तीत्याह—निमित्तस्यादृष्टस्य नोद-
नादेरभावाद्दृष्टं च भोगार्थमेव न प्रलयाद्यमित्युभयथाऽपि न कर्मातः
संयोगविभागहेतुकर्माभावात्तदभावस्तयोः सृष्टिप्रलययोरभाव इत्यर्थः ।
तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

तदभाव इत्यनुषङ्गः । तस्य परमाणुकारणवादस्यासंभव इत्यर्थः ।
कुतः । परमाणुव्यङ्ग्यकोः समवायाभ्युपगमात् । अभ्युपगमे को दोष-
स्तत्राऽऽह—साम्यादनवस्थितेरिति । यथा व्यङ्ग्यं परमाणुन्यामरूपं
भिन्नं तत्समवायमपेक्षत एव समवायोऽपि समवायिन्पामरन्तं भिन्नः
सन्नन्वेन समवायेन समवायिन्वा संबन्धेन भिन्नत्वसाम्यादुसंबन्धस्य

(टी०) प्रलयाद्यभावदोषात्राऽऽद्यं कर्माणुषु । अत आद्यस्य कर्मणोऽभावा-
त्तज्जनकस्यापि तस्य संयोगस्याभावाच्च संयोगसचिवाः परमाण्वो न
द्युकादिक्रमेण जगदारमन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

समवायेति । पूर्वं संयोगस्य निमित्ताभाव उक्तः । इदानीं संबन्धाभावः
समवायस्वाभ्युपगमोऽङ्गीकारस्तस्मात् । संयोगस्य यथा समवाय एव

[५०२ता०२
सू० १५-१५]

बद्धाभूतपरिणीवीपिकाम्नां समेतानि ।

१७७

(न०५०) संबन्धत्वादर्शनात्तथा च तस्यापि भिन्नत्वसाम्यात्समवायान्तर-
मित्यनवस्था स्यादित्यर्थः । स्वरूपस्य संबन्धत्वे समवायलोपप्रसङ्ग-
इति बोध्यम् । तथा च समवायासिद्धौ समवेतव्यञ्जुकादिमृष्टपसिद्धिः
स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च ज्ञात्वात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात्प्रलयाभाव-
प्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वे निवृत्तेर्नित्यमेव भावात्प्रवृत्तभावप्रसङ्ग इति
भावः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

चतुर्विधाः परमाणवो रूपरूपार्थादिमन्तो नित्या अगवधेति वैशेषि-
कसिद्धान्तः स नोपपद्यते । तथा हि परमाणवोऽनित्याः स्थूलाश्च भवि-
तुमर्हन्ति रूपादिमत्त्वात्पटादिवत् । पटा हि रूपादिमत्त्वात्स्वकारणत-
न्त्रपेक्षया स्थूलोऽनित्यश्च तद्वज्जगत्कारणत्वापि रूपादिमत्त्वेऽनित्यत्व-
प्रसक्तौ कारणपेक्षया स्थूलत्वं स्यादिति न जगत्कारणस्य रूपादिमत्त्व-
मिति तात्पर्यम् । सूत्रार्थस्तु—मन्मते अगत्कारणस्य रूपादिमत्त्वाद्यु-
त्पन्नित्यत्वविपर्ययस्थूलत्वमनित्यत्वं च प्रसज्येत लोके रूपादिमतः पटा-
देस्तथा वर्शनादिति ॥ १५ ॥

(श्री०)समवायेऽपि समवायः समानत्वात्संबन्धत्वस्य भेदस्य वाऽतः सम-
वायेऽपि समवाय इत्यनवस्थानमनवस्थितिस्तस्याः । चकारः संयोगस्य
समवायानङ्गीकारे शङ्कान्तविरोधादि समुच्चिनोति ॥ १३ ॥

अस्तु तर्हि परमाणव एवाऽऽद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्यत आह—
नित्येति । अणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे सर्गस्य निवृत्तिस्वभावत्वे प्रलय-
स्योभयस्वभावत्वे कार्यस्य पूर्वापरकालवैकल्यस्यानुभवस्वभावत्वे निमि-
त्तस्य नित्यं सर्वदा भावात्प्रलयाद्यभावबोधः । चकारः पूर्वसूत्रवत् ॥ १४ ॥

अस्तवागन्तुकं निमित्तं नित्यानामणूनामित्यत आह—रूपादीति ।
नित्यत्वस्य विपर्ययोऽनित्यत्वमणूनाम् । कुतः । रूपादिमत्त्वात् । रूपा-
दिमतां पटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । चकारः कर्मव्यतिरिक्तस्य निमि-
त्तस्य दुर्लभत्वं समुच्चिनोति ॥ १५ ॥

* परमाणुप्रयत्नयोगस्य स्फूर्तसंयोगवर्तेर्लक्षण इति ।

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

(अ० १०।) रूपासगन्धस्पर्शात्मिका पृथिवी स्थूला दृश्यते रूपरसस्पर्शात्मिका आपः सूक्ष्मा रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतम इत्यनुमवागमसिद्धा प्रक्रिया । तत्र पृथिव्यादिवत्परमाणवोऽप्युपचितपचितगुणात्मकाः कल्पन्ते न वा । आद्येऽणुत्वव्याघातः । उपचितपचितगुणात्मकपृथिव्यादेः स्वरूपोपपत्त्यपचयदर्शनाद्वृणानां द्रव्यादतिरिक्तत्वेऽपि तादृशगुणवत्त्वेन पृथिव्यादीनामुपचयदर्शनादणुत्वव्याघात एव । न वा गुणगुणिनोर्मवः संभवति । भेदे गद्याश्ववद्वृणगुणिमावानुपपत्तेः । द्वितीये तत्कार्यपृथिव्यादिवदु रूपाद्यनुपलम्भप्रसङ्ग इत्युभयथापि दोषावनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानवाद्यो हि सत्कार्यत्वाद्यंशेन मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतः । परमाणुकारणवादस्तु केनचिदंशेन कैश्चिदपि शिष्टैरपरिगृहीत इति शिष्टापरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा परमाणुकारणवादे कर्तव्या वेदविज्ञिरित्यर्थः । सूत्रे चक्षव्देन वैशेषिकमिममतपदपदार्थासंभवः सूचितः । सत्वा-संभवः प्रतिपादितो भगवता भाष्यकृता । तस्माद्ध्यात्म्येकमूलवैशेषिकादिमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

(श्री०) रूपादिमतां च घटादीनां परिमाणतारतम्यादस्त्वनित्यत्वम् । अणूनां समानपरिमाणत्वादात्मादिवन्नित्यत्वमित्यत आह—उभयथेति समानपरिमाणत्वे वायवीवादीनामपि रूपरसगन्धस्पर्शसद्भावो दोषोऽसमानपरिमाणत्वे हेतोरसिद्धिर्दोषः । चकारस्त्वनैकान्तिकत्वस्य समुच्चये ॥ १६ ॥

ननु काष्ठपपीयत्वादिदं मतमस्त्रीकरणीयमित्यत आह—अपरिग्रहेति । न परिग्रहोऽपरिग्रहः सांख्यादिवादस्य सत्कार्याद्यंशे परिग्रहः सोऽप्यस्य न । तस्मादत्यन्तमनपेक्षा शिष्टैः परिग्रहोऽणुमात्रमपि न कुत इत्यर्थः । चकारस्त्वथयुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १७ ॥

* उपचितोति । पार्थिवः परमाणुरधिकमुभयत एवैकन्यूनगुणान्नादिपरमाण्व इति ।
+ व्याघात इति । स्थूलवादिनि तथा हि पार्थिवोऽणुरप्यासूक्ष्मोऽधिकगुणत्वादप्यतः ।

(३००० ।) ईश्वरादिज्ञानां बाह्यवस्तुस्त्वित्वादिबौद्धविशेषसंगतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतसंशयः, अधि० ४)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदुपाधिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकस्तावत्परिमाणमेवेन देहादेराभुतरविनाशित्याह्निकारादात्मनः स्थायित्वाह्निकारात्रार्थवैनाशिकः । सर्वक्षणिकत्ववादिमतं पूर्णवैनाशिका इत्यर्थवैनाशिकमतनिराकरणान्तरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्थितिदानीं निराक्षिप्त इत्यवान्तरसंगतिर्दृष्ट्या । तत्र तावद्बुद्धमुनिनाऽऽगम उपादिष्टः स चाऽऽगमो वैभाषिकसौत्रान्तिकविज्ञानवादि-सर्वज्ञत्ववाद्यासुषुप्तबुद्धिदक्षिण्यव्रतितिवैशिष्ट्यान्तुर्विधो भवति । तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकप्रयोजनं तदतिरिक्तपदार्थाश्च सर्वे क्षणिकाः सत्यभूताः सन्तीत्यन्तरं मेदो वैभाषिकस्य घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः सोत्रान्तिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याकार उत्पत्तेः तेनाऽऽकारेण प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षा घटाद्वशोऽनुमीयन्त इति । तत्राऽऽदौ वैभाषिकसौत्रान्तिकस्येवाह्वाप्राप्ति-त्वाऽविशेषात्तत्परोर्मतमेकीकृत्य तन्मतं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति संदेहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तम् । तथा हि धृतिव्यतेजोपायव्यवस्थारो मृतानि चतुर्विधपरमाणुपुञ्जस्वरूपाणि एवं भौतिकानि रूपादिविषयेन्द्रियाणि परमाणुपुञ्जस्वरूपाणि । न हि परमाणुरुमृह्यतिरेकेणावयवभूतं किञ्चित्कायमस्तीति । परमाणुहेतुक एव पृथिव्यादिसमुदायो बाह्यः । आप्यात्मिकश्च समुदायः स्कन्धहेतुकः । तथा हि रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराश्च पञ्चैते स्कन्धाः । तत्र रूपस्कन्धः सविषयेन्द्रियाणि । विषयाणां रूपादीनामाध्यात्मिकत्वमाध्यात्मिकेन्द्रियसंबन्धाद्भट्टव्यम् । अहमित्यालपविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरव इत्यादिशब्दादिविशिष्टवस्तुविषयकसविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहदमार्थाः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्त्वित्यामेति च गीयते । इतरे स्कन्धाश्चेत्याः । एतेषां चित्तचैतपानां

(ई०) पूर्वाधिकरणेऽर्धवैनाशिका निरस्ताः । अस्तु, तेषां निरास उभय-
अष्टवादः । न बाह्यार्थवादिनो वैनाशिकास्तथेवाक्षिप्य समाधत्ते—
समुदायेति । चतुर्विधोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः समुदायो
रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपरतस्मिन्नुभयहेतुकेऽ-

(म० व०) स्कन्धानां समुदायः सर्वव्यवहारारूपदम् । आध्यात्मिकश्च स्कन्धहेतुक इति सर्वक्षणीकत्ववादिनोर्बैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं तन्निराकरोति-समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति । उभयहेतुकेऽपि समुदाये परमाणुहेतुके च । इह समुदाये स्कन्धहेतुक आध्यात्मिकसमुदाये च तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्याप्राप्तिरित्यर्थः । अचेतनानां परमाणूनां स्कन्धानां च स्वतः समुदायायोगावन्वयस्य च स्थिरस्य चेतनस्य समुदायकर्तुं न श्युपगमादिति सूत्रवाक्यशेषः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

ननु संहन्तुश्चेतनस्याभावेऽपि संघात उपपद्यते । तथा हि-अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं पञ्चायतनं स्पर्शो वेदनेत्येवंजातीयकानामविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरकारणत्वादृष्टदीपशब्दनिश्चमावर्तमानेभ्यः विद्यादिष्वर्थाक्षितः संघात उपपद्यत इति शङ्कार्थः । कार्यप्रत्ययते जनकत्वेन गच्छतीति घृत्यत्वा प्रत्ययशब्दः कारणवचनः । अविद्यादीनामयमर्थः । क्षणिकेषु स्थिरत्वमित्यत्वादिभ्रान्तिरविद्या । सा च विषयेषु रागाद्यात्मकसंस्कारहेतुः । स च संस्कारो भर्मस्याऽऽद्यं विज्ञानं जनयति । तस्माद्याऽऽलयाविज्ञानादृथिव्यादिचतुष्टयं शरीरस्य समुदायस्य कारणभूतं जायते । तदेव नामाश्रयत्वाज्ञामेत्युच्यते । तज्ज नाम सितासितादिरूपं तच्छरीरं जनयति । गर्भभूतस्य देहस्य कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपशब्दार्थ इति पर्थवसन्नं दृथिव्यादिचतुष्टयं नाम रूपं च शरीरं विज्ञानधातुश्चेति पञ्चायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत्पञ्चायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संबन्धः स्पर्शः । ततः सुखादिकावेदना । ततः पुनरविद्यादय इति । निराकरोति-नेति । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अयमर्थः-हिविधो हि कार्पोत्पादस्तवामिमतो हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति । तत्र हेत्वधीनो यथा-बीजवद्भूतोऽ-

(दी०) समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्याप्राप्तिरिति न्निराकरोति-तत्तत्त्वात्समुदायिनां समुदायस्य च वस्तुत्वावन्वयस्य स्थिरस्य चेतनसंहन्तुरसत्त्वात् ॥ १८ ॥

इतरेति । अविद्यासंस्कारविज्ञानादीनां स्थिरस्य चेतनस्यासत्त्वेऽपीतरेतरप्रत्ययत्वमितरेतरकारणत्वं तस्मादिति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्त-

(ब्र० १५०) कुरात्यत्र पत्रात्काण्डमित्यादी । कारणसमुदायाधीनो यथा-
पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालविशेषाणां मेलने सति तेष्व उपकृताद्दी-
याद्गुरो जायते । आप्यात्मिकः कार्योत्पादोऽपि पूर्ववद्विविधस्तत्राऽऽद्यो
हेत्वधीनकार्योत्पादोऽविद्यादीनां द्वितीयस्तु पृथिव्यग्नेजो वाय्वाकाशकाल-
वयिज्ञानानां समवायात्कार्यस्योत्पाद इति । कार्येऽङ्गुदादी कठिन्यग्नेहपा-
कादीनां दर्शनात्पृथिव्यादीनां कारणत्वमूह्यम् । उभयविधेऽपि कार्योत्पादे
न चेतनापेक्षेति । तत्राऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं कार्योत्पादं हेतुसमुदायाधीनं
दूषयति-उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति । अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेऽ-
प्युत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात् हेतुसंघाताधीनः कार्योत्पादः संभवति संहन्तुः
स्थिरस्य चेतनस्यानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वक्षयिकत्ववादिनां हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादो न संभवतीत्याह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

कार्यकाले विद्यमानस्यैव मुदादेः कारणत्वं दृश्यते न तु नष्टस्य ।
मवन्मते चत्तरस्य कार्यक्षणस्योत्पादं पूर्वस्य कारणक्षणस्य निरोधाच्चा-
शाङ्गीकारात् हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादः संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु निर्हेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु तथा च मोक्षदोष इत्या-
शाङ्क्याऽऽह—

असति प्रतिज्ञोपरोधो दैगपयमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ कार्योत्पत्त्यङ्गीकारे पूर्वज्ञानचक्षुरालोकविषयेषु चतुर्षु
हेतुषु सत्तु कार्यं नीलादिज्ञानं जायत इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोधः

(दी०१) सत्त्वात् । उत्पत्तौ केवलं निमित्तमविद्योदीतरवन्नतु संघातोत्पत्ता-
विति मायशब्दार्थः ॥ १९ ॥

उत्तरेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमुक्तं तद्व्यसंभवि उत्तरस्य कार्य-
स्योत्पादं उत्पत्तवसरे पूर्वस्य कारणस्य निरोधादसत्त्वात् । चकार
उत्पत्त्यसंभवसमुच्चयार्थः ॥ २० ॥

असत्पेव कारणे कार्यस्योत्पादोऽस्त्वित्यत आह—असतीति ।
असति कारणे कार्यस्योत्पादे प्रतिज्ञायाश्रतुर्विधानविपत्त्यादीन्हेतून्मतीत्य

(श० ५०) स्वात् । अन्यथा कार्यं सहेतुकमित्यङ्गीकृत्य कार्यपर्यन्तं हेतोः स्थित्यङ्गीकारे हेतुफलयोर्वैमपक्षमेकस्मिन्काले स्थितिः स्वावित्यर्थः । तथा च क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

वैनाशिकाः सत्तु बुद्धिपूर्वकनाशो भवानामबुद्धिपूर्वकनाश आकाशं चेति त्रयमप्यवस्तु संनिरुपाख्यं निर्हेतुकं तुच्छमिति वदन्ति । तत्राऽऽकाशस्य निरुपाख्यत्वमुत्तरसूत्रे निरसिष्यते । अत्र तु बुद्धिपूर्वकनाशा-बुद्धिपूर्वकनाशरूपनिरोधद्वयं निराक्षिपते । प्रतीया प्रतिकूला सन्तं घट-मसन्तं करोमीत्येवमाकारिका संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तत्पूर्वको निरोधो नाशः प्रतिसंख्यानिरोधोऽतत्पूर्वको नाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधस्तपोनिरोधयोः संतानिषु संताने वाऽप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः । कुतः । अविच्छेदात् । न तादृशिनोऽद्वयस्य संतानगोचरत्वम् । संतानस्याविच्छेदात् । संतान-विच्छेदो हि चरमसंतानि विच्छेदाद्भव्यः स न युक्तः । चरमसंतानिनः कार्यान्तरजनकत्वे संतानस्याविच्छेद एव । अजनकत्वे चरमसंतानिनोऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वामायेनात्यन्तासत्त्वात्पूर्वसंतानिनां सर्वेषां शून्यतापरिक्षेपापत्तिरर्थक्रियाया अभावात् । नापि संतानिप्रतिपोगिकत्वं निरोधद्वयस्य संतानिनां घटादीनां क्षणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशायो-गात् । नाप्यबुद्धिपूर्वकसमूलनाशस्त्वदभ्युपगतः संभवति मूलस्य मुदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्माद्विनोदद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

(शे०) चित्तचैता उत्पद्यन्त इत्येस्योपरोधो बाधः । अन्यथा कार्यस्य क्षये कारणस्य सत्त्वे कार्यकारणयोर्वैमपक्षं तथाऽत्रापि क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इति प्रतिज्ञोपरोधः ॥ २१ ॥

मा भूद्वैनाशिकानां सन्पदार्थोऽसंस्तु स्यादित्यत आह—बुद्धिपूर्वको निरोधः प्रतिसंख्या निरोधस्तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । निरोधक-पदार्थः शुभतानामभिमतस्तस्य निरोध्यस्य संतानस्य नित्यत्वास्तानिर्नो निरवयवविनाशस्य कर्तुमशक्यत्वाद्भावेनास्यैवासत्त्वम् । प्रतिसंख्यानिरोधश्चाप्रतिसंख्यानिरोधश्च तयोपप्राप्तिर्विरोधाभावात् । स एव कथमित्यत आह—अविच्छेदात् । संतानसंतानिनोः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

(ब०प०) स्थिरत्वादिभ्रान्तिरूपाविद्यायाः किं सम्यग्ज्ञानाद्विनाश उत स्वतो वा । नाऽऽद्यः । निर्हेतुकनाशाम्युपगमहानिषसङ्गात् । द्वितीये सम्यग्ज्ञानोपदेशानर्थक्यमित्युमवद्याऽपि दोषादसंगतं मतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

आकाशस्य निरुपाख्यत्वं दूषयति—

आकाशे चाविरोषात् ॥ २४ ॥

‘आत्मन आकाशः संभूतः’ [तै० २ । १] इति श्रुत्या शब्दगुण-
कत्वेन याऽऽकाशेऽपि पृथिव्यादिवद्भूतत्वप्रतिपक्षविशेषात् निरुपा-
ख्यत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति—

अनुस्मृतिश्च ॥ २५ ॥

अनुमयमन्वन्तरमुत्पद्यमाना स्मृतिरनुस्मृतिस्तद्दृष्टात्मानोऽनुभवितुं
क्षणिकत्वमित्यर्थः । अन्यानुभूतेऽन्वयस्य स्मरणायोगादिति भावः ॥ २५ ॥

(शे०) न केवलं निरोध्याभावोऽविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधे निमित्तमपि
नास्तीत्यत आह—उभयेति । उभयथा यदि ज्ञानेन निर्हेतुकविनाशा-
भ्युपगमो दोषश्चेद्विनैव ज्ञानेन ज्ञानतत्त्वाचनोपदेशवैचर्यदोषस्तस्मात् ।
चकारस्त्वप्रतिसंख्यानिरोधसंकरसमुच्चयार्थः ॥ २३ ॥

आवरणामावस्याऽऽकाशस्य यथा सतोऽप्यङ्गीकारस्तद्दृष्टिरोधयो-
रप्यङ्गीकारः किं न स्यादित्यत आह—आकाश इति आकाशेऽप्यसत्त्व-
मनुपपन्नं निरोधयोरिव । यथा गन्धाद्वयो गुणाः पृथिव्याद्वयो भावा-
स्तथा शब्दगुणोऽप्याकाशो भावोऽविशेषात् । चकार एकानेकावरणा-
भावानुपपत्त्यादि समुच्चिनोति ॥ २४ ॥

विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्तद्दृष्टान्तेनै सर्वस्य क्षणिकत्वात्तत्त्वगालि-
कयाऽसत्त्वं सेत्स्यतीत्यत आह—अन्विति । अनुमयमनु जायमाना
स्मृतिस्तस्याः कर्तुः स्थायित्वम् । अनुमयस्मृत्यारोकाधिकरणत्वात् ।
दृष्टान्तेनान्वेषामपि । चकारो ज्ञानस्यापि क्षणित्वाभावसमुच्च-
यार्थः ॥ २५ ॥

१ अ. ‘रोषाम्’ । २ अ. ‘एाने’ । ३ अ. ‘नेनासङ्गतम्’ । ४ अ. ‘तुः समु’ । ५ अ.
‘निष्ठस्या’ ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

(अ० २ प्र० १) क्षणिकाकार्योत्पत्तिमिच्छताऽर्थादभावाग्निरुपाख्यादेव कार्यो-
त्पत्तिरङ्गीकृतेति प्रतिभाति । पूर्वक्षणनाशं विना कार्यक्षणोत्पत्त्यवो-
गात्साक्षादभावाद्भावोत्पत्तिः स्वग्रन्थे दर्शिता च । तथा चासतोऽभा-
वाग्निरुपाख्यात्कार्योत्पत्तिर्न युक्ता । कुतः । अदृष्टत्वात् । निरुपाख्यान्नर-
विधाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः । दृष्टत्वादिति वा पदच्छेदः । सत
एव मुदादेः कार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि वैयं सिद्धिः ॥ २७ ॥

किं वैयमभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकार उदासीनानां तत्तत्कार्यसाधनेषु
कृष्णादिष्वप्रवर्तमानानां स्वग्रन्थे तून्वीक्ष्यविद्वानामपि पुंसां स्वस्वामि-
मतस्य कार्यस्य सिद्धिः स्यादित्यर्थः । तस्मान्ज्ञानार्थकमूलेन वैभा-
षिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थादिनोमतेन समन्वयस्य न विरोध इति
सिद्धम् ॥ २७ ॥

(विज्ञानवादिबौद्धसंगतविज्ञानस्य अयत्कर्तृत्वादित्यण्डनम् । अधि० प)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं क्षणिकबाह्यार्थवादनिराकरणं कृतं तन्निराकरणमुपजीव्य क्षणि-
कविज्ञानमात्रसत्यत्ववादी प्रत्यवतिष्ठत इत्यनयोरुपजीव्योपजीवकभावः
संगतिः । विज्ञानवादिनो बौद्धस्य योऽयं सिद्धान्तो विज्ञानातिरिक्तस्य

(दी०) कार्यमेवासन्तं पदार्थं साधयिष्यति नानुपमस्य प्राप्तुर्माणादिति
न्यायेनाऽऽह—नासत इति । असतोऽविद्यमानान्मुदादेर्घटादिकं न
जायते । कुतः । मुदादेरसत्त्वे घटादेरब्रुष्टत्वात् ॥ २६ ॥

पिण्डादेरुपमदिव घटादिकार्यस्योत्पाद इत्यत आह—उदासीनेति ।
एवमभावाद्भावोत्पत्तौ कुसुलनिहितकुल्माषाणां कूर्पविलानामुदासी-
नानां कुपिमकुर्वतामपि सिद्धिः कुतकृत्यता शाल्यादिकं संपन्नं स्यादि-
त्यर्थः । चकारः पिण्डादीनामकारणत्वसमुच्चयार्थः ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणे समुदयानुपपत्त्यादिमिर्बाह्यार्थवादी निराकृतः । इदानीं
विज्ञानवादी तामिः प्रत्यवतिष्ठमानो निराक्रियते । अथ वा तामिरेव

(४०७०) बाह्यपदार्थस्वामावेति सोऽस्वाधिकरणस्य विषयः । स किं मान-
मूलो भ्रान्तिमूलो वेति संदेहे मानमूल इति प्राप्तम् । तथा हि नीलादिविज्ञा-
नस्य स्वरूपतः सर्वार्थान्प्रत्यविशिष्टत्वाद्बाह्यार्थवादिनाऽपि तस्य नीला-
विज्ञानत्वसिद्धये नीलाद्याकारत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा च तेनैवाऽऽका-
रेण सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं बाह्येन नीलादिना बन्धायमानेन । तथा च
स्वप्रकाशनीलादिविज्ञानस्य क्षणिकत्वात्साकारत्वाच्च स्थायिनिराकार-
विज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो न सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
विज्ञानव्यतिरिक्तानामर्थानामभावो न संभवति । कुतः । उपलब्धेः ।
विज्ञानातिरिक्तानामर्थानां वदः पद इत्याद्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । न च
विज्ञानाकारेणानुभवस्यान्यथा सिद्धिः । बाह्यार्थं विना तत्साकरूप्यात्म-
काकारस्य ज्ञानेऽप्यसिद्धेः । एवं च प्रतीयमानो बाह्यार्थ एवेति न
ज्ञानस्य साकारत्वं नापि क्षणिकत्वं मानाभावात् । अनुमानस्य पक्षा-
द्यनेकज्ञानसाध्यतया स्थायिनमनुमातारं विनाऽनुवृत्तादिति स्थायिनिरा-
कारमङ्गलं समन्वयो न विरुध्यत इति ॥ २८ ॥

ननु जाग्रदवस्थावामुत्पन्नाः सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स-
द्गन्धर्वनगरमायाविनिर्मितमायादिवादित्याङ्गद्वयं दृष्टान्ते बाधितविषयि-
त्वमुपाधिरित्याह—

वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य चान्योन्यं बाधितविषयत्वाबाधित-
विषयत्वरूपवैधर्म्याच्च स्वप्नादिदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्ये-
त्यर्थः । चक्षुर्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं सूचितम् । स्वप्नादावपि प्राति-
मासिकविषयाणां सत्त्वादिति ॥ २९ ॥

(श्री०) युक्तिभिः सर्वज्ञानवादी प्रत्ययतिष्ठमानो निराक्रियते—नाभाव इति ।
बाह्यानामर्थानां नाभावोऽस्तत्त्वं न । कुतः । सत्समकुम्भादीनां तत्तत्त्व-
त्वेन उपलम्बनमुपलब्धिस्तस्याः ॥ २८ ॥

ज्ञानाकाराणामेव तेषां स्वप्नबुद्ध्युपलम्बः स्यादित्यत आह—वैधर्म्येति ।
विरुद्धबोधर्मयोर्भावो वैधर्म्यं बाध्यत्वाबाध्यत्वे । तस्मान्नाश्वं स्वप्नादि-
ब्रह्माह्वार्थं ज्ञानाकारः । आविशब्धेन मायारजतादिकम् । अकारः
शुक्लरशामाण्यं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥

(ब० १०) किं च बाह्यार्थानामभावे घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादिवैचित्र्यं ज्ञाने न स्यात् । न च पूर्वपूर्वानादिविविचित्रवासनावलोक्यैचित्र्यं स्यादिति वाच्यम् । बाह्यार्थभावे वासनानामप्यभावादित्याह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानो न भावो न संभव इत्यर्थः । कस्मादनुपलब्धेः । त्वत्पक्षे बाह्यार्थानामनुपलब्धेरित्यर्थः । वासनानां बाह्यार्थानुभवव्याप्यत्वाद्धा-
पकामावे व्याप्याभाव इति बाह्यार्थानुभवस्य वासनानां प्रति कारणत्वा-
त्कारणामावे कार्याभाव इति वा तात्पर्यम् । किं च वासनानां संस्कारा-
निधानानां त्वत्पक्ष आश्रयासंभवादनुपपत्तिः ॥ ३० ॥

नन्वहमित्वालयप्रत्यय एवाऽऽश्रय इत्यत आह—

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाङ्गीकाराश्रयत्वं संस्काराश्रयत्वे वा न क्षणिकत्वं संस्कारसमानकालीनस्य वा संस्कारकालेऽस्ततो वाऽऽश्रय-
त्वायोगादिति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

पश्यनतिष्ठनेत्याद्यपशब्दयोगाद्ब्रूयतोऽनुपपन्नमिदं वेद्बाह्यानां मत-
मुक्तप्रकारणार्थतोऽप्यनुपपन्नमिति सर्वथाऽनुपपत्तेर्नाऽऽद्वेषीयं श्रेयो-
धिभिः सौगतं मतमित्यर्थः । दर्शनमिति वक्तव्ये पश्यनेत्यपशब्दः । स्थान-
मिति वक्तव्ये तिष्ठनेत्यपशब्दः । दृशेस्तिष्ठतेश्च धातोः क्षिति प्रत्यये पश्यति-

(क्षि०) अत्राप्यर्थं विचित्रार्थोपलम्भाद्विचित्रार्थो वासनानविलास
इत्यत आह—न भावेति । वासनानां विचित्राणां न भावो न सत्त्वम् ।
कुतः । अनुपलब्धेः । बाह्यानामर्थानामभावात् ॥ ३० ॥

मा भूद्बाह्यार्थ आलयविज्ञानवशादेव वासनानां विचित्राणां सत्त्व-
नित्यत आह—क्षणिकेति । आलयविज्ञानस्थायित्वेऽपसिद्धान्तः क्षणि-
कैव आश्रयामात्र इत्यर्थः । चकारो बाह्यार्थस्यासत्त्व आलयविज्ञान-
स्याप्यसामर्थ्यमाह ॥ ३१ ॥

केनाप्यंशेन विज्ञानवाद्योत्पत्तौ तद्वदुद्यत्नेन सौगतं मतमङ्गीकरणीय-
मित्यत आह—सर्वथेति सर्वथा सर्वं क्षणिकमित्याद्यर्थतस्तिष्ठता पर-

(न० ५०१) छायादेशौ भवतो न युक्त्यपेक्षे तस्याशिश्वादिति बोध्यम् । ननु बाह्यार्थवादस्य केवलविज्ञानमात्रवादस्य चोक्तरीत्याऽसंभवाच्छून्यं निःस्वरूपमेव प्रपञ्चतत्त्वं किं न स्यादिति शङ्कायां पुनः 'नाभाव उपलब्धेः' [अ० सू० २ । २ । २८] इत्यादीनि सूत्राणि शून्यमतनिरासपरत्वेन योजयन्ते । प्रपञ्चशून्यत्वस्य सर्वप्रमाणबाधितत्वेन तन्निरासाय गृह्यकथनानपेक्षणात् । तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणैरुपलब्धेत्यर्थः । वैधर्म्याच्चेति सूत्रं पूर्ववदाख्येयम् । प्रपञ्चस्य बाध्यत्वे बाधाविधानं किञ्चित्सत्यं वक्तव्यं निरधिष्ठानबाधायोगात् । तस्य चाधिष्ठानस्य त्वन्मते न भावो न सत्त्वं प्रमाणतस्तदनुपलब्धेरिति न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रार्थः । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रे विमर्शः पूर्वमुपदेशेन व्याहारः तथा च क्वचित्पदार्थानङ्गीकृत्य तेषां क्षणिकत्वोपदेशाच्छून्योपदेशाच्च व्याहृतार्थबोधकः सुगत इत्यर्थः । अन्यसूत्रं कृतव्याख्यानम् । तस्मान्महान्त्येकक्षणवैयर्थ्यमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

(जीवादिस्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतसङ्गठनम्, अधि० ६)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

एवं युक्तकच्छानां बौद्धानां मते निरस्ते विवसन्नानां जैनानां मतं बुद्धिस्थं बुद्धिसंनिधिलक्षणसंगत्या निराक्रियते । तत्र संशयः । किं विगम्यरमतं मानमूलं भ्रान्तिमूलमिति । मानमूलमिति प्राप्तम् । तथा हि—स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यमेतेष्वेकपक्षसङ्गहीनपक्षस्तत्त्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय सर्वेषु पदार्थेषु योजयन्तो विवसन्ताः पदार्थमात्रस्यानेककल्पमाचक्षते उपा-

(दी०) स्यापिनेत्वादिशब्दतोऽनुपपत्तेः । चकारो वेदविरोधसमुच्चयार्थः । बाह्यार्थपदस्थाने ज्ञानज्ञेयपक्षेपेण शून्यवैयर्थ्यादतिरिक्तमपि नाभाव इत्यादिसूत्रे करणीयम् ॥ ३२ ॥

पूर्वाधिकरण उपलब्ध्यादिविभिन्नज्ञानवादशून्यवादी निराकृतौ नैवे विवसन्नानां सर्वयोऽनेकत्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन तद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति—नैकेति । जीवाजीवी तथोरास्रव संवरनिर्जरबन्धमोक्षणां

(न० १०) दानादिव्यवहारसिद्धये । अन्यथा वस्तुन एकरूपत्वेन सर्वमात्मनाऽ-
स्तित्वं नास्तित्वं वा वक्तव्यमिति प्राप्त्वात्मनाऽपि सत्त्वाद्बस्तुप्राप्त्यर्थमु-
पादानादिव्यवहारो * न स्यात् । अतः केनचिद्दृष्टादिरूपेणास्ति केन-
चित्प्राप्त्वादिरूपेण नास्तीत्येकरूपत्वमेव वस्तुनः । सप्तमयमङ्गो नाम
सप्तस्वस्तित्वादिवु वस्तुन्वेकत्र विरोधमङ्गस्तत्र यो नयो वृत्तिः स
इत्यर्थः । स्यादस्तीत्यादेरयमर्थः—स्यात्पदं कथंचिदित्यर्थकम् । वस्तु-
नोऽस्तित्वविज्ञापनाद्यो मङ्गः । असत्त्वविवक्षायां द्वितीयो मङ्गः ।
क्रमेणोभयवाञ्छायां तृतीयो मङ्गः । युगपदुभयवाञ्छावामस्तित्व-
नास्तित्वयोर्युगपद्वाचा वक्तुमशक्यत्वादेव कल्पत्वं वस्तुन इति चतुर्थो
मङ्गः । आद्यचतुर्थयोर्मङ्गयोः क्रमेण वाञ्छायां पञ्चमो मङ्गः ।
द्वितीयचतुर्थयोर्विवक्षायां षष्ठो मङ्गः । आद्यद्वितीयचतुर्थानां
वाञ्छायां सप्तमो मङ्गः । इत्येवमेकत्वानेकत्वानित्यत्वानित्यत्वादिविरु-
द्धधर्मद्वयमादायोक्तनयो योजनीय इति । तस्माद्बस्तुमात्रस्य सत्त्वम-
सत्त्वं चेत्येवमादिविरुद्धानेकधर्मवत्त्वमेवेत्येकरूपब्रह्मसमन्वयो न सिध्य-
तीति प्राप्ते श्रुमः—नैकस्मिन्नसंभवाविति । एकस्मिन्परमार्थरूपे वस्तुनि
विरुद्धधर्माणामसंभवाद्बस्तुनोऽनेकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः । यदस्ति तद-
स्येव न नास्ति यन्नित्यं तन्नित्यमेव नानित्यम् । यथा प्रत्यगात्मा
वस्तुभूत एवं प्रपञ्चस्यापि त्वन्मते वस्तुभूतत्वानेकरूपत्वसंभवोऽसमन्मते
तु प्रपञ्चो न सङ्गाध्यसन्नित्वनिर्वचनीय एव । तेन सधैर्यवहारसंभव
इति भावः ॥ ३३ ॥

(दि० १) पञ्चास्तिकायानां जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशानां स्वसमवकल्पितानां
भेदमिज्ञानां संक्षेपतो द्वावेव पदार्था । तद्यवस्थार्थं स्यादस्ति स्यान्नास्ति
स्यादस्ति च नास्ति च स्याद्वक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति
चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेतीमं सप्तमङ्गीयव्यभवतार-
यन्ति । एकत्वादौ चास्यैव व्यवस्थापकत्वं मन्यन्ते । तदिदं नोपपद्यते ।
कस्मात् । एकस्मिन्धर्मिणि सदसत्त्वादीनां युगपद्वाऽयुगपद्वाऽसंभ-
वात् ॥ ३३ ॥

* प्राप्तिपरित्यागरूपो न्यनानयनव्यवहारः ।

(न०१०) एतेषामार्हतानां देहपरिमाण एवाऽऽमेति मतं तद्वदुपपाति—
एवं चाऽऽत्माऽकास्त्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकत्र विरुद्धधर्मासंभवो दोषस्तेषामार्हतानां मत एवमात्मनोऽ-
कारस्थं परिच्छिन्नत्वं दोषान्तरं स्याज्जीवस्य देहपरिमाणत्वाङ्गीकारा-
दित्यर्थः । तथा च परिच्छिन्नत्वादात्मनो घटादिवदनित्यत्वं स्यादिति
माधः । किंचाऽऽत्मनो देहपरिमाणत्वे मनुष्यात्मनः कर्मवशाद्गजशरीरे
कुत्सने प्रवेशो न स्यात्पुंसिकाशरीरे वा कुत्सन्स्याऽऽत्मनः प्रवेशो न
स्यात् ॥ ३४ ॥

मनु जीवस्य सावयवत्वाङ्गीकारात्पर्यायेण गजादिशरीरप्राप्तौ केचि-
द्वयपथा आगच्छन्ति सूक्ष्मपुंसिकाशरीरप्राप्तौ च कवेवपगच्छन्तीति
न मनुष्यात्मनः । स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तिविरोध इत्याहुक्य निरा-
करोति—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायादप्यवयवगमनागमनाभ्यामपि तत्तत्स्थूलसूक्ष्मशरीरपरिमाण-
त्वस्याऽऽत्मन्यविरोध इति न चेत्त्यर्थः । कुतः । विकारादिभ्यः ।
आत्मनः सावयवत्वेन तत्तच्छरीरप्राप्त्या वृद्धिह्रासवत्त्वाङ्गीकारे विका-
रवत्त्वमसक्तौ प्रदीपादिवदनित्यत्वं स्यादनित्यत्वे च बन्धमोक्षान्मुपगमो
बाधेत जलतुम्बिकान्वायेन संसारसागरे मग्नस्य बन्धविच्छेदात्संततो-
र्ध्वगमनं मुक्तिर्भवतीति त्वयाऽभ्युपगमादिति । यद्वा पूर्वमूचे परिच्छि-
न्नात्वादात्मनोऽनित्यत्वं स्यादिति उक्तमप्युक्तमनित्यत्वेऽपि बौद्धवत्सं-

(क्ष०१) एवमिति यथा सप्तमङ्गीनपादिकमनुपपन्नमेवमात्मनोऽकास्त्न्यं-
मसर्वगतपरिमाणमपि देहपरिमाणत्वे देहवदनित्यता स्यादित्यर्थः ॥३४॥

नियतपरिमाणस्यापि जीवस्यावयवभागमनिर्गमनाभ्यां देहपरिमाणत्व-
मित्यत आह—न चेति । पर्यायोऽवयवभागमनिर्गमने । तस्मादपि नैवा-
नित्यत्वमावेऽविरोधः । कुतः । विकारादिभ्यः । विकारो विक्रिंश
आदिशब्देनावयवानामात्मत्वे उत्पत्तिबलवत्त्वानां निरूपणत्वानिरूपण-
त्वादयो दोषास्तेभ्यः । अथ वा परिमाणगमनिर्गमनयोरपि जीवस्य

१ अ. 'कास्त्नादि' । २ अ. 'वैश्याभ्यां' । ३ अ. 'न च पर्यायदाय' । ४ अ. 'ममेवेत्येव' ।
५ २ अ. 'द्वयवयव' ।

(अ० १००) ताननित्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेत्पादिसूत्रम् । पर्षाया-
दपि संतानरूपेण नित्यत्वस्याऽऽत्मन्यविरोध इति न चेत्पर्यः । कुतो
विकारादिभ्यः । संतानस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य सत्त्वे तस्य च संता-
नित्रन्यत्वाद्विकारवत्त्वं स्यादेवासत्त्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किंच—

अन्यादस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

मुक्तात्मनो यत्परिमाणं तदन्त्यं तच्च नित्यमप्यणुत्वाद्यन्यतमपरिमा-
णत्वेन व्यवस्थितं चेति जैनसिद्धान्तः । तथा चान्त्यस्य परिमाण-
स्य नित्यत्वेनावस्थितेस्तद्वृष्टान्तेनाऽऽत्मपरिमाणत्वेन हेतुनोभयोरप्यम-
ध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गाश्रयाणामाद्यमध्यमान्त्यपरिमाणानामवि-
शेषः साम्यं स्यादित्यर्थः । नित्यपरिमाणानां श्रयाणामेकत्र संभवा-
स्त्रित्वमापाद्य तेन साम्यमापादितमिति द्रष्टव्यम् । परिमाणसाम्ये
रथूलक्रमशरीरभाती परिमाणवैषम्यं न स्यादिति भावः । यद्वा सर्ववै-
कमेव परिमाणं स्यादित्यापाद्यम् । तथा ह्यन्यपरिमाणस्य जन्यत्वे
नित्यत्वविरोधाद्वाद्यमध्यमकालावस्थानं वक्तव्यमिति यदन्यपरिमाण-
मणुमहत्वादि तद्वैकं सर्वदा स्यान्नान्यत्वात् चान्त्यपरिमाणस्यावस्थि-
तेरणुत्वाद्यन्यतमत्वेन नियतत्वाद्वाद्यमध्यमकालयोरुभयोस्तस्य परि-
माणस्य नित्यत्वादेकत्वादविशेषः । जीवोऽणुश्चेदणुरेव महाश्चेन्महानेव

(दी०) प्रवाहरूपेण नित्यत्वान्नायं दोष इत्यत आह—न च पर्षायादप्यविरो-
धो विकारादिभ्यः । पर्षायात्परिमाणगमनिर्गमनरूपात् । अत्र चकारः
सौगतमतोक्तदोषसमुच्चयार्थः । शेषं समानम् ॥ ३५ ॥

ननुक्तः सर्वो दोषो न जीवस्यानित्यमावहति किंतु तत्परिमाणस्या-
नित्यत्वमित्यत आह—अन्त्येति । अन्त्यस्य मोक्षावस्थस्य परिमाणस्य
नित्यत्वादवस्थानमवस्थितस्तस्याः । उभयस्याऽऽदिमध्यावस्थस्य परि-
माणस्य तद्वस्त्रित्वं तस्मात् । अविशेषः । एकशरीरपरिमाणमेव स्यान्न
चैतद्विदं तस्माज्जीवस्याप्यनित्यत्वम् । अथ वाऽन्यस्य जीवपरिमाणाव-
स्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् । ततश्चा-

(न० १०१) स्वादित्यर्थः । तथा च न शरीरपरिमाणनियम इति भावः ।

तस्मादप्युक्तविषयसमवेतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

इदानीं केवलं निमित्तकारणमेवेश्वरो नोपादानमिति येषां शेष-
सांख्यपा[प] तज्जल्लिशैवकणमुगादीनां मते तदीयं दूषयति—

(तदस्थेश्वरवादस्यापुक्तत्वम्, अधि० ७)

पत्पुसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पूर्वं सत्त्वासत्त्वयोरैकत्र विरोधादसंभव इत्युक्तं तद्गुणादानकर्तृत्व-
योरैकत्र विरोधादसंभव इति दृष्टान्तसंगत्या निमित्तोपादानोभयात्मक-
मल्लसमन्वयात्संभवाक्षेपे सिद्धान्तः— पत्पुरीश्वरस्य जगद्गुणादानाधा-
नादिभेदकत्वेन जगत्सिद्धिस्तत्त्वमात्रं न संभवति । कुतः । असामञ्जस्यात् ।
ईश्वरस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागद्वेषादिप्रसङ्गादसामञ्जस्यं स्यात् । प्रवृत्ते
रागद्वेषादिपूर्वकत्वेन लोके दृष्टत्वादृष्टानुसारित्वात्कल्पनायाः । अस्माकं
मुक्त्यनुसारित्वादनिरवचनीयत्वादित्वाच्च न दोष इति भावः ॥ ३७ ॥

संयन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

मेर्यप्रधानादिभिः मेरकस्येश्वरसंबन्धो वाच्योऽसंबन्धस्य मेरकत्वा-
योगाच्च संबन्धः संभवति निरवयवत्वाद्युतसिद्धत्वाच्च संयोगसमवा-
ययोरनुपपत्तेरित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वविद्यादिभेदकत्वं कल्पिततादात्म्येनो-
पपद्यत इति भावः ॥ ३८ ॥

(शे०) विशेषेण सर्वदेवान्जुर्महान्वा जीवः स्यात् । चकारो जीवस्य रूप-
त्वादिप्रसङ्गसमुच्चयः ॥ ३९ ॥

पूर्वाधिकरणे यथा सत्त्वासत्त्वयोरैकत्र विरोध उक्त एवमाधिष्ठातृत्वो-
पादानत्वयोरैकत्र विरोध इति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य केवलनिमित्तत्वदूषणेन
समाधत्ते—पत्पुति । पत्पुरीश्वरस्य न प्रधानपुरुषाद्यधिष्ठातृत्वम् ।
कुतः । असामञ्जस्यात् । समञ्जसस्य भावः सामञ्जस्यं न सामञ्जस्य-
मसामञ्जस्यम् । वैषम्यनैर्घुण्यकर्मेश्वरान्योन्याश्रयान्परस्परसङ्गतत्वाभा-
वादि तस्मात् ॥ ३७ ॥

राजादिवदस्तु अधिष्ठातृत्वमित्यत आह—संबन्धेति । नात्र स्वस्वा-
मिभावलक्षणः संबन्धस्तत्रैव विद्यतिपत्तेः । न च संयोगो निरवयवत्व-
दीश्वरादीनाम् । न च समवायस्तस्य कार्यकारणद्वयसंबन्धत्वात् । एव
मन्वस्यापि संबन्धस्यानुपपत्तिः । चकारः संबन्धस्याऽऽगन्तुकत्वाद्यनुपप-
त्तिसमुच्चयार्थः ॥ ३८ ॥

(प्र० व०) किंच कुम्भकारस्य मुद्रादिभेदकत्वदृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रधानादिभेद-
कत्वं कल्पनीयं न हि तत्संभवति प्रधानस्य रूपादिहीनत्वेन दृष्टमुद्रादि-
वैलक्षण्यात् । प्रधानादिविषयकभेदभावाद् ईश्वरस्यानुपपत्तेरित्याह—

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठानं भेदभावात् । सिद्धान्ते तु न दृष्टापेक्षा श्रुत्येकाग्रभावादिनि-
वृत्त्याः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

ननु करणानीन्द्रियप्रत्यक्षाण्यपि यथा जीवेन भेद्यन्त एव प्रधानादि-
कमप्रत्यक्षमपीश्वरेण भेद्यन्त इति चेन्न । कुतः । भोगादिभ्यो बोधेभ्यः ।
जीवो हीन्द्रियग्रामं भोगार्थं भेदयति तद्वद्वृत्तान्तेनेश्वरस्य भेदकत्वे तद्वद्भो-
गादयः प्रत्यक्षेणैव । यद्वा शरीरस्यैव भेदकत्ववृत्तानादीश्वरस्य
च शरीरानुपपत्तेर्न भेदकत्वमित्याह—अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । भोगादि-
ष्ठानं शरीरमाधिष्ठानशब्दार्थः । करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । करणवदिन्द्रि-
याधिष्ठानं शरीरमित्यर्थः । तदीश्वरोऽङ्गीक्रियत एवेति चेन्न । शरीर-
वत्त्वे भोगादिप्रसङ्गादीश्वरत्वमेव न स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

किंच प्रधानजीवेश्वराणां वा संख्या यच्च परिमाणं तदुभयमीश्वरेण
परिच्छिद्यते न वा । आद्ये परिच्छिन्नसंख्यावत्त्वात्परिच्छिन्नपरिमाण-

(टी०) अधिष्ठानमेव संवन्धमाक्षेप्यतीत्यत आह—अधीति । अधिष्ठान-
क्रियाऽधिष्ठानं तच्च नाधिष्ठेयमन्तरेण । न च स्वरूपेण संविग्धस्य
रूपादिहीनस्य प्रधानादेरधिष्ठेयत्वमतोऽधिष्ठेयभावाद् अधिष्ठानस्यानुपप-
त्तिरधिष्ठानानुपपत्तिस्तस्याः । चकारोऽधिष्ठानाधिष्ठानयोरपि स्वरूपानु-
पपत्तिं समुच्चिनोति ॥ ३९ ॥

करणेति । मा मूलकुम्भकुलाटादिवदधिष्ठेयाधिष्ठानतुल्यं करणवच्चीवे-
न्द्रियवद्भविष्यतीति चेन्न । कुतः । भोगादिभ्यः । भोगः सुखदुःखान्य-
तरसाक्षात्कारः । आदिशब्देन जनिमरणादयस्तेभ्यो हेतुभ्यः । अथवाऽ-
धिष्ठानस्य शरीरस्यानुपपत्तेरिति पूर्वसूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु करण-
मिन्द्रियं तदस्यास्तीति करणवच्छरीरं कल्प्यमिति चेत् । शेषं
पूर्ववत् ॥ ४० ॥

ननु चैतानि सर्वगते सर्वज्ञ ईश्वरे चोद्यानीत्यत आह—अन्तेति ।

[अ० २ भा० २ सू० ४३-४४] मन्त्रामृतवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि । १९३

(म० ४०) यच्च त्रपाणां प्रचानजीवेश्वराणां घटादिवदन्तवत्त्वं विनाशित्वं स्यात् । द्वितीय ईश्वरस्यासर्वज्ञत्वं स्यादित्यर्थः । तस्मादसंगतेन तार्किकपक्षिहितेश्वरकारणवादेन न निमित्तोपादानब्रह्मसमन्वय विरोध इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

(जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्, अधि० ८) ।

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

एवं केवलाधिष्ठितेश्वर इति वेदासंगतमते निरस्ते निमित्तं प्रकृति-
श्वेश्वर इति भागवतमतस्य वेदसंगतार्थत्वात्तदङ्गीकृतजीवोत्पत्त्येऽपि
प्रमाणमूलत्वं स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्याऽऽश्रमः । तद्भागवतमतं
प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति संदेहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तम् । तथा हि
वासुदेवः खलु परमात्मा परमार्थतत्त्वं जगदुपादानं निमित्तं च तस्मा-
द्वासुदेवात्संकर्षणाख्यो जीव उत्पद्यते ततो जीवात्प्रसृज्जाख्यं मनो
जायते मनसश्चाभिरुद्धाख्योऽहंकार इति । तथा च जीवाभिज्ञाब्रह्मणो
जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्यासंभव इति प्राप्ते वेदाभिरुद्धाक्षमङ्गीकृत्य
वेदभिरुद्धजीवोत्पत्त्यर्थं ब्रुवयति—उत्पत्त्यसंभवादिति, परमात्मनो
वासुदेवाज्जीवस्योत्पत्तेरसंभवान्न तन्मतं साधित्यर्थः । अन्यथा जीव-
स्योत्पत्त्यङ्गीकारे घटादिवदनित्यत्वापत्त्या भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षस्त्वदभ्यु-
पगतः कस्य स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

लोके कर्तुर्देवदत्तादेः सकाशात्करणरव कुठारादेरुत्पत्त्यदर्शनाज्जीवा-
त्कर्तुः करणं मनो जन्व(जाय)त इत्येतन्न युक्तमित्यतश्च तन्मतमसंग-

(दी०) ईश्वरस्येति शेषः । वदीश्वरः प्रधानादीनामात्मनश्चेत्यन्तां परिच्छि-
नन्ति अन्तवान्त्यान्न चेदसर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे केवलनिमित्तत्वं निराकृतम् । अस्तु तर्ह्युपादानत्वमेपि
निराकृतं जीवस्य प्रपञ्च इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—उत्प-
त्तीति । वासुदेवात्परस्मात्प्रकृतेः संकर्षणजीवस्योत्पत्तेर्जन्मनो जातस्य
मरणाद्विदोपस्तत्र च जीवस्य कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गादिः । अतोऽ-
संभवान्न संभवोऽसंभवस्तस्मान्न भागवतमतं सम्यक् ॥ ४२ ॥

यथा संकर्षणाज्जीवात्प्रसृज्जस्य मनसो यथा वा प्रसृज्जान्मनसोऽनि-

१ अ. "मतिर्नि" । २ अ. "वस्येति" ।

(म० १०१) तमित्यर्थः । अयं भावः—किं जीवो मनः करणान्तरमासाद्य जनयति अनासाद्य वा । आद्ये तत्करणान्तरं जीवजन्यं न वा * आद्येऽन्य-
स्थाऽऽद्यविकल्पावतारासंभवात् । द्वितीये तदेव मनोऽस्त्विति न मनसो
जीवजन्यत्वम् । आद्यद्वितीये करणरहितस्यैव जीवस्य कार्यजननसाम-
र्थ्याङ्गीकारे किं मनःकल्पनयेति ॥ ४३ ॥

ननु संकर्षणादयस्त्रयो न जीवादिरूपाः किं नु वासुदेववाद्भिज्ञानस्व-
रूपा ईश्वरा एवेत्याशङ्क्याऽऽहु—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

संकर्षणादीनां त्रयाणां वासुदेववाद्भिज्ञानादिभावे वा विज्ञानैश्वर्यब-
लवन्निर्दोषनिरवद्यस्वरूपत्वेऽपि तदप्रतिषेधस्तस्योत्पत्त्यसंभवरूपदोषस्य
प्रकारान्तरेणाप्रतिषेध इत्यर्थः । तथा हि न तावच्चतुर्णां वासुदेवादीना-
मीश्वराणां किंचित्प्रयोजनमस्ति एकेनैव सिद्धेः । भगवानेवैको वासुदेवः
परमार्थतत्त्वमिति त्वस्तिद्धान्तहानिश्च । नन्वीश्वराणां संकर्षणादीनां
त्रयाणां वासुदेवनुत्पानामेव वासुदेवानुत्पात्तिरभ्युपगम्यत इति नोक्त-
दोष इति चेत्तर्ह्यगत उत्पत्त्यसंभवो दोषः । संकर्षणादीनामीश्वरत्वा-
विशेषे वासुदेवस्य ततोऽतिशयाभावेन त्रयाणां वासुदेवेन जन्यत्वाजन्य-
त्वानुपपत्तेरिति ॥ ४४ ॥

(दी० ।) कृद्भस्याहंकृतेर्जन्मैवं वासुदेवादपि संकर्षणोत्पत्तिरस्तीत्यत
आहु—म चेति । कतुः संकर्षणात्करणं प्रसृज्यो न जायते संकर्षणस्यैव
कर्तृत्वस्य विवर्तित्येतित्यर्थः । चकारः प्रसृज्यादप्यनिरुद्धोत्पत्त्यभावसू-
चनार्थः ॥ ४३ ॥

न च सर्वज्ञत्वादिगुणानां संकर्षणादीनामुत्पत्तावपि नोत्पत्तिप्रसङ्गो
दोष इत्यत आहु—विज्ञानेति वास्तव्यर्थः । यदि सर्वं सर्वज्ञाः
सर्वगता अनन्तगुणाश्च वासुदेवादयस्तदा वासुदेवाद्युत्पत्त्यसंभवो दोष-
स्तद्वत्त्वः । अतस्तस्याप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

* आसाय ननपतीति विकल्प आद्यः ।

विशतिपेधाच्च ॥ ४५ ॥

(म०१०) कचिज्ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजांसि वासुदेवगुणा इति प्रति-
पादयन्ति कचिचोक्तगुणा एवाऽऽप्तमानो वासुदेवा भगवन्त इत्यभेदं गुण-
गुणिनोर्बर्णयन्ति तथा च परस्परं विशतिपेधाज्ञासमञ्जसमिदं भागवतं
मतमित्यर्थः । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्माणि वेदान्तानां समन्वय इति
सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(वेदान्तवादिमत आकाशस्थान्तिवत्कथनम्, अधि० १)

न विदधुतेः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे क्षुतिविरुद्धत्वात्परपक्षाणामभ्रामाण्यमुक्तं तर्हि क्षुती-
नामप्यन्योन्यविरोधाद्ब्रह्मकारणवादस्याप्यनपेक्षत्वं स्यादिति शङ्कानि-
रासार्थं परं पादद्वयमारम्भते । पादद्वयस्यापि क्षुतीनामप्यन्योन्यविरोध-
निरासेन समन्वयवृद्धीकरणाच्छ्रुत्यध्यायसंगतिः । पूर्वपादेनास्य प्राप्तद्वि-
कीसंपत्तिः शङ्काव्याजेन दर्शिता । तत्र तावदाहौ सृष्टिवाक्यानामवि-

(क्षि०)तेषु संकर्षणादिषु वासुदेवबहिर्ज्ञानादिगुणानां भावेऽस्मच्छास्त्रवि-
रोधं वेदविरोधं विना [नैऋत्यविरोधं] मन्यामह इत्यत आह—विमेति ।
अस्मिन्नेव शास्त्रे ज्ञानादीनां गुणत्वं त एव भगवन्तो वासुदेवा इत्या-
दिविभक्तिविन्ध्यं विरुद्धम् । 'चतुर्षु भेदेषु परं ज्ञेयोऽलब्ध्या शाश्वतस्य
इदं शास्त्रमधीतवान्' इत्यादिवेदमिन्द्रादर्शनाद्देदविरुद्धश्च सोऽयं विश-
तिपेक्षस्तस्मात् । 'चकारोऽन्वद्रूपणानामपि बलात्पतनाभ्युच्चयार्थः' ॥४५॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वितीयपादे स्वतन्त्रतर्काणां परस्परविरोधान्न तैर्विरोधः समन्वयस्ये-
त्युक्तम् । तृतीयेन तु पादेन भूतभूतानां मोक्तृभूतानां च परस्परविरोधः
परिहिष्यते । तत्रापि मोक्तृत्वस्यैवाधिकत्वाद्युपाधिषु चाऽऽकाशस्य

(ब० प० १) रोधं प्रतिपादयितुमाकाशमाश्रित्य विचार्यत आकाशस्य किमुत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । यद्यस्ति तर्हि विरोधः । तथा हि च्छान्दोग्य आकाशवायू विना 'तत्तेजोऽस्तुत' [छा० ६ । २ । ३] इति तेजआदिका सृष्टिः श्रूयते । तैत्तिरीयके तु 'आत्मन आकाशः संभूतः, [तै० २ । १ । १ इत्याकाशादिका । तथा चानयोर्वाक्ययोर्विरोध इति पूर्वपक्षः । आऽध्यायात्पूर्वपक्षे कुतर्त्तनां मिथो विरोधादप्रामाण्यं फलं सिद्धान्ते विरोधाभावात्प्रामाण्यमिति बोध्यम् । एवं प्राप्त एकदेशिमेतेन समाधत्ते— 'न विपदश्रुतेः' । विपन्नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । वियत उत्पत्तिमतिपादकवाक्यस्याव्यवयवादित्यर्थः ॥ १ ॥

यद्यप्यात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतिरस्ति तथाऽपि सा गौणीति गूढोऽभिसंधिः । तथा चाऽऽकाशस्योत्पत्तेरनभ्युपगमादेव न विरोध इति गूढाभिसंधिमजानानः शङ्कते—

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । च्छान्दोग्य आकाशोत्पत्तिश्रुत्यभावेऽपि सा श्रुतिस्तैत्तिरीयकेऽस्तीत्यर्थः । तथा च विरोधस्तदवस्थ इति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ २ ॥

एकदेशी स्वाभिप्रायं प्रकटयति—

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

न ह्याकाशस्योत्पत्तिश्रुतिर्मुख्या किंतु गौणी । कुतः । 'असंभवात्' । आकाशोत्पत्तौ समवायिकारणादिसामग्र्यभावाद्भिमुख्येन निरपत्वानुमानाच्चाऽऽकाशस्योत्पत्तेरसंभवादिति सूत्रार्थः ॥ ३ ॥

(शे० १) पूर्वोत्पत्तिव्यवणाल्यथमं तद्विषयाणां विरोधपरिहारायमाक्षिप्यते—नेति । वियदाकाशं न जन्मवच्छान्दोग्ये तस्य जन्मनोऽश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्तीति तु शब्दो वियतोऽस्त्युत्पत्तिवारणार्थः । कुतः । अस्ति तैत्तिरीयके 'आत्मन आकाशः संभूतः' [इति] श्रुतिर्वैतः ॥ २ ॥

आकाशोत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । कुतः । तस्य समवाय्यसमवायिकारणस्याऽऽकाशस्योत्पत्तिसंयोगानामसंभवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

(प्र० ५०१) ' वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् ' [प्र० २।३।३] इत्यादेरमृतशब्दाद्वाऽऽकाशस्यात्यसितिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

' ननु आत्मन आकाशः संभूतः ' [तै० २।१।१] इत्यादिवाक्ये संभूतशब्दस्याऽऽकाशे गौणत्वं तेजआदी तु मुख्यत्वमित्येतद्विरुद्धमेकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य गौणमुख्यत्वादर्शनमिदं आह—

स्याच्चेकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

यथैतस्मिन्नेव प्रकरणे ' अन्नं ब्रह्मेति व्यवजानात् ' [तै० ३।२।१] इत्यादावन्नादिषु ब्रह्मशब्दो गौणः ' आनन्दो ब्रह्म ' [तै० ३।६।१] इत्यत्र मुख्यो विषयभेदात् । एवं ब्रह्मेऽपि विषयभेदाच्चेकस्य संभूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इदमेकदेशमितं दूषयन्सिद्धान्तरिति—

प्रतिज्ञाहानिरप्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

विज्ञेयाद्ब्रह्मणः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्याप्यतिरेकादात्मैकत्वविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां अहानिर्भवति ब्रह्मभिन्नसत्ताकस्य नित्यस्याऽऽकाशस्याभ्युपगमे तु प्रतिज्ञा बाधेत । तस्मादाकाशस्योत्पत्तिमङ्गीकृत्य ब्रह्माधीनसत्ताकत्वाद्ब्रह्माभिज्ञाते सर्वभाकाशादिकं ज्ञानं भवतीति सा प्रतिज्ञा समर्थनीयेत्यस्याकाशोत्पत्तिरित्यर्थः । किंच प्रतिज्ञायाः समर्थनं कार्यकारणभेदपरेभ्यः शब्देभ्यो भवति । तथा हि कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरैर्ब्रह्मादिदृष्टान्तेः प्रतिज्ञां संसाध्य तत्साधनायैव

(६०) शब्दगम्येऽर्थे किमसंभवेनेत्यत आह—' शब्देति । अन्तरिक्षं चैतदमृतम् ' इत्यादेः । चकारो वेदेऽपि युक्तिसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥

एकस्य संभवपदस्यैकस्मिन्वाक्ये कथं गौणत्वं मुख्यत्वं चेत्यत आह—स्यादिति । एकस्यापि संभवपदस्य गौणार्थताऽऽकाशेऽभ्येष्टे मुख्यता ब्रह्मशब्दवदर्थैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य तपोन्नममृतिषु गौणार्थता परस्मिन्ब्रह्मापि मुख्याथैवं स्याद्भवेत् ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह—प्रतिज्ञेति । न विषद्वृत्तिसृष्टिर्गौणी । कुतः । कार्यकारणगोरप्यतिरेकादभेदात् । आकाशस्योत्पत्तौ ब्रह्मणस्तपोरभेदः

* स. आतिथ्याः ।

१ क. ग. 'पा ६' ।

(ब० ५०१) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' [छा० ६।२।१] तदैक्षत तत्तेजोऽमृजत [छा० ६।२।३] 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' [छा० ६।८।७] इत्यादिशब्दाः कार्यजातं प्रदर्श्य तस्य ब्रह्मात्म्य-
तिरेकं दर्शयन्ति । इदं सर्वमाकाशस्याकार्यत्वे बाधितं स्यादिति नन्वे-
वमुत्पत्तिमस्ये सिद्धे पूर्वोक्तविरोधपरिहारः कथमिति चेदुच्यते ।
छान्दोग्ये हि तेजस उत्पत्तिमोत्रं *श्रूयतेऽनाद्यत्वमपि । तैत्तिरीयके तु
'आकाशाद्वायुर्वापोरग्निः' [तै० २।१] इति तेजसस्तृतीयत्वं
श्रूयते । तथा च तपोर्वाक्यपोरेकवाक्यत्वादनवकाशतैत्तिरीकश्रुत्यनुसा-
रेणाऽऽकाशं वायुं च सूक्ष्मा तद्ब्रह्म तेजोऽमृजतेति च्छान्दोग्यश्रुतिः परि-
णम्यत इति मानयोर्वाक्ययोर्द्विरोध इति ॥ ६ ॥

यद्युक्तं तैत्तिरीयके विषदुत्पत्तिश्रुतिर्गौबी सामग्र्यमावाहिसुत्वेन
निरूपत्वानुमानाच्चेति तन्न । भूतस्य ब्रह्मण एव विषस्तामग्रीत्वादित्य-
भिप्रेत्य तदीवानुमानमनुमानेनैव द्रूपयति—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसंभवाज्ञानादुत्पत्त्यर्थः । यतो [यत्र कार्यत्वं
तत्र भेदो यत्र भेदस्तत्र कार्यत्वं लोकवत् । यथा लोके पटादीनां भेदो
न कार्यत्वमन्तरेणास्ति कालादिभ्योऽभेद आकाशस्य तस्मादपटादिवत्]
यावद्विकारजातं विभागो दृश्यते न त्वविकारे ब्रह्माणि विभागादर्शनाल्लो-
कस्य घटादेर्विकारस्यैव विभक्तत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा चायं प्रयोगः ।
आकाशदिक्कालमनःपरमाणवः पराधीनसत्ताकाः स्वैसमानसत्ताकवि-

(टी० १) स्यात् । तथा प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाया येनाश्रुतमित्यादेरज्ञानिरप-
रित्पापः कार्यकारणभेदेन । प्रतिज्ञाया अहानिरेव कृतो विवक्षितेत्यत
आह—शब्देभ्यः । येनाश्रुतमित्यारम्भ 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्य-
न्ताच्छान्दोग्ये शब्दाः । एवं सर्वत्र । तेभ्यः ॥ ६ ॥

तथाऽपि तर्कविरोध इत्यत आह—यावद्विति । तुशब्दस्तर्कविरोध-
परिहारार्थः । विभागो भेदो यावद्विकारं यावत्कार्यम् । भेदो हि न
कार्याद्रूपनवृत्तिर्नाप्यधिकवृत्तिः किंतु यत्र कार्यत्वं लोकवत् । यथा

* स. प्रपमं पथाहोति । पतुष्विहान्तर्गतो ग्रन्थो न. प्रल्लके कति ।

(न० १० ।) माधवस्वाद्वचनसारावादिबदित्याकाशोत्पत्तिबाधिनं प्रति विमुक्त्य हेतोः परोक्तस्वाप्तिस्त्रिरपि बोध्या । आकाशोऽमुतसम्बन्धयोगस्त्व-
पेक्षिकः 'अमृता देवाः' इतिवदिति सिद्धं ब्रह्मकार्यं विषयदिति ॥ ७ ॥

ननु च्छान्दोग्ये वायोरुत्पत्तिर्न श्रूयते तैत्तिरीयके तु श्रूयते तथा च पूर्ववदनयोर्वाक्ययोर्विरोधपरिहाराय वायुत्पत्तिर्गौणीति वाच्यम् । किंच 'सैषाऽनस्तमिता देवता बह्मायुः' [ष० १ । ५ । २२] इति वायो-
लंघप्रतिषेधाच्च नित्यत्वमित्याशङ्कामतिदेशेन निराकरोति—

(स्वरूपवतो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनम्, अधि० २)

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेन विषय उत्पत्तिमत्स्वरूपत्वात् एतेन वायुरपि विषयवच्छिन्नब्रह्मज-
न्यत्वेन व्याख्यात इत्यर्थः । वायोर्नित्यत्व एकविज्ञानप्रतिज्ञाहान्यादेः
समानत्वादिति भावः । वायोरुत्पत्तिषेधश्चाऽऽपेक्षिकः । अतिदेशत्वाच्च
पृथक्संगत्यपेक्षेति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

(सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगज्जनकत्वं च, अधि० ३)

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

पूर्वमसंभावितोत्पत्तिकथोरपि विषयत्वनयोरुत्पत्तिरस्ति श्रुतिबला-
दित्युक्तं तद्वदेव ब्रह्मापि ब्रह्मान्तरकार्यमस्तु कार्यकारित्वाद्विषयवादि-
दित्यनुमानानुगृहीतया 'जातो मघसि विश्वतोमुखः' [श्वे० ४ । ३]
इत्यादिब्रह्मजन्मश्रुत्या ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तिवति हृष्टान्तसंयत्वेदुमार-
भ्यते । तत्र ब्रह्मणो नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनामुक्तानुमानानुगृहीतभूत्या
विरोधोऽस्ति न वेति संदेह अत्रोदिस्फुलिङ्गोत्पत्तिवद्ब्रह्मान्तराब्रह्मो-

(क्षे०) लोके घटादीनां भेदो न कार्यत्वमन्तरेणास्ति च कालादिभ्यो भेद
आकाशस्य तस्मात् । घटादिवत्कार्यम् ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न गौणीत्युक्तं तद्वत्
सैषाऽनस्तमिता देवता बह्मायुः' इत्यादिका वायोर्नित्यत्वाद्विप्रतिपा-
दिका श्रुतिर्न गौणीति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्यातिदेशेन समाधत्त एतेनेति ।
एतेनाऽऽकाशोत्पत्तिकथनेन मातरिश्वा वायुरुत्पन्नो व्याख्यातः ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे यथा कारणस्याप्याकाशस्य कार्यत्वमुक्तं तद्वदिहापि
कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यत्वमिति हृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—
तुशब्दो ब्रह्मण उत्पत्तिशङ्कानिराकरणार्थः । सतो ब्रह्मण उत्पत्तेरसंभवः ।

(म० १०१) उत्पत्तिरुक्तश्रुतिबलादस्त्वेवेति विरोध इति पाप्मे ब्रूमः । सतः सदा-
त्मकस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यसंभवः । कुतः । अनुपपत्तेः । सत्सामान्या-
स्तत्सामान्यस्योत्पत्तेरनुपपत्तिर्विशेषस्यैव घटादेः सामान्यजन्यत्वदर्श-
नाद्ब्रह्मणश्च विशेषत्वेन जन्यत्वे वत्तज्जनकं सामान्यं तदेव नो ब्रह्म
ब्रह्मणः कार्यत्वेऽध्यस्तत्वेन जगदधिष्ठानत्वानुपपत्तेः श्वेत्यर्थः । जन्मश्रुति-
श्रौपाधिकविषया 'न चास्य कश्चिज्जनिता' [श्वे० ६।९] इत्या-
दिबहुश्रुतिविरोधादित्यविरोधः ॥ ९ ॥

(कारणयोरभेदेन बाधुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजः सृष्टिः, अधि० ४)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

'ततेजोऽसृजत' [छा० ६।२।३] इति छान्दोग्ये ब्रह्मजत्वं
तेजसः श्रूयते तैत्तिरीये तु 'वायोरग्निः' [तै० २।१] इति बाधु-
जत्वमित्यनयोर्वाक्ययोर्विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे सामान्यात्सामान्य-
स्योत्पत्तिर्मात्रमात्रमात्राद्योर्विशेषस्य तेजस उत्पत्तिः संभवति, एवं
श्रुतिबलात्सर्वोपादानब्रह्मजत्वमपीत्यस्ति विरोध इति प्रत्युदाहरणसङ्कल्पा
पूर्वपक्षे पूर्व ब्रह्मणः कार्यत्वेन जगदुपादानत्वं न संभवतीत्युक्तं तद्ब्रह्म-
योरपि कार्यत्वात्तेजः प्रत्युपादानत्वं नास्त्येवेति ब्रह्ममात्रजत्वं तेजस
इत्यविरोधः, वायोरग्निरिति पञ्चमी क्रमार्था न तु हेत्वार्था, इत्येकदे-
शिना सिद्धान्तः कृतस्तं दूषयति—'तेजोऽतस्तथा ह्याह' इति । अतो
मातरिस्त्वनः सकाशात्तेजो जायत एव हि यतस्तथा बाधुजत्वं वायोरग्नि-
रिति श्रुतिराह । न चेयं पञ्चमी क्रमार्था बाध्वनन्तरं तेज इति पदान्त-
रकल्पनाप्रसङ्गात् । किंच आत्मन 'आकाशः संभूतः' इत्यादौ
'पृथिव्या ओपचयः' [तै० २।१।१] इत्यन्ते च हेतुपञ्चम्या
दर्शान्मध्योऽकस्मात्क्रमार्था पञ्चमीत्यसङ्गतमेव । न चेवं कश्चिद्ब्रह्मज-
न्यत्वं कश्चिद्बाधुजन्यत्वमिति विरोधः । बाधोर्ब्रह्मान्पत्वेन बाधुभावा-

(शे० १) कुतः । 'न चास्य कश्चिज्जनिता' इत्यादिश्रुतेर्युक्तिश्च तत्कारण-
स्यानुपपत्तेः ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे कारणस्यानध्यस्तत्वमुक्तं, तेनैव न्यायेन बाधुस्तेजसः
कारणमिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—तेजोऽग्निरतोऽस्माद्बाधुक्रपा-

[म० १५० ३५० ग्रहामृतवर्षिणीदीपिकान्यां समेतानि । २०१
११-१३]

(म० ३० ।) पञ्चजलजन्यत्वस्य छान्दोग्यवाक्यार्थस्यैव वायोरग्निरिति वाक्यस्याप्यर्थत्वेनाविरोधादिति ॥ १० ॥

(वेदोक्ततेजोरूपमहाणो जलोत्पत्तिरिति, अधि० ५)

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते । तेजोनन्तरमावित्वादप्युचिष्योरिति तेजसो वायुजन्यत्वकथनानन्तरं तयोरप्युचिष्योः क्रमेण दुर्द्धिस्थत्वादुचिष्य-
सन्निधिलक्षणसंगत्या क्रमेणाधिकरणरूपमारभ्यते । 'तदपोऽमृजत' [छा०
६।२।३] इत्यादिवाक्यस्वार्था ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादकस्य 'अग्रेरापः' इति
[ते० २।१] वाक्येन विरोधोऽस्ति न चेति संदेहे पूर्ववद्विरोधोऽस्तीति
पूर्वपक्षेऽपामग्निदाह्यत्वात्तज्जन्यत्वत्वं नास्त्येवेत्यविरोध इत्येकदेशिसि-
द्धान्तं कूपयति—'आपः' इति । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते हि यस्माच्चथा
तेजोजन्यत्वमग्रेराप इति श्रुतिराहेत्यर्थः । त्रिवृत्कृतयोरतेजसोर्वादा-
हकामावेऽप्यत्रिवृत्कृतयोर्न विरोधः । छान्दोग्ये तेजोवच्छिन्नं ब्रह्म
तच्छब्दार्थ इति पूर्ववद्विरोधपरिहाराय बोद्धव्यः ॥ ११ ॥

अचनन्तरमावि पृथिवीमाभित्य विचारयति ।

(छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नब्रह्मस्य पृथिव्यर्थकत्वम्, अधि० ६)

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता आप ऐकन्त ब्रह्मणः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नममृजन्त'
[छा० ६।२।४] इति श्रूयते तत्र संशयः । किमन्नशब्देनोदनादि-
कमुच्यते किं वा पृथिवीति । तत्रान्नशब्दस्त्वोदनादौ प्रसिद्धत्वाद्बोदना-

(वि०) देव । कुतः । हि यस्माच्चथाऽऽह श्रुतिः—'वायोरग्निः' इति ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे तेजसो वायुयोनित्वमुक्तमविरोधात् । इह तु तेजसो
ब्रह्मयोनित्वे विरोधः प्रत्यक्ष इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्यातिदेशेन समा-
धत्ते—आप इति । आपोऽमृजयन्ते । हेतुः पूर्वसूत्रोक्तः 'अग्रेरापः'
इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे वायोरिति पञ्चम्यो उपादाने मुख्यार्थता स्वीकृता
तद्वदन्नश्रुतेरपि मापादिषु मुख्यार्थत्वाच्चेवामेव स्वीकार इति दृष्टान्ते-

(अ० १०) विक्रमेवाज्ञशब्देनोच्यते । तथैव ब्रीहियवादेस्तज्जन्यौदनस्य च योगेन कृत्वा चाज्ञशब्दवाच्यस्य कचिद्व्यन्यत्वं कचित्तु 'पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽज्ञम्' [तै० २ । १] इत्यत्र पृथिव्याविजन्यत्वमित्यनयोः श्रुत्योर्विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्येवाज्ञाज्ञशब्देनोच्यते न ब्रीह्यादिकम् । कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । 'तत्तेजोऽमृतं' इति महामृतोत्पत्त्यधिकारात् । 'वत्कृष्णं तदज्ञस्य' [छा० ६ । ४ । १] इति कृष्णरूपस्याज्ञशब्दवाच्यस्य पृथिवीत्वज्ञापकस्य श्रवणाच्च । समानप्रकरणे 'अन्नयः पृथिवी' [तै० २ । १] इति च 'तद्यद्वां शर आसीत्तत्समहृतं सा पृथिव्यभवत्' [बृ० १ । २ । २] इति च पृथिव्या एवाव्यन्यत्वप्रतिपादकशब्दान्तरसत्त्वाच्चेत्यर्थः । तत्र सृष्टिकाले यद्वां शरो घनीमाष आसीत्तत्समहृतं स घनीमाषः संघातात्मना परिणत आसीत्सैवापां कठिनाकारपरिणामरूपा पृथिव्यभवदिति श्रुत्यर्थः । तथा च ब्रीह्याद्यज्ञस्य नाहुपादानकत्वं किंतु पृथिव्युपादानकत्वमेवेत्यविरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः, अधि० ७)

तदधिष्ठानादेव तु तद्विष्वात्मा ॥ १३ ॥

एवं तावत्सृष्टिक्रमे महामृतश्रुतीनामविरोधः प्रतिपादितः । इदानीं तानि मृतान्यामित्वाऽऽश्रयाश्रयिमावसंगत्वाऽन्यद्विचार्यते । किं महामृताभिमानिन्यो देवताः स्वतन्त्रा एव मौक्तिकोत्पादने प्रवर्तन्ते उतेभ्वराधिष्ठिता इति विशये 'आकाशाद्वायुः' [तै० २ । १] इत्या-

(दी०) नाऽऽक्षिप्य समाधत्ते-पृथिवीति । 'ता अन्नमसृजन्त' इत्यज्ञशब्दाभिधेया पृथिवी । कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधिकारो महामृताधिकारः । रूपम् । 'वत्कृष्णं तदज्ञस्य' इति कृष्णं रूपम् । 'अन्नः पृथिवी' इति शब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणेऽधिकारादिभ्यः कार्यशब्दः कारणे नीतः । इह तु मृताविष्ठात्रीणां देवतानां पारतन्त्र्ये न हेतुरिति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते तदिति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । स परमात्मैवाऽऽकाशादिरूपं तत्तद्विकारजातं सृजति । कुतः । तदधिष्ठानात् । तस्य

(३०० ।) दिना स्वस्वकार्योत्पत्तौ स्वातन्त्र्यप्रवणत्वात्स्वतन्त्रा एवेति ब्रह्मणः सर्वसृष्टिकर्तृत्वप्रतिपादकभूत्वा भूतसृष्टिभूतानीं विरोध इति शब्दे ब्रूमः । स परमात्मा तत्तत्कार्यगोचरलक्षणात्मकामिध्यानादेवेक्षिता तत्कारणाधिष्ठाता सर्वं कार्यं सृजति । कस्माद् । तल्लिङ्गात् । तस्य परमात्मनः सर्वानिबन्तृत्वरूपालिङ्गस्य ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिना श्रुतत्वादित्यर्थः । पृथिव्यां तदभिमानिदेवतायाम् । अयं भावः । आकाशादिपदानां भूतमाने कृत्वाद्देवतापरत्वे लक्षणापत्तेर्न भूताभिमानिदेवतानां स्वातन्त्र्यमाकाशाद्वायुरित्यादौ श्रुतम् । न च ' ता आप ऐक्षन्त ' [छा० ६ । २ । ४] इत्येतद्वादिपदानां देवतापरत्वे लिङ्गम् । तद्विषयस्य तद्व्यञ्जकमह्मनिष्ठत्वादिति न देवतानां स्वातन्त्र्ये किञ्चिन्मानमिति ॥ १४ ॥

(प्रलयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनम्, अधि० ८)

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

एवं भूतानामुत्पत्तिक्रमे चिन्तिते लयक्रमो बुद्धिस्थः प्रसङ्गसंगतश्च विचार्यते । एतस्य विचारस्य प्रयोजनमद्वैतब्रह्मामिध्यानम् । प्राप्त-
ज्ञिकत्वादेव नास्मिन्पादेऽसंगतिराशङ्कनीया । तत्र किं भूतानां श्रुतो-
त्पत्तिक्रमेणैव लयक्रम उक्त सोपानपरम्पराकण्डस्य व्युत्क्रमेणावरोहणव-
द्भुतक्रमेणैव लयक्रम इति संदेहे श्रुतोत्पत्तिक्रमेणैवेति शब्दे ब्रूमः । अत
उत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेणैव लयक्रमः स्वस्वकारणे कार्याणां लवस्य दुर्ज्ञा-
नादाकाशादीनां चोत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणत्वस्योक्तत्वात् । किं च

(३०१) विकारस्यामिध्यानं पर्यालोचनं तस्मात् । अमिध्यानमपि भूतानामेव श्रुतो न स्वादित्यत आह—तल्लिङ्गात् । तस्य परमात्मनः ' यः पृथिवीमन्तरो यमप्रति ' इत्यादिनाऽव्यक्षालिङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मामिध्यानं भूतानां केवलानामित्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे पारतन्त्र्यं देवतानां तल्लिङ्गादित्युक्तं न तथा प्रलय-
क्रमे किञ्चिन्नियामकमिति प्रत्युदाहृत्येनाऽऽक्षिप्य समाचष्टे—तुहायद्-
प्रलय उत्पत्तिक्रमानिवारणार्थः । किंतु अतोऽस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेण
पृथिव्यप्तिवत्यादिक्रम उक्त उपपद्यते । यतः कार्यस्य घटादेः कारणे

(न० १०१) व्युत्क्रमेणैव लयक्रम उपपद्यते । अन्यथोत्पत्तिक्रमेण च लयाङ्गी-
कारे सति कार्ये कारणस्य नाश इति स्यात्तच्चायुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

मृतोत्पत्तिलयविचारस्य यत्प्रयोजनमद्वैतब्रह्मध्यानं * तत्प्रयोजनकं
करणोत्पत्तिक्रममेकप्रयोजनकत्वसङ्गत्वा विचारयति—

(प्राणादीनां मृतेष्वन्तर्मावाप्तं तेषां सृष्टिक्रममङ्गः, अवि० ९)

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लि-

ङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

पूर्वाक्तमृतोत्पत्तिलयक्रमं इन्द्रियोत्पत्तिक्रमेण विदध्यते म येति
संवेदे विदध्यत इत्याह—अन्तरेति ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी बिम्बस्य धारिणी ।

[मु० २ । १ । ३]

इति वाक्यं तल्लिङ्गसम्बन्धेनोच्यते । विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञा-
नसम्बन्धेन बुद्धिरिन्द्रियाणि च गृह्यन्ते । निष्कृष्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिः
संज्ञायात्मकं च मन इति भेदः । तानीन्द्रियबुद्धिमनांसि मृतानामात्मन-
श्चान्तराले तल्लिङ्गात्तस्याः स्पृष्टैर्ममकाद्वाक्यादनुक्रम्यन्ते । तथा चाऽऽत्मन-
इन्द्रियबुद्धिमनांसि तेभ्यश्च मृतानीत्यनेन क्रमेणाऽऽत्मन आकाशः
संभूतः इत्यादिक्रमस्य वाच इत्यनयोर्वाक्ययोर्विरोध इति चेन्न ।

(दी० १) मुदादी प्रलयस्य दृष्टत्वात् । चकारः 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे' इत्यादि-
स्मृतिसमुच्चयार्थः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणे दृष्टानुसारेणोत्पत्तेर्विपरीतः प्रलये क्रम इत्युक्तम् । इवा-
नीमुत्पत्तिक्रममेवाऽऽक्षिप्य समाधत्त अन्तरेति । विज्ञानं बुद्धिर्मन इन्द्रियं
संकल्पविकल्पात्मकं विवक्षितम् । विज्ञानं च मनश्च विज्ञानमनसी केन-
क्रमेण जायमान आत्माकाशयोरन्तराले जायते । कुतः । तल्लिङ्गात् ।
तस्य ह्यन्तरालजन्मनो लिङ्गं मृतेभ्यः पूर्वमज्ञातम् । एतस्माज्जायते
प्राणः, इत्यादिना । स्वरूपकीर्तनं बुद्धेः 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इत्यने-

(स० १००) अविशेषात् । इन्द्रियमनोबुद्धीनां भौतिकत्वेन भूतोत्पत्तिक्रमादि-
न्द्रियाद्युत्पत्तिक्रमस्याविशेषाद्येन क्रमेण भूतोत्पत्तिस्तेनैव क्रमेण भौति-
कोत्पत्तिरित्यविरोध इत्यर्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिभ्युत्तिश्च
सर्वेषामात्मनः सकाशादुत्पत्तिमात्रं दृते न क्रममिति भावः । अतो न
केनापि वाक्येन भूतमृष्टिवाक्पानां विरोध इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

एवं तत्पदार्थसर्वोपादानब्रह्मासिद्धबोपादेयभूतकरणश्रुतिविरोधो नि-
रस्तः । इदानीं त्वंपदार्थसिद्धयै जीवविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते
पादसमाप्तिपर्यन्तम् । तत्र जीवोत्पत्तिनाशनिमित्तकजातेष्ट्यादिशा-
स्त्राणां जीवनिस्त्यत्ववादिशास्त्रस्य च विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे देव-
दत्तो जातो मृतश्चेति लौकिकव्यपदेशानुगृहीतजातकर्मादिशास्त्रविरो-
धोऽस्त्येव । यथा करणोत्पत्तिभूत्वा भूतभ्रुतेर्न विरोधस्तथा जीवोत्पत्ता-
वपि भूतश्रुतिविरोधस्याभाषो शाक्यः । स न संभवति । उक्तपुण्या
जीवोत्पत्तादुक्तभूतोत्पत्तिक्रममङ्गस्याऽऽवश्यकत्वादिति प्रत्युदाहरणेन
पूर्वपक्षे राह्यान्तः ।

(वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतपोर्माकत्वम्, अधि०, १०)

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्याच्चव्यपदेशो

प्राक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

योऽयं लौकिकस्तयोर्जन्ममरणयोर्व्यपदेशो देवदत्तो जातो मृतश्चेति
स चराचरव्यपाश्रयः स्यावस्रजङ्गमदेहाविषयो मुख्यः । जीवे तु माको
गौणः स्यात् । कुतः । जन्ममरणव्यपदेशस्य तद्भावभावित्वात् । देहो-

(टी०) नेति चेन्नैतत् । कुतः । अविशेषात् । न हि परमेश्वराज्जनिरिति क्रमो
नियन्तुं शक्यः किंतु भौतिकत्वादिना विशेषेण । न चासावस्ती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणेन विशेषश्रवणेन क्रममङ्गो निवारितः । इदानीं विशेषा-
श्रवणेनैवोदाहरणेन त्वंपदार्थस्योत्पत्तिरित्याक्षिप्य समाधत्ते चरेति ।
जातो देवदत्तो भूतो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशो जातकर्मसंस्कारश्च नाऽऽ-
त्मन इति तु शब्द आह । तर्हि किमात्मकोऽयमित्यत आह—माकः ।

(म० न० १) त्यक्त्वाज्ञानविधायित्वादित्यर्थः । देहप्रादुर्भावाद्यपेक्षयैव जात-
कर्मादिविधानमिति न तेन शास्त्रेण जीवनित्यत्वशास्त्रस्य विरोध इति
भावः ॥ १६ ॥

एवं देहोत्पत्तिविनाशयोजनमनाशौ मा भूतां कल्पाद्यन्तयोर्जीवस्य
जन्मनाशौ किं न स्यातां स्वर्गादिफलकर्मशास्त्रविरोधामावादिति
प्रत्युदाहरणेन विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेनैतस्मादात्मनः 'सर्व एत आत्मानो
भ्युच्चरन्ति' [बृ० माध्व० २।१।२३] इत्यादेर्जीवात्मनः परस्माद्ब्र-
ह्मण उत्पत्तिवाक्यस्याधिकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशवाक्यस्य च
विरोधसंदेहे विरोधोऽस्तीति भावे दूयः—

(जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्यत्वम्, अधि० ११)

नाऽऽत्माभ्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

आत्मा जीवो नोत्पद्यते । कुतः । अभ्रुतेः । उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवो-
त्पत्तेरभ्रुतेस्ताभ्यः श्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वावगमात् । 'न च जीवो
त्रिपते' [छा० ६।११।३] 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽ-
मरोऽमृतः' [बृ० ४।४।२५] इत्यादिश्रुतयो जीवनित्यत्ववादिन्यो
ब्रह्मणा । यत्तु कचिद्विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन परस्माद्ब्रह्मणो जीवोत्पत्ति-
अवयवं, तत्कार्यकारणसंघातोपाधिविमितमिति श्रुत्यैव स्फुटीकृतम् ।
विज्ञान एवार्प जीव एतेभ्यः कार्यकारणसंघातापन्नभूतेभ्य उत्पत्तिमभ्यः
साम्बन्धेनोत्थाय तानि भूतानि नश्यन्ति सन्ति स्वयमनुसृत्य विनश्यति
विनाशानन्तरं संज्ञा नास्तीति याज्ञवल्क्येनोक्ते भैत्रेयी पप्रच्छ—'अत्रैव
मा भगवन्नोहान्तमार्पीपक्षं वा अहमिदं विजानामि न येन संज्ञाऽस्ति

(दी० १) भक्तिगुणयोग उपचार इति यावत् । तद्देशात्प्रवर्तत इति भाकः ।
क तर्हि मुख्य इत्यत आह—चराचरव्यपथयः । स्थावरजङ्गमशरीराभय-
स्तस्य जन्मादेर्व्यपदेशः स्याद्भवेत् । कुतः । तद्भावमावित्वात् । तस्य
शरीरस्य भावे भावो यस्यास्ति जन्मादिव्यपदेशस्य संस्कारस्यापि
सोऽयं तद्भावमावी तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अतः संस्कारोऽपि तदा-
श्रयः ॥ १६ ॥

पूर्वाधिकरणे कृतनाशविप्रसङ्गेन जन्मादिशब्दा देहविषया उक्ता
नैवं कल्पादौ परमेश्वरादुत्पद्यमानस्य जीवस्य कश्चन विरोध इति प्रत्यु-
दाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—नाऽऽत्मेति । नैवायमात्मा परस्मादात्मन

(न००१) [वृ० माध्य० ४।५।१४] इति । अद्य मां प्रति मोहान्तं मोहमापी-
पद्दापादितयानसि मेत्य नाज्ञानन्तरं संज्ञा नास्तीति । इदमहं न
विजानामि त्वं तु मेत्य संज्ञा नास्तीति वदन्मां मोहयसीति प्रश्नार्थः ।
तत्रोत्तरम्—‘ न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽब्रमात्माऽनु-
च्छित्तिधर्मा ’ [वृ० माध्य० ४।५।१५] इति । अविनाशित्वमप-
रिणामित्वं तत्र हेतुरनुच्छितीति । मोहं मोहकरं वाक्यम् । संज्ञा घटा-
दिविशेषविज्ञानं नास्तीति तथोक्तं न स्वरूपाभाव इति माहं मोहवादी ।
भूतनात्रप्रयुक्तमेवास्थोत्पत्त्यादिकं न स्वाभाविकमिति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

(जीवस्याचिद्वृत्तस्रण्डनपूर्विका तच्चिद्वृत्तसिद्धिः, अचि० १२)

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

‘ अत्रार्थं पुरुषः स्वयं ज्योतिः ’ [वृ० ४।३।११] इत्यादिस्व-
प्रकाशत्वबोधकश्रुतेः ‘ पश्यञ्चक्षुः शृण्वञ्चश्रोत्रम् ’ [वृ० १।४।७]
इत्याद्यागन्तुकज्ञानवस्ववादिश्रुतिभिर्विरोधोऽस्ति न वेति संदेहेऽस्तीति
पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणसिद्धजीवानुत्पत्तिमुपजीव्य सिद्धान्तयति—ज्ञोऽत
एवेति । जीवो ज्ञः स्वयंप्रकाशस्वरूपः । अत एवानुत्पत्तिमस्वादेवे-
त्यर्थः । अनुत्पत्तौ हि स्वयंप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इत्याद्याति । तथा
च ब्रह्माभिन्नजीवोऽपि स्वयंप्रकाश इति भावः । पश्यञ्चक्षुरित्पावि-
श्रुतव आगन्तुकवृत्तप्रतिभावेण स्वप्रकाशत्वाऽविरोधेन नेतव्या इत्यवि-
रोध इति सिद्धम् । चक्षुर्देष्टा ॥ १८ ॥

(श्री०) आकाशादिवज्जायते । कुतः । तद्वदस्थोत्पत्तेरश्रुतेः । बुद्ध्याद्युत्पत्ति-
वस्तुनृमेयमित्यत आह—नित्यत्वात् । चक्षुर्देष्टावृत्तव्याप्तिव्यव-
त्वादिकमेव कुत इत्यत आह—ताभ्यः । ताः कुतयः ‘ न जीवो ज्ञियते स
वा एव महानज आत्मा ’ इत्याद्याः ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणे जीवपरमात्मनोरैक्यादनुत्पत्तिर्जीवस्थोक्ता । इदानीमा-
गन्तुकज्ञानत्वेन जीवस्यैक्यमेवानुपपन्नमित्याक्षिप्यातिदेशेन समापत्ते-
रिति । ज्ञो नित्यचैतन्यरूपोऽब्रमात्मा । अत एवोत्पत्त्यसंभवादेव पर-
मात्मवत् ॥ १८ ॥

(अ० ५० ।) (जीवस्याणुत्वसण्डनपूर्वकं तत्सर्वगतत्वप्रतिपादनम्,
अधि० १३)

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

आत्मनो ब्रह्माभेदयोग्यत्वाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं षोडशेदानीं
स्वप्रकाशत्वादीषद्वाहितमनवच्छिन्नस्वरूपत्वमणुत्वनिरासेन साधयती-
त्यान्तरग्रहिर्भावसङ्कतिः । एतदनन्तरमाव्यधिकरणत्रयेणानवच्छिन्नत्वा-
दपि बहिर्दं कर्तृत्वमध्यस्तमात्मनीति प्रतिपाद्यते । ततो ब्रह्माभेदयो-
गस्य जीवस्यांश इत्यधिकरणे ब्रह्मेक्यं विवक्ष्यत इत्यापादमवान्तरस-
ङ्कतयः । अत्रानवच्छिन्नत्वश्रुतीनाम् । ' एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः '
[सु० ३ । १ । ९] इत्याद्यणुत्वश्रुतिभिर्विरोधोऽस्ति न वेति संदेहेऽस्ती-
त्याह—उत्क्रान्तीति । जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनां भवणादणुर्जीवः ।
स यदाऽऽत्माऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति स तदा वागादिभिः प्राणैः सहोत्क्रा-
मतीति मरणसमय उत्क्रान्तिः श्रूयते । ' एके चास्माहोकात्ययन्ति चन्द्र-
मसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ' [को० १ । २] इति ' तस्माहोकात्युनरे-
त्यस्मै लोकाय कर्मणे ' [वृ० ४ । ४ । ६] इति गत्यागती श्रूयते ।
इदं चाऽऽत्मनो विभुत्वे न संभवतीत्यणुत्वं परिशिष्यते । शरीरपरि-
माणस्याऽऽत्मनो नित्यत्वविरुद्धत्वेनासंभवादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

यद्यप्युत्क्रान्तिर्देहस्वाम्यनिवृत्तिरूपा विभुत्वेऽपि संभवति तथाऽप्यु-
त्तरयोर्गत्यागतयोः स्वात्मना जीवात्मना संबन्धत्वादणुत्वं नित्यर्थः ॥ २० ॥

(टी०) पूर्वाधिकरणे स्वयंप्रकाशत्वं जीवस्योक्तं तन्मनोबद्धणुपरिमाणस्यो-
पपन्नमिति तदर्थमणुत्वं समर्थयते—उत्क्रान्तीति । उत्क्रान्तिः ' अस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति ' इति श्रुतेः । गतिः ' चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति '
इति श्रुतेः । आगतिः ' तस्माहोकात्युनरेति ' इति श्रुतेः । तासां भवणाः
दणुपरिमाणो जीवः ॥ १९ ॥

ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवदस्तुत्क्रान्तिस्तद्विज्ञेन गत्यागती अपि तथे-
त्यत आह—स्वात्मेति । उत्तरयोर्गत्यागतयोः स्वात्मनैव परिस्पन्दाधारे-
णैव निष्पत्तेः । चकारेणोत्क्रान्तेरपि मुख्यायास्तेनैव निष्पत्तेर्न तद्वृ-
त्तान्तः ॥ २० ॥

[म० २४० १७
२१-२२]

ब्रह्मासृजत्पुनरितीदीपिकाभ्यां समेतानि ।

२०९

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॥ २१ ॥

(म० २४०) ननु मार्श जीवोऽणुः । अतश्च्युतेनणुत्वधृतेः । 'स वा एष महामज्ज आत्मा' [बृ० ४।४।२२] 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [ते० २।१।१] इत्यादिना महत्त्वधृतेरिति चेन्न । इतराधिकारात् । इतरस्य ब्रह्मणः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रधानतया ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वात्तस्यैव महत्त्व-धृतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वराब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

'एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' [मु० ३।१।९] इति स्वस्याणुत्वस्य वाचकशब्दाज्जीवोऽणुः ।

'वालाग्रवातभागस्य शतधाकस्त्रितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः' [म्ये० ५।९।]

इत्युन्मानाच्च । सर्वेभ्यः स्थूलपरिमाणेभ्य उन्मूत्य मानमुन्मानम् । अत्यन्तापकृष्टपरिमाणमिति यावत् । तस्मादित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वात्मनोऽणुत्वे जाह्नवीतोपनिमग्नस्य देहव्यापिशैथिल्यविरोध इत्यत आह—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनबिन्दुः शरीरकदेशस्य सर्वशरीरव्यापि सुखं जनयति तथा जीवोऽपि देहव्यापिनं शैत्याद्युपलम्भं करिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

(श्री०) नाणुरिति जीवोऽणुर्न । कुतः । अतश्च्युतेः । तस्याणुत्वस्य धृति-पादिका धृतिस्तच्छ्रुतिस्तद्विषयीतार्था 'स वा एष महान् ।' इति । धृतिरतच्छ्रुतिस्तस्या इति चेन्न । कुतः । इतरस्य परमात्मनोऽधिकारात्-करणात् ॥ २१ ॥

महानितिवदणुत्वस्यावयवाणामणुर्जीव इत्यत आह—स्वशब्देति । स्वस्याणुत्वस्य वाचकः शब्द एपोऽणुरिति स्वशब्दः । उन्मानं च वालाग्रे-त्यादिनाऽमिहितम् । चकारो हृदपावस्थानसमुच्चयार्थः ॥ २२ ॥

अणुश्चेज्जीवः पदोरगस्य मस्तके चन्दनस्य स्वशोषलम्भनस्य युगप-द्विरोध इत्यत आह—अविरोधेति । अयं न विरोधोऽविरोधः किंरक्षि-त्यत आह—चन्दनवत् । यथा हरिचन्दनबिन्दुरेकत्र त्वथा संवद्भूः सर्वशरीरसुखायैवमणुरात्माऽपि ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादप्युच्यते हि ॥ २४ ॥

(म० १०) ननु मात्र चन्दनदृष्टान्तः 'अवस्थितिवैशेष्यात्' प्रत्यक्षेण चन्दन-
बिन्दुरेकदेशेऽवस्थितिर्ज्ञायते जीवस्य तु नैवमिति । अतुल्यत्वादित्यर्थः ।
तथा च व्यापिशैत्याद्युपलम्भरूपकार्येण महत्त्वकल्पनं युक्तमिति शङ्का-
मिप्रायः । निराकरोति नेति । कुतः । 'अभ्युपगमात्' जीवाणुत्वस्य ।
कथमभ्युपगम्यते तत्राऽऽह—इदि हीति । हिं यतोऽल्पपरिमाणे इदि
जीवः पठ्यते 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यचान्तर्धोतिः पुरुषः'
[बृ० ४ । ३ । ७] इत्यादौ । तस्माज्जीवस्याणुत्वं श्रुत्याऽभ्युपगम्यत
इत्यर्थः । अतो न दृष्टान्तवैधर्म्यमिति भावः ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

आत्मनोऽणुत्वेऽपि तन्निष्ठस्य ज्ञानस्य गुणस्य व्यापकत्वाद्धीकारा-
द्यापकगुणाद्वा व्यापिकार्यं भविष्यति लोकवत् । व्यापिप्रमाणकमर्दी-
पादिवत् । गृहनिष्ठदीपस्याल्पत्वेऽपि प्रभात्मकगुणवशाद्यथा गृहव्यापि
प्रकाशादिकार्यं जायते तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु ज्ञानस्य व्यापकत्वेऽणुजीवव्यतिरेकेणावस्थानं वक्तव्यं तदप्युक्तं
गुणिव्यतिरिक्तदेशे गुणस्थावस्थानादर्शनात् । न च दीपप्रमान्धायः

(श्री०) अवस्थितेरिति । चन्दनबिन्दुरवस्थानं प्रस्तकादाववस्थितिस्तस्या
विशेषः प्रत्यक्षं तद्विषयम् । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । तस्माद्विषयम-
न्वनदृष्टान्त इति चेन्न । कुतः । जीवस्य वैशेष्येऽवस्थानस्याभ्युपग-
मात् । तदेव कुतः—इदि हीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

न निरवयव आत्मानि सावयवचन्दनबिन्दुर्दृष्टान्तः । न च चन्दन-
स्यापि सर्वशरीरव्यापित्वमेकदेशस्थस्येत्यत आह—गुणाद्देति । नानुम-
मवापलापो युक्त इति वाशब्दः ग्रीहौ । अणोरपि जीवस्य स्वचैतन्या-
द्गुणात्करणात्सर्वशरीरव्यापिता किंवदित्यत आह—लोकवत् । यथा
लोकं घटाद्येकदेशस्थानां मण्वादीनामणूनां गुणानां स्वप्नमया घटादि-
व्यापित्वं तद्वत् ॥ २५ ॥

(म० २७०-१५०-२६-२८) महाहृतवर्षिणीदीपिकाम्या समेतानि । २११

(म० ५०१) प्रमाया दीपसंयुक्तद्रव्यान्तरत्वादित्यत आह
व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्यापि गन्धस्य गुणिव्यतिरेकेण वृत्तिः पुष्पपुटिकातो दूरतः
स्थितस्य पुंसो गन्धोपलम्भदर्शनात्तद्गुणिव्यतिरेको ज्ञानस्थेतिर्यः ॥ २६ ॥
तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

इह प्रविष्टः 'आ नखाग्रेभ्यः' [छा० ८।१।१] इति शुतिरपि
चैतन्यगुणेनाऽऽत्मनो देहव्याप्तिं दर्शयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥
पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'प्रज्ञया शरीरे समाकृष्ट' [कौ० ३।६] इत्यात्मज्ञानयोः कर्तु-
करणभावेन पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

व्यापिगुणद्वाराऽस्य जीवस्य शरीरे व्याप्तिर्गन्धे तथा च व्यापकं
ज्ञानं जीवस्त्वगुरिति महत्त्वश्रुतीनां बाध इति प्राप्ते जीवानुत्वस्योपाधि-
कत्वाच्च वास्तवापरिच्छिन्नत्वश्रुतिबाध इति सिद्धान्तयति—

(श्री०) ननु गुणस्याऽऽमयाव्यातिरेकोऽनुवृत्तिर इत्यत आह—व्यतीतिः।
शुनिनं जीवं परित्यज्य गुणस्य चैतन्यस्य वृत्तिव्यतिरेको नानुपपन्नः किं-
दित्यत आह—गन्धवत् । यथा केतव्यादेर्देहव्याप्तिरदूरत्वाऽपि तद्गुण-
स्यान्यत्र वृत्तिस्तद्वत् ॥ २६ ॥

अणोर्जीवस्यापि चैतन्यं प्रमाणशून्यमित्यत आह—नथेति । हृदया-
चतनत्वमप्युपपत्तिपरिमाणत्वं वाऽऽत्मनो विधाप्य सर्वैवाऽऽलोमभ्य आ
नखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्याप्तिं दर्शयति । यथाऽ-
स्माभिरङ्गीकृतं तथा । चकारो जीवस्य व्याप्तत्वे भोगसंकरसमुच्च-
यार्थः ॥ २७ ॥

आ लोमभ्य इत्याद्या शुतिर्जीवस्य चैतन्यगुणेन व्याप्तिं शरीरस्य
प्रकारान्तरेण वा द्रुत इति न क्षयं ज्ञानमित्यत आह—पृथगिति ।
अणोरात्मनः कर्तुंचैतन्यस्य गुणस्य शरीरव्याप्ती प्रज्ञया शरीरे समाकृष्ट
इति पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

सिद्धान्तस्तु—

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

(न० ७०) तुल्यं कृतपूर्वपक्षनिरासवाचकः । अणुर्जीवः किं ब्रह्मणस्तत्त्वा-
न्तरमुत विकार आहो त्विह ब्रह्माभिन्नः । नाऽऽद्यः । एकविज्ञानात्सर्ववि-
ज्ञानप्रतिज्ञाबाधात् । न द्वितीय इत्युक्तं विस्फुलिङ्गवृष्टान्तेनाविकृतस्यैव
ब्रह्मणो जीवमाने 'स वा एष महान्' [बृ० ४।४।२२] इति ।
तस्मात्सर्वश्रुत्यनुसारी तृतीयः पक्षः परिशिष्यते । तथा च ब्रह्मणोऽनव-
धिकमहत्त्वावगमाज्जीवोऽप्यनवधिकमहत्त्ववान् 'स एष महानज आत्मा
योऽयं विज्ञानमयः' [बृ० ४।४।२२] इति विज्ञानमयस्य जीवस्य
स्वतो महत्त्वावगमाच्च । 'एषोऽणुरात्मा येतसा वेदितव्यः' [मु० ३।
१।९] इत्येतन्न जीवविषयं वेदितव्यत्वश्रवणात्, किं तु चक्षुराद्यगो-
चरत्वेन बुद्धिज्ञेयब्रह्मविषयम् । बालाग्रशतमागस्येति वाक्यं तु जीव-
स्यौपाधिकमणुत्वमनूद्य 'स चानन्त्याय कल्पते' [खे० ५।९]
इति वाक्यशेषेणाऽऽनन्त्यमपरिच्छिन्नत्वं बोधयति । किं चाऽऽम-
नोऽणुत्वे देहव्याप्त्युत्पलम्भो न स्यात् । न च चन्दनबिन्दुवृष्टान्तस्तस्य
साधयवत्येनावयवद्वारा देहव्यापित्वसंभवात् । नापि व्यापिज्ञानाद्या-
पिकार्यं संभवः । गुणिष्वतिरेकेण गुणस्यावस्थानायोगेन व्यापिज्ञान-
स्यासंभवात् । न च गन्धन्यायेन गुणस्य ज्ञानस्य गुणिष्वतिरेकसंभवः ।
गन्धस्यापि गुणत्वेन साश्रयस्यैवाऽऽमलनाङ्गीकाराद्वन्ध्या गुणत्वव्या-
हृतेर्गन्धस्य द्रव्यत्वे न तद्वृष्टान्तो भवेत् । 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य'
[कौ० ३।६] इत्येतदपि प्रज्ञया बुद्ध्याख्यान्तः करणेनेति व्याख्येयम् ।
कथं तर्हि जीवेऽणुत्वव्यपदेशः । तद्गुणसारत्वादिति ब्रूमः । तस्या बुद्धे-
र्गुणा अणुत्वोक्तान्तिगत्यागतिस्तुल्यदुःसादृश्ये गुणाः सारः प्रधानं
एव जीवस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । तद्व्यपदेशोऽणुत्वादि-
व्यपदेशो न स्वाभाविकः प्राज्ञवत् । प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपसा-

(दी०) तद्वृणोति । तुल्यं जीवस्य स्वाभाविकाणुत्वनिरासार्थः । कथं तर्ह्य-
णुत्वमित्यत आह—तद्वृणसारत्वात् । तस्योपाधेरन्तःकरणस्य गुणा
अणुत्वोक्तान्त्यादयः सारः प्रधानं यस्य सोऽयं तद्वृणसारस्तस्य भाव-
स्तत्त्वं तस्मात् । तत्तेषामणुत्वोक्तान्त्यादीनां श्रुत्या व्यपदेश उपाधिगुणे-

(३०५०)नेपु 'द्वहोऽस्मिन्नन्तराकाशः' [छा० ८१।१] 'अणीयान्नीहे-
र्यवाद्वा' [छा० ३।१४।३] इत्यादिपूपाधिवशाद्यथाऽमुत्पादिकं
व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वात्मन्यमुत्पादिसंसारस्य बुद्ध्युपाधिकत्वे कदाचिदात्मनो बुद्ध्या
विद्योने संसारो न स्यादित्यत आह—

*यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्वर्णनान् ॥ ३० ॥

बुद्धिसंयोगस्य यावत्संसायात्मभावित्वाच्च पूर्वोक्तदोषः । संयोगस्य
यावदात्मभावित्वं कुत इत्यत आह—तद्वर्णनादिति । देहविद्योनेऽपि
बुद्धिसंयोगस्य भूती वर्णनाद्यावदात्मभावित्वमित्यर्थः । 'योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सक्षुभौ लोकाव-
नुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव' [बृ० ४।३।७] इत्यादिका
श्रुतिः । विज्ञानमयो बुद्धिप्रधानो जीवो बुद्ध्या समानः सक्षिममङ्गु च
लोकमनुसंचरति । तदेवाऽऽह—ध्यायतीवेति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां सत्यां
स्वर्यं ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव न वस्तुतो ध्यानादिरस्तीत्यर्थः ।
भ्रममूलकस्य बुद्धिसंयोगस्य तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तमवस्थानाद्यावदात्म-
भावित्वमित्यपि वृष्टव्यम् ॥ ३० ॥

(टी०)नोपहितस्य व्यपदेशः किंवदित्यत आह—प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञः
परमात्मोपाधेर्द्वयाकाशद्वहोदेवंभेनोपहितो द्वहोद्विना व्यपदिश्यते
द्वहोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति श्रुतेस्तद्वत् ॥ २९ ॥

यथात्मा बुद्धिमुणसारस्तस्य कार्यत्वेन विनाशस्वावश्यंभावात्कृतं
ब्रह्मज्ञानेन कृतार्थभासत्यवादिनोऽनुपहितस्याऽऽत्मनोऽप्रीतिरित्यत
आह—यावदिति । यावदात्मनो जीवस्य भावः 'अहं ब्रह्मास्मि इति
बोधानुत्पत्तिः स' वस्थान्तःकरणसंबन्धस्यास्ति सोऽयं यावदात्मभावी
तस्य भावस्तत्त्वं तस्मान्नान्तःकरणसंबन्धस्यानित्यत्वदोषः । कुतस्तद्वर्ण-
नात् । तस्थान्तःकरणस्य य आत्मना संबन्धोऽविनाशी तस्य 'योऽयं
विज्ञानमयः' इत्युपक्रम्य ध्यायतीवेत्यादिना वर्णनात् । चकारो वस्तु-
तोऽप्रीतिरसत्त्वस्याहेतुत्वं समुच्चिनोति ॥ ३० ॥

* य. यावदात्मनो जीवस्य ज्ञानोऽहं ब्रह्मस्तीति बोधानुत्पत्तिः ।

१ क. 'द्वयावेदि' । २ ग. 'यै' । यावदात्मनो जीवस्याहं ब्रह्मस्तीति बोधः । 'यो' ।

३ य. स वलेनादिपुष्पिरीतीसन्तो प्राणः पुस्तके तापित ।

(अ० ७०) ननु सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तिकार्यं नानाशयोरभ्युपगमात् बुद्धिसंयोगस्य यावदात्ममावित्यमित्यत आह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा बाल्ये पुंस्त्वादेः सत एव यौवनेऽभिव्यक्तिरेवं बुद्धिसंयोगादेः सुषुप्तौ सूक्ष्मात्मना सत एवामिव्यक्तिसंभवाद्यावदात्ममावित्वं न विदुः इति मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु बुद्धयपरपर्यायान्तःकरणे किं प्रमाणं यत्पुनः संसारः स्यादित्यत आह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-

नियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

इदमन्तःकरणमवश्यमभ्युपगन्तव्यमन्यथा मनसोऽनभ्युपगमे सर्वेषां मिश्रितार्थां स्वस्वविषयसंनिधानदृशायां नित्योपलब्धिप्रसङ्गो युगपत्सर्वविषयोपलब्धिप्रसङ्गो मनोव्यतिरिक्तज्ञानसामर्थ्याः सत्त्वात् । पक्षे सत्त्वामपि सामर्थ्यां फलमावस्तदा नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः । एकस्या-

(दी०) ननु सुषुप्तिप्रलययोर्बौधस्य बुद्ध्याऽसंबन्धः सता सोम्येत्यादिवचनात्तद्वभावप्रसङ्गाच्चेत्यत आह—पुंस्त्वेति । तुल्यदोऽसंबन्धं वारयति । पर्यायान्तःकरणस्य संबन्धः सुषुप्तिप्रलययोः सत एवामिव्यक्तिः प्रकटीभावस्तस्य योगाद्युक्तत्वात् । किंवदित्यत आह—पुंस्त्वादिवत् । यथा विद्यमानमेव पुंस्त्वं बालस्य यौवनेऽभिव्यज्यते । आदिशब्देन जीत्वश्रुत्वादि स्त्रीबीजादी तत्तत्काले । तद्वद्विद्यमान एव संबन्धे जागरणादावभिव्यज्यते ॥ ३१ ॥

अत्राऽऽह कश्चित्सत्यन्तःकरणे चोद्यं परिहारश्च तदेव नास्तीत्यत आह—नित्येति । अन्यथाऽन्तःकरणाभावे स्फीतालोकमध्यवर्तिनश्चक्षुरादिसंनिकृष्टस्य घटादेर्नित्यं सर्वदोषलम्भस्य प्रसङ्गः स्यात् । नित्यमुपलब्धिश्चानुपलब्धिश्च नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी तयोः प्रसङ्गः । न पुनः कदाचिदुपलम्भः । अद्यावमप्यास्ति अस्तु तर्ह्यन्यतरनियमः । अन्यतर-

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

(अ० व० १) 'स ईषतेऽमृतो यत्र कामम्' [बृ० ४।३।१२] इति 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' [बृ० २।१।१८] इति च जीवप्रकरणे स्वप्ना-
वस्थायां विहारस्य संचरणस्योपदेशात् । जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थः ।
अकर्तुः संचरणायोगादिति भावः । यत्र स्वप्नेऽमृतः स जीवः कामं
विषया नीयते गच्छतीत्यर्थः । परिवर्तते विहरति ॥ ३४ ॥

किं च—

उपादानात् ॥ ३५ ॥

'प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' [बृ० २।१।१७] इत्या-
त्मनो ग्रहणशक्त्युपादानप्रवणादकर्तृरुपादानायोगादात्मनः कर्तृत्वमि-
त्यर्थः । प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुध्या विज्ञानं
ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे हृदये गच्छतीति योजना ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' [तै० २।५।१] इति
लौकिकवैदिकक्रियायां विज्ञानशब्दवाच्यस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वव्य-
पदेशाच्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । यज्ञं संकल्पम् । ननु विज्ञानशब्दो
बुद्धिपरो न जीवपर इत्यत आह—न चेदिति । विज्ञानशब्दो जीव-
परो न चेत्तर्हि निर्देशविपर्ययः स्याद्बुद्धेः कारणत्वेन कर्तृत्वव्यपदेशो
विज्ञानं यज्ञं तनुत इति न स्यात्किंतु विज्ञानेनेति स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(श्री०) रचनाभावेन तर्कमात्रं साधकमित्यत आह—विहरति । विहरणं
विहारः क्रिया तस्याः 'स ईषते' इत्यादिनोपदेशात् ॥ ३४ ॥

अद्यापि नोपनिषत्सु कर्तृत्वे तर्क इत्यत आह—उपेति ।
विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यादिना प्राणानामुपादानात्स्वीकारात्तत्कर्तृ-
त्वस्य ॥ ३५ ॥

एकस्याः क्रियाया उपचारादपि कर्तृत्वं स्यादित्यत आह—व्यपदे-
शेति । क्रियायां लौकिक्यां वैदिक्यां च 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' कर्माणि
तनुतेऽपि च इत्यनेन कर्तृत्वव्यपदेशाच्चेद्यदि विज्ञानशब्देन कर्तो वाऽभि-
मतः किंतु कारणं बुद्धिस्तदा निर्देशस्य विज्ञानमित्यस्य विज्ञानेनेति
विपर्ययः स्यात् ॥ ३६ ॥

१ अ. 'न च प्रयोजनात्' । २ अ. 'लेग व' । ३ अ. 'लेगस्व' । ४ अ. 'तस्या' ।
५ अ. 'यन्नाभि' ।

[४०२ वा० ३ मु० मङ्गलामृतवर्षिणीदीपिकाम्नां समेतानि । २१७
३७-३९]

(३०५०) ननु स्वतन्त्रस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वेऽनिष्टं न कुर्पात् । किं तु स्वस्ये-
ष्टमेव कुर्पादित्यत आह—

उपलब्धिवदानियमः ॥ ३७ ॥

एषोपलब्धौ स्वतन्त्रोऽप्यात्मेष्टमनिष्टं चोपलभते तद्वदिष्टमनिष्टं च
संपादयिष्यतीत्यनियम इत्यर्थः । अयं भावः । स्वातिरिक्तकारणानपे-
क्षत्वरूपे स्वातन्त्र्ये तावन्न संभवतीश्वरस्यापि तदभावात्किंतु सकलका-
रकपेरकत्वम् । तथा च तेषु कारकेष्वनिष्टसाधनेष्वपीष्टसाधनत्वब्रह्माद्-
निष्ठमपि प्राप्नोतीति ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च बुद्धिर्व्यतिरिक्तो जीवः कर्ता न बुद्धिरन्या बुद्धेः कर्तृत्वे
करणशक्तिविपर्ययात् । करणशक्तिर्ह्यप्येतेति यावत् । न चेष्टापक्षिः । कर-
णसहितस्यैव कर्तृलौके कार्यकारित्वदर्शनाद्बुद्धेरपि करणान्तरं कल्पनीयं
स्यात् । तथा च नाममात्रे विवादो न वस्तुनि करणव्यतिरिक्तस्यैव
त्वयाऽपि कर्तृत्वाभ्युपगमादिति ॥ ३८ ॥

समाध्यमायाच ॥ ३९ ॥

* आत्माकारवृत्तिर्विद्यमानाऽप्यसतीव यत्र भवति स समाधिशाब्दे-

(शी०) कर्तृत्वं नाम स्वातन्त्र्यम् । तथा च कथमयं बुद्धिमानस्वस्यानिष्टं
कुर्पादित्यत आह—उपलब्धीति । एषोपलब्धिः स्वतन्त्रोऽप्यनिष्टं
करोति तद्वत् । अत एव नाचमपि नियमः स्वतन्त्रो नानिष्टं
करोतीति ॥ ३७ ॥

‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ इति विज्ञानस्यैव कर्तृत्वं वेदः व्याच्यति
साक्षात् तथैव विज्ञानशब्दाच्यायाः केवलायां बुद्धेः कर्तृत्वमङ्गी-
कुर्यान्ति तस्याश्च सर्वार्थकारित्वाच्छास्त्रार्थस्थादिकं सर्वं पुरुष उपच-
रितं कर्तृत्वमापादयतीत्यत आह—शक्तीति । बुद्धेः कर्तृत्वे वर्णितन्या-
येन कारणान्तरापेक्षाया अवश्यभावेन करणशक्तेर्बुद्धेः कर्तृत्वशक्तिरिति
शक्तेर्विपर्ययो दोषस्तस्मान्न बुद्धिः कर्त्री ॥ ३८ ॥

नायं शक्तिविपर्ययोपः पुरुषस्यासङ्गोदासीनत्वाद्बुद्धेरेव बन्धमो-

* स. नीलकान्तवृत्तिः ।

(अ० १५०) नोच्यते । तस्य समाधेरात्मनोऽकर्तृकत्वेऽभावप्रसङ्गात्समाध्यन्व-
याऽनुपपत्त्याऽप्यात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । समाधिग्रहणं श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानामुपलक्षणम् ॥ ३९ ॥

एवं बुद्धिव्यतिरिक्तात्मनः सिद्धं कर्तृत्वं तच्च न स्वामाधिकं किंत्वै-
पाधिकमित्याह—

(जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्वम्, अधि० १५)

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

पूर्वं सांख्याभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासेनाऽऽत्मनः कर्तृत्वं समर्थितं
तत्किं स्वामाधिकमौपाधिकं वेति संदेहे पूर्वोक्तशास्त्रार्थवत्त्वादिभिरेव
हेतुभिः स्वामाधिकमित्यस्यसङ्गत्वमुचितिविशिष्टाख्योर्विरोध इत्यस्या-
धिकरणस्य पूर्वपक्षः । नन्वेतस्य पूर्वपक्षस्यैतदधिकरणनिरस्यत्वे पूर्वा-
धिकरणं व्यर्थमिति चेन्न । तस्य बुद्धिकर्तृत्वनिरासेनेतदधिकरणविषयक-
तृत्वप्रतिपादकत्वान्न व्यर्थमिति । अग्रेदमुत्तरम् । न तावत्कर्तृत्वं स्वामा-
धिकं श्रुतावौपाधिकत्वेन कर्तृत्वस्य स्फुटीकृतत्वात् । तथा ह्याकाशो
विपरिपततः स्थेनस्थेवाऽऽत्मन उपाधिकृतं भ्रमं स्वप्नजागरितयोः भाव-
यित्वा सुषुप्तौ लीनोपाधिकस्य तस्याऽऽत्मनः परमात्मानन्देन संपरिष्क-
क्तस्य भ्रमाभावं आवयति 'तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकामं कर्पं
शोकान्तरम्' [बृ० ४।३।२१] इत्यारभ्य 'एषाऽस्य परमा गति-
रेषाऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः'
[बृ० ४।३।३२] इत्यन्तेन । तदेतत्वात् ब्रह्मास्य जीवस्याऽऽत्मकामं

(दी०)क्षावित्यत आह—समाधेः 'आत्मा वा अरे ब्रह्मणः' इत्यादिनो-
क्तस्य पुरुषे विधिकृतस्यापि कर्तृत्वस्याभावेऽभावो वैषम्यं तस्मात् ।
चक्षन्वादानुभवविरोधादिकं समुचिनोति ॥ ३९ ॥

पूर्वाधिकरणे शास्त्रार्थवत्त्वेन कर्तृत्वमुक्तम् । इदानीं न तन्मिथ्या
किंतु तत्स्वरूपमित्यादिष्व समाधत्ते—यथा चेति । तथा सूत्रधारो
वास्यादिव्यापारे हस्तादिकरणापेक्षः कर्ता यद्यपि तथाऽपि वास्या-

* ख. 'अस्य ह्येव श्रममात्मा' [नृसिंहोत्तराभिनी ९]

१ ख. 'ति। तथे' । २ ख. 'वि विहाङ्' । ३ ख. 'वादेपठ' ।

(३०७०) कामशब्दः कामयितव्यपरः सर्वत्र सर्वरूपेण कामयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुराप्तकाममिति । आप्तकामत्वे हेतुरकाममिति । यतः परं काम्यं नास्ति तत्कामम् । अशेषशोकसंसर्गशून्यत्वादप्याप्तकामत्वमित्याहुः— शोकान्तरमिति । शोकादन्तरं भिन्नमित्यर्थः । शोकं दुःखमन्तरयति निवारयतीति वा । उक्तस्य सुपुत्रात्मस्वरूपस्य परमपुरुषार्थत्वमाहुः—एषे-
त्वादिना । एतदेवाभिसंधाय भगवान्सूत्रकारो हृष्टान्तेनौपाधिकं कर्तृत्व-
मित्याहुः—‘यथा च तक्षोमयथा’ इति । यथा तक्षोमयथा वास्यादि-
करणान्यपेक्ष्य कर्ता दुःखी भवत्यनपेक्ष्य तु स्वरूपेणाकर्ता सुखी भवति
तथाऽऽत्माऽपि बुद्ध्यादीनि करणान्यपेक्ष्य कर्ता संसरत्यनपेक्ष्य तु
स्वभावतोऽकर्ता परमानन्दः । यज्ञशब्दस्त्वर्थः स्वामाविककर्तृत्वमिरासं-
जुते । शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिहेतवश्च कर्तृत्वं विनाऽनुपपन्नास्तत्साधयन्ति
न तु कर्तृत्वस्य स्वामाविकत्वमपि तद्दिनाऽनुपपत्तेरभावात् । यदुक्तं
‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ [ते० २।५।१] इति बुद्ध्यतिरिक्तात्मनः
कर्तृत्वव्यपदेश इति तन्न । विज्ञानशब्दस्य चिद्ध्यस्तबुद्धौ कृत्वात् ।
‘स एष वाचभित्तस्थोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः’ इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य
बान्धुद्विजन्मत्वावगमात् । अत्रापि यज्ञसाधनं विज्ञानं बुद्धिरेवेत्यव-
धारणाच्च । चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते तेन चित्तस्य
वाचस्य पूर्वोत्तरमावो यज्ञ इति भुत्वर्थः । तस्मादौपाधिकमात्मनः कर्तृ-
त्वमिति सिद्धम् ॥ ४० ॥

(जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वम्, अधि० १६)

पराजु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यत्पुनरौपाधिकं जीवस्य कर्तृत्वमुक्तं तत्किमीश्वरापत्ते न वेति संवेहे
जीवस्य करणाधिपत्वादेव कर्तृत्वासिद्धेस्तस्येश्वराप्रसक्तं वेति भासम् ।

(१००) दिव्यापारत्वान्ने हस्तादिमानपि तद्व्यापारत्वाकर्ता यथेवमात्मोऽन्त-
र्बहिः करणापेक्षः कर्ता तदभावे स्वरूपचैतन्येनाकर्तृत्युभयथा भवति ।
यस्त्वर्थः । एतावत्पक्षे निर्दर्शनमित्यवधारणार्थः ॥ ४० ॥

पूर्वाधिकरणे कर्तृत्वं मिथ्याभूतमित्युक्तं तस्मिंस्तस्य स्वातन्त्र्यात्
तन्मिथ्यत्वाक्षिप्य समाधत्ते—परादिति । मुञ्चन् ईश्वरानपेक्षां वारयति ।

(न००१) न च 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उद्धि-
नीयते। एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीयते' [कौ० ३।८]
इति श्रुत्येश्वरायत्तत्वं कर्तृत्वस्येति वाच्यम् । तथात्वे विधिनिषेधस्थान
ईश्वर एवाभिपिक्त इति विधिनिषेधज्ञात्वेवैवर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते तु शब्देन
पूर्वपक्षं निरस्य प्रतिजानीते—परादिति । परमेश्वरादेव जीवस्य कर्तृत्वा-
दिसंसारस्य मोक्षस्य च सिद्धिर्मवितु मर्हति । कुतः । तच्छ्रुतेः । कर्तृ-
त्वादेरीश्वरायत्तत्वश्रुतेः । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' [कौ० ३।८]
'य आत्मनि निष्ठज्ञात्मानमन्तरो यमयति' [बृ० माध्य० ३। ७।
१०] इत्याद्याया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नन्वीश्वरस्य कारयितृत्वे धर्ममेव कारयेज्ञाधर्ममन्यथा केनचित्सुता
धर्मं केन चिद्धर्मं कारयतो वैषम्यनिर्दयत्वे स्यातामित्यत आह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

मुक्तशङ्कानिरासार्थः । जीवेन कृतो यः प्रयत्नो धर्माधर्मलक्षण-
स्तदपेक्ष एवेश्वरोऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि धर्मादिकं कारयति तदपेक्ष
मुसादिकलं द्वाति-तेन वैषम्यनैर्घृण्ये न प्रसज्येते अनादित्वात्संसारस्य
पूर्वजन्मकृतधर्माद्यपेक्षा युक्तैव । नन्वीश्वरस्य कृतप्रयत्नापेक्षार्थं कृत
इत्यत आह—'विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिभ्यः' इति ईश्वरस्य कर्म-
सापेक्षत्वे सत्तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्त-
व्यः' इत्याद्ययोर्विहितप्रतिपिद्धयोरवैवर्थ्यं भवत्वन्वया विधिनिषेधज्ञा-
मनर्थकमेव स्यात् । धर्मकृतो दुःखमधर्मकृतश्च सुखं संपादयेदित्यादि-
वोधा आदिशब्दार्थः । तस्मादीश्वर एव पूर्वकृतसुकृताद्यनुसारेण धर्मादि
कारयति तदनुसारेण फलदाता चेति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

(टी०) परात्परस्मात्कर्तृत्वमुक्ते जीवस्य । कुतः । तच्छ्रुतेः । तस्य सापेक्ष-
त्वस्य 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

एवं चेदीश्वरः कारयति विषमो निर्घुणश्च स्यादित्यत आह—कृतेति
तु शब्दो वैषम्यनैर्घृण्यवारणार्थः । तन्निवारणं कृत इत्यत आह—कृतप्र-
यत्नापेक्षः । कृतो जन्मान्तरे प्रयत्नस्तस्यापेक्षा यस्य सोऽयं कृतप्रयत्ना-
पेक्षः । तदेव कृत इत्यत आह—विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिभ्यः ।
विहितम् । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादि प्रतिपिद्धं च 'न
सुरां पिबेत्' इत्यादि तयोरवैवर्थ्यम् । आदिशब्दात्पुरुषकारादीनामपि ।
तेभ्यः ॥ ४२ ॥

(मि० व० १) (औपाधिककल्पनैर्जविशपोर्जीवानां च परस्परं व्यवहार-
व्यवस्था, अधि० १७)

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि

दाशकितवादित्वमधीयत एके॥४३॥

एवं तावन्नित्यः स्वप्रकाशोऽकताऽऽत्मेत्युक्तं तस्यैव शक्तिरूपाभेद-
भोग्यत्वस्यात्र ब्रह्माभेदः साध्यते । अत्र य आत्मनि तिष्ठन्नित्या-
दिभेदश्रुतिजातस्य तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतिजातस्य च विरोधसंवेहे
समबलत्वादस्ति विरोध इति प्राप्तम् । भेदे विना पूर्वोक्तस्य जीव-
श्वरयोरुपकार्योपकारकभावस्य स्वामिभूत्ववत्संबन्धसापेक्षस्यानुपपत्तेः,
अमेदं विना तत्त्वमसीत्यादेरनुपपत्तेरित्यमयोः समबलत्वम् । न चो-
भयविधश्रुतिभ्यामंशाशिमावाङ्गीकारात्तु विरोध इति वाच्यम् ।
ईश्वरस्य निरंशत्वादित्यस्ति विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः—‘अंशः’
इत्यादि । जीव ईश्वरस्यांश इवांशो न तु स्वामाविकोऽंश ईश्व-
रस्य निष्कलमित्यादिनिरंशत्वश्रुतिविरोधात् । अत ईश्वरस्य कल्पि-
तांशो जीवः । कुतः पुनर्जीवश्वरयोरंशांशिमावो भेदाभेदश्रुति-
भ्यामित्याह नानेत्यादिवैक इत्यन्तेन सूत्रेण । य आत्मनि तिष्ठ-
न्नित्यादिना जीवेश्वरयोर्नानाव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशात् । अन्यथा चापि ।
अनानात्वस्यापि व्यपदेशादित्यर्थः । तथा हि ‘एके’ शाश्वत-
जायवर्णिकाः ‘ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे-कितवाः’ इत्यादिना
ब्रह्मणो दाशदासकितवादिसावयमागमन्ति । तस्मादनानात्वस्याभेदस्य
व्यपदेश इत्यर्थः । दाशाः कैवर्ता दासा भूत्याः कितवा द्यूतकृतो नटाः ।

(टी० १) पूर्वाधिकरण ईश्वरात्कर्तृत्वमुक्तमिदानीमीश्वरो जीवाभेदादिना
दुर्मग्न इति स एव नास्तीत्याक्षिप्य तदंशस्य जीवस्य सत्त्वेनोक्तिर्नमीश्वर-
साधयति—अंश इति । जीवो ब्रह्मणोऽंश इवांशः । कुतः । नाना
‘सोऽन्वेष्टव्यः’ इत्यादिनोक्तो द्रव्यत्वादिभेदस्तस्य व्यपदेशस्तस्मात् ।
ननु कार्यं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभूत्वसाकष्ये पुज्यत इत्यत
आह—अन्यथा चापीति । अन्यथा व्यपदेशो भवति । प्रकृतादन्यथात्व-
मनानात्वं तस्य तत्त्वमसीत्यादिवैकं आथर्वणिको ब्रह्म दाशा इत्युप-

(न० ४०) तस्मात्पक्षसिद्धमेवानुवादेन शुतीनामभेदपरत्वात्कल्पितभेद-
धानंशो जीव इति ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

‘पादोऽस्य विश्वा मृतानि’ (छा० ३।१२।६) इति मन्त्र-
वर्णावपि जीवोऽह इत्यर्थः । मृतानि स्यावरावधो जीवाः पादोऽह
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

किंचेश्वरांशत्वं भगवद्गीतासु—

ममैवांशो जीवलोकं जीवभूतः सनातनः ।

[गी० १५।७] इति स्मर्यते । तस्माद्विश्वरांशो जीवः ॥ ४५ ॥

ननु जीवस्येश्वरांशत्वे जीवगतदुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वं स्यात् ।
पादादिगतदुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वदर्शनादित्यत आह—

प्रकाशादिवैश्वं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवो दुःखी नैवं परमात्मा दुःखी प्रकाशादिवत् । यथा
सौरश्चान्द्रमसो वा प्रकाशो नमो व्याप्य वर्तमानो वक्रकाठाद्युपाधिः

(श्री०) क्रम्य ब्रह्मे कितवा इत्यधीयते । चकारः पक्षान्तरेऽनुपपत्तिमु-
च्यार्थः ॥ ४३ ॥

अन्यत्र मन्त्राद्यमावादिदमध्यपममतात्पर्यवदित्यत आह—मन्त्रेति ।

‘एतावानस्य महिमा’ इत्यस्मात् ॥ ४४ ॥

अस्य मन्त्रस्यार्थः कचित्सृष्टौ न प्रतीयतेऽतोऽवमुपेक्षणीय इत्यत
आह—अपीति । गीतासु च ‘ममैवांशः’ इत्यादिना स्मर्यते । अपि-
शब्दो मन्त्रार्थास्मरणमयोजकमपीत्याह ॥ ४५ ॥

यदि जीवपरमात्मनोरंशोऽशिशवस्तर्हि जीवदुःखित्वादिना परमा-
त्मनोऽपि दुःखित्वादित्यत आह—यकाशेति । यथा जीवो दुःखित्वादि-
गुणे नैवं परः । परमात्मान एकत्वे किंचत्तद्गुणभाव इत्यत आह—
प्रकाशादिवत् । यथा सौरादिप्रकाशोऽङ्गुल्यादिप्रदेश एव कैत्रुवक्रादि-
मान् । आदिशब्देन घटादिप्रदेश आकाशो धूमादिमान्न पुनः प्रकाशदेश
आकाशदेशे च तद्वत् ॥ ४६ ॥

(न०१०१) कृतवक्रमावभाषणोऽपि न वस्तुतो वक्रमार्थं प्रतिपद्यते । यथा चाऽऽकाशो घटादिषु गच्छत्यु गच्छन्नेव न वस्तुतो गच्छति तद्वदित्यर्थः । विम्बप्रतिविम्बयोरीश्वरजीवयोर्भेदस्य सत्त्वान्न जीवदुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वम् । उपाधेरुपाहितपक्षपातित्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

जीवदुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वाभावे स्मृतिमप्याह—

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

तत्र यः परमात्माऽसौ स सत्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते कलिष्यापि पद्मपद्ममिवाम्भसा ॥

कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धः स पुरुषते [महामा० १२ । ३५१ । १४-१६] इत्यादिना व्यासादयो जीवदुःखेनादुःखित्वमीश्वरस्य स्मरन्तीत्यर्थः । चक्षुष्येन ' तपोरन्यः पिप्लुर्लं स्वाद्वस्फ-मश्रन्नन्यो अभिचाकशीति ' [श्वे० ४ । ६] इत्याद्या श्रुतिः सूचिता ॥ ४७ ॥

ननु ' नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा [वृ० ३ । ७ । २१] ' सृत्योः स सृष्टुमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ' [वृ० ४ । ४ । १९] इत्यादिना जीवेश्वरभेदमात्रप्रतिषेधात्सर्वभूतेषु चेतनस्यासङ्गस्यैकरसत्वात्कथं मित्रं सेवितव्यं शत्रुः परिहर्तव्य इत्यादिलौकिकानुज्ञापरिहारौ स्यातां कथं वा ' अती भार्यामुपेयात् ' ' पुर्वङ्गनां नोपगच्छेत् ' इत्यादिवैदिकानुज्ञापरिहारौ संगच्छेते ग्राह्यत्वाज्यभेदाभावादित्यत आह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

उक्तौ लौकिकौ वैदिकौ चानुज्ञापरिहारौ सर्वत्राऽऽमन एकत्वेऽपि शरीरसंबन्धात्संगच्छेते । देहसंबन्धस्तादात्म्यम् । तच्चदेहविशिष्टत्वे-

(दी०१) न युक्तिमात्रेण अद्वान्तं शक्यमित्यत आह—स्मरन्ति चेति । व्यासादयः । ' तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ' इत्युपक्रम्य कर्मात्मा त्वपरो योऽज्ञावित्वादिना । चक्षुष्यात्समामनन्ति । द्वा सुपर्णेत्यादिना ॥ ४७ ॥

मा भूद्दुःखित्वादि परमात्मनस्तथाऽपि न जीवस्यापि परमात्मत्वाद्द्विधप्रतिषेधावित्यत आह—अनुज्ञेति । अनुज्ञा ' कती भार्यामुपे-

(न०७०) नाऽऽज्यमेवास्ति ब्राह्मत्वाज्यमेदो ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिषो बह्वेकत्वेऽपि श्मशानसंबन्धी बह्विः परिहाराँ नेतरौ यथा वा सौरः प्रकाश एकोऽप्यमेधादिसंयुक्तः परिहाराँ नेतर एवमात्माऽपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु तथाऽपि सर्वशरीरेषु कर्मकर्तुश्चेतनस्यैकत्वादेकदेवदत्तशरीरावच्छेदेन कर्मकरणे धर्मादिकं यज्ञदत्तशरीरावच्छेदेनापि जायेतेत्यत आह—

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

परिच्छिन्नान्तःकरणोपाधिकस्य कर्तुः परिच्छिन्नस्य देवदत्तात्मनो यज्ञदत्तशरीरेणासंततेरसंबन्धाद्भेदविशेषव्यतिकरः । देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य शरीरावच्छेदेनापि धर्मादिप्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

यथाऽनेकघटजलप्रतिबिम्बितानां सूर्याभासानां मध्य एकस्मिन्सूर्याभासे कल्पमाने सूर्याभासान्तरं न कल्पत एवमीश्वरामास एवायं जीव इति नैकस्मिन्जीवे धर्मादिसंघनिधि जीवान्तरस्य धर्मादिसंबन्ध इत्यर्थः । किंच येषां सांख्यादीनां बहवो विभवश्चात्मानः सर्वशरीसंब-

(दी०) यात् ' इत्यादिका । परिहारः ' न गुरुदारेषु गच्छेत् ' इत्यादिः । तावेतावनुज्ञापरिहारी । देहस्य संबन्धो देहसंबन्धः । अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानस्तस्मात् । स्वभावेन चो यस्य न धर्मः सोऽन्यसंबन्धाद्भवतीत्यस्य को ह्यन्त इत्यत आह—ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिरादि स्वभावतः प्रशस्तं मूत्रादिगतमप्रशस्तम् । आदिशब्देन भूमिर्देहूर्धादिकृपा प्रशस्ता भेतशरीरादिकृपाऽप्रशस्ता । एवं परमात्माऽप्युपाधिबि-
शेषसंबन्धाद्विधिवतिषेधमागपि भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथा स्वामिन एकत्वात्फलस्य दुःखादेः सर्वशरीरेष्वेकत्वं स्यादित्यत आह—असन्ततेरिति । न संततिरसंततिः । अन्तःकरणोपाधिकस्य कर्तुर्भौक्तुनेकत्वाच्च सुखदुःखादेः सर्वशरीरेषु व्यतिकरः संकरः । चकारो घटाकाशादिनिर्दर्शनादि समुच्चिनोति ॥ ४९ ॥

एवं चेद्देवायनविरचित्यत आह—आभास इति । जलसूर्यकादिवदामास एव जीवो न वस्त्वन्तरं परमात्मनः । चकारस्तस्यासत्त्वमपि वारयति ॥ ५० ॥

[५०३५०३५०
५१-५३]

महामृतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि ।

२२५

(५०५०) निवृत्तस्तेषामेव धर्मादिस्वार्थं प्राप्नोति । तथा हि सांख्यमते ताव-
द्भोगसाधनप्रधानसंनिधानस्य सर्वात्मनामवशिष्टत्वादेकस्याऽऽत्मनः
सुखादिसंबन्धे सर्वात्मनां सुखादिसंबन्धः स्यादेव । न्यायमतेऽपि देव-
वृत्तात्मनः सुखादिहेतुमनःसंयोगस्य सर्वात्मनामवशिष्टत्वात्कलानियमः
स्यादेव ॥ ५० ॥

मन्वदृष्टनियमात्कलानियम इति चेत्तत्राऽऽह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

सांख्यमते प्रधानसमवेतमदृष्टं तत्त्व प्रधानस्य सर्वसाधारणत्वाद्दृ-
ष्टस्याप्यनियमात्कलानियमस्तद्वत्त्वः । न्यायमतेऽप्यदृष्टहेतुमनःसंयो-
गस्य सर्वात्मनामवशिष्टत्वादिदमस्यादृष्टमस्य नेत्येवं रूपस्यादृष्टनियमस्यामा-
यात्कलानियम इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मन्वदृष्टमिदं फलं प्राप्तवानीदं परिहरिष्यामीदं करिष्ये नेदं करिष्य इत्येवं-
रूपमिसंध्यादयः प्रत्यात्मनियताः सन्तः * स्वप्रबोधादृष्टनियमहेतवो
मविष्यन्तीत्यत आह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि साधारणमनःसंयोगसाध्येष्वदृष्टवदनियम इ-
त्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

मन्वात्मनां विमुक्त्येऽपि स्वस्वशरीरावच्छिन्न एवाऽऽत्मप्रदेशेऽभि-

(दी०) एषं कल्पनातो बहव आत्मानः सर्वगताः संभवन्ति तेषु च सुखदुः-
खादिनियमोऽदृष्टवशादित्यत आह—अदृष्टेति । बहूनामात्मनां मनःसं-
योगे साधारणे सति अस्वैवादृष्टमित्यस्यादृष्टस्य न नियमोऽनियमस्त-
स्माद्ब्रह्मात्मस्वीकारो न साधुः ॥ ५१ ॥

तत्र ज्ञानेच्छादीनां नियामकत्वमित्यत आह—अमीति । अभिसंधि-
रभिर्धोषो ज्ञानम् । आदिसन्धेमेच्छादवस्तोष्वप्येवमनियमो एवाऽदृ-
ष्टस्य । चकारोऽस्याः कल्पनायाः श्रुतिविरोधं समुच्चिनोति ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति सर्वगतानामपि सर्वेषामात्मनां तत्तद्देहस्य प्रदेशात्यरिच्छे-

* अ. स्वान्य ।

१ अ. 'यः सन्ति ते' । २ अ. 'प्रवेन श' ।

(ब० ब० १) संध्यादिहेतुमनःसंयोग इति भवत्यभिसंध्यादिनियम इति चेन्न । सर्वात्मना सर्वशरीरेष्वन्तर्भावादस्याऽऽत्मन इदं शरीरमित्यत्र निषा-
मकामावादस्याऽऽत्मनोऽस्मिन्शरीरे प्रवेश इति प्रवेशकल्पना न संभ-
वतीत्यर्थः । तस्मादस्मात्प्रक्ष एव सकलदोषामाव इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्माभुतवर्षिण्यां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

एवं महाभूतजीवश्रुतिविरोधं परिहृत्य लिङ्गशरीरविषयश्रुतिविरोधं
परिहर्तुं पादान्तरे करिष्यमाणः पूर्वाधिकरणे कर्तृस्वरूपावधारणेन
दुन्निश्चयानां कर्तृप्रकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति—

(इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमु-
त्पन्नत्वम्, अधि० १)

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

अस्मिन्नपि पादे पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधेनाग्रामाण्याद्ब्रह्मसम-
न्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तासामविरोधेन ग्रामाण्यात्समन्वयसिद्धि-
रिति बोध्यम् । तत्र तावत् 'आत्मन आकाशः संभूतः' [तैत्ति० २ ।
१ । १] इत्याद्युत्पत्तिप्रकरणेष्विन्द्रियाणामुत्पत्तिर्न भूयते । क्वचिच्च
'ऋषयो वाच एते अग्रे सदासीक्ततमे ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः'
[शत० ब्रा० ६ । १ । १ । १] इत्यत्र सृष्टेः प्राणिन्द्रियाणां सद्भावश्च-

(वी० १) वाञ्छानादीनामुत्पाद इति चेन्न । कुतः । सर्वेषामप्येकस्मिन्वेहेऽन्त-
र्भावात्समवत्त्वात् ॥ ५३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तृतीयपादे सूतश्रुतीनां भोक्तृश्रुतीनां च परस्परविरोधाभावाच्च तत्कृ-
तसमन्वयविरोध इत्युक्तम् । इदानीं भौतिकश्रुतीनां परस्परविरोधापाक-
रणेन तत्कृतं विरोधं समन्वये वारयति चतुर्थेन पादेन । तत्रापि भोगोप-
करणानां भौतिकानां प्राणप्राधान्यात्ययं प्राणोत्पत्तिमाह—तथा प्राणा

(ब० ५०) नेषु प्राणेन्द्रियादिषु श्रुतेऽनेन्द्रियाणां मुख्यं जन्मेत्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकस्य पदस्य कचिद्वैयर्थ्यं कचिन्मुख्यत्वमित्यस्यासंभवादित्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्पत्तिप्रकरणेष्विन्द्रियाणामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति यदुक्तं तन्न छान्दोग्य उत्पत्तेः श्रुतत्वादित्याह—

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

ब्रह्मप्रकृतिकानि तेजोबलानि तच्छब्देनोच्यन्ते तथा च प्राणेन मनसा च सहिताया वाचः ‘अन्नमयं हि सोम्य मन आपो मयः प्राण-स्तेजोमयी वाक्’ [छा० ६ । ५ । ४] इत्यनेन तेजोबलजन्यत्वामिधानादस्त्युत्पत्तिश्रुतिरित्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिश्रुतिसद्भावात्सृष्टेः प्राक्सद्भावश्रुतेऽभ्यान्वयविषयत्वावस्ति श्रुतीनामविरोध इति सिद्धं ब्रह्मविकारत्वमिन्द्रियाणामिति ॥ ४ ॥

एवमिन्द्रियाणामुत्पत्तिं प्रसाध्य तेभ्यो जीवस्य विवेकार्थं * तदाश्रितसंस्थां निर्णेतुकाम आभयाश्रयिभावसंगत्या पूर्वपक्षयति—

(इन्द्रियाणामेकादशसंख्याकत्वस्य वेदान्तसंगतत्वम्, अधि० २)

सप्तमेवेति शेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्माद्’ [मु० २ । १ । ८] इति सप्तेन्द्रियाणि श्रूयन्ते । कचिद् ‘अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः’ [वृ० ३ । २ । १] इत्यष्टौ ग्रहाः पुरुषपशुबन्धका इन्द्रियाणि, रागाद्युत्पादन-

(दी०) आकाशादिभ्यः प्राक्पूर्वं जायत इति पदं यथा तेषु मोपचरितं तथा प्राणेष्वपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथाऽपि छान्दोग्येन तेषामुत्पत्तिः श्रूयत इत्यत आह—तत्पूर्वेति । ब्रह्मप्रकृतिकं तेजस्तत्पूर्वकत्वात्कारणत्वाद्वाचो वागास्तेन्द्रियस्य प्राणस्यातोऽर्थात्तत्रापि श्रवणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणे श्रुतिप्रमाणात्वाणोत्पत्तिर्वर्जिता तद्वत् । ‘सप्त वै क्षीरण्याः प्राणाः’ इत्यस्याः प्रामाण्यात्सप्त वै प्राणा इत्याक्षिपति (अर्थं वा न्यायानुसारात्प्राणानामुत्पत्तिरुक्ता । अत्रापि ‘प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे’ इति

* स. म. ‘विमिश्रकृतम्’ ।

१ अ. इतिर्धं यः । २ अ. ‘तिप्राम’ । ३ क. ‘वाः इत्यायाः प्राणायाः वः’ । ४ अनुविज्ञात-
मेते मन्वाः स. कुतस्तस्याः ।

(न०५०) द्वारेणोन्द्रियाकर्षका विषया अतिग्रहा इत्यर्थः । 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा ह्राववाञ्चौ' [तै० सं० ५ । ३ । २ । ५] इत्यत्र नव । अवाञ्चौ पापुषस्थौ । 'नव वै पुरुषे प्राणा नामिर्दशमी' [तै० सं० ५ । ३ । २ । ३] इत्यत्र दश । 'दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' [वृ० ३ । ९ । ४] इत्यत्रैकादश । आत्मा मनः । एवं क्वचिद्वादश कश्चिन्नयोदशेन्द्रियाणि भूयन्ते । तासां श्रुतीनां विरोधसंदेहे विरोधोऽस्तीति प्राप्त एकदशमितं सत्तैवेन्द्रियाणि । कुतः । गतेः । श्रुत्या सप्तत्वा-वगतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

किंच 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः' इतीन्द्रियाणां शीर्षण्यत्वेन विशेषितत्वात्सत्तेन्द्रियाणि । ये शीर्षण्याः सप्त द्वे षष्ठ्यौ द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके एका वागिति ते प्राणा इति सप्तानामेवेन्द्रियत्वावगमादष्टत्वा-दिसंख्याभ्रवणं त्वेकस्यैवान्तःकरणस्य संज्ञपनिस्रवणस्य स्मरणरूपवृत्तिमे-वेन मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानीति चतुष्टयवत्सप्तानामेव वृत्तिभेदेनोपपद्यत ह्यविरोधः श्रुतीनामिति प्राप्तं तद्वृत्तपति—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्देन प्राणानां सप्तत्वनिरासः । यतो 'हस्तौ वै ब्रह्मः' [वृ० ३ । २ । ८] इत्यादिना हस्तादयो व्यतिरिक्ताः प्राणाः भूयन्ते । सप्तत्वसंख्यायामसंभावितान्तमपि सप्तत्वातिरेके स्थिते सप्तत्वसंख्येन्द्रियनिष्ठै-कादशत्वसंख्यायामन्तर्भावितुं शक्यते न्यूनसंख्याया अधिकसंख्याया-मन्तर्भावसंभवात्, अतो नैवं भन्तव्यं सप्तैव प्राणा इति सूत्रार्थः । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि विहाय हृदयार्हकारी प्राणानां द्वादशत्वत्रयोदशत्वसंख्यापादकी भूयेते तथाऽपि तथोरन्तःकरणमेवत्वान्नाधिकसंख्यापादकत्वमित्येकादशेन्द्रि-

(श्री०) छाषवन्वायात्सप्त प्राणा इत्याक्षिपति]—समेति सप्तसंख्यानामव-गतिः सप्तगतिः । सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यस्मात् । सामान्यवचनमिदं विशेषादधिका भविष्यन्तीत्यत आह—विशेषितत्वादपि (चेति) तेषां 'सप्त वै शीर्षण्याः' इत्यनेन ॥ ५ ॥

हस्तादय इति । तुशब्दः सप्तस्यो व्यतिरेकमाह । हस्तादयो हस्त आदिर्विषया ते त्वमादयो हस्तादयः 'हस्तौ वै ब्रह्मः' इत्यादिनोक्ताः । स्थिते सप्तस्योऽतिरेकेऽतोऽस्मादतिरेकान्नैवं सत्तेवेति किं त्वेकादश । कुतः

(ब्र०=०) प्राणीति निरवद्यम् । 'सप्त वै क्षीर्षण्याः प्राणाः' [तै० सं० ५।३।२।५] इत्यत्र न सप्तोद्देशेन प्राणत्वविधानं किंतु प्राणोद्देशेन स्थानभेदमात्रेण चतुष्पदेष्वेन्द्रियाणां सप्तत्वमिति न तद्विरोधः । 'न चै पुरुषे प्राणा नाभिर्दृशमी' [तै० सं० ५।३।२।३] इति वाक्यं पुरुषाकारदेहे छिद्राभिप्रायं न प्राणाभिप्रायमित्यविरोध इति सिद्धम् । 'नन्विदं सूत्रद्वयस्याख्यानमसङ्गतं' 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति' [मु० २।१।८] इति प्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वद्धानोवाचां सप्तत्वावगतिक्षीर्षण्यानां विशेषितत्वमिति हेतुद्वयवैयधिकरण्येन सूत्रे चकारानुपपत्तेः । ये क्षीर्षण्याः सप्त ते प्राणा नेतर इत्यत्र परित्यक्त्यापत्तेश्च । अत एव तदुत्तरं द्वितीयसूत्रे व्याख्यानमप्यसङ्गतमिति चेत्तद्वदन्यथा सूत्रद्वयं व्याख्यास्यामः । मरणसमये येषां सहगमनं तेषामेव भोगसाधनत्वादिन्द्रियत्वम् । तथा च मुख्यं 'प्राणमसूक्तामन्तः सर्वे प्राणा अनुक्तामन्ति' [बृ० ४।४।२] इति प्राणादीनां सप्तानामेव गतेः सहगमनस्य भवणात्सप्तैषेन्द्रियाणि । ननु सर्वशब्दश्चतुर्णां सप्तानामेव गतिभ्रमं तत्राऽऽह—विशेषितत्वाच्चेति । स यत्रैष बाह्यः पुरुषः परारूपपर्यावर्ततेऽथाकृपज्ञो भवति' [बृ० ४।४।१] 'एकी भवति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशतीत्याहुः' [बृ० ४।४।२] इति चक्षुरादीनां सप्तानामेव प्रकृतानां विशेषितत्वात् । सर्वशब्दः प्रकृतगामी सर्वे बाह्याणां भोजयितव्या इत्यत्र सर्वशब्दो यथा निमग्नितप्रकृतबाह्याणपरस्तद्वदिति शङ्कामुत्रार्थः । यन्त्रोक्तान्यवस्थायां चक्षुरधिष्ठातृवैः स एष बाह्यशब्दवाच्यः पुरुषो रूपादिविषयव्याप्तिं विहाय वर्तते तदानीमवमरूपज्ञो भवति हृदये चक्षुरेकी भवति पार्श्वस्थाश्च नायं पश्यतीत्याहुरिति झुत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रार्थस्तु सतेभ्योऽतिरिक्ता हस्तादयोऽपि बन्धकत्वेन श्रूयन्ते 'हस्तौ वै ग्रहः' इत्यादिना । ग्रहत्वं बन्धकत्वं हस्तादीनां सहगमनं विना न संभवति । सर्वे प्राणा अनुक्तामन्तीत्यविशेषेण सर्वेन्द्रियाणामुत्क्रान्तिश्रवणाच्च भवन्त्येकादशोत्क्रान्तिमन्तः प्राणाः । न च सर्वशब्दस्य प्रकृत-

(दी०) 'दशमे पुरुषे प्राणाः' इत्यादिभ्रुतेः । अथ वा सप्तैव प्राणा अवगम्यन्ते । तमुत्क्रामन्तमित्यादिवचनात् । ननु सर्वशब्दप्रवणे कथं सप्तैवेत्यत

(अ० २००) विशेषितसप्तप्राणपरत्वं प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलीयस्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र त्वनन्यगत्वा प्रकृतपरत्वं सर्वशब्दश्रुतेरिति शिष्टसूत्राक्षरार्थः पूर्ववदिति । तस्मादेकादशैवोक्तान्तिमन्तः प्राणा इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

नन्विन्द्रियाणामुक्तान्तिर्न संभवति तेषामपरिच्छिन्नाहंकारजन्यत्वेन विमुत्वादिस्थाक्षेपसङ्गत्वा साङ्ख्यमतं कूपयति—

(साङ्ख्यसंमतेन्द्रियसर्वगत्यनिराकरणपूर्वकं तेषां परिच्छिन्नत्वकथनम्, अधि० ३)

अणवश्च ॥ ७ ॥

इमे प्राणा अणवः परिच्छिन्ना इन्द्रियाग्राह्यत्वेन सूक्ष्माश्चेत्यर्थः । न तु परमाणव इति सूत्रार्थः । तथात्वेऽण्वात्मपक्षोक्तानां क्षरीरण्यासिष्ठ-सारादिकं न स्यादित्यादिदोषाणां प्रसङ्गादितिन्द्रियाणां विमुत्वे काशी-स्थविम्बेश्वरदर्शनस्पर्शने सेतुवासिनामपि स्यातामुक्तान्तिगत्यागतिश्रु-तिविरोधश्च स्यादित्यादिदोषा द्रष्टव्याः । तस्मात्परिच्छिन्नाः सूक्ष्माश्च प्राणा इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणामुत्पत्त्यादिकमुक्त्वा मुख्ये प्राणेऽप्युत्पत्तिसंवेह आद्याधिक-रणस्याप्यमतिदिशति—

(प्राणस्यानादित्वसङ्गनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानम्, अधि० ४)

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

इन्द्रियस्वरूपे प्राणे च ज्ञाते तद्यापारान्मुख्यप्राणस्य भेदचिन्ता

(श्री०) आह—विशेषितत्वाच्च । मनोविज्ञानचोरेककोट्यां चक्षुरादीनां विशेष-पितृत्वासर्वशब्दः सप्तविषयः । चकारोऽपि [‘इ’ यत्तानियतं श्रेयः’ इति न्यायसूत्राच्चा (चना) र्थः । द्वितीयसूत्रे न कोऽपि विशेषः पूर्वस्मादाकृषा-नात् ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरण एकादशेन्द्रियाणि उक्तान्तिन्युक्तं तदप्युक्तं व्यापि-त्वादिन्द्रियाणामित्याक्षिप्य समाधत्ते—अणव इति प्राणा इत्यनुवर्तते । अणवोऽप्यसर्वगतपरिमाणाः प्राणा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरण उक्तान्त्यादिवशात्प्राणानामणुत्वमङ्गीकृतं तद्वदिदानी-

(ब्र० व० १) करिष्यमाणो मुक्रेति मध्येऽयमतिदेशः कृतः । 'न मृत्युरासीद्-
मृतं न तर्हि न राज्या अह्न आसीत्युक्तैः । आनीदृषात् स्वधया तदेकं
तस्माद्भ्रान्त्यन्न परः किंचनाऽऽस' [अ० सं० म० १०१ १२५।२] इत्यत्राऽऽनी-
त्यनेन प्राणसंचारस्य ब्रह्माप्रलये श्रुतत्वात्संचारधतः प्राणस्य स्थितिरिति
न प्राणस्योत्पत्तिरित्यभ्यधिकाशङ्कायामयमतिदेशः । इन्द्रियवच्छ्रेष्ठोऽपि
प्राणो ब्रह्मविकारः । 'एतस्माज्जायते प्राणः' [मु० २।१।३]
इत्युत्पत्तिश्रवणस्वाविशेषादित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु तर्हि तस्मिन्महाप्रलये
मृत्युर्मुत्सुमहानासीदमृतं देवमोर्ग्यं च नासीत्तथा रात्रेरह्नप्रकेतश्चिह्नमू-
तश्चन्द्रः सविता च नाऽऽस्तां स्वधया सहेति संबन्धः । स्वधाशब्देन
पितृभ्यो दीयमानमन्त्रे तद्वर्चनं चोच्यते तर्हि शुन्यवादः स्थाधित्यत
आह—आनीदिति । तदेकं मूलकारणं परं ब्रह्मावातं वाय्वादिप्रपञ्च-
हितमानीदासीदिति यावत् । तस्मादात्मनोऽन्यत्किंचिदपि नाऽऽस ह
न बभूव किलेति हकारस्यान्वय इति ॥ ८ ॥

मुख्यप्राणस्योत्पत्तिचिन्तानन्तरं तत्स्वरूपं निरूपयति—

(प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनम्, अधि० ५)

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

'यः प्राणः स वायुः' इति महान्वायुरेव प्राण इति श्रूयते, तथा
च महान्वायुरेव प्राण इत्येकः पूर्वपक्षः । नन्वयं पूर्वपक्षोऽसंगतः ।
छान्दोग्ये—'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' [छा० ३।१८।१] इत्युपक्रम्य
मनोरूपब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैश्चतुष्पात्वं वदन् 'प्राण एव ब्रह्म-
णश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा माति च तपति च' [छा० ३।१८।४]

(वी०) मुत्पत्तेः प्राक्प्राणचेष्टाश्रवणान्मुखप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वृद्धा-
न्तेनाऽऽक्षिप्य पादाद्यधिकरणन्यावातिदेशेनोत्पत्तिमाह—भेद इति
भेदो मुख्यः प्राणः सोऽपि जायते । कुतः । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति
श्रुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे मुख्यप्राणस्य पृथगुत्पत्तिर्वायोरिन्द्रियेभ्यश्चोक्ता साऽ-
युक्ता मुख्यप्राणस्य वायुस्वरूपत्वादिन्द्रियत्वाद्भेत्वाक्षिप्य समाधत्ते—न
वाय्विति । मुख्यप्राणो न वायुः प्रसिद्धः । न च करणानां वृत्तिः

(३०१०) इति । माति, अभिष्यक्तो भवति तपति स्वध्यापार उद्य-
च्छतीति वाच्यपेक्षया प्राणस्य मित्रत्वकथनेन निर्धारणामावाद्ध
प्राणस्य प्रायेन्निष्यत्वेऽपि 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'सं वायुः' [मु०
२ । १ । ३] इत्यादौ मेदनिर्देशेन निर्धारणामावतादवस्थादिति
चेत्तर्हि तिष्ठतु श्रुतिद्वयं मिथो विरुद्धं सांख्यमतरीत्येन्द्रियव्यापार एव
प्राणोऽस्त्विति प्राप्ते ब्रूमः—प्राणो न वायुकिंचे । न वायुर्नापीन्द्रिय-
व्यापार इत्यर्थः । कुतः । 'एतस्माज्जायते प्राण इत्यादा तत्र तत्र
वायोरिन्द्रियेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशादित्यर्थः । नन्विन्द्रियेभ्यः पृथ-
गुपदेशेऽपीन्द्रियव्यापारोत्स नास्तीति चेन्न वृत्तिवृत्तिमतोरमेदात्तर्हि
'यः प्राणः स वायुः' इति श्रुतिविरोधः कथं परिहरणीय इति चेदु-
च्यते—महावापुरेव हि प्राणपानादिपञ्चात्मनाऽवतिष्ठमानः प्राण इत्यु-
च्यते । तथा च विकारविकारिणोर्वास्तवामेदकार्पणिकमेदयोः सत्त्वाच्च
मेदामेदधुत्पोर्विरोध इति सिद्धम् । अत्र पूर्वपक्षे वाच्येन्द्रियव्यापा-
राभ्यां जीवस्य विवेकः फलं, सिद्धान्ते तूभयातिरिक्तप्राणादपीति
विशेषः ॥ ९ ॥

नतूभयातिरिक्तस्य भुत्पवगतस्वतन्त्रमावस्य प्राणस्य वेहेऽभ्युपगमे
जीवप्राणयोरुभयोः स्वतन्त्रपरेकवाक्यत्वाभावात्सद्व्यः शरीरोन्मथन-
प्रसङ्ग इत्यत आह—

चक्षुरादिवचु तत्सहसिष्टयादिभ्यः ॥ १० ॥

तुक्तस्य प्राणस्वातन्त्र्यस्य निरासार्थः । प्राणस्य न जीववत्स्वा-
तन्त्र्यं किं तु राजापेक्षया मन्त्रिण इव गुणमाव एव । स्वातन्त्र्यं त्वस्य
प्राणस्य प्रजापेक्षया मन्त्रिण इवेन्द्रियापेक्षया, तथा च नोक्तदोष इति

(४०१) क्रिया । वायुश्च क्रिया च वायुकिंचे । कुतः । ताम्बो पृथगुपदेशः
'स वायुना ज्योतिषा' इति वायोरिन्द्रियेभ्यः 'अथ ह य एवायं मुखपः
प्राणः' इत्यादिना तस्मात् ॥ ९ ॥

एवं चेज्जीववत्प्राणोऽपि स्वतन्त्रः स्यादित्यत आह—चक्षुरिति ।
तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिवारणार्थः । चक्षुरादिवद् । चक्षुरादीनां
यथा न स्वातन्त्र्यं तद्वत्प्राणस्य । कुतः । तत्सहसिष्टयादिभ्यः । तैरिन्द्रियैः

(अ० १०) तात्पर्यार्थः । सूत्राक्षरार्थस्तु चक्षुरादिवत्याणोऽपि जीवं प्रति करणभूतः । कुतः । तत्सहशिक्षादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सह प्राणसंवादाविषु प्राणस्य शिष्टेः शासनादित्यर्थः । समानजातीयानामेव सहशासनस्य युक्तत्वात् । आदिशब्देनाचेतनत्वभौतिकत्वादिहेतुसंग्रहः ॥ १० ॥

ननु प्राणस्य चक्षुरादिवत्करणत्वं न युक्तमसाधारणविषयामावा-
दित्यत आह—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

न चोक्तदोषः प्राणस्याकरणत्वादेव । कथं तद्ध्यात्मानं प्रति करणमावः । इन्द्रियान्तरेष्वसंभावितस्यासाधारणाख्यस्य कार्यस्य निर्वाहकत्वादिति ब्रूमः । तथा हि क्षुतिरुक्तं कार्यं प्राणस्यासाधारणं दर्शयति प्राणसंवादे वागादिभ्यो भुक्त्वप्राणस्य भेदत्वं निर्धार्य—‘तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविमज्येतद्वाण-
मयदन्व विधारयामि’ [प्र० २ । ३] इति । शरणं शरीरम् । ‘प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्’ [सू० ४ । ३ । १२ ।] इति क्षुतिरपि देहस्थितिः प्राणनिमित्तेत्याह । अवरमनेकाक्षुचि नीढं कुलायं देहाख्यं गृहम् । प्राणस्थित्वा रक्षन्तीवः सुप्तिं यातीति योजना ॥ ११ ॥

न केवलं देहधारणमेवास्यासाधारणं कार्यं कित्वन्वदपीत्याह—

पञ्चवृत्तिर्मनोषद्वयपरिपते ॥ १२ ॥

यथा मनोऽनेकवृत्त्याख्यासाधारणकार्यापेक्षयाऽनेकधा व्यपदिश्यत

(क्ष०) सह शिष्टिः शासनमुपदेशः प्राणसंवादादौ । आदिशब्देन संहत-
त्वाचेतनत्वादप्यस्तेभ्यः ॥ १० ॥

स्यादेतत् । यथाऽन्येषां प्राणानां रूपादयो विषयास्तथाऽस्यापि कश्चन स्यादित्यत आह—अकरणेति । प्राणस्य विषयान्तरासत्त्वं न दोषः । कुतः । अकरणत्वात् । करणस्वैवायं दोषो न त्वकरणस्य । चकारो देहधारणं प्रयोजनं समुच्चिनोति । कथमेतदित्यत आह—तथा हि दर्शयति । हि यस्माद्यथाऽस्माभिरुक्तस्तथा ‘अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविमज्य’ इत्यादिक्षुतिगणो देहधारणं दर्शयति । चकारो यदस्ति तस्य विषयः कल्पनीय इति नियमाभावेदर्शनार्थो वा ॥ ११ ॥

देहधारणं कार्यं जीवस्य प्राणस्य वेति संदेहादन्येप्राणकार्यस्याद-

(म० १००) एवमुच्छ्वासनिःश्वासवीर्यझरीरोक्कान्ताख्यानि चत्वारिकाया-
णि, पञ्चमे च कार्यं भक्षितान्नादिरसानां समवेतत्वेन सर्वाङ्गेषु नयनम-
पेक्ष्य, पञ्चवृत्तिः प्राणो व्यपदिश्यते क्रमेण प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समान इति, तदसाधारणकार्यापेक्षया जीवोपकरणत्वं मनोवदिति
सिद्धम् ॥ १२ ॥

एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वकथं चोक्त्वा परिमाणविशेषविषयप्राणा-
ण्युत्पत्तिर्वाह्योक्कान्तापदिष्टुतेः 'सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽमेन सर्वेण
प्राणः' [बृ० १ । ३ । २२] इति श्रुतेः प्राणविभुत्वविषयायाश्च मियो
विरोधोऽस्ति न वेति संदेहेऽणवक्ष्येत्पिकरणन्यायातिदेशेन सिद्धान्त-
यति—

(प्राणस्य समष्टिकेषणाऽऽधिदैविकी विभुताऽऽध्यात्मिकी तु तस्या-
ल्पताऽदृश्यता चेन्मिथ्यवदिति, अचि० ६)

अणुश्च ॥ १३ ॥

चक्षुरादिब्रह्माणोऽपि परिच्छिन्नः सूक्ष्मश्चेत्यर्थः । सम एभिस्त्रिभि-
र्लोकैरिति श्रुतिश्च सकलवायुपरा नाऽऽध्यात्मिकप्राणमात्रपरेत्यविरोध
इति । अन्तरङ्गप्राणस्वरूपकथनानन्तरं बहिरङ्गं परिमाणमुच्यत इति
संगतिर्दोष्या ॥ १३ ॥

(इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनम्, अचि० ७)

(श्री०) शान्तिरर्चकः प्राण इत्यत आह—पञ्चेति । पञ्च वृत्तयो यस्य स तथा ।
किंवत्पञ्चवृत्तिरित्यत आह—मनोवत् । यथा मनः प्रमाणविपर्ययविक-
ल्पनिद्रास्मृतिभिः पञ्चवृत्तिं तद्वत् । तर्हि योगानाम्निव तर्कमूलमिदमि-
त्यत आह—व्यपदिश्यते । श्रुत्या 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः'
इति ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे वायुक्रियाभ्यां तत्त्वान्तरं प्राणोऽस्तीत्युक्तम् । अस्तु
तत्त्वान्तरं तथाऽपि तस्य जीवमेतत्कामस्यासंभवो व्यापित्वादित्या-
क्षिप्य समापद्ये—अणुश्चेति । मुख्यप्राणोऽण्वसर्वगतपरिमाणोऽपि पूर्व-
प्राणवत् ॥ १३ ॥

ज्योतिरावधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

(अ० १०१) पूर्वमाध्यात्मिकप्राणस्याणुत्वमाभिदैविकयोः सममिरेति श्रुत्या
व्यापित्वमित्युक्तं तत्प्रसङ्गेनाऽऽध्यात्मिकानां प्राणानामाभिदैविकदेवता-
धीनचेष्टावत्त्वमस्ति न वेति विचार्यत इति प्रसंगसंगतिः । अत्र 'चक्षुषा
हि रूपाणि पश्यति' [बृ० ३।२।५] इति श्रुत्या चक्षुरादेर्दे-
वतानिरपेक्षचेष्टावत्त्वं प्रतीयते । 'आदित्वश्चक्षुर्मृत्वाऽक्षिणी प्रावि-
शत्' [ऐ० १।२] इत्यादिश्रुत्या तु सूर्यादिदेवताधीनचेष्टावत्त्वं
प्रतीयते । अनयोर्मिथो विरोधोऽस्तीति न वेति सदेहेऽस्ति विरोध इति
प्राप्त एकदेशिसिद्धान्तः—देवतानां करणाधिष्ठानत्वे तासामेव भोक्तृ-
त्वप्रसक्तौ जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति युक्तिसहकृतायाश्चक्षुषा हीति
श्रुतेर्बलीयस्त्वादावित्यश्चक्षुरित्यादिश्रुतेर्गोणार्थतेति न विरोध इति न
वृथयति ज्योतिरित्यादिना । तुरुक्तसिद्धान्तनिरासार्थः । अधिष्ठीयते
प्रेर्यत इत्यधिष्ठानमधिष्ठितमित्यर्थः । ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनी-
मिदैवताधिष्ठितमेव वाक्चक्षुरादिकं चेष्टते तदामननात् । तस्य देवता-
धिष्ठितत्वस्याऽऽदित्यश्चक्षुरित्यादिश्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । अचेतनानां स्वत-
श्चेष्टानुपपत्तेरिति युक्तिरपि दृष्टव्या । अक्षिणी प्राविशत्प्रेर्यतेरेकमात्रे-
नेति श्रुत्यर्थः । न च देवतानामेव भोक्तृत्वं तस्यांशवशात् । यो यद्-
धिष्ठाता स तत्साध्यफलमोक्तेति व्यासश्च सारथी ज्यमिचारः । न
च देवता इन्द्रियसाध्यफलमोगिन्य इन्द्रियाधिष्ठानत्वान्जीववदिति
वाच्यम् । कृतपापफलमोगस्येन्द्रियसाध्यस्य 'न ह वै देवान्पारं गच्छ-
ति' [बृ० १।५।२०] इत्यादेर्देवेषु वाधितत्वात् । न च चक्षुषा ही-
त्यादिश्रुतिविरोधः, तत्र देवतानिरपेक्षत्वस्याश्वयणादिति सिद्धं देवाधिष्-
त्वं प्राणानामिति । किंच श्रुत्यन्तरेऽपि प्राणदेवतयोरधिष्ठात्रधिष्ठे-
मार्थं द्योतयति—'स वै वाचमेव प्रथमामत्यं ब्रह्मा यदा मृत्युमत्यमुच्यत
सोऽग्निरभवत्' [बृ० १।३।१२] इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिमावाप-
त्तिकथनादग्न्यादिमावश्च तदधिष्ठानुक्तत्वमेवान्यस्यासंभवात्स प्राणो

(टी०) पूर्वाधिकरणे त्विन्द्रियाणामुत्पत्त्यादिकं वर्णितं तेषां चान्याद्य-
धिष्ठितत्वं श्रुतमुपपन्नं समनन्तराधिकरणे प्राणसमत्ववदिति दृष्टान्तेनाऽऽ-
क्षिप्य समाधत्तं—ज्योतिरिति । तुल्यम् प्राणानामधिष्ठानत्वं वारयति ।
ज्योतिरादिर्यस्याऽऽदित्यादेस्तदिव ज्योतिरादि । ज्योतिरादेराधिष्ठानं

[४०१५०-५५०] ब्रह्मावृत्तवर्धिणीदीपिकाभ्यां समेतानि । २३७
१५-१६]

(अ० ५०) प्राणमेव प्रथमामुद्गीथकर्मणि प्रथमामत्यवहृत, सुत्पुमतीत्यनिरा-
कृत्य प्राणवत्ता इन्द्रियाणां प्राणादीनस्थितिकत्वात्प्राणस्य बागाविस्थिति-
संपादनद्वारा तन्मृत्युनिराकर्तृत्वं बोध्यम् । किं प्राणयदित्याशङ्क्य
प्राणो वाचः स्थितिं संपाद्याग्निदेवतया साकमधिष्ठात्राधितेयमार्गं प्राण-
यदित्याह—सा वदेति । सा वाक्यायेन यदा युक्तमृत्युरभवत्तदा लब्ध-
स्थितिका सती स्वपमग्निरभवच्छेवताकाऽभवदिति श्रुत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदुक्तं देवतानामेव मोक्तृत्वप्रसङ्ग इति तत्राऽऽह—

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणवता जीवेनैवेन्द्रियाणां स्वस्यामिमावः संबन्धः, इन्द्रियसा-
ध्यमोगमागी जीव एवेति वाच्यम् । कुतः । शब्दात् । 'अथ यत्रैतदा-
काशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः' [छा० ८ ।
१२ । ४] इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अथ वेदे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र
कृष्णतारे छिद्रमूतमाकाशमनुविषण्णमनुगतं चक्षुस्तत्र स आत्मा चक्षु-
र्वात्तश्चाक्षुषस्तस्य कपादिवर्शनाय वृत्तिकपाय चक्षुर्न चैतन्यायेति
श्रुत्यर्थः । एतत्पुत्रतात्पर्यार्थो न च देवतानामेव मोक्तृत्वमित्या-
दिनोक्तः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य जीवस्य स्वकर्मोपाजिते देहे कर्तृत्वेन मोक्तृत्वेन नित्यत्वाच्च

(वि०) ज्योतिराद्यधिष्ठानं बागादि । तस्य ज्योतिराद्यधिष्ठानस्य बागादेः
'अग्निर्वाग्मूत्वा' इत्यादिमाऽऽमननात् ॥ १४ ॥

एवं वेदेवानामेव सुखादिमोगः स्वादित्यत आह—प्राणवतेति ।
प्राणवता जीवेन बागादीनां संबन्धो मोक्तृत्वाधनत्वलक्षणः ।
कुतः । शब्दाद्वैदिकात् । 'अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः'
इत्यादेः ॥ १५ ॥

यथा शरीरेण संबन्धस्तथाऽधिष्ठानाधिष्ठानत्वलक्षणस्तामिरपीत्यत
आह—तस्य चेति । तस्य शरीरस्य नित्यत्वादस्मिन्शरीरे एव मोक्तृ-
त्वाच्च देवानामिन्द्रादिशरीरे भोगस्य संवात्तात्ताम् । चकारोऽनेकदुःख-

(अ० १००) न देवतानां मोक्षतृत्वमस्मिच्छरीर इत्यर्थः । तस्माद्देवतानां प्राणाधिष्ठानत्वे न किञ्चिद्विषयकमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ननु सत्स्विन्द्रियेषु तदधिष्ठानतृदेवताचिन्ता तान्येव प्राणव्यापारव्यतिरेकेण न सन्तीत्याक्षेपे समाधत्ते—

(विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वम्, अधि० ८)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि’ [सू० २।१।३] इति श्रुतौ मुख्यप्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वं प्रतीयते । ‘हन्तास्येव सर्वे रूपमसामेति त एतस्येव सर्वे रूपमभवन्’ [बृ० १।५।२१] इति श्रुतौ मुख्यप्राणात्मत्वमिन्द्रियाणां गम्यते । हन्तेदानीमस्येव मुख्यप्राणस्येव सर्वे बागादयो बर्ग्ये रूपमसामेत्याशिषं दृष्ट्वा ते बागादय एतस्येव प्राणस्य रूपं बभूवुरित्यर्थः । तथा चानयोर्विरोधसंदेहे निपातकामावाद्वास्ति विरोध इति प्राप्ते ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इति वाक्ये मनस इन्द्रियेभ्यः पृथक्कृतिर्दिष्टत्वेऽपि नेन्द्रियेभ्यस्तत्त्वं किञ्चिन्दि-यत्वमेवेति यथा तद्व्याप्यादिन्द्रियाणां पृथक्कृतिर्दिष्टत्वेऽपि न प्राणात्त्वान्तरत्वमिति नागेन वाक्येन हन्तास्येति वाक्यस्य विरोध इत्येकदेशिसमाधानं दृश्यते—त इन्द्रियाणीति । प्राणात्त्वान्तराणीन्द्रियाणीति बहिरेव प्रतिज्ञा तत्र हेतुस्तद्व्यपदेशादिति भेदव्यपदेशादित्यर्थः । उक्तहेतुरितरेण सूत्रमागेण विवृणोति—त इति । श्रेष्ठान्मुख्यप्राणादन्यत्रान्ये ते प्रकृता बागादयः प्राणा इन्द्रियाणीत्युच्यन्ते न प्राणः ‘एतस्माज्जायते’ इत्यादौ व्यपदेशे भेददर्शनात् । नन्वयं भेदव्यपदेश इन्द्रियमनसोरपि समान इत्युक्तमिति चेन्न । ‘मनःपदानिन्द्रियाणि’

(श्री०)संभिन्नस्यास्य भोगस्य देवतायित्तमोग्यत्वं समुच्चिनोति ॥ १६ ॥

पूर्वाधिकरणे ज्योतिराद्याधिष्ठितानीन्द्रियाणीत्युक्तमिदानीं प्राणव्यापारव्यतिरेकानीन्द्रियाण्येव न सन्तीत्याक्षिप्य प्राणस्यानिन्द्रियत्वमाह—[अथ वा प्राणेन्द्रियस्यास्तत्वाधिष्ठानाभाववदन्यत्राप्यभावः स्यादित्याक्षिप्य प्राणस्यानिन्द्रियत्वमाह] त इन्द्रियाणीति । ते प्रकृताः

[अ० २ भा० १ पृ० १८-१९] मन्त्रासुतवर्षिणीदीपिकाभ्यां सवेतानि । २१९

(अ० १००) [अ० गी० १५।७] इति स्मृत्या मनसं इन्द्रियेभ्यस्तत्त्वान्तरत्वाभावा-
भ्युपगमात् । न च प्रकृतेऽपि हन्तास्येति श्रुत्येन्द्रियाणां प्राणास्तत्त्वा-
न्तरत्वाभावाभ्युपगमः । 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत्स्तस्मादेत एतेनाऽऽ-
ख्यायन्ते प्राणाः' [बृ० १ । ५ । २१] इति वाक्यशेषेणेन्द्रियेषु
प्राणशब्दस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपादकेन प्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वा-
भ्युपगमात् । न हीन्द्रियेभ्योऽतत्त्वान्तरे चक्षुषीन्द्रियशब्दो लाक्षणिको
बुद्धस्तस्मात् एतस्यैव सर्वे रूपमभवत्तत्त्वेन प्राणाधीनचेष्टावत्त्वमिन्द्रि-
याणामुच्यते न + तद्यापारत्वम् ॥ १७ ॥

किंच—

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

धायादीन्द्रियप्रकरणमुपसंहृत्य 'अथ हेममासन्मं प्राणमूत्रः' [बृ०
१ । ३ । ७] इति मिस्रप्रकरणे प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदेन श्रुतेर्न प्राण-
ध्यापारत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः । आस्ये भवमासन्मं प्राणं धायादप
ऊचुरिति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥

इतश्च प्राणादिन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणीत्याह—

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

सुषुप्त्यवस्थायां प्राणस्य स्थितिर्नैन्द्रियाणामित्वादेववैलक्षण्याच्च-
त्वान्तराणीत्यर्थः । तस्मान्नोदाहृतवाक्ययोर्विरोध इति सिद्धम् । = इदं

(दी०) प्राणाः भेदादन्यत्र मुख्यं प्राणं विहायेन्द्रियाणि न तु मुख्यस्य
प्राणस्य रूपाणि । कुतः । तस्मात्प्राणाद्भेदेनैन्द्रियाणां अवयवेषात्
'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यनेन ॥ १७ ॥

अस्तु प्राणात्तेषां भेदो न तु प्राणस्तेभ्यो भिन्न इत्यत आह—भेदश्रु-
तेरिति । 'अथ हेममासन्मं प्राणमूत्रः' इत्यादिना प्राणस्य तेभ्यो
भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदश्रुतिरिषं वाक्यछुषोरिव भविष्यतीत्यत आह—वैलक्षण्यादिति ।
सुषुप्ते सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रविलयो न प्राणस्यै 'य एवैतस्मिन्पुरे आप-

* अ. नम तत्त्वान्तरं तत्रैव लाक्षणिकशब्दश्रुतिर्न तु तत्त्वान्तरत्वादिरेवेमु । + च.
प्राणन्त्यापारत्वम् । × अ. वैलक्षण्यमिति । = य. इत्यनेनैव विद्यते प्रत्यक्षविधिः ।

यथाश्रुतमाग्यानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु बहिष्यतिज्ञाकल्पनादिदोषप्रस-
ङ्गाद्यप्येवमेवस्य संज्ञामेदृशस्य तत्त्वान्तरत्वे साध्ये व्यभिचारित्वात्-
करणमेदृशस्य तस्य 'भेदश्रुतेः' इत्यनेन पौनरुक्त्वापातादत्राधिकर-
णद्वयं कल्पयामासुस्तथा हि किमेकादश वागादय एवेन्द्रियाण्युत मुख्य-
प्राणोऽपीति विषये 'इन्द्रियमिन्द्रालिङ्गम्' इत्यादिप्राणिनिस्मरणात्मा-
णस्यापि वागादिवज्जीवमावापन्नपरमेश्वरलिङ्गत्वादिन्द्रियत्वमिति प्राप्ते
सिद्धान्तः—शेष्ठान्मुख्यप्राणादन्यत्र ते वागादय एवेन्द्रियाणि । कुतः ।
तद्यप्येवैवादिन्द्रियव्यपदेशादिन्द्रियशब्दस्य तेषु छठेरिति यावत् । स्मरणं तु
कदाचित्तेन्द्रियशब्दस्य यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिं दर्शयति गच्छतीति गौरिति-
वदिति । नन्विदमयुक्तं प्राणव्यापारातिरेकेणैन्द्रियाणामसत्त्वादित्याक्षेप
इवमारभ्यते—'भेदश्रुतेः' 'वैलक्षण्याच्च' इति । 'एतस्माज्जायते
प्राणः' इत्यादि दूषयतीत्यन्तमत्र पठितव्यम् । प्रकरणमेदाद्वैलक्षण्याच्च
न प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणामिति नोक्तवाक्यद्वयविरोध इतीदं भाष्य-
दूषणमयुक्तम् । 'जगद्वाचित्वात्' [अ० सू० १ । ४ । १६]
इत्यादौ बहिष्यतिज्ञादर्शनादिन्द्रियरूपाः प्राणाः शेठादव्य इत्यन्त-
प्रतिज्ञासंभवाच्चापुनरुक्तज्ञाव्दानामेकस्मिन्वाक्ये पृथग्जन्मव्यपदेशादिति
हेतोर्माध्यं विवक्षितत्वात्तात्सिद्ध्यर्थमेव सृष्टिवाक्यमुदाहृत्य प्राणैन्द्रि-
यशब्दयोरपुनरुक्त्यप्रतिपादनात्प्राणस्य निर्विषयत्वेनेन्द्रियत्वसंशयायो-
गादिन्द्रालिङ्गत्वेन संशये देहादावपि संशयप्रसङ्गाभिर्बीजमधिकरणद्वय-
कल्पनमिति दिक् ॥ १९ ॥

एवं 'न विषयश्रुतेः' [अ० सू० २ । ३ । १] इत्यारभ्य भूताद्यु-
त्पाद्यव्यापारभूतोत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधो निरस्तः । इदानीमुत्पादक-
व्यापारभूतोत्पादनविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रात्रिषु कृतभूतो-
त्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिषु निःशङ्कमवगतं, त्रिषु कृतभौतिकोत्पा-
दने तु श्रुतिषु विप्रतिपत्तिर्हस्यते । तथा हि—सदात्मकाद्ब्रह्मणस्तेजो-
वन्नानां परोक्षत्वेन देवतापदयोग्यानां सृष्टिमुक्तोपादिश्यते—'सैवं
देवतैस्त हन्ताहमिमास्तिस्रो दवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽऽनुमन्निदं

(दी०)ति' इति श्रुतेः, प्रत्यक्षतश्चेन्द्रियेभ्यः प्राणस्य वैलक्षण्यात् । चकारो
वाप्यच्छेषोरपि कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियकृतमेदसमुच्चयार्थः ॥ १९ ॥

(अ० १०१) एवं बह्विज्ञातमिवामुदित्वेतासां देवतानां समासः [छा० ६। ४। ७] इत्यन्तेन भुतिप्रबन्धेन तेजोब्रह्मनां त्रिवृत्करणमुक्त्वा तासां मेव देवतानां बहिष्त्रिवृत्कृतानामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्—‘इमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति’ [छा० ६। ४। ७] इति तद्विद्वानीमाचार्यो यथाश्रुतं दर्शयति—

* मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अविज्ञातं विशेषरूपेणाबुद्धमिवामुदिति यत्त आसां तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति यावदिति श्रुत्यर्थः । इमास्तिष्ठो बहिष्त्रिवृत्कृता देवताः पुरुषं शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेणैकैकदेवता तेजआदिलक्षणा वर्तते इति द्वितीयश्रुत्यर्थः । तथा हि । पृथिव्या ग्रीहियवादि-रूपायाः पुरुषेणाक्षितायाः कार्यत्रयं शरीरे वर्तते पुरीषं मांसं मनश्चेति । एवं पीतानामपां मूत्रं लोहितं प्राणश्चेति कार्यत्रयम् । तेजसोऽग्न्यादि-दीपकरूप घृतादिरूपस्य कार्यत्रयमस्थि मज्जा वागिति । प्राणस्य जला-धीनस्थितिकत्वमात्रेण जलकार्यत्वव्यपदेशः । तस्य वायुकार्यत्वप्रसिद्धेः । एवं मनसोऽप्यन्नमक्षणे स्वास्थ्यमात्रेण तत्कार्यत्वम् । बाधोऽपि ज्ञाना-नुकूलत्वसाम्येन तेजःकार्यत्वव्यपदेश इति बोध्यम् । एवं देहे कार्यत्रय-रूपेण वर्तनमेवाऽऽध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमिति । तद्विवेकाह सूत्रकारः— मांसादीति । भूमेरन्नात्मिकायाः कार्यं भौमं मांसादि । आदिपदेन पुरी-षमनसी गृह्येते । एवमितरथोरतेजसोः कार्यत्रयं यथाशब्दमवगन्तव्यमि-त्यर्थः ॥ २१ ॥

(क्षि०) अस्तु बहिष्त्रिवृत्करणं यथाकार्यं चिद्वन्तस्तु त्रिवृत्करणं दुर्लभमित्यत आह—मांसादीति । पुरीषादीति वक्तव्ये तस्य शरीराद्विहेतव्यं वर्णनं यतस्तदाह । मांसादीति । मांसमादिर्यस्य मनःपुरीषस्य तद्विद् मांसादि । भौमं भूमेर्विकारः । यथाशब्दं शब्दमनतिक्रम्यास्य कार्यस्वामिधानात् ‘तस्य यः स्थविष्ठो धातुः’ इत्यादिना । इतरथोऽत्र तेजसोरपि मूत्रलो-हितप्राणास्थिमज्जाधातवः कार्याणि । अतोऽन्तरपि त्रिवृत्करणम् ॥ २१ ॥

* यः, पुरीषादीति वक्तव्ये तस्य शरीराद्विहेतव्यं वर्णनं यतस्तत आह—मांसादीति । मांसमिदमेव मनःपुरीषस्य तद्विद् मांसादि गौरवम् ।

(अ० १००) एवमेव सूत्रेण त्रिवृत्करणमेतदधिकरणविषयः प्रदर्शितस्तत्रैवं शङ्का भवति—ननु सर्वेषां त्रिवृत्करणे विशेषामावादिवं पृथिवीमा आप इदं तेज इत्यसाधारणो धृष्टव्यवहारः कथं संगच्छते कथं वाऽऽध्यात्मिक-व्यवहार इदं मात्सादि पृथिवीकार्यमिव जलस्येति तत्राऽऽह—

वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्द उत्कृष्टज्ञानिरासार्थः । सर्वेषां पृथिव्यादीनां त्रिवृत्करणादि-शेषेऽपि वैशेष्यास्त्वमागाधिकृष्टाद्वादः पृथिव्यादिषां संगच्छत इत्यर्थः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्तिद्योतनार्थस्तस्मात्सिद्धः श्रुतीनामविक-न्धानां ब्रह्मणि समन्वयः ॥ २२ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रप्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्पादे जीवोपकरणभूतमौक्तिकानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तं

(श्री०) एवं चेत्सर्वं त्रिवृत्कृतं कथं भूमिरियमित्यादिव्यपदेश इत्यत आह—
वैशेष्यादिति । तुशब्दो भूम्यादिव्यपदेशमात्रनिधारणार्थः । तद्वादस्तस्य भूम्यादेर्वाच्ये व्यपदेशो नानुपपन्नः । कुतः । वैशेष्याद्विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूम्याद्याधिक्यं तस्मात् । तद्वाद इत्यभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्ति-द्योतयति । विषयपादे प्राणपादे च त्रयमं विषदाद्युत्पत्तिवादिभ्यः श्रुतयो न सन्तीति विरोधामावात्पूर्वपक्षाक्षेपः । अन्यत्र तच्छ्रुतीनां सत्त्वाच्छ्रुत्योर्विरोधात्म्यधिकरणमुपयोरग्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धा-
नौकदेशिना तदग्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यनिन्वात्मपूज्यपादशिष्यस्य

श्रीशंकरानन्दबगवतः कृती ब्रह्मसूत्रवीपिकायां द्वितीयः

स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४७ ॥ ८७ ॥

* अ. 'भ्यनिराकर्षं नत इति श्रुतः पूर्वपक्षः । विज्ञानौकदेशिना निष्करणेन अग्रान्तरे-
ग्रामाण्यनिराकर्षमिति सिद्धान्तः ।

(अ० ५०) तदुपजीव्य तदुपहितस्य जीवस्य संसारप्रकारं वैराग्यार्थं निरूप-
यितुं देहान्तरारम्भे भूतसूक्ष्मसंपरिष्वक्तस्यैव लोकान्तरगमनमित्याह—

(जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतो गमनम्, अधि० १)

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्माणि समन्वयस्य स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधनिरासेना-
नध्यवसायलक्षणाप्रामाण्यनिरासे तार्त्ततीयो विचारो भवतीत्यनयोपध्याय-
योर्हेतुर्हेतुमद्भाषः संगतिः । अत्र प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमना-
गमनविचारेण वैराग्यं निरूप्यते 'तस्माज्जुगुप्सेत' [छा० ५ । १० ।
८ ।] इति श्रुतेः । द्वितीयपादे त्वंपदार्थतत्त्वदार्थयोः परिशोधनं क्रियते ।
तृतीयपादे समुपविद्यासु गुणोपसंहारः । चतुर्थपादे निर्गुणब्रह्मा-
नस्य बहिरङ्गाणि यज्ञाधमादीन्यन्तरङ्गाणि ज्ञमादीनि च निरूप्यन्ते ।
अत्र श्लोकः—

तृतीये विरतिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनम् ।

गुणोपसंहृतिर्ज्ञानबहिरङ्गाद्विज्ञानम् ॥ इति ।

तथा च तत्तद्विचारात्मकत्वेन तत्तदधिकरणानां तत्तत्पादसंगति-
र्बोध्या । तत्र जीवो मुख्यशरणेन्द्रियसहकृतो मूलाविद्याधर्माधर्मपूर्वधर्मसं-
स्कारात्मकपूर्वधर्मज्ञासहकृतः पूर्वदेहं परित्यज्य देहान्तरं गच्छतीति
श्रुतिसिद्धम् । तादृशो जीवः किं देहान्तरारम्भकैः पञ्चीकृतभूतमा-
गैरतद्देहवन्मुख्यशराणादीनामाधारभूतैरसंपरिष्वक्तो गच्छत्युत संपरि-
ष्वक्तो वेति संदेहे मानामावाद्संपरिष्वक्तो गच्छतीति पूर्वपक्षः । तथा
च निराधारप्राणादिगमनासंभवाच्च वैराग्यमिति फलं, सिद्धान्ते तु
तत्संभवाद्द्वैराग्यमिति बोध्यम् । तत्रार्थं सिद्धान्तः—तदन्तरप्रतिपत्तौ
देहान्तरप्रतिपत्तौ तदारम्भकभूतैः संपरिष्वक्तो रंहति गच्छति । कुतः ।

(१) पूर्वस्मिन्नध्यायेऽविरोधो ब्रह्माणि समन्वितानां वेदान्तानामुक्तः ।
इदानीं तत्पातिसाधनं ब्रह्मज्ञानं सोपायमिह चिन्त्यते । तत्रापि प्रथमे
पादे पञ्चाग्निविद्यामात्रित्वात्सर्वं संसरणं चिन्त्यते वैराग्यार्थम्—तदन्तरेति ।

(म०१००) प्रश्ननिरूपणाम्याम् । तथा हि द्युलोकपर्वन्यपुष्टिवीपुरुषयोपितु पञ्चस्वप्निपुष्टयोपासनाख्यपञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे प्रवाहणाख्यस्य राज्ञः सर्मां पविष्टं श्वेतकेतुं राजा पपच्छ—वित्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । [छा० ५ । ३ । ३] अपमर्थः—अस्मिन्निष्ठे जल-मपदधिपयःप्रभृतिद्रव्यकहोमे यन्त्रापूर्वं कृते तद्भुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्वारा द्युलोकास्पृष्टाग्निं गच्छच्छ्रद्धास्वाहुतित्वमापन्नं यजमानेन्द्रियादिष्ठातृदेवास्तस्मिन्नग्नौ जुह्वति तच्च भुतं जलं सोमाख्यपदेहात्मना परिणमते । स च जलमयो देहः परं न्येऽग्नौ वृष्टमिमानिदेवविशेषे भुतः सन्वृष्टिर्भवति । तदेव जलं सोमाख्यदेहमात्रं वृष्टिमात्रं चाऽऽपन्नं पुष्टिष्वामग्नौ भुतं सद्ब्रह्मिण्यवाद्यन्नमावनाप्नोति । ताश्चाज्जापन्नमावमापन्ना आपः पुरुषाग्नौ भुताः सत्यो रेतोमावमाप्नुवन्ति । ताश्च रेतोमावमापन्नाः पञ्चाः पञ्चमाहुतिकया आपो योषिद्ग्नौ भुता गर्मात्मना स्थिताः पुरुष इति संज्ञां लभन्त इति पुरुषवचस्त्वमपामिति वस्तुगतिः । तां यस्तु-गतिं जानन्नैव राजा पञ्चम्यामाहुतौ हुतापां यथा पुरुषशब्दवाच्यता आपः पुरुषाकारेण परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति पपच्छ । एवं पृष्ठः श्वेतकेतुः पितरं गीतममागत्योवाचैवं राजाऽहं पृष्ठोऽस्मि तस्यो-त्तरं न जानामीति । स च गीतमः स्वपमप्यज्ञः सन्नाजसमीपं गत्वा तां विद्यां ब्रूहीत्युवाच । एवमुक्तस्य राज्ञो गीतमं प्रति निरूपणं पञ्चा-ग्निविद्योपदेशस्तत्र चापां पुरुषवचस्यप्रकारः स्फुटीकृतः । एवं प्रश्न-निरूपणाम्यामवादिभूतसंपरिष्वक्तो रंहुतीति गम्यते ॥ १ ॥

ननुक्तप्रश्ननिरूपणाम्यामग्निः संपरिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते तथा च कथमस्मिन्नमृतपारिष्वक्कः सिद्धस्तत्राऽऽह—

व्यात्मकत्वाच्च नृपस्त्वात् ॥ २ ॥

तुरुक्तचोद्यनिरासार्थः । अपां निवृत्करणश्रुत्या उपात्मकत्वाद्देहस्य यजमानद्वारा निर्गताभ्यन्यत्वे सिद्ध इतरभूतहृद्यजन्यत्वं तत्परिष्वक्कश्च

(दी०१) पूर्वशरीराच्छरीरान्तरं तदन्तरं तस्य प्रतिपत्तौ भातौ भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तो रंहुति गच्छति । कुतः । प्रश्ननिरूपणाम्याम् । प्रश्नः, वित्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः’ इत्यादि । निरूपणं च ‘इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः’ इति आभ्याम् ॥ १ ॥

उदाहृते प्रश्ननिरूपणे अव्येष्टितत्वं गमयतो न तु तदन्वैर्भूतसूक्ष्मैः परिष्वेष्टितत्वं गमयत इत्यत आह—उपात्मकत्वादिति । तुरुक्तव्योदित-

(न० ५०) सिध्यति । पट्टा वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिः शरीरस्य त्रयात्मकत्वा-
ज्जलमात्रजन्यत्वं न संभवति वातपित्तयोर्वायुतेजःकार्यत्वाद्यथा चानि-
तरभूतचतुष्टयजन्यत्वमपि गन्धस्वेदपाकप्राणावकाशानां पञ्चभूतका-
र्याणां दर्शनात् । तर्हि शुतावब्रह्मणं कथं तत्राऽऽह—भूयस्त्वादिति ।
पद्यापि देहे पृथिवीभूयस्त्वमेव तथाऽपि तेजआद्यपेक्षयाऽपि भूयस्त्वं
बोध्यम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां मुख्यप्राणचक्षुरादीनां जीवद्वशायां देहात्मना स्थितभूता-
भित्तानां गमनदर्शनात् । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रा-
मन्तः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' [बृ० ४ । ४ । २] इति श्रुत्या
मरणकाले प्राणानां गतिव्यवणाद्भूताभित्ता एव प्राणा गच्छन्तीति
वक्तव्यं तथा च भूतसंपरिष्वक्तस्य रहणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न प्राक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु 'पत्रास्यं पुरुषस्य सूतस्पाग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षु-
रादित्यम्' [बृ० ३ । २ । १३] इत्यादिना वागादीनां प्राणा-
नामग्न्यादिव्युद्देशे गतेर्लघ्यस्य अवणान्न तेषां लोकान्तरं प्रति गति-
र्यथा भूतसंपरिष्वङ्गासिद्धिः स्यादिति चेन्न । 'प्राणमनूत्क्रामन्तः

(दी०) शङ्कानिवृत्त्यर्थः । मायं दोषः । त्रयात्मकत्वात् । तेजोब्रह्मात्मकत्वात् ।
अयां त्रयात्मकत्वे कुतोऽपि व्यपदेश इत्यत आह—भूयस्त्वात् । तासा-
मयां सार्यप्रातराहुतिमारम्य यावद्भूमौ भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु आहुतिर्द्वाराऽऽह्वयेन संपरिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते न तु सूतसू-
क्ष्मैरित्यत आह—प्राणेति । प्राणानां गतिः प्राणगतिः 'तमुत्क्रामन्तम्'
इत्यादिनोक्ता तस्याः । प्राणानां सूक्ष्माश्रयाणामवगतिरित्यर्थः । चकारः
'स एतास्तेजोमात्राः' इत्यादिश्रुतिं प्रमाणत्वेन समुच्चिनोति ॥ ३ ॥

अग्न्यादीति । 'अग्निं वागप्येति' इत्यग्निगतिश्रुतिः । आदिशब्देन
'वातं प्राणः' इत्यादि । तस्याश्च न प्राणानामाश्रयत्वेन भूतसूक्ष्मत्वमिति
चेत्तन्न । कुतः । प्राक्तत्वात् । प्राणानां जीवेन सह गमनात्प्राणानाम-

(४०४०) सर्वे षाणा अनुक्तामन्ति ' [वृ० ४।४ । २] इति श्रुतिविरो-
धेन यत्रास्येत्यादिभुतेः ' ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः ' [वृ० ३ ।
२ । १९] इति सहपाठेन भाक्तत्वावगमात् । न हि मृतस्य लोमानि
केशाश्च मत्पक्षेण दृश्यमाना ओषधिवनस्पतिषु लब्धं गच्छन्तो दृश्यन्ते ।
अतस्तत्सहपाठावस्थादिषु बाग्यामिल्य औपचारिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्वणादिति चेन्न ता एव सुषपचेः ॥ ५ ॥

ननु शुलोकादिषु पञ्चाग्निष्वपामाहुतित्वे सिद्धे पञ्चम्यामाहुतावर्षा
पुरुषवचस्त्वप्रकारो निश्चेतुं शक्यते तदेव नास्ति प्रथमे शुलोकाव्यप्या-
वपामाहुतित्वस्याववर्षाधिकं तु 'तरिमन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अर्द्धा जुह्वति'
[छा० ५ । ४।२] इति प्रथमेऽग्नौ अर्द्धाऽऽहुतित्वेन धूपत इति चेन्न ।
हि यतस्ता एषाऽऽपः अर्द्धाश्चान्नोच्यन्ते । कुतः । उपपत्तेः । अपां हि
होमदृश्यत्वेनाऽऽहुतित्वं संभवति । मनोवृत्तिविशेषरूपयन्त्या तु मनसः
सकाशावृत्त्युत्पत्त्येव होमायोपादातुं न शक्यते तदाहुतिजन्यसोमाव्यवशरीरा-
देरन्याहुत्यानुपपत्तिश्च । तस्माच्छून्यापूर्वस्मिहोकेऽप्यहुतयधिपयःप्रभृति-
मन्यस्य हुतस्य शुलोकाव्यावहृतित्वेन पर्यवसानादप्यु अर्द्धाशब्दो
लाक्षणिक इत्यर्थः । 'आपो हास्य अर्द्धा संनमन्तो पुण्याय कर्मणे' इति
श्रुतावर्षा अर्द्धाजनकत्वप्रवर्णनात्तेन संबन्धेन चाप्यु अर्द्धाशब्दस्य
लक्षणा । अस्यै पुंस आपो दर्शनमात्रेण ज्ञानादिपुण्यकर्मसिद्ध्यर्थं अर्द्धा
संनमन्तो जनयन्तीति श्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

ननु भवतु सोमवृत्त्यादिकमेव पञ्चम्यामाहुतावर्षा पुरुषवचस्त्वप्रका-

(श्री०) न्यादिगतिश्रुतिर्मात्रावधारिता ' ओषधीर्लोमानि ' इतिवचसा
भावो भाक्तत्वम् । तस्मात् ॥ ४ ॥

प्रथम इति । प्रथमे 'अग्नौ अर्द्धा जुह्वति' इत्येतस्मिन्नपामप्रवर्णान्नाप्रां
सर्वत्राहुतिरिति चेत्तन्न । ता एव हि वस्मादुपपत्तेः । अपां कारणानां
कार्यस्य अर्द्धाव्यवशब्दस्य सद्भावः । 'आपः' इति श्रुतेरपि ॥ ५ ॥

अभुतत्वादिति । प्रश्ननिरूपणान्वां जीवानामभुतत्वाद्देवे(भ्ये)ष्टि-

(ब्र०१०) रस्तथाऽऽप्येषाविभूतपरिष्वक्तो जीवो रंहतीत्युक्तमेव, अवादि-
ज्जीवस्व रंहणकर्तृत्वस्याभूतत्वादिति चेन्न । इहादिकारिणां प्रतीतिः । 'अथ
य इमे ग्राम इहापूर्ते दक्षमित्युपासते ते भूममसिंसंभवन्ति' [छा० ५ ।
१० । ३] इत्यादिना गार्हस्थ्ये स्थित्वेहापूर्तादिकर्मकारिणां भूमादिमार्गेण
चन्द्रलोकप्राप्तिमुक्त्वा तानिहादिकारिणश्चन्द्रलोकस्थान्सोमराजशब्देन
निर्दिशति 'एष सोमो राजा' [छा० ५ । १० । ४] इति ।
इहापि पञ्चाग्निविद्यायां 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अन्नां जुह्वति
तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' [छा० ५ । ४ । २] इति
सोमराजशब्दश्रवणात् एवेहादिकारिणः प्रतीयन्तेऽतो भूतसंपरिष्वक्त-
जीवानां रंहणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मन्विहादिकारिणां भूतपरिष्वक्तानां चन्द्रलोकं प्रति रंहणं कर्मफल-
भोगायेत्येतदसंगतं 'ते चन्द्रं प्राप्स्यालं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा
सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' [बृ०
६ । २ । १६] इति श्रुतौ लोकं गतानामिहादिकारिणामन्नत्वेन भक्ष-
यश्रवणात् । यथा यज्ञे सोमं राजानं चमसस्यमुत्विज आप्यायस्व
पुनराप्याध्याऽऽप्याध्यापक्षीयस्व पुनःपुनरपक्ष्यापक्षय्य भक्षयन्त्येवमे-
नान्कर्मिणो देवा भक्षयन्तीति श्रुत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह—

भाकं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दबोधितबोधनिरासार्थः । तेषामिहादिकारिणामन्नत्वं भाक-
मेव न मुख्यमन्यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इतिश्रुतिबाधप्रसङ्गात् ।
अतः कर्मिणां देवान्प्रति पुत्रमार्थादिवद्भोगोपकरणत्वमात्रेणाश्रय-
पदेशः । कर्मिणामनात्मवित्त्वाच्च देवान्प्रति गुणमात्रेण भोग्यत्वं तथा
हि श्रुतिरनात्मविदां देवभोग्यत्वं दर्शयति— 'अथ वोऽन्यां देवता-

(बी०) तानां ग्रहणमयुक्तमिति चेत्तन्न । कुतः । इहादिकारिणाम् 'अथ य
इमे ग्रामे' इत्यादिना दक्षिणमार्गेण चन्द्रं पिपासतां प्रतीतिः ॥ ६ ॥

'तद्देवानामन्नं यदेवा भक्षयन्ति' इति श्रुतेश्चन्द्रप्राप्तिरपुत्रपार्थ इति चेत्-
त्राऽऽह—भाकमिति । वाशब्दश्चन्द्रप्राप्तेरपुत्रपार्थव्यावृत्त्यर्थः । तेषां
देवानामन्नत्वं भाकश्रुपचरितम् । कुतः । अनात्मवित्त्वातेषाम् । हि यस्मा-

(न०५०)मुपास्तेऽन्योऽस्मावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवा-
नाम्' [५०१४११०] इति । भेदद्वयीनामनात्मावित्पात्यशुबदेवानामुप-
करोति हविरादिदानेनेति देवमोग्य इति श्रुतितात्पर्यम् । यद्वाऽनात्म-
विश्वादिस्थादिसूत्रमागस्यायमर्थः—पञ्चाग्निविद्याविद्वान्ऽऽमविच्छब्दे-
मोच्यते । तथा चाऽऽमवित्पञ्चाग्निविद्यावित् न मयतीत्यनात्मवि-
त्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । केचलेष्टादिकारिणां पञ्चाग्निविद्यान-
मिज्ञानां देवान्मत्पन्नभावेन भोगत्वं पञ्चाग्निविद्याप्रशंसार्थं गौणमेव
श्रुतावुक्तमिति भावः । नन्वज्ञत्वस्य मुख्यत्वेऽपि प्रशंसा संभवतीत्यत
आह—तथाहीति । यथाऽज्ञत्वस्य भौणत्वं तथा हि श्रुतिर्दर्शयति ' स
सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' [५०५१४] इति । तस्ये-
ष्टादिकारिणः सोमलोके विभूत्यनुभूयोऽज्ञत्वस्य मुख्यत्वे न संभवति
तस्मादज्ञत्वस्य गौणत्वात्परलोके भोगार्थं भूतसंपरिष्वक्तस्य रंहणमिति
सिद्धम् ॥ ७ ॥

(कर्मान्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणम्, अधि० २)

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां वथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

पूर्वकर्मसमवेतानामया पञ्चमाहुतौ पुरुषात्मना परिणामध्वन्यं हेतु-
माश्रित्यावादिभूतपरिषेष्टितस्य जीवस्य रंहणमुक्तं तद्वृत्तं, स्वर्गाद्व-
रोहतां जीवानां कर्माभावेन तत्समवेतायामप्यभावादित्यालोपसंगतिः ।
पूर्वपक्षे चन्द्रलोकमोगानन्तरं तस्माद्वरोहतां कर्माभावेन तदनुगुण-
तिर्पणादिपोनिमाप्यमावाञ्च कर्मफलेषु वैराग्यमिति फलं सिद्धान्ते

(क्षि०१) यथाऽस्माभिस्तेषामज्ञत्वं योग्यत्वेनोक्तं तथा श्रुतिर्दर्शयति 'अथ
योऽन्याम्' इत्यादिना ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणेऽवरोहेऽपि (ब्र)षेष्टितस्य जीवस्य पञ्चम्यामाहुतावाप इत्यु-
पलम्भादारोहेऽपि कर्मसमवाचिनीमिराद्भिः परिषेष्टितो गच्छतीत्युक्तम् ।
इदानीमवरोहे कर्माभावाद्ययामप्यभाव इत्याक्षिप्य समाधत्ते—कृतेति ।
कृतस्य पुण्यस्यात्यये विनाशेऽनुशयवान्कर्मानुशयवामत्राऽऽगच्छति
वृद्धा जातमात्रस्य सुखाद्यवाप्तिः । अथ वा ' तत्र इह रमणीयचरणाः'

(ब्र० १०।) कर्मणः सत्त्वाद्वैराग्यमिति विवेकः । एवं हि स्वर्गिणामवरोहणं श्रूयते—‘तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वाऽथैतदेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते’ [छा० ५। १०। ५] इत्यारम्भ रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूय-
चरणाः कपूयां योनिमिति तस्मिन्चन्द्रलोके यावद्भोक्तव्यकर्मोपित्वा भोक्तव्यकर्ममाप्स्यन्तन्तरमेतमेव बह्वर्माणमध्वानमाकाशवायुधुमाग्ना-
दिकुपं प्रति पुनरागच्छन्ति, ते चाऽऽगता रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणो ब्राह्मणादिपुण्ययोनिं प्रविशन्ति कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणस्तिर्षगा-
दियोनी जायन्त इति तत्र संशयः—किं स्वर्गाद्वरोहन्तः सानुशया उत निरनुशया इति । अनुशयशब्देनाऽऽमुष्मिकफलप्रापककर्मातिरिक्तं कर्मोप्यते । तत्र यावत्संपातमुपित्वेति सर्वकर्मनाशानन्तरमवरोहणभ-
वणाग्निरनुशया एवावरोहन्तीति प्राप्ते ब्रूमः । कुतस्य स्वर्गमुखप्रापक-
कर्मजातस्य भोगेनास्थये माशेऽनुशयवानेवावरोहति । कुतः । हृष्टस्मृ-
तिभ्याम् । तथा हि हृष्टा प्रत्यक्षा श्रुतिः ‘तद्य इह रमणीयचरणा अम्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्महाह्वणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अम्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्यन्महो-
यनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा’ [छा० ५। १०। ७] इति । तेषां कर्मिणां मध्ये ये केचिद्विह कर्मभूमौ पुण्यं कृतवन्तस्ते स्वर्गाद्वरोहन्तो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमापद्ये-
रक्षिति । यत्तद्व्याशो ह क्षिप्रं ह्यवश्यमेवेत्यर्थः । योनिशब्दः स्थान-
वचनः शरीरं ब्रूते । यद्वा लोके जन्मनैव प्रतिप्राणयुच्चावचमध्यस्वरूपभोगो हृष्टः स च निरनुशयानामवरोहाङ्गीकार आकस्मिक एव स्यादिति सूत्रस्य हृष्टशब्दार्थः । स्मृतिरपि ‘वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठिताः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशकालकुलरूपायुःश्रुतवि-
त्तवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते’ [गी० शा० ११। २९] इति सानुशयानामेवावरोहणं दर्शयति । वर्णा वर्णिन आश्रमा आश्रमिणः । प्रेत्यास्ताहोकास्तमुत्थाय चन्द्रलोकमधिरुह्येत्यर्थः । ततः शेषेण मुक्त-
फलादन्येन कर्मणाऽनुशयाख्येन जन्म प्रतिपद्यन्त इति संबन्धः । श्रुतं ज्ञानं वृत्तमाचारः । देशादयो विशिष्टा येषां ते तथोक्ता इति । यत्तु ‘यावत्संपातमुपित्वा’ [छा० ५। १०। ५] इति सकलकर्मनाश-
नन्तरं भवणमिति तत्र यावत्पदस्य स्वर्गे भोक्तव्याशेषकर्मपरत्वेन

(री०) इत्याद्या श्रुतिः । स्मृतिरपि ‘तच्छेषेण विशिष्टम्’ इत्याद्या । ताभ्यां,

(म० १००) सकलकर्मपरत्वाभावादिति । तस्मात्सिद्धं सानुशयानामवरोह-
णम् । ते च कर्मिणोऽवरोहे येन मार्गेण चन्द्रलोकमाकङ्क्षास्तेनैव मार्गेणाव-
रोहन्त्युत मार्गविशेषेणेति प्रश्न उत्तरमाह—यथेतमनेवं चेति । धूमाकाश-
धोरेवाऽऽरोहणमार्गे श्रुतयोरवरोहणमार्गे श्रुतत्वाद्यथेतं यथागतमवरोह-
न्तीति गम्यते । पूर्वश्रुतानां राज्यादीनामभ्रवणादभ्राद्यधिकश्रवणाच्चा-
नेवं पूर्वमार्गविपरीतमार्गेणावरोहन्ति न यथाश्रुतपूर्वमार्गेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

मनु रमणीयचरणा रमणीयां धोनिमापद्यन्त इति श्रुतिशलाकरसानु-
शयानामवरोहणमित्येतदसंगतं तस्मां श्रुतौ चरणाद्योन्यापत्तेभ्रवणाच्च-
रणस्याऽऽचारात्मकस्य कर्मणोऽनुशयाद्विभ्रत्वादित्येककारणं दोषो
यतः कार्णाजिनिराचार्य इयं चरणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेति गम्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

मनु चरणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेत्यसंगतं चरणस्यैव सदाचारद्वाराचा-
रात्मकस्य सप्तसद्योनिमापकत्वसंभवादन्यथा कर्मण एवानुशयाच्चवस्य
सप्तसद्योनिमापकत्वे चरणस्याऽऽनर्थक्यं स्यादिति चेन्न । इष्टादि-
कर्मणां चरणाख्याचारनिर्यत्येन चरणापेक्षत्वाच्च चरणस्यार्थवत्त्वा-
दित्यर्थः ॥ १० ॥

(श्री०) चाऽऽगच्छति यथेतं यथागतमनेवं च तद्विपर्ययेणापि अभावा-
द्विरुद्धेण प्रकारान्तरेणापि ॥ ८ ॥

चरणादिति । तद्यद्गु रमणीयचरणादागमनं सानुशयादिति चेन्न ।
यतस्तस्मानुशयस्योपलक्षणार्थं चरणश्रुतिरिति कार्णाजिनिराचार्यो
गम्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति । चरणशब्दस्य शीतशीलार्थपरित्यागेन लाक्षणिका-
नुशयस्वीकारे शीलस्याऽऽनर्थक्यं प्रयोजनशून्यत्वेव स्यादिति चेन्न ।
तदपेक्षत्वात् । तस्य शीलस्यापेक्षा यस्य कर्मणः 'आचारहीनम् ।'
इत्यादिस्मृतेस्तदपेक्षं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ १० ॥

(न० व०) वस्तुतः कर्मचरणधर्मो भेद इत्याह—

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते इति मन्यते ।
लोक इष्टादिकारिणि धर्मं चरत्येव महारमेति कर्मचरणधर्ममेवेन प्रयोग-
दर्शनादित्यर्थः । तस्मादिष्टादिकारिणां चन्द्रलोकं गतानां पुनरवरोह-
णेऽनुशयोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ११ ॥

एवमिष्टादिकारिणां गतिं विचार्य तेभ्यो निष्कृतानामनिष्टादि-
कारिणां गत्यागती विचारयितुमिष्टादिकारिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्ये-
तदाक्षिपति—

(पापिनां पान्यलोकगमनम् , अधि० ३)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अत्र पापिनां क्षुममार्गेण गमनमपि नास्तीति सिद्धान्तोक्त्या वैरा-
ग्यहृदीकरणान्तरादसंगतिः । पूर्वपक्ष इष्टानिष्टकारिणामविशेषेण चन्द्र-
लोकगतेरिष्टादिकरणं व्यर्थमिति फलंति सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोक-
गत्यभावात्तदर्थं यज्ञादिकरणं सार्थकमिति विवेकः । अत्र पापिनां
चन्द्रलोकगतिरास्ति न वेति संदेहेऽस्तीत्याह—अनिष्टेति । इष्टादिकारि-
णामिवानिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमनं ' ये वै के चास्माहोका-
रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ' [कौ० १।२] इति श्रुत्या
श्रुतमतो धर्मिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्येतदसंगतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

(टी०) सुकृतेति । बादरिराचार्यश्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवामिधीयेते
इति मन्यते तु शब्दो लक्षणाप्यावृत्त्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे यावच्छ्रुतेरारब्धफलविषयत्वेन संकोचः कृतस्ततोऽ-
न्येन कर्मणा वर्तत इत्युक्तमत्र तु चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति सर्व-
श्रुतेस्तद्वन्न संकोच इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिपति—अनिष्टेति । इष्टाप्र-
तादिव्यतिरिक्तं कुर्वन्तीति अनिष्टादिकारिणो, ये तेषामप्यविशेषेण ये
वै के चेत्युपक्रम्य चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुतं यतोऽतश्चन्द्र-
ममनम् । चकारो यौक्तिकत्वप्रदर्शनार्थः ॥ १२ ॥

(३०५०) ननु धर्मिणामधर्मिणां च चन्द्रलोकगमनं पापिनां नरकप्राप्ति-
बोधकसांख्यिकद्वयमिति चेन्न पापिनां चन्द्रलोकगमनाद्वीकारेऽपि तत्र
भोगानङ्गीकारात्किंतु चन्द्रलोकगमनमात्रं कृत्वा ततोऽवरोहतां
पापिनां नरकेष्वेवानुभव इति प्राप्ते द्वये—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहाद्-

रोहौ तद्विदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । भोगार्थं हि चन्द्रलोकगमनम् । तत्र पापिनां
भोगासंभवात्तद्वृत्तमनं व्यर्थमेवातश्चन्द्रलोकमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ह्युक्ति-
रिष्टाद्विकारिमात्रविषया । सर्वे सुकृतिन एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीति ।
पापिनस्तु यमलोकमाकलय्य संयमने यमालये स्वपापानुद्वेषांशमीपातना
अनुभूय पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्तीत्येवंभूतावेतरेषां पापिनामारो-
हावरोहौ भवतः । कुतः । तद्विदर्शनात् । यमलोकगतेः श्रुतौ दर्शना-
दित्यर्थः । 'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं विचमोहेन भूषम् ।

अये लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वंशमापद्यते मे' [क० १।१।
६] इति । 'वैवस्वतं संगमनं जनानाम्' [ऋ० सं० मे १०।१४।१]
इत्यादिकं पापिनां यमलोकगतौ लिङ्गम् । सम्प्रगवद्वंशमायेन परः
परस्ताद्देहपातादूर्ध्वमपते गम्यत इति व्युत्पत्त्या संपरायः परलोकः ।
तत्साधनमृतकर्मविशेषः सांपरायः । स बालमविवेकिनं विशेषतो विज्ञ-
निमित्तेन मोहेन मूढं छन्नहृदिमत एव प्रमाद्यन्तं प्रमादं विषयासक्तिं
कुर्वन्तं प्रति न भाति । स च बालो न केवलमज्ञ एव किंतु विपरीत-
दर्शी यतोऽयमेव लोकोऽज्ञपाताद्विरस्ति न पर इति मननशीलस्त-
स्मात्तदनुद्वेषं पापमाचरन्पुनः पुनर्वंशमरणमापया मे भव वंशमापद्यत
इति सुत्पोर्नपिकेतसं प्रति वचनम् । जनानां परलोकं गतानां
पापिनां संगमनं सन्ध्यगम्यं वैवस्वतं यमं राजानं हविषा प्रीत्यव-
सेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३०६०) संगमन इति । तुल्यार्थोऽनिष्टाद्विकारिणां चन्द्रगतिं व्यावर्तयति ।
संयमने याम्ये पुर इतरेषामनिष्टाद्विकारिणां दुःसानुभवार्थं आरोहः,
दुःखमनुभूयावरोहः । तावेवाऽऽरोहावरोहौ । कुतः । तद्विदर्शनात् ।
तद्व्याम्यं पुरं वा तस्याः 'पुनर्वंशमापद्यते मे' 'वैवस्वतं संगमनं जना-
नाम्' इत्याभ्यां दर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

(अ० १०) मन्वाद्यः शिष्टाः पापिनां नरकभोगं स्मरन्त्यतश्च धर्मिणामेव चन्द्रलोकगमनं नान्येषामित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

सप्त रौरवाद्यो नरकाः पापफलभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैस्ता-
म्यापिभः प्राप्नुवन्तीति न चन्द्रलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ १५ ॥

ननु पापिनो यमसंबन्धिनीपातना अनुभवन्तीति यदुक्तं तदसंगतं
रौरवादिषु चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृत्वस्मरणादित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि रौरवादिषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृव्यापारादविरोधश्चित्रगु-
प्तादीनां यमप्रयुक्तत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

उपासकानामर्चिरादिमार्गः केवलकर्मिणां धूमादिमार्ग इति श्रुति-
स्मृत्यादिषु व्यवस्था तथा चैतन्मार्गद्वयभ्रष्टानां पापिनां तृतीयमार्गो-
क्तेरपि न तेषां चन्द्रप्राप्तिरित्याह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां प्रवाहणारूपेन राज्ञा मृतैर्जनैर्बहुभिश्चन्द्रलोकः

(बी०) स्वयंपुरुषवचनविश्वासिनां नेतावता प्रत्यय इत्यत आह—स्मरन्तीति ।
स्मरन्ति च व्यासाद्यः संयमने गमनं तेषाम् । अकारः प्रसिद्धिसमुच्च-
यार्थः ॥ १४ ॥

तथाऽपि लोकपालपुरे कथं दुःस्रत्वमित्यत आह—अपि सप्तेति ।
अपि सप्त नरका महारौरवप्रभृतयः स्मर्यन्ते पौराणिकैः ॥ १५ ॥

ननु न यमापत्तास्ते तेषु चित्रगुप्तादीनां स्मरणादित्यत आह—तत्रा-
पीति । तत्रापि तेषु अपि रौरवादिषु तस्यापारस्तस्य यमस्य व्यापारः
समाज्ञा तस्माद्यमावत्तत्त्वमस्य । चित्रगुप्तादीनामप्यविरोधः । अकारः
शङ्काया अतिमन्दत्वसूचनार्थः ॥ १६ ॥

ननु मार्गद्वयस्य प्रकृतत्वादन्यतरेण तैरपि गन्तव्यमित्यत आह—
विद्येति । दृतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोर्ब्रह्मणमिति यस्मात्तयोः 'तद्य

(अ० १००) कथं न संपूर्यते तत्प्रकारं किं त्वं न जानासीति श्वेतकेतुः गृह-
स्वस्य प्रश्नस्य श्वेतकेतुपितरं गौतमं प्रति राज्ञ एव प्रतिपत्तनं श्रूयते 'अथै-
तयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि छुद्राण्यसक्तुदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति जायस्व त्रिपस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते'
[छा० ५ । १० । ८] इति । अत्रैतयोरिति पदस्यार्थमाह सूत्रकारः—
विद्याकर्मणोरिति । अर्थ इति शेषः । कुतः । विद्याकर्मणोरेव देवपा-
मपितृपाणात्मकमार्गद्वयसाधनत्वेन प्रकृतत्वात्प्रकृतवाचकत्वमेतच्छ-
ब्दस्य युक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—एतयोर्विद्याकर्मणोः पथोर्मार्ग-
साधनयोरन्यतरेण मार्गसाधनेन विद्याया कर्मणा वाऽन्यन्तरस्मिन्पथि
माधिकृताः पापिनस्तेषां छुद्रजन्तुलक्षणोऽसक्तुदावर्तिजन्ममरणबाहुल्य-
युक्तस्तृतीयः पन्था इति न चन्द्रभासिरिति श्रुतौ जायस्य त्रिपस्वे-
त्यनेन जन्ममरणबाहुल्ययुक्तम् । स्थानशब्दो मार्गद्वयोपक्रमानुरोधान्-
तृतीयं मार्गं लक्षयति । सूत्रे तुशब्देन चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीति श्रुतिमयुक्तशङ्कानिरासः कृतः सर्वशब्दस्य पुण्यपुरुषमात्रपरत्वा-
दिति भावः ॥ १७ ॥

ननु पापिनामस्मिंहीके देहभाष्यार्थं चन्द्रलोफगमनमङ्गीकर्तव्यं
'पञ्चम्यामाहुतावायः पुरुषवचसो भवन्ति' [छा० ५ । ३ । ३]
इत्याहुतिसंस्थानियमेन देहभाष्यमिदधानादन्वया संस्थानियमामावप-
सङ्ग इत्यत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीयमार्गे प्रविष्टानां पापिनां देहभाष्यार्थमाहुतिसंस्थानियमो
नाऽऽदरणीयः । कुतः । तथोपलब्धेः । संस्थानियमं विनैव 'जायस्व
त्रिपस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्' [छा० ५ । १० । ८] इति श्रुतौ तृती-
यमार्गे देहभाष्येऽपलब्धेरित्यर्थः । इष्टादिकारिणामेवार्थं संस्थानियम

(श्री०) श्रत्यं विपुः' इति विद्या 'इष्टापूर्ते दत्तम्' इति कर्म । प्रकृतत्वात् ।
पूर्वमुक्तत्वाच्चेष्टां च तयोरमावादृतौ मान्यतरेण गमनम् । तुशब्दो
जायस्व त्रिपस्वेत्यनेन तृतीयं स्थानं दर्शयति ॥ १७ ॥

तयोः स्याद्भूतिचञ्चकपूरणार्थं चन्द्रमसि तेषामपि गमनमित्यत आह—

(न० १०) इति भावः । किंच 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वं प्रतिपाद्यते नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं निषिध्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च ये चन्द्रं मत्तास्तेषां संख्यानियम इतरेषां तु विनैव संख्यानियमं भूतान्तरप्रविष्टामिराद्भिर्देह आरभ्यत इत्यनियमः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च लोके मारतादौ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां सीताद्रौपद्यादीनां चापोनिजत्वं स्मर्यते । तत्र द्रोणादीनां योपिवाहुतिरेका नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां योपित्वरुपविषये द्वे आहुतौ न स्त इत्याहुतिसंख्याया अनियमः । एवमन्यत्रापीति भावः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

किंच लोके जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेषु चतुर्विधेषु देहेषु स्वेदजोद्भिज्जयोः स्त्रीपुंयुक्तिसंयोगं विनैवोत्पत्तिदर्शनाच्चाऽऽहुतिसंख्यानियम इत्यर्थः । जरायुजं मनुष्यादिशरीरमण्डजं पक्ष्यादिकं स्वेदजं पूक्षादिकमुद्भिज्जं वृक्षादिकम् ॥ २० ॥

ननु 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं बीवजमुद्भिज्जम्' [छा० ६। ३। १] इति श्रुतौ शरीरत्रैविध्यं श्रूयतेऽतः कथं चातुर्विध्यमत आह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

श्रुतौ 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' [छा० ६। ३। १] इत्यत्र

(कि०) न तृतीय इति । नापमाहुतिनियमस्तृतीये स्थाने । कुतः । पूक्षादौ तथोपलब्धेः । आहुतिनियमस्यादर्शनात् ॥ १८ ॥

ननु पुरुष आहुतिनियमस्य दर्शनात्तद्वृष्टान्तेन जीवान्तरेऽपि स नियमोऽनुमीयत इत्यत आह—नाथं मनुष्येष्वपि निवमः । द्रोणद्रौपद्यादीनां योनिमन्तरेणापि शरीरस्वोत्पत्तिदर्शनात् । चकारात्पराज्येऽपि ॥ १९ ॥

तथाऽपि क्वचिद्बृहत् मूषो बृहत् न बाधत इत्यत आह—दर्शनादिति । स्वेदजोद्भिज्जयोराहुतिपञ्चकमन्तरेणाप्युत्पत्तिदर्शनात् । चकारो नियममङ्गत्तमुच्चयार्थः ॥ २० ॥

ननु स्वेदजमेव नास्ति अण्डजं जरायुजमुद्भिज्जमिति त्रयाणामेव

(अ० १०।) क्षय इता आकाशं गतास्तत्समा यदा भवन्ति तदा तदुपहिता अनुशयिनो जीवा अप्याकाशसमा भवन्तीत्याहु—आकाशमिति । एवं बाष्पादावपि योजनीयं वायुर्भूत्वा वायुसमो भूत्वा । एवमेवमग्रेऽपीति सिद्धान्तार्थः । पूर्वोचिकरणे 'जायस्य त्रियस्येतत्तृतीयं स्थानम्' [छा० ५। १०। ८] इत्यत्र स्थानशब्दस्य मार्गद्वयोपक्रमसामर्थ्या-
 तृतीयमार्गलक्षकत्वमुक्तं तदुक्तमिमौ हौ ब्राह्मणावित्युपक्रम्यायं तृतीय इत्यादौ तृतीयस्योपक्रान्तसञ्जातीयस्यैव वर्शमाविह तु भवति ध्रुतेर्मुख्या-
 र्थपरित्यागे मानामाव इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । पूर्वपक्षे भवति ध्रुतेर्मु-
 ख्यत्वसिद्धिः फलं सिद्धान्ते गौणत्वसिद्धिरिति विवेकः । तत्र संशयः । किं स्वर्गाद्वरोहन्तो जीवा आकाशादिवस्वरूपं प्रतिपद्यन्त उत तत्साम्य-
 मिति । तत्र भवति ध्रुतेर्मुख्यत्वानुरोधावाकाशादिवस्वरूपापत्तिरेव जीवा-
 नामिति प्राप्ते ब्रूमः । जीवानां तैराकाशादिभिः सामाव्यापत्तिः साम्या-
 पत्तिरेव । कुतः । उपपत्तेः । लोके क्षीरस्य दधिभावो युक्तः क्षीरकाले
 दध्यभावाविह तु पूर्वं विद्यमानाकाशादिभावो जीवस्य दुरूपपाद् ।
 किंच जीवस्याऽऽकाशस्यरूपापत्तौ बाष्पादिक्रमेणावरोहामावप्रसङ्ग
 इत्यादियुक्तिवशाद्भवति ध्रुतेर्गौणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याकाशादिसंबन्धमा-
 जमेव जीवानाम् । संबन्धस्य सादृश्यातिरिक्तो न संभवतीति सादृश्य-
 मेवेति सिद्ध्यम् ॥ २२ ॥

एवमाकाशादिषु वर्शान्तेषु पूर्वपूर्वसादृश्यानन्तरमुत्तरोत्तरसादृश्यमि-
 त्युक्तं तदुपजीव्य विचार्यते किं जीवाक्षिरकालमेकसादृश्येनावस्थाया-
 परसादृश्यं गच्छत्युत्तालकालमिति विषये नियामकशालामावादनियम
 इति प्राप्ते सिद्धान्तं धति—

(दी०) अनुशयिनस्तेन सह तादात्म्यं स्यादिति ब्रह्मान्तेनाऽऽक्षिप्य समा-
 धत्ते—सामाव्येति । तैराकाशादिभिः समानो भावः समावस्तस्य भावः
 सामाव्यं सूक्ष्मत्वाद्विस्तारस्याऽऽपत्तिः । न त्वाकाशादिरूपत्वं जीवस्य ।
 कुतः । अन्यस्याऽऽकाशादेर्जीवस्य वा तादात्म्याभावस्योपपत्तेर्न्याय्य-
 त्वात् ॥ २२ ॥

(अ० ४०१) (स्वर्गाद्वतरणकाले स्वर्गवृष्टिपृथिवीधुरूपधोपित्तु क्रमशो जनि-
ष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि त्वरा तद्विचारेषु च जन्मनि विलम्ब
इति कथनम्, अधि० ५)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

जीवो नातिचिरेणात्पं कालमेवाऽऽकाशादिवर्षान्ते सावृक्षेनावस्था-
वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविशति । कुतः । विशेषात् । पृथिव्यनन्तरं ब्रह्मादौ
प्रवेशमुक्त्वा ब्रह्मादिभ्यो जीवस्य निःसरणसमये ब्रह्मादिषु चिरका-
लावस्थानरूपविशेषं दर्शयित्वा निःसरणं दर्शयति क्षुतिः—‘अतो वै खलु
दुर्निष्पपतरम्’ [छा० ५ । १० । ६] इति । एकस्तकारो लुप्तवृष्टान्दस्य-
क्षिपवा । अतोऽस्माद्ब्रह्मादिमावाद्दुर्निष्पपतरं दुःखतरं जीवानां
निःसरणं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मादिभ्यो जीवस्य दुःखं निःसरणं भवतीत्युक्तं
आकाशादिभ्यः सुखं निःसरणं जातमिति प्रतीयते, यथा लोके कश्चि-
त्पण्डितोऽनेकराजसमासंचारं चरित्वा कस्याचिद्वाजसमायामान्दोलि-
कामतिशयमिन्दतेत्युक्तं हतरासु समास्वान्दोलिकां न लब्धयामिति
प्रतीयते तद्वत् । ब्रह्माकाशादिषु सुखदुःखे जीवस्य दीर्घकालावस्था-
नाल्पकालावस्थाने एव तदानीं स्थूलशरीरमात्रेण मुख्यसुखदुःखयो-
रसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मादिप्रवेशात्पूर्वमल्पमेव कालं तत्तत्सावृक्षेनाव-
स्थानमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

(तस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किं तु संश्लेषमात्रमिति कथनम्,
अधि० ६)

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदधिलापात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे जीवानां वर्षधाराद्वारा पृथिवीप्रवेशानन्तरं पठ्यते—

(दि० १) (पूर्वाधिकरण आकाशादिसमानरूपतोमनुशयिनः प्राप्नुयन्तीत्यु-
क्तम्) तर्हि आकाशादेः पाकृतलवान्तमवस्थानाद्गुणोऽपि तावद्-
वस्थानमित्वाक्षिप्य समाधत्ते—नतीति । आकाशादिसामान्यरूपाया
जीवस्य नातिचिरेण नातिदीर्घेण कालेन निर्गमनमिति । कुतः । क्षीया-
दिपाठात् ‘अतो वै खलु दुर्निष्पपतरम्’ इत्येतस्मादेव दीर्घकालतया
विशेषात् ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे ‘अतो वै खलु दुर्निष्पपतरम्’ इति विशेषाच्चित्तमापा-

* अ. गुणविधि ।

१ अ. ‘३’ २ अ. पूर्वधराद्ये यत्पुनश्चान्तर्गतो ग्रन्थः ।

(अ० ४०) 'त इह बीहिववा ओपधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' [छा० ५ । १० । ६] इति । तेऽनुशायिनो जीवा इत्यर्थः । तत्र संशयः । किं जीवानां बीह्यादिमावेन जन्मश्रुतिर्मुख्यतः जीवान्तराधिष्ठिते बीह्यादौ संसर्गमात्रमिति । तत्र पूर्ववद्वुर्निष्पन्नतरशब्दस्य पूर्वोक्तयुक्तिबलाच्चिरकालावस्थानलक्षकत्वेऽपि प्रकृते क्षीरस्य दधिमावेनेषायाद्विभूतसंपरिप्लवक्तजीवानामवादिद्वारा बीह्यादिमावेन मुख्यस्यैव जन्मनः संमवाद्बीह्यादिस्थावरक्षरीरेषु सुखदुःखमाजोऽनुशायिनो जीवा इति प्रत्युदाहरणे पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते बीह्यादौ संसर्गमात्रमनुशायिनां भवति पूर्ववद्व्याऽऽकाशादौ संसर्गमात्रं तद्वत् । कुतः । पूर्ववद्विभलापात् । यथाऽऽकाशाविषु वर्षान्तेषु कर्मपरामर्शमन्तरेणैव प्रवेश उक्त एव बीह्यादिविषु कर्मपरामर्शं विनैव प्रवेशाभिलाषादित्यर्थः । पूर्ववद्विति पदं सूत्रेऽर्थद्वयामिश्रायेण प्रयुक्तमिति पुनरुपादाय व्याख्यातं तस्मात्कर्मपरामर्शाभावाच्च बीह्यादिविष्वनुशायिनां सुखदुःखमाकर्त्तव्यं यत्र त्वनुशायिनां सुखदुःखमाकर्त्तव्यं तत्र कर्मपरामर्शो 'रमणीयचरणाः' इत्यादिना वृक्षत इति 'जायन्ते' इति श्रुतिः संसर्गमात्रमभिप्राया न मुख्यमिति बोध्यम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

ननु ज्योतिषोमादिकं कर्म पञ्चहिंसाद्योगावशुद्धं तत्कारिणामनुशायिनां बीह्यादिषु स्थावरेषु दुःखानुभवार्थं मुख्यमेव जन्मास्त्विति चेन्न । ज्योतिषोमादेः शब्दादिधियाप्राज्ञमत्वेनावगतत्वाच्च दुःखहेतुत्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

(दी०) दिव्येषु कश्चिन्न विलम्ब आकाशादिवित्युक्तं तर्हि जायन्त इति विशेषात्तिलमाषादिविष्वनुशायिनां जन्म स्यादिति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अन्येति । 'इह बीहिववाः' इत्यादावन्वेन तिलमाषादिजीवेनाधिष्ठितमन्याधिष्ठितं तस्मिन्तच्छरीराधिष्ठित एवाधितिष्ठति । अनुशयी तु पूर्ववत् । यथा वाप्यादौ संश्लेषमात्रं तद्वद्बीह्यादावपि । कुतः । तत्रापि सुकृतदुष्कृतादिव्यापारमन्तरेण तद्भावापत्तेरभिलाषादुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति । स्वर्गाद्वरोहिणां पञ्चहिंसालक्षणमशुद्धं पापमस्तीति चेन्न । पश्वादेर्हिंसाया वैदिकाच्छब्दात्कत्वद्वन्ताया अवगतत्वात् ॥ २५ ॥

२६-२७]
सिच—

रेतःसिन्धोगोऽथ ॥ २६ ॥

(म. १०.) अथ ब्रीह्यादिमावान्तरमनुशयिना रेतः सिञ्चतीति रेतःसिच-
योगस्तद्भाषः श्रुतावाग्मायते ' यो रेतः सिञ्चति तद्भूष एव भवति '
[छा० ५ । १० । ६] इत्यनुशयी ब्रीह्याद्यन्तद्वारा पुरुषं प्रविष्टस्त-
द्भूषो भवति तद्भावं गच्छतीत्यर्थः । न ह्यवानुशयिनो रेतःसिग्मावो
मुख्यः संभवति, इदानीं पुरुषं प्रविष्टत्वेनामातपीषमत्वादतस्तद्भावस्त-
त्संसर्गो वक्तव्यः । तथा च ब्रीह्यादावपि संसर्ग एव । आकाशादावपि
संसर्गस्यैवावगतत्वेन संदंशन्पापादिति भावः ॥ २६ ॥

मन्वनुशयिनां सर्वत्र संसर्गस्यैवाङ्गीकारे मुख्यं जन्म क्वापि न
स्पाक्षथा ' रमणीयां पोनिमापद्येत् ' [छा० ५ । १० । ७] इत्या-
दिभुतेर्गोपायमसङ्ग द्रव्यत आह—

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योनौ रेतसि प्रविष्टे ततः शरीरमनुशयिनामनुशयाख्यकर्ममोहाय
जायत इत्याह शास्त्रं ' तद्य इह रमणीयचरणाः ' [छा० ५ ।
१० । ७] इत्यादि । तस्माद्ब्रीह्यादिविधोनावेयानुशयिनां मुख्यं जन्म
न ब्रीह्यादाविति गत्यामतिविशेषकृते वैराग्यं ज्ञानसाधनमित्यन-
वद्यम् ॥ २७ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ १ ॥

(श्री०.) अस्तु ब्रीह्यादिमावो विना पापमित्यत आह—रेतःसिचि । अथ
ब्रीह्यादिमावानन्तरं रेतःसिचाऽपि योगो रेतःसिन्धोगः । ब्रीह्याद्यानां
बहुत्वात्कण्डनाद्यधसर एव प्रेषितत्वात् तेन योग इति भावः ॥ २६ ॥

नन्वस्तु प्रवासो बहुत्वं वाऽथापि कश्चन स्थित्वा तेन योगं यास्य-
तीत्यत आह—योनिरिति । योनिरपि अनुशयिनां शरीरान्तरं ' तद्य इह
रमणीयचरणाः ' इत्यादि भावयति शास्त्रं तेनेदमवगम्यते तृतीयस्था-
निनामेव ब्रीह्यादिमावो मानुशयिनाम् ॥ २७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १ ॥ ६ ॥ २७ ॥

(न० १०१) एवं गत्यागतिनिरूपणेन कर्मफलेभ्यो विरक्तस्य महावाक्यार्थ-
ज्ञानाय तत्संपदार्थी शोषयितुं पादमारम्भाणो गत्यागतिनिरूपणेनैव
जाग्रदवस्थानिरूपितेत्यमिसंधायाऽऽत्मनः स्वयंप्रकाशत्वसिद्धये स्वप्ना-
वस्थां वक्तुं पूर्वपक्षयति—

(स्वप्नदृष्टेर्भित्वात्वकथनम्, अधि० १)

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

तथा चानयोः पादयोर्हेतुहेतुमज्जायः संगतिः । सिद्धे विरक्तेऽस्य
पादस्य प्रवृत्तेस्तत्संपदार्थयोर्मध्ये त्वंपदार्थस्योद्देश्यत्वाच्च स्थानतोऽपी-
त्यतः प्राक्तनस्यावस्थानिर्मुक्तत्वं प्रतिपाद्यते, ततश्चा पादसमाप्तेस्तत्स-
ंपदार्थो विचार्यते । तत्र स्वप्नावस्थाया जाग्रदानन्तर्वात्स्वयंप्रत्योतिष्ठसिद्धौ
स्पष्टसाधनत्वाच्चाऽऽद्यै विचारः । जाग्रदवस्थायां सूर्यादिप्रकाशसत्त्वे-
नाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वं दुर्ग्रहं स्वप्ने तु सूर्याद्यभावेऽपि प्रत्यक्षतया
हृदयमानात्सुग्रहमिति स्वप्नस्य स्वयंप्रत्योतिष्ठसिद्धौ स्पष्टसाधनत्वं मन्त-
व्यम् । एवं हि स्वप्नं प्रकृत्य श्रूयते, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' [बृ० ४।३।१०]
इत्यादि तत्र संशयः । किं स्वप्नसृष्टिर्वावहारिकी घटादिवहुतं श्रुति-
रजतधन्माषामाश्रमिति । पूर्वपक्षे घटादिवत्तस्या स्वप्नावस्थाऽतो
जीवस्य वृथक्करणयोगाद्ब्रह्माभेदरूपवाक्यार्थान्वयासिद्धिः फलं सिद्धा-
न्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । तत्रेवं पूर्वपक्षमूत्रं संध्य इति । संध्ये जाग्रत्सु-
षुप्तयोः संधौ भवे स्वप्ने सृष्टिर्वावहारिक्येव हि पथः श्रुतिरेवमाह
'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' [बृ० ४।३।१०] इति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

किं चैके ज्ञाक्षिनोऽस्मिन्नेव स्वप्ने कामानां निर्मातारं तथा जीवमिव

(श्री०) एवं प्रथमेन पादेन कर्मफलरूपयातायातकपत्वेन वैराग्यं निकषितम् ।
इदानीं विरक्तस्य तत्संपदार्थविवेकाय द्वितीयः पाद आरभ्यते । जागर-
णावस्थाया उक्तत्वाद्दुर्विवेकत्वाच्च तत्र त्वमर्थस्य स्वप्रकाशत्वस्य
स्वप्नावस्थाभेदोदरीकृत्य पूर्वपक्षमाह—संध्य इति । जागरणसुषुप्तयोः
संधौ भवं संध्यं स्वप्नस्थानं तस्मिन्स्थादीनां सृष्टिः सत्येव । कुतः । हि
यस्मान्न तत्र रथा इत्युपक्रम्य पथः सृजत इत्यन्तेनाऽऽह ॥ १ ॥

ननु सृजत इत्याक्षिप्तकर्तृकोऽयं लकारः । अत एवासत्त्वत्वमित्यत

(अ० १०॥) परमात्मानमामनन्ति—^१ 'व एषं सुतेषु जामातिं कामं कामं पुरुषो निर्मिमाषः' [क० ५।८] इति । एषु बहुरादिकरणेषु सुतेषु नित्यापारे-
ष्वित्यर्थः । ननु धृतौ कामानां बुद्धिप्रवृत्तिविशेषाणां निर्माता परमात्मेति
श्रूयते नार्थनिर्मातेत्यत आह—पुत्रादवश्येति । काम्यन्त इति न्युत्पत्त्या
पुत्रादव एव कामा इत्यर्थः । निर्मातृत्वं परमात्मन इत्यर्थः । तथा च
स्वप्नमृष्टिः सत्येश्वराकर्तृकत्वात्स्वप्नादिवदित्यनेन सूत्रेणोक्तम् ॥ २ ॥

तस्माच्छ्रुत्यनुमानाभ्यां स्वप्नमृष्टिः सत्येति प्राप्ते प्रत्याह—

मायामात्रं तु कास्त्वेनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः स्वप्नमृष्टिर्मायामात्रं श्रुक्तिरजतवत् । कुतः ।
कास्त्वेनोचितदेशकालादिसंज्ञायां वाधाभावेन चानभिष्यक्तस्वरू-
पत्वम् । न हि रथादीनामुचितो देशः स्वप्ने संभवति वेद्वाग्न्यादीनामभि-
ष्टमनोवच्छिन्नसाक्षिनिवत्त्वात् । नाप्युचितः कालोऽस्ति घटिकामात्रव-
र्तिनि स्वप्ने बहुसंयत्तरसाध्यसंस्मरणस्य दर्शनात् । तस्मात्वातिमासिक
एव स्वप्नप्रपञ्चः । यदुक्तम् । 'अथ रथाद्ययोगान्यथः सृजते' [बृ० ४।
३। १०] इति जीवकर्तृकां मृष्टिं धृतिराहेति मृष्टेः सत्त्वमिति । तच्छ्रु-
त्यैव 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति' [बृ० ४। ३।
१०] इत्यादिकया स्वप्ने रथाद्यभावबोधिकया परिहृतम् । अनुमाने
चोचितदेशादिजन्यत्वमुपाधिः (१-स्वप्नमृष्टिः सत्येश्वराकर्तृकत्वादित्यत्र

(टी०॥) आह—निर्मातारमिति । एके शास्त्रिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां
निर्मातारमात्मानमामनन्ति । 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाषः' इति ।
मन्वत एव मनोरथमात्रत्वात्तेषामसत्त्वमित्यत आह—पुत्रादवश्य ।
कामा इति शेषः । काम्यन्त इति कामाः । यस्मात्पुत्रपौत्रानित्युपक-
म्यान्ते कामानामित्याह । आद्यव्यकारः प्राज्ञस्य कर्तुरभावे कर्तृमात्र-
सत्त्वत्वं समुच्चिनोति । द्वितीयव्यकारो मनोरथानामपि सत्यत्वमाह ॥ २ ॥

इदानीं सिद्धान्तमाह—मावेति । तुल्यम्वो रथादीनां सत्यत्वं व्याव-
र्तयति । कुतः । तन्मायामात्रं भावेव स्वप्नदृष्टं यतस्तदपि कुतः ।
कास्त्वेनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात् । देज्ञतः शतथोनवादिना कालतो

(व० व० १) यत्र यत्र सत्यत्वं तत्र तत्रोचितदेशादिजन्यत्वं यत्र यत्रेश्वरकर्तृ-
कत्वं तत्र तत्रोचितदेशादिजन्यत्वं चेति साध्यव्यापकस्य साधनाध्याप-
कस्य यौचित्यदेशादिजन्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वाद्यभिचार इति भावः)
हेत्वसिद्धिश्च भुत्पन्तरे स हि कर्तेति 'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन
भासा स्वेन ज्योतिषा प्रत्यपिति' [बृ० ४।३।९] इति च स्वप्नसृष्टेर्जीव-
कर्तृकत्वभवणात् । स्वयं विहृत्य पूर्वदेहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्माया-
पूर्वं स्वाप्नदेहं संपाद्य स्वेन भासा स्वीयान्तःकरणवृत्त्या स्वेन ज्योतिषा
स्वरूपचैतन्येन चेत्यर्थः । तथा च 'कार्यं कार्यं पुरुषो निर्माणाः'
[क० ५।८] इत्यत्रापि जीव एव निर्माता ज्ञेयः ॥ ३ ॥

ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सत्यब्रह्माष्टमसूचकत्वं न स्यादित्यत आह-

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वाप्ने गजादिप्रकाशोऽस्तस्य एव वस्तुतः स च सूचकः सत्यस्य
साध्यसाधुसूचनस्य हेतुः । तथा हि—

यदा कर्मसु काम्येषु क्षिपं स्वप्नेषु पश्यति ।

समुद्भिं तत्र जानीयात्स्मिन्स्वप्ननिदर्शने' [छा० ५।२।९]

इत्यादिश्रुतेरवगम्यते स्वप्नः । आचक्षते स्वाप्नाध्यापविद्ः । ब्रह्माष्टम-
सूचकत्वं स्वप्नस्येत्यर्थः । यद्यपि प्रकाशस्वार्थोपरागेणैव सूचकत्वमिति
वस्तुतः सत्यत्वमप्रयोजकं तथाऽपि रजतस्य सत्यहर्षादिजनकत्ववस्त-
त्पसूचकत्वमविरुद्धमिति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

(शे० १) रात्र्यादिना निमित्ततो वास्यादिना हृदयपुण्डरीके संवत्सराविरूपेण
मुहूर्तमात्रं क्षयानः सर्वाण्युपलभते यतोऽतो बाधराहित्येनानभिध्यक्तस्व-
रूपत्वात् । अबाधितत्वेनाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

मायामात्रत्वाच्चार्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽपीत्यत आह—सूचक
इति । असत्योऽपि स्वप्नः सत्यत्वाद्यवाप्तिसूचको भवति । हि वस्माच्छ्रुतेः
'यदा कर्मसु काम्येषु क्षिपम्' इत्यादेः 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तम्' इत्या-
देश्च स्वप्नात्सत्यार्थस्य श्रुतेः । नायं भुत्पुक्तोऽर्थो स्मार्तो यत आचक्षते च
तद्विदः । तं स्वाप्नाध्यायं विदन्तीति तद्विदः । आरोहणं मोक्षयेत्यादि-
नाऽऽचक्षते कथयन्ति । आदिश्रकारः प्रतिवाद्यादीनां दर्शनत्वसमुच्च-
यार्थः । द्वितीयचकारः कुमारामुजस्फुरणसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥

(ब० ५०) ननु पश्येश्वरः संकल्पमात्रेण जगत्सृजत्येवं तदंशो जीवोऽपि संकल्पमात्रेण निमित्तेन स्वार्थं जगत्सृजतु तथाचोचितनिमित्ताभावाभिध्यास्वप्नसृष्टिरित्यसंगतमित्यत आह—

परामिध्यानात् विरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

जीवेश्वरयोरभेदेऽपि मायैश्वर्यस्य तिरोहितत्वाच्च जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमिति पराभिप्रायः । जीवस्य तिरोहितमीश्वरत्वं परस्याऽऽत्मनोऽभिध्यानाद्भेदान्वासकपध्यानप्राप्तादीश्वरप्राप्तादुदमित्यक्तं भवति कुतः । तत ईश्वरादज्ञानाद्वन्धे ज्ञानाच्छिपर्ययो मोक्ष इति श्रुतिर्दर्शयति । तस्मादीश्वरप्राप्ताद्विहितानां नेश्वरत्वमित्यप्युक्तिरित्यर्थः । श्रुतिस्तु पठ्यते—‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणिः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आसकामः’ [श्वे० १। ११] इति । देवं स्वभकाशमीश्वरमहत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वपाशानां मिध्याज्ञानरागादीनां क्लेशानामपहानिः क्षयो यस्मिन्संभवत्येवं क्षीणिः क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममरणक्षयौ भवति । निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा सगुणविद्याफलमाह—तस्येति । तस्येश्वरस्याऽऽभिमुखेन ध्यानादुक्तहानिद्वयापेक्षया तृतीयमणिमाद्यैश्वर्यं देहभेदे देहविशेषे सिद्धदेहे प्राप्तं भुक्त्वा निर्गुणविद्यादये केवलोऽद्वितीय आसकामो निरतिशयानन्दात्मनैवावतिष्ठत इति क्रममुक्तिर्वाक्यार्थः ॥ ५ ॥

ननु जीवस्येश्वरत्वतिरोमावे को हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

सोऽपि जीवस्येश्वरत्वतिरोमावो देहेन्द्रियादियोगात् । यथा भस्म-
(क्षी०) तथाऽपि परमात्मनाऽपि क्षिपमाणत्वात्स्वप्नेष्ट्वोराकाशादिवस्तत्प-
ता न च जीवपरमात्मनोरैक्यमन्यथा जीवे नित्यशुद्धशुद्धत्वादिकं स्यादि-
त्यत आह—परेति । न नित्यशुद्धत्वादिकं नास्ति किंतु तिरोहितम् ।
तर्हि प्रादुर्भावे नोपाय इत्यत आह—परामिध्यानात् । परस्य परमात्मनोऽ-
भिध्यानाग्निदिध्यासमाहुत्वज्ञसाक्षात्कारस्य प्रादुर्भवति । तुल्यत्वं उपा-
यान्तरं धारयति । कुत एतदित्यत आह—ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो
हि यस्मात्ततः परमात्मनः सकाशादस्य जीवस्य तदज्ञानाद्वन्धः संसारो
विपर्ययो मोक्षस्तज्ज्ञानात् ‘ज्ञात्वा देवम्’ इत्यादिश्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु जीवश्चेत्परमात्मनोऽभिन्नोऽस्तस्ततो नित्यशुद्धत्वादीनां न तिरो-

(अ० १००) योगाद्ब्रह्मेः प्रकाशनसामर्थ्यतिरोभावस्तद्ब्रह्मदित्यर्थः । ननु जीवस्येश्वरत्वाभाव एवास्त्विति शङ्कां वाशब्देन निरस्यति । अमेदस्य श्रुति-सहस्रसिद्धत्वादिति भावः । तस्मान्नुचितसामर्थ्यमावाज्याप्रदवसरे बाधितत्वाच्च श्रुतिरूप्यवन्मायामात्रं स्वप्नदर्शनमिति तदवस्थाविनिर्मुक्तोऽयमात्मेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं बाह्यकरणोपरमरूपं स्वप्नमात्मनः स्वप्नकाज्ञत्वार्थं परीक्ष्यान्तः—
करणोपरमरूपां सुषुप्तिं स्वप्नानन्तरमाविनीं तस्य ब्रह्मत्वाय निरूपयति—

(सुषुप्तिस्थानरूपस्य हृत्यवब्रह्मण एकत्वस्थापनम्, अधि० २)

तदभावो नाडीषु तच्छूतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

सुषुप्तेः स्वप्ननाशरूपत्वात्तदानन्तर्यां हेतुहेतुमद्भाव आनन्तर्यं वा संगतिः । तत्र सुषुप्तिबाध्यानि विप्रतिपन्नानि दृश्यन्ते ' तद्यत्रैतस्मिन् समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति ' [छा० ८ । ६ । १] इति । तस्मात् स्वप्नाद्यवस्थासु पञ्चावस्थायामेतद्ब्राह्मेन्द्रियोपरमणं यथा स्यात्तथा सुषुप्तः संवृतब्राह्मेन्द्रिय इति यावत्समस्तोऽविशेषवृत्तिः संप्रसन्नः संवृतान्तःकरणश्च यदा स्वप्नं न जानाति तदा नाडीषु सुप्त इत्यर्थः । क्वचिन्नाडीभिः सरणानन्तरं पुरीतति सुषुप्तिः श्रूयते ' ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते ' [वृ० २ । १ । १९] इति । क्वचित्परमात्मनि सुप्तिः श्रूयते ' य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते ' [वृ० २ । १ । १७] इति । ' सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ' [छा० ६ । ८ । १] इत्यादिभिः । तत्र संशयः—किं जीवस्य नाडीपुरीतत्परमात्मनां मध्ये यत्र कुञ्चित्सुषुप्तिरुत नाडीपुरीतत्प्रवेशानन्तरं परमात्मन्येवेति । तत्र पूर्वपक्षे सुषुप्तिस्थानविकल्पाज्जीवस्य ब्रह्मेक्यानि-

(दी० १) भावोऽपीत्यत आह—देहयोगेति । वाशब्दोऽतिरोभावनिराकरणार्थः । जीवेश्वरान्यत्वनिवृत्त्यर्थो वा । सोऽपि तिरोभावोऽपि देहयोगाद्दृढं मनुष्य इत्याद्यभिमानात् ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रपञ्चमिथ्यात्वं वर्णयता त्वंपदार्थस्य स्वयंप्रकाशत्वं दर्शितं तत्पदार्थनैक्याय तत्रैकस्याविद्वत्स्थायामुपलभ्येत स्यात्तदा संभावितं न तूपलभ्यत इत्याक्षिप्याऽह—तदुभाय इति । तस्य स्वप्नस्थाभावस्तदभावः सुषुप्तिः सा नाडीषु देहान्तःस्थितासु शिरासु आन्ध-

(अ० २३०) प्रथमः सुषुप्तौ भ्रमानिवृत्तावपीपद्मद्वैतस्थभावेरनिपमादिति फलं सि-
 न्द्धान्ते तत्त्रियम इति भेदः । तत्रैकवापनिष्पादकत्वेन श्रुतवीहियथवदेक-
 शयनेनिष्पादकनाड्यादीनां विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । तदभावः स्वप्नाभावः
 सुषुप्तिर्नाडीप्लात्मनि चेति नाड्यादीनां समुच्चय एव न विकल्प इत्यर्थः ।
 समुच्चयश्च नाडीपुरीतत्ववेक्षं विना सत्संपत्तेरमावाप्तयोर्नाडीपुरीततोगु-
 णत्वेन परमात्मनः प्रधानत्वेन ज्ञेयः । कुतः । तच्छ्रुतेः । तस्य नाड्या-
 दीनां सुषुप्तिस्थानत्वस्य श्रुतत्वाद्भूतसमुच्चयानङ्गीकारे श्रुतीनां संग्रहो
 न स्यादिति भावः । किंच विमोर्जीवस्य स्वप्नानन्तरं नाडीपुरीततोः
 संचारोऽन्तःकरणाद्युपाधेः सत्त्वात्संभवतीत्युपाधिसंचारं विना स्वतस्तस्य
 संचाराभावात्सुषुप्ती तूपाध्यभावाद्नाडीपुरीततोः क्षयनं जीवस्य न संभ-
 वतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यतः परमात्मैव सुषुप्तिस्थानमत एव हेतोरस्मात्परमात्मनो जीवस्य
 प्रबोध उपदिश्यते । प्रबोधकाले कस्माज्जीवात्मानः समुत्तिष्ठन्तीति
 प्रश्ने परमात्मनः सकाशादुत्तिष्ठन्तीति भवणादात्मनोऽन्यस्य सुप्तिस्था-
 नत्व इदं भवणं बाधेताम्यत्र सुप्तस्यान्यस्मादुत्थानाद्योगादिति भावः ।
 तस्मात्सुप्तौ मिथ्याज्ञानाभावमात्रेणैष ब्रह्मसंपत्तेः सत्त्वान्मूलज्ञाननि-
 वृत्तौ साफल्येन ब्रह्मसंपत्तिरविरुद्धेत्यस्ति जीवस्य ब्रह्मैक्यनिश्चय इति
 सिद्धम् ॥ ८ ॥

(स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात्समुद्बोधो नापरस्येति कथनम्,
 अधि० ३)

(की० १) उषस्य पुरीतद्वेष्टिते हृदये तदन्तःस्थ आत्मनि ब्रह्मणि अस्य
 जीवस्य । चकारात्पुरीतल्लभ्यम् । एतल्लभ्यमपि कुत इत्यत आह—तल्लभ्यस्य
 'नाडीषु सुप्तो भवति' 'पुरीतति स्नेते' 'स्वमपीतो भवति' इति नाडीपुरी-
 तब्रह्माख्यश्रुतेः । विकल्पे तु अन्यतरबाधः स्यात् ॥ ७ ॥

अत इति । यस्मात्सुषुप्तिरात्मनि भवति अतोऽस्माद्धेतोरस्मादात्मनः
 प्रबोधोऽस्य जीवस्यात आत्मनः प्राधान्यम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधियः ॥ ९ ॥

(ब० ५०) सुषुप्तः परमात्मनः सकाशाज्जीव उचिष्ठतीति परमात्मैव सुषुप्ति-
स्थानमित्युक्तं तदयुक्तं सुप्तादन्वस्य प्रबोधसंभवेन सुप्तस्य नाड्यादिस्था-
नत्वेऽप्यविरोधादित्याक्षेपात्संगतिः । पूर्ववदेव फलम् । तत्र यः सुप्तो
जीवः स एवोचिष्ठत्युत स वाऽन्यो वेत्वनियम इति संज्ञये जलराशौ
क्षिप्तबिन्दोरिवानिवम इति प्राप्ते ब्रूमः । यः सुप्तो जीवः स एवोचि-
ष्ठति माम्पः । कुतः । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यः । पञ्चम्यो हेतुभ्यो
विनश्यत्साध्यकर्मणोऽर्थं कृत्वा सुप्तः पुनरुत्थावावाक्षिदमर्थं कर्म करोति ।
अनुशब्देन प्रत्यभिज्ञा योऽहं पूर्वदिने काशीनाथमद्राक्षं सोऽहमिदानीं
मणिकर्णिकायां स्थितोऽस्मीत्याद्याकारा सूच्यते । पञ्चास्तेतुं गतस्य
स तादृशः काशीनाथ इत्यादिस्मरणं स्मृतिशब्देनोच्यते । ' पुनः
प्रतिन्यायं प्रतिन्यायान्नयति बुद्धान्तायैव ' [बृ० ४ । ३ । १६] इत्यादि
श्रुतिजातं शब्दः । अयनं गमनमायः प्रतिनियतगमनं प्रतिन्यायः स
यथा भवति तथा योनिं शरीरं प्रति सुप्तः पुनरामच्छति जागराये-
त्यर्थः । कर्मविद्याविधयो विचिञ्चयेनोच्यन्ते । यदि सुप्तस्य पुनर्नो-
स्थानं तद्योक्तहेतवो बाध्येरान्नित्यर्थः । तस्मात्सुप्त एवोचिष्ठतीति
सिद्ध्यम् ॥ ९ ॥

एवमवस्थापनिर्मुक्तत्वमालनो द्रष्टुरव्यभिचारिण उक्त्वा मूर्छा-
वस्थां किं सुप्तावन्तर्भवत्युतातिरिक्ता वेति संदेहेऽतिरेके प्रमाणाभावात्सु-
षुप्तिरेव मूर्छेत्युपजीव्योपजीवकभावेन पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—

(क्षि०) पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणि साम्बापत्तिकृता जीवस्येह तु तत्संपन्नस्य
मुक्तवन्न तस्य प्रतिबोधः कित्वन्यस्येत्यनुपपत्त्या तामाक्षिप्याऽऽह—स
एवेति । यस्तु परमात्मनि क्षयानस्तस्मात्स एव विनिर्गच्छति । तुशब्दोऽ-
न्यं वारयति । कुतः । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यः । कर्मस्थितस्य शेषोऽ-
ध्ययनादिः । अनुस्मृतिः पूर्वदिवसभोजनादिः । शब्दः प्रतिन्यायं प्रति-
योनीत्यादिः । विधिर्ज्योतिष्टोमेनेत्यादिः । तेभ्यः । तस्यैवानुत्थाने कर्मा-
धिकं न सिध्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥

(म० २९०) (सूच्याया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वम्, अधि० ४)

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

पूर्वपक्षे मूर्च्छावस्थाविवेकार्थं बलान्न कार्य इति फलं सिद्धान्ते
न पतनः कर्तव्य इति बोध्यम् । न तावत्स्वप्नजागरिते मूर्च्छावस्था
ज्ञानाभावाच्चापि मरणावस्था प्राणोष्मणोः सत्त्वाच्चापि सुषुप्तिर्वैलक्ष-
ण्यात् । मुग्धस्य शरीरे कम्पो मयंकुरं वदनं निश्चले उन्मीलिते नेत्रे
निश्चलश्च प्राणोऽवतिष्ठति नैवं सुषुप्तौ भवति तस्मात्परिशेषादर्थसंप-
त्तिर्मुग्धेऽतिरिक्तैव । ननु मुग्धेऽपि बाह्यान्तःकरणानामभावेन सत्त-
पत्तेः सुषुप्ताविवादिशेषात्कथमर्थसंपत्तिरिति चेत् । सत्यम् । न हि
ब्रह्मणोऽर्थसंपत्तिं मुग्धस्य ब्रूमः किं तु सुषुप्त्यवस्थायां ये धर्माः प्रसन्न-
वदनत्वनिमीलितनेत्रत्वप्राणोष्मासंधिषेविज्ञानराहित्यादयस्तत्र विशेष-
पविज्ञानराहित्यादिनाऽर्धेन धर्मजातेन मूर्च्छावस्थायाः संपन्नत्वादर्थेन
मरणावस्थाधर्मजातेन कम्पनादिना च युक्तत्वादर्थसंपत्तिर्मूर्च्छेत्युच्यत
इत्यनवद्यम् ॥ १० ॥

एवमुद्देश्यत्वेन प्रथमं जिज्ञास्यं त्वंपदार्थं स्वप्रकाशं सर्वावस्थावि-
निर्मुक्तं निर्विशेषं संज्ञोष्य तज्जिज्ञासोपरमानन्तरं जिज्ञास्यं विधेयं
तत्पदार्थमवसरसंगत्या शोधयितुं तस्य निर्विशेषत्वमाह—

(ब्रह्मणो नीरूपमावस्य वेदान्तसंमतत्वम्, अधि० ५)

न स्थानतोऽपि परत्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

‘सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ [छा० ३ । १४ । २]
इत्यादिना ब्रह्मणः सविशेषत्वं श्रूयते, ‘अस्यूलममञ्जु’ [वृ०

(टी०) पूर्वधिकरणे सोऽहमिति प्रतिज्ञानात्सुप्तबुद्धैक्यं तर्हि विशेषविज्ञा-
नाभावरूपभिज्ञानात्सुषुप्तिरेव मूर्च्छेति ह्यन्तर्नेनाऽऽक्षिप्याऽऽह मुग्ध
इति । मुग्धे मूर्च्छां प्राप्ते जीवे न सुषुप्तिवत्सर्वात्मना संपत्तिः किंतु अर्धसं-
पत्तिः । कुतः । परिशेषात् । न जागरणस्वप्नौ वृत्तिज्ञानराहित्यत्वात् । नापि
सुषुप्तिर्गन्धकम्पादीनामुपलम्भात् । नापि श्रुतिः पुनरुत्थानात् । अतः
प्रसक्तानां जागरणादीनां प्रतिषेधेऽप्यत्र प्रसक्तौ शिष्यमाणायाः
संपत्तेः संप्रत्ययः सोऽयं परिशेषस्तस्मात् ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यर्थसंपत्तिरुक्ता जीवस्य सैवानुपपन्ना ब्रह्मणः
सविशेषनिर्विशेषत्वेनानेकरूपत्वेनानिश्चितरूपत्वादित्याक्षिप्याऽऽह—

(प्र० व०) ३।८।८] इत्यादिना निर्विशेषत्वं तत्र संशयः । किमु मयश्चुत्य-
नुसारादुभयरूपं ब्रह्मोत्तेकरूपम्, एकरूपमित्यत्रापि सविशेषं निर्विशेष-
मेवेति फलभेदः । तत्र यथा मूर्छावस्थाया विकृष्टसुषुप्तिमरणावस्थो-
भयधर्मवत्त्वं तथा ब्रह्मण उभयरूपत्वं भवतु श्रुतत्वाच्चेति वृष्टान्तेन पूर्व-
पक्षे सिद्धान्तः । न तावत्स्वतः परस्व ब्रह्मण उभयलिङ्गमुभयरूपत्वं
संभवति सत्यस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । न होकमेव वस्त्वेकदा तद्व-
त्तदभाववच्च दृष्टम् । एतेन मूर्छावृष्टान्तो निरस्तः । वैलक्षण्यमात्राणि
स्थानत उपाहितः परस्वोभयरूपत्वं तात्त्विकं युक्तमस्मिन्योगमात्रेण
जलस्योष्णस्वभावत्वाद्वर्त्तनात् । तस्मादेकरूपं ब्रह्म । तद्व्येकैकरूपत्वं
निर्विशेषत्वमेव हि यतः सर्वत्र वेदान्तेषु ब्रह्मपरैश्वर्यमस्पर्शमि-
त्यादिषु सविशेषत्वनिरासेन ब्रह्मोपदिश्यते । तस्मान्निर्विशेषमेवेकरसं
ब्रह्म ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

ननु न निर्विशेषमेव ब्रह्म । कुतः । भेदात् । प्रतिविद्यं ब्रह्मण
आकारभेदेन भेदात्कस्यांचिच्छाखायां चतुष्पाद्ब्रह्मोपदिश्यते कस्यां-
चित्त्वोद्वेगकलं कस्यां चिच्चैलोक्यशरीरं वैश्वानराख्यं तस्मात्सविशेषमपि
श्रुतिसामर्थ्यादङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न । प्रत्येकं प्रत्युपाध्यतद्वचनाद्ब्रह्मणः
परस्याभेदस्त्वैव अवगादित्यर्थः । 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमु-
तमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमुतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽपमात्मा' [बृ० २ । ५ । १] इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सर्वोपाधिषु
पृथिव्यवादिष्वभेदः श्रूयते । अस्यां पृथिव्यां तेजोमयः स्वपकाशो

(शी०) न स्थानत इति । परस्व परमात्मनः स्वभावत उभयलिङ्गमुभयरूपम् ।
'अष्टौलमनणु' इत्यादि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि च न स्थान-
तोऽपि पृथिव्यादिस्थानयोगादप्युभयलिङ्गम् । कुतः । हि परमात्मत्वेऽप्युपेक्षा-
नोपेक्षशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिनैकमेव श्रूयते ॥ ११ ॥

न भेदादिति । न ब्रह्माशब्दादिगुणकमेकलिङ्गं कुतश्चतुष्पात्त्वोद-
व्यक्तमित्यादिना परस्व ब्रह्मणो भेदादिति चेन्न । कुतः । यश्चायमस्यां

(मन्त्र०) भास्वरहितो यः पुरुषो यश्चाऽऽत्मानं वेदमपि कुल्य कर्तमानः
सारीरो जीवस्तासुभौ सर्वेषां भूतानामुपकारको सन्तौ मधुस(रः)
सौरिपृथिव्यभिल्लः पुरुषोऽयमेव योऽयमात्मा सर्वकारणमूत इति
श्रुत्यर्थः ॥ १२ ॥

आपि चैवमेके ॥ १३ ॥

किंचैके शास्त्रिन एवं भेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव ब्रह्मणः समागमन्ति
'मनसैवेदमासव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन । द्रुत्पोः स द्रुत्पुमाप्नोति य
इह नानेव पश्यति' [क० ४ । ११] इति शास्त्राचार्यसंस्कृतमनसैवेदं
ब्रह्म ज्ञातव्यं ज्ञाते त्विह ब्रह्मणि किंचिदपि भेदजातं नास्ति यस्त्ववि-
द्याकृतं नानाकथं सति पश्यति स मरणान्मरुथं पुनः प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सगुणनिर्गुणपरश्रुतिद्वये सति कथं निर्गुणे ब्रह्मणि पक्षपात-
स्तत्राऽऽह—

अरूपवदेव हि तदधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपादिर्हीनं निर्विशेषमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न सविशेषम् । कुतः ।
'अस्पृष्टम्' [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिनिषेधशास्त्रस्य निर्गुणब्रह्म-
प्रधानत्वादित्यर्थः । उपासनायाख्यानां सविशेषे तात्पर्याभावाच्चास-
र्वाङ्गीकारे *वाक्यभेदापत्तेरितरेषां सविशेषवाक्यानां प्रत्यक्षादिसिद्ध-
प्रपञ्चानुपादकत्वेन निर्विशेषपरत्वात्तदनन्त्यमित्यादिना प्रपञ्चमिथ्या-
त्वसाधनाच्च न सविशेषत्वं ब्रह्मणः प्रामाणिकमिति भावः ॥ १४ ॥

(श्री०) पृथिव्यामित्यादिना प्रत्येकं प्रत्युपाधि अतद्वचनादभेदवच-
नात् ॥ १२ ॥

नन्वेकस्यां शास्त्रायामिदं वचनं नात्यन्तमादरणीयमित्यत आह—
अपीति । एवं भेददर्शनं निन्दापूर्वकम् । 'द्रुत्पोः स द्रुत्पुम्' इत्युपक्रम्य नेह
नानाऽस्ति किंचन इत्यभेदमेके शास्त्रिन आगमन्ति । अपिचशब्देना-
भेद एव युक्तोऽपि ॥ १३ ॥

ननु मायं तर्कमन्वोऽर्थः भूतेओमयत्र विद्यमानत्वादित्यत आह—
अरूपवदिति । हि यस्मादरूपवदेव ब्रह्म न तु सगुणमवगन्तव्यम् ।
कुतः । तदधानत्वात् । तस्मादरूपतः प्रधानत्वात्प्रतिपाद्यत्वात् । अस्पृ-
ष्टमनणित्वादिभिर्वाक्यैः । एतच्च सन्नन्वयसूत्रे स्थितम् ॥ १४ ॥

(ब० १०) ननु तर्हि सविशेषश्रुतीनां का गतिरत आह—

प्रकाशवचनैरर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा सूर्यादिप्रकाशो वक्रवंशाद्युपाधिना वक्र इव दीर्घ इवर्जुरिव भवति तद्वद्ब्रह्मापि द्युधिध्याद्युपाधिवशात्तदाकारमिव भवति तादृश औपाधिकाकारः सविशेषश्रुतीनां गतिरिति तासामवैयर्थ्यान्निरर्थकत्वाभावाच्च विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु कीदृशं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यत आह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यैकरसं निर्विशेषं श्रुतिराह । 'यथा सैन्धवघनोऽन्तरोऽबाह्यः कुक्षौ रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽन्तरोऽबाह्यः कुक्षः प्रज्ञानघन एव' [बृ० ४ । ५ । १३] इत्येकरसे ह्यन्तः । यथा लोके सैन्धवघनो लवणमूर्तिविशेषोऽन्तर्बहिश्च विलक्षणरसशून्यः सर्वो लवणैकरसस्तथाऽयमात्माऽन्तर्बहिर्मेवद्रष्टितः सर्वः स्वप्रकाशाच्चिदेकतानस्तिष्ठतीति श्रुत्यर्थः ॥ १६ ॥

किंच प्रपञ्चनिषेधमुखेन ब्रह्मण उपदेशाद्ब्रह्म निर्विशेषम् । सविशेषवाक्यैरेव तस्मिन्नेतिविशेषोपदेशानर्थक्यं भवेदित्यत आह—

दर्शयति चायो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

'अथात आदेशो नेति नेति' [बृ० २ । ३ । ६] इत्यादिश्रुतिर्निषेधमुखेनैव ब्रह्म दर्शयति । पञ्चमूर्ताकत्पानन्तर्यमथशब्दार्थः, तस्याः

(शे०) एवं तर्हि सगुणप्रतिपादकानां वाक्यानां वैयर्थ्यमित्यत आह—प्रकाशवदिति । यथा प्रकाशः सूर्यादिरङ्गुल्यादिकजुवक्रतामनु स्वयमपि कजुवक्र एवमुपाधिभेदेनाऽऽत्मनोऽपि सगुणत्वमतस्तद्वाक्यानामवैयर्थ्यं तस्मात् । चकारो घटाकाशादिनिर्दर्शनसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

ननु संतपि रूपान्तरे मनसः स्थैर्यार्थमरूपस्य प्राधान्यमित्यत आह—आह चेति । तन्मात्रं चैतन्यमात्रं रूपान्तररहितं कुत्साः प्रज्ञानघन इति श्रुतिराह । चकारो नीरूपे मनसः स्थैर्यं वारयति ॥ १६ ॥

ननु इयं श्रुतिरेकरूपत्वं विधत्ते न पुना रूपान्तरं प्रतिषेधति अत आह—दर्शयतीति । अथो यस्माद्ब्रह्मान्तरवतिषेधं दर्शयति नेति नेती-

(न० १०) परब्रह्मधीहेतुत्वमतःशब्दार्थः, इतिशब्दः पूर्वोक्तपञ्चभूतपरा-
मर्शी, तन्निषेधाच्चिभूतः परमात्मेत्यादेश उपदेश इत्यर्थः । सूत्रगताथो-
क्तव्यस्तथार्थः । तथा स्मर्यते च निषेधमुत्तेन ब्रह्मेत्यर्थः ।

‘क्षेयं यत्तत्त्ववदयानि वृज्जात्वाऽभूतमस्तुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥’ [मी० १३ । १२]

इति भगवद्गीता । आदिमत्कार्यमस्य न विद्यत इत्यनादिमत्का-
र्यरहितमित्यर्थः । न तन्न कारणं कस्यचिन्न कार्यं स्वयं कस्यचिदि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव परप्रतिषेधोपदेशो निर्विशेषोऽपमात्माऽत एवौपाधिकसवि-
शेषत्वमादाय जलसूर्यकादिवदित्युपमा गृह्यते । ‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा
विवस्वानथो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेभ्यश्चमजोऽपमात्मा’ इति ।

‘एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव ब्रूयते जलचन्द्रवत्’ [ब्रह्मविन्दु० १२] ।
ज्योतिःस्वभावो विवस्वानेकोऽपि तत्तत्प्राज्ञगता भिन्ना अपोऽनुगच्छन्-
बहुधा क्रियत एवमपमात्मा देवः स्वप्रकाशोऽजः कूटस्थमित्य एकोऽपि
मिसेषु क्षेत्रेभ्यः अनुगच्छन्नुपाधिना भेदरूपः क्रियत इति योजना । तथा
चैतद्ब्रह्मैकान्तबलादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति सूत्रकृतात्यर्थम् ॥ १८ ॥

दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—

अम्बुवदग्रहणानु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

ननु यथाऽम्बु सूर्यादिभ्यो भूर्तेभ्यो भिन्नं दूरस्थं प्रतिबिम्बोपाधिभूत-

(श्लो०) त्यादिना । नायं प्रतिषेधो लौकिकः । यतः स्मर्यतेऽपि च न सत्त-
दित्यादिना भवेदमित्यादिना च ॥ १७ ॥

ननु प्रतीवमानो भेदः कथमतात्त्विक इत्यत आह—अत एवेति ।
यत एकरूपताऽस्योक्ता नानाकूपत्वं निराकृतम् । अस्मादेव कार-
णात्प्रतीवमानस्य भेदस्योपमा भवति । यथा जलसूर्यकः प्रतिबिम्बः ।
आदिशब्देन चन्द्रप्रतिबिम्बादि । तथा च श्रुतिः—‘यथा ह्ययं ज्योति-
रात्मा’ इत्यादिषु ‘एक एव’ इत्यादिषु च तदुपमीयते ॥ १८ ॥

उपाधिभेदोऽनेकत्वमाक्षिपति—अम्बुवदिति । यथाऽम्बु सूर्यान्भूर्ते-

(अ० १०) मूलस्थिते तद्वापकादात्मनो ब्रह्मस्योपाधेरग्रहणादात्मनो मूर्त-
त्वाभावाच्च विषयो हृष्टान्त इति न तथात्वं न सूर्यादितुल्यत्वमिति
शङ्कार्थः ॥ १९ ॥

तत्रोत्तरमाह—

बुद्धिह्यासमाकत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

यथा सूर्यप्रतिबिम्बस्य जलान्तर्मूलस्य जलगतबुद्धिह्यासचलनादे-
र्भाक्त्वं न वास्तवमेवमविकृतपरमात्मनो देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्देहगतबु-
द्धिह्यासादिभाक्त्वं न स्वाभाचिकमित्येतावताऽऽज्ञेनोभयोर्हृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकयोः सामञ्जस्याद्भवति सूर्यादिहृष्टान्तः । न हि सर्वात्मना साम्यं
हृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शक्यते वक्तुं बुष्टान्तत्वविरोधादिति भावः ॥ २० ॥

किंचाऽऽगमसमधिगम्येऽर्थे न चोद्यमित्याह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

परस्परैव ब्रह्मणो देहान्तरानुप्रवेशस्य प्रतिबिम्बमादरूपस्य श्रुतौ
दर्शनादित्यर्थः । 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी
भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' [वृ० २ । ५ । १८] इति श्रुतिः ।
पुरः क्षरीराणि द्विपादयुक्तानि चतुष्पादयुक्तानि च चक्रे कृत्वा पुरश्चक्षुरा-
द्यभिष्यक्तेः पूर्वं स पुरुष ईश्वरः पक्षी लिङ्गक्षरीरं भूत्वा क्षरी-

(श्री०) अर्थवर्धितं गृह्यत एवमम्बुवत्परमात्मनोऽभिन्नस्योपाधेः परमात्मनो वा
मूर्तस्याग्रहणादेव न तथात्वं न सूर्यकादिसमानत्वमस्य भेदस्य ॥ १९ ॥

समाधत्ते—बुद्धीति । हृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न साम्यं लोके किमुत
वेदे । एकस्य कथं तिर्यगादिविचित्राणि रूपाणीत्यस्य समाधानार्थं
सूर्यकादिहृष्टान्तो विवक्षितेऽर्थे श्रुत्योक्तः । विवक्षितं तु यथा जलबुद्ध्य-
बुद्धिभाक्त्वं तच्चलनादौ चलनादिभाक्त्वमेकरूपापि तद्देहाद्देहमाकत्व-
मिति बुद्धिह्यासमाकत्वमुपाधेरस्य । कुतः । उपाधौ देहादायन्तर्भावाद-
हमित्याद्यभिमानेन कोटीकृतः । कुत एतदित्यत आह—एवमुभयस्य
हृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य सामञ्जस्यम् ॥ २० ॥

ननु क्षरीरान्तः परमात्मप्रवेशे सत्पुण्यमागवेषणं न तस्माद्भिन्नजीवप्र-
वेश इत्यत्र आह—दर्शनेति 'पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्'

[अ० १५० २४० २२] ब्रह्मासुतवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि । २७५

(म० १०१)राणि सृष्ट्वाऽऽविज्ञादित्वर्थः । तस्मान्निर्विशेषमेव चेतन्यैकरसं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

ननु निषेधश्रुतिभिर्निर्विशेषं ब्रह्म सिध्यतीति यदुक्तं तदपुनः तामि-
र्ब्रह्मणोऽपि निषिद्धत्वादित्वाक्षेपसंगत्वाऽधिकरणमारम्भते—

(ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्त्वस्वरूपापनमं, अपि० ६)

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च श्रुयः ॥ २२ ॥

तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति बोध्यम् ।
हे शब्द ब्रह्मणो रूपे मूर्तं च [वृ० २ । ३ । १] इत्युपाक्रम्य पञ्चमूर्ता-
त्मकं रूपद्वयं तेजोब्रह्मात्मकं भूतत्रयं मूर्तं स्थूलावर्ष्यं प्रत्यक्षं बाष्पाका-
शात्मकं भूतद्वयं परोक्षममूर्तमिति द्वेषा विमज्ज्य तत्र मूर्तस्य सूर्यब्रह्मणो-
ल्लक्षं च कार्यं सारोऽमूर्तस्य तु सूर्यान्तर्वीतिकिरात्मको हिरण्यवर्मश्च-
क्षुराल्लक्षे वक्षिणे चक्षुरूपेण वर्तमानः सार इति चोक्त्वा तस्य करजा-
त्मकल्लिङ्गाशीररूपस्य हिरण्यवर्मस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य वासनामयानि
स्वाश्रयकाणि मायामयानि दर्शयित्वा रूपद्वयपक्षतो ब्रह्मणः स्वरूपं बोध-
यितुमिदमारम्भते—‘अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्य-
न्यत्परमस्वपथ नामधेयं सत्त्वस्य सत्वमिति प्राणा वै सत्त्वं तेषामेव
सत्त्वम्’ [वृ० २ । ३ । ३] इति उपक्रमे वापशब्द एवकारार्थः । सप-
रिक्तरूपद्वयोपन्यासानन्तर्यमथशब्दार्थः । रूपद्वयोपन्यासस्य ब्रह्मज्ञानहे-
तुत्वं ब्रह्मणो वक्तव्यत्वेन धरिशेषो वाऽतःशब्दार्थः । इतिशब्देन ब्रह्मणो
रूपद्वयं सपरिक्तरं बहुपुंन्यस्तं तत्पराब्रह्मते । इतिशब्देन परासृष्टं सर्वं नञ्वा
वीक्षया निषिध्यते । नेति नेतीति वीक्षया विपक्षजातस्य सर्वस्य निषेधे
ह्यविषयः श्रवणात्मा निषेधावधिभूत इति निर्विचिकित्सं ज्ञानं भवति ।

(टी०)अनेन अभिनेत्यादिना परमात्मन एव प्रवेशश्च दर्शनात् ।
चकारो जीवस्य परमात्मव्यतिरिक्तब्राह्मकर्मयोगाभावसूचनार्थः ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकरणे निर्विशेषमेव ब्रह्मेत्युक्तं निषेधप्राधान्यादेवं च नेति
प्राधान्याद्ब्रह्मापि न स्यादित्याक्षिप्याऽऽह—प्रकृतेति । प्रकृतं मूर्तामूर्त-
रूपेण यदेतावत्त्वमिषत्ता तस्य भावः । प्रकृतैतावत्त्वं तदेव प्रतिषेधति

(अ० ५०) एवं नेति नेतीति ब्रह्मोपदेशं कृत्वा नेति नेतीत्युपदेशस्य कोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां तमेवोपदेशं निर्वर्त्ति-न ह्येतस्मादिति । हि यस्मादेतस्मा-
 श्चेति नेतीत्यादिब्रह्मणोऽन्यव्यतिरिक्तं नास्ति ब्रह्मैव तु परमस्ति तस्मा-
 श्चेतीत्युच्यत इति निर्बचनवाक्यस्यार्थः । यद्वा नेति नेतीति यः प्रपञ्चनि-
 पेधरूप आवेशः कृतः स एतस्मादित्यनेन परामुद्रयते । एतस्माश्चेतीति
 प्रपञ्चनिपेधरूपा ब्रह्मोपदेशनादन्यत्परमुपदेशनं न ह्यस्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो
 नामधेयकथनव्याजेनापि स्वरूपमाह-अधेति । नेति नेतीति निपेधस्य
 ब्रह्मविषयत्वाभावात्सूचनार्थोऽथशब्दः । नामधेयमाह-सत्यस्य सत्य-
 मिति । तद्व्याचष्टे श्रुतिः 'प्राणाः' इति । प्राणशब्देन लिङ्गशरीरमुच्यते
 तस्य सत्यत्वं स्थूलवेहापेक्षया स्थावित्वं ब्रह्मण्यम् । एष परमात्मा सत्य-
 स्थापि परं सत्यमिति वस्तुमतिः । तत्र नेतिनेतीति निपेधस्य को वा
 विषय इति संदिग्धते किं प्रपञ्चो ब्रह्म चेत्युभयमपि निषिध्यत उक्तमे-
 कमित्यत्रापि किं प्रपञ्चो निषिध्यत उत ब्रह्मेति । तत्र नियामकामावा-
 हुमयमपि प्रतिषिध्यत इति प्राप्ते । यद्वा निरभिधाननिषेधायोगादेकं
 ब्रह्मैव निषिध्यते प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन निषेधायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 ब्रह्मणो यद्वैपश्यं सपरिकरं प्रकृतं प्रधानमेतावस्वमित्यत्रापरिच्छिन्नं तत्त्व-
 कृतेतावत्त्वं तदेष प्रतिषेधति नेति नेतीत्यादिश्रुतिरिति शब्दस्य प्रधानत्वेन
 प्रकृतपरामर्शत्वात् । ब्रह्म तु न प्रधानत्वेन प्रकृतं द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे'
 [५० २ । ३ । १] इतिरूपद्वयात्मकजगदुपसर्जनत्वेनैवोक्तत्वादितश्च
 ब्रह्मणो न निषेधो यस्मात्ततः प्रपञ्चनिषेधानन्तरं भूयो ब्रह्मास्तीति
 ब्रवीति न हीत्यादि परमस्तीत्यन्तं निर्बचनवाक्यं तस्मादित्यर्थः । ब्रह्मणो
 निषेधे किमस्तीति ब्रूयादिति भावः । निर्बचनवाक्यस्य द्वितीयव्याख्यायां
 तु ततः प्रपञ्चनिषेधस्य परस्तादयं नामधेयमित्यादिवाक्यं ब्रह्म ब्रवी-
 त्यतो नेतीत्यादिवाक्येन निषेधमात्रं न कैष किंतु तेन निषेधेन भाव-
 रूपं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सूत्रमागस्यार्थः । न च प्रपञ्चनिषेधे प्रत्यक्षवि-
 रोधस्तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यादित्यनवद्यम् ॥ २२ ॥

(वी०) निराकरोति नेतिशब्दः कृत एतदित्यत आह-ततो ब्रवीति च भूयः ।
 ततस्तस्मात्प्रतिषेधादनन्तरं भूयः पुनरन्यत्परमस्तीति ब्रवीति । चका-
 रोऽन्यन्तसतो निर्धारसमुच्चयार्थः । अथ वा ततो ब्रवीति च भूय इति
 ततः प्रतिषेधादनन्तरं भूयः पुनर्ब्रवीति 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्'
 इत्यादिना ॥ २२ ॥

(अ० ४०१) ननु यदि ब्रह्मास्ति तर्ह्यपलभ्येत तत्राऽऽह—

तदव्यचलमाह हि ॥ २३ ॥

तद्ब्रह्माव्यक्तं श्रुत्यतिरिक्तमागोचरं हि यतः श्रुतिराह 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येर्देवैस्तरसा कर्मणा' [मु० ३ । १८] 'स एष मेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते' [बृ० ३ । १ । २६] इत्यादिना । ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वमन्येर्देवैरिन्द्रियान्तरैरित्यर्थः । नेति नेतीति य आत्मा व्याख्यातः स एषोऽगृह्योऽग्राह्यो यस्माद्ब्रह्मि गृह्यते ब्रह्मणायोग्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तर्हि सर्वदा ब्रह्मग्रहणामावे योषो न स्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चैतमात्मानं संराधने समाध्यवस्थायां कृतार्थाः पश्यन्तीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते तथा हि श्रुतिः— 'पराञ्चि ज्ञानि श्वतृणत्वस्वयंभूस्तस्मात्पराङ्मुपश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरो प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' [क० २ । १ । १] इति । 'ज्ञानमसावेन विद्युद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' [मु० ३ । १ । ८] इति । स्वयंभूः परमात्मा ज्ञानि बोधात्मकाकाशोपलक्षितानीन्द्रियाणि पराङ्मयनात्मविषयाणि श्वतृणञ्छ्रितवान् । इन्द्रियाणां हिंसाऽनात्मविषयतया सज्जनमेव । तथासज्जने शमकमाह तस्मादिति । ननु यदीन्द्रियैः पराङ्मयेवार्थं पश्यति नान्तरात्मानं कथं तद्व्यात्मज्ञानं तत्राऽऽह कश्चिदिति । कश्चिद्धीरो विवेक्यावृत्तचक्षुः संप्रतेन्द्रियो मोक्षमिच्छन्प्रत्यगात्मानं समाधावीक्षितवानित्यर्थः । ज्ञानस्य करणभ्युत्पत्त्याऽन्तःकरणस्य प्रसादेन रागादिराहित्येन विद्युद्धसत्त्वः प्रत्यक्षध्यानान्तःकर-

(दी०) इतादृशं ब्रह्म चेत्तस्माच्चक्षुरादिना न गृह्यत इत्यत आह— तद्ब्रह्म तद्व्यपेक्षेति । तद्ब्रह्म न व्यक्तं रूपादिहीनमव्यक्तम् । कुतः । हि यस्माद्वाह श्रुतिः 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' इत्यादिना । स्मृतिरपि अव्यक्तोऽयमित्यादिना ॥ २३ ॥

ननु श्रुतिवचनात्तादृशस्य सत्त्वे कथं विम्बासः कदाचिदव्यप्रत्यक्षतायामित्यत आह—अपीति । संराधनं भक्तिध्यानशणिधानाद्यनुष्ठानं तस्य च संराधनस्य कालः संराधनं तस्मिन्योगिनः पश्यन्ति । तत्कुतः । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः । 'प्रत्यगात्मानमैक्षत्' 'ततस्तु

(अ० ५०) अस्ततस्तु विशुद्धसत्त्वत्वाद्धेतोस्तमात्मानं निरवयवं ध्यायमानः पश्यति साक्षात्करोतीत्यर्थः । स्मृतिरपि—

‘यं विनिद्धा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति पुञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

[महामा० १२ । ४७ । ५४] इति । जितश्वासाः प्राणायामपराः । योगात्मत्वं ध्यानात्मकयोगगम्यत्वम् ॥ २४ ॥

ननु जीवेश्वरयोर्ध्वानृतृष्येयमावाङ्गीकारे भेदः स्वादित्याशङ्क्यः—

प्रकाशादिवशवैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा सौरः प्रकाश आकाशो वाऽङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव वक्र इव माति वस्तुतस्त्वैकरूपस्तद्वत्प्रकाश आत्माऽपि ध्यानज्ञानादौ कर्मणि भिन्न इव वक्र इव माति वस्तुतस्त्वैशेष्यरूपमेकरूपत्वमेवाऽऽत्मनः । कुतः । अभ्यासात् । तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतो भेदस्वीपाचिकत्वाद्विद्या भेदं निरस्य जीवोऽनन्तेन परमात्म-

(श्री०) तं पश्यते निष्कलम् । इत्यादि । अनुमानं स्मृतिः । ज्योतिः पश्यन्तीत्यादि च । तान्यां श्रुतावविश्वसितस्य प्रत्याक्षिप्य विश्वासमाहा-
पिशब्दः ॥ २४ ॥

ननु संराभ्यसंराधकमावधेत् एव ब्रह्मभेदो जीवब्रह्मणोर्विशेषा-
त्मत्वं च स्वादित्यत आह—प्रकाशादिवदिति । यथा प्रकाशाकाशस-
वितुप्रमृतयोऽङ्गुलिकरकोवकप्रभृतिषु कर्मसुपाधिभूतेषु सविशेषा इवाव-
भासन्ते न च स्वामाविकीमविशेषात्मतां जहति । एवमुपाधिनिमित्त
एवायमात्मभेदः स्वतश्चैकाल्पमेव । तथा हि वेदान्तेषु अभ्यासेनासङ्ग-
जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते । अक्षराणि त्वेवं योज्यानि । कर्मण्यु-
पाधौ प्रकाशश्चक्षुर्नादप्रकाशश्चोपाधौ स्थितो भिन्नरूपेणावैशेष्यमेवा-
वलम्बते । एवं प्रकाशादिस्वरूपेणावैशेष्यमवलम्बते परः । आद्यश्चका-
रस्तदनवलम्बने परत्वाभावं परमेश्वरस्याऽऽह । कुतः । अभ्यासाज्जीव-
ब्रह्मणोरभेदस्येति शेषः ॥ २५ ॥

तथाऽपि परिच्छिन्नस्य जीवस्य कथमनन्तेन परमात्मनैक्यमित्यत

[५०१ पा० २५०] ब्रह्माभूतवर्षिणीदीपिकाम्नां समेतानि । २७३
२५-२८

(५०१०) मैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गमपूर्वार्थज्ञापकं भुतिजातं 'महोव
सम्ब्रह्माप्येति' [वृ० ४ । ४ । ६] इत्यादि ॥ २६ ॥

एवं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकमभेदमुक्त्वा स्वमतस्तुतार्थं भेदाभेद-
पक्षमुपन्यस्यति—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

ध्यातृध्येयमावादिना भेदस्याभेदस्य च भुती व्यपदेशाज्जीविभ्रमयो-
र्भेदाभेदौ भवतः । कुतः । तुलाश्वः सिद्धान्तभेदद्योतनार्थः । अहिकुण्ड-
लवत् । कुण्डलमहोः संस्थानविशेषः । अहिकुण्डलयोरहितत्वेनाभेदः
कुण्डलत्वेन भेदस्तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

धर्मभेदेन भेदाभेदाविति पक्षमुक्तवैकथ्यावच्छेदेनैव भेदाभेदाविति
पक्षमाह—

प्रकाशाभ्यवह्रा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

यथा प्रकाशः सौरस्तद्वाभ्यश्च सविता तयोर्नात्यन्तभेदस्तेजस्त्वा-
विशेषात्तथाऽपि मिश्रत्वेन प्रतीयते । तथा चैकस्तेजस्त्वावच्छेदेनैव
प्रमाणबलाद्भेदाभेदौ यथा तद्वज्जीविभ्रमयोर्भेदाभेदावित्यर्थः ॥ २८ ॥

(श्री०) आह—अत इति । यतः परिच्छेदो न वस्तुक्रतो जीवस्यातोऽस्मा-
त्कारणादनन्तेनैक्यमुपपन्नम् । नैतद्वृत्तिमात्रं हि प्रमाद्ययोर्कं तथा
लिङ्गं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ॥ २६ ॥

इदानीं स्वमतविशुद्धार्थं भेदाभेदवादमुत्थापयति—उभयेति । तु
शब्दः संराध्यसंराधकयोरीपाधिकं भेदं व्यावर्तयति—ततस्तु तमित्यादिना ।
ध्यातृध्येयभावस्य परात्परमित्यादिना गन्तृगन्तव्याभावस्य च सर्वाणि
भूतानीत्यादिना निपन्तृनिपन्त्यभावस्य भेदस्य तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी-
त्यादिनैक्यस्योभयस्य व्यपदेशाद्भेदाभेदौ जीवब्रह्मणोरहिकुण्डलवत् ।
यथाऽहोः कुण्डलाकारो नात्यन्तं मिश्रः घृथगनुपलम्भनात् । न चात्य-
न्तमिश्रे दण्डायमाने तस्मिंस्तस्यानुपलम्भात् । एवं जीवोऽपीति ॥ २७ ॥

अपि यैवं जीवस्यानित्यत्वं स्यादित्यत आह—प्रकाशेति । अथ वा
प्रकाशाभ्यवदेतप्रतिपत्त्यम् । यथा प्रकाशः सावित्रस्तथाऽऽभ्यश्च
सविता नात्यन्तं मिश्र उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ च भेदव्यप-
देशमाजौ भवत एवमिहापि ॥ २८ ॥

(प्र० १०) ननु भेदस्य पारमार्थिकत्वे ज्ञानान्निवृत्तेरसंभवान्मोक्षो न स्यादे-
कावच्छेदेन तयोरेकत्राह्नीकारे लोके विरोधकथैव न स्यादित्यादिदोषं
परमते मत्वा स्वसिद्धान्तमाह—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

‘प्रकाशवच्चावैशेष्यम्’ इत्यत्र पूर्वं भेद औपाधिकोऽभेदः पारमा-
र्थिक इति यद्योक्तं स एव सिद्धान्तोऽभ्युपेयः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

‘नान्यतोऽस्ति द्रष्टा’ [बृ० ३।७।२३] इत्यादिशास्त्रेण परमा-
त्मातिरिक्तस्य वेतनस्य नेति नेतीत्यादिवाक्यैः प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाद्ब्र-
ह्माद्वितीयमित्यपमेव सिद्धान्त इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिबलाग्निर्विशेष
एकः परमात्मेति सिद्धम् ॥ ३० ॥

ननु नेतिनेतीति ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु निषेध्यमित्युक्तं तद्व्युक्तं ब्रह्मणः
सेतुत्वोन्मानादिव्यपदेशेन वस्त्वन्तरस्यावगमादभ्युपगमादधिकरणे सेतु-
त्वस्य गौणत्वेन नीतत्वेऽप्युन्मानादीनां गतेरदर्शनादित्याक्षिपति—
(ब्रह्मणोऽन्यस्वावस्तुत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ७)

परमतः सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशोऽयः ॥ ३१ ॥

तत्र पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धि-
रिति बोध्यम् । अत्र ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वस्ति न वेति संक्षेपेऽस्तीत्याह

(दी०) समाधत्ते—पूर्ववदिति । वाक्यदो न भेदाभेदा इत्याह । किंतु यथा
पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशवच्चावैशेष्यमिति तथैव तत् ॥ २९ ॥

नन्वेवं भेदश्रुतेरपि निवर्हि कुतोऽयमेव पक्ष इत्यत आह—प्रतिषेधा-
दिति । नान्यतोऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना ब्रह्मणो व्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् ।
चकारो भेदश्रुतेरसत्त्वस्य भेदाभेददुर्मणत्वस्य समुच्चयार्थः ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे प्रतिषेधादन्यस्य ब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वादस्ति ब्रह्मेत्युक्तं
तर्हि ब्रह्मव्यतिरिक्तमप्यस्ति श्रुत्युक्तत्वादित्याक्षिपति—परमत इति ।

* अ. ‘समाधत्ते—पूर्ववदिति’ (अ० सू० २।३।२२) इत्यस्मिन्—अर्थेऽन्य-
स्मन्परिकल्पेण ब्रह्मस्य सातमुन्मानमवन्तापहृत्परिमाणमिति वाक्यम् ।

(अ०५०।)परमिति । अतो ब्रह्मण्यः परं वस्त्वस्ति 'अथ य आत्मा स सेतुः'
[छा०८।४ । १] इति ब्रह्मण्यः सेतुत्वव्यपदेशात् । तथा च ब्रह्म सद्द्वितीयं
सेतुत्वाज्जलसेतुवदित्यनुमानमुक्तम् । ब्रह्म चतुष्पादिति श्रुतानुमानव्य-
पदेशादेतावद्विदमिति परिच्छिन्नत्वव्यपदेशाद्द्वैतसमीपस्थकृपसाधनपा-
षाणाद्विस्तृतितीयं ब्रह्मेत्यनुमानशब्दार्थः । चतस्रो दिश एकः पादः,
द्वयिव्यन्तरिक्षं द्यौः सधुद् इति द्वितीयः पादः, अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा
विद्वदिति तृतीयपादः, । चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन इति चतुर्थः पाद इति
श्रुतावुपासनार्थं 'चतुष्पाद्ब्रह्म' [छा० ३ । १८ । २] इत्युक्तमिति
मन्तव्यम् । सुप्तौ 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना क्षारीरः संपरिवृक्तः' [ऋ०
४ । ३ । २१] इत्यादिना ब्रह्मण्यैः संबन्धव्यपदेशात्संबन्धत्वेन हेतुना
घटादिवत्सद्द्वितीयत्वेन घटादिवत्सद्द्वितीयत्वमिति संबन्धार्थः । आदित्ये
क्षिप्रमयपुरुषमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनास्मिपुरुषस्य व्यपदेशात्पर-
मात्मा सद्द्वितीय इति मीमे ॥ ३१ ॥

सेतुत्वादिहेतोरसिद्धिमाह—

सामान्यानु ॥ ३२ ॥

सुद्धार्थादिमये हि सेतुशब्दो क्वो लोके न हि तादृशं सेतुत्वं ब्रह्म-
णोऽस्ति किंतु सेतुर्वथा जलस्य व्यवस्थापक एवं ब्रह्मणोऽपि सकलजग-
न्मर्षांकाध्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धसेतुसामान्यास्तेतुत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।
तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । एकविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः सर्वेषामनुमानानां
कोप्यः ॥ ३२ ॥

(श्री०)।परमेश्वरात्परमव्यवस्ति । कुतः । सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ।
सेतुव्यपदेशस्तावद्वथ य आत्मा स सेतुरिति । उन्मानव्यपदेशात्तुष्पा-
दित्यादिः । संबन्धव्यपदेशः सता सोम्येत्यादिः । भेदव्यपदेशे य एषोऽ-
न्तरादित्ये य एषोऽन्तरिक्षिणीति । तेभ्यः । न हि सर्वस्मात्परस्यैते व्यप-
देशा उचिताः ॥ ३१ ॥

सामान्येति । तुशब्दो ब्रह्मण्यः परमव्यवधारतयति । कथं तर्हि सेतुशब्दो
ब्रह्मणीत्यत आह—सामान्यात् । लौकिकेन सेतुना विधारकत्वेन ॥ ३२ ॥

(म० ४०) उन्मानव्यपदेशोऽपि न मुख्य इति द्वितीयं हेतुमप्यसिद्ध्या
ब्रूयति-

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

ब्रह्म चतुष्पादिति श्रुतावुन्मानव्यपदेशो बुद्ध्यर्थः पादवदुपासनार्थः ।
निर्विशेषस्य बुद्धिस्थत्वायोगादुपासनाद्वारा बुद्धिस्थत्वयोगावुन्मानव्य-
पदेशो न मुख्य इत्यर्थः । पादवत् । यथा ब्रह्मपतीकस्य मनसो वाग्धा-
नसङ्गः भोजान्पुपासनार्थं पादत्वेन व्यपदिश्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अवशिष्टहेतुब्रूयमप्यसिद्ध्या ब्रूयति-

स्थानविशेषात्मकाशयिवत् ॥ ३४ ॥

सुपुत्तौ ब्रह्मणो जीवेन न घटस्व पटेनेव संबन्धः किंतु स्थानविशेषाद्-
बुद्ध्यष्टुपाधिविशेषात्मात्मस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्नुपशमादुपशमेऽभि-
व्यक्तोपाधिप्रयुक्तमेवाभाव एव जीवपरयोः सुपुत्तौ संबन्ध इति व्यप-
दिश्यते । अस्यादित्यपुरुषयोर्भेदव्यपदेशोऽप्यस्यादित्यरूपस्थानविशेषा-
पेक्षया प्रकाशादिवद्यथा सौरः प्रकाश आकाशो वाऽङ्गुलिषोमावृषट्सू-
चीपाशाद्युपाधिविशेषात्संबन्ध इव भिन्न इव भाति, उपाधिविगमे
तदानीमसंबन्ध इवामिन्न इव व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः । तस्माज्जीवप-
रयोः संबन्धो भेदोपाधिनिमित्तो न स्वाभाविकः ॥ ३४ ॥

(दि०) कथं तर्हि उन्मानशब्द इत्याह-बुद्ध्यर्थ इति । बुद्ध्यर्थ उपास-
नार्थः । तत्र निर्दर्शनं पादवत् । यथा पादा मनसो वागादय आका-
शस्याग्न्यादयः । अथ वा कार्पाणस्य पादा व्यवहारार्थं तद्वत् ॥ ३३ ॥

तर्हि संबन्धभेदयोः कथं व्यपदेश इत्यत आह-स्थानेति । स्थानं
मयस्थानं तस्य विशेषो बुद्ध्यष्टुपाधिराहित्यं सुपुत्तावस्थायां न तु
परिमितत्वेन सत्तासंपत्तिरतो न संबन्धकृतब्रूयणम् । भेदपक्षे स्थान
आदित्यगण्डलेऽक्षिणी च विशेषस्तस्मात् । न तु स्वरूपभेदाद्व्यपदेशः ।
प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौरस्य चान्द्रम-
सस्य चोपाधियोगादुपजातस्योपाध्नुपगमात्संबन्धव्यपदेशो भवति उपा-
धिभेदाच्च । भेदव्यपदेशः । आदिशब्देन यथा सूचीपाशाद्विदूपाध्य-
पेक्षयैवेति व्यपदेशो भवतस्तद्वत् ॥ ३४ ॥

[५०३ अ० २ ग०
३५-३७]

ब्रह्माकृतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि ।

२८३

(न० ४०) ननु मुख्य एवास्तु तत्राऽऽह—

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

न मुख्यः संबन्धो जीवपरयोः सुप्तौ संभवति 'स्वमपीतो भवति'
[छा० ६।८।१] इति स्वरूपस्यैव संबन्धत्वव्यपदेशात्स्वरूपस्य च
सदातनत्वात्सुप्तौ गौणसंबन्धत्वमेव, एवं भेदोऽपि न मुख्यः श्रुतिसह-
स्रविरोधादित्युपपत्तिवशान्नैमित्तिक एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं सेतुत्वादीन्हेतून्निराकृत्य ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं हेत्वन्तरेणाऽऽह—
तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एषा सेतुत्वादिहेतुभ्यो न वस्तुन्तरप्रमा तथा 'अहमेवावस्तात्'
[छा० ७।२५।१] 'आत्मैवावस्तात्' [छा० ७।२५।२]
इत्यादिवाक्यैरन्यस्य वस्तुनः प्रतिषेधादद्वितीयमेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे सर्वगतत्वं कथमत आह—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेतुत्वादिभ्यपदेशमुख्यत्वस्य वस्तुन्तरस्य च प्रतिषेधेन ब्रह्मणः
सर्वगतत्वं सिद्धमप्रतिषेधे प्रसिद्धसेतुवद्ब्रह्मणोऽसर्वगतत्वं प्रसज्येत ।
सर्वगतत्वे मानमाहाऽऽप्यामेति । आयामशब्दो व्यापकत्ववाचकः ।
'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' [क्षतप० ब्रा० १०।६।३।२]

(कौ०) ननु कस्मान्मुख्यं संबन्धं परित्यज्योपचरितः स्वी क्रियत इत्यत
आह—उपपत्तेरिति । स्वमपीतो भवतीति स्वरूपसंबन्धमेवाऽऽग्रमन्तीति
नचास्योपाधिप्रलभ्यमन्तरेण मरनमरवद्वस्तुपपत्तिः । अत उपपत्तेरप्यं
संबन्धः । भेदोऽपि नान्वाहुः इति चकारार्थः ॥ ३५ ॥

उक्तं भ्यो हेतुभ्यः परपक्षनिवृत्तिर्नैतावता स्वपक्षसिद्धिरित्यत आह—
तथेति । यथा सेत्वादिभ्यपदेशोऽनवच्छिन्न उपपन्नस्तथा स एवावस्ता-
दित्यादिना ब्रह्मणोऽन्यस्य प्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

तथाऽपि ब्रह्मणस्तेषां परिच्छेदशून्यत्वाभावात्परमन्वद्वस्तुमेवमित्यत
आह—

अनेनेति । अनेन सेत्वादिन्निराकरणेनान्वप्रतिषेधेन च । सर्वगतत्वं
त्रेषापरिच्छेदशून्यत्वं किं तर्कमात्रेण तत्रेत्वाह—आयामशब्दादिभ्यः ।

(ब्र००) इत्यादिः शब्दः । आदिष्वेन 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' । [म० गी० २। २। ४] इत्यादिस्मृतिकृता । तस्माद्वितीयस्य ब्रह्मण आविद्यकं सर्वमादाय श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वगतत्वं सिद्धम् ॥ ३७ ॥

ननु ब्रह्मातिरिक्तस्य वस्तुनो निषेधे ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन कर्मफल-
दातृत्वं न स्यादित्याक्षेपे व्यावहारिकफलदातृत्वमाधिरुद्धमित्याह—

(कर्मफलोत्पत्तिं प्रतीम्बरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति कथनम्,
अधि० ८)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

पूर्वं निर्विशेषं तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मोक्तमिदानीं तत्पदवाच्यं विचार्यत
इति पादसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्मण एव फलदातृत्वाद्ब्रह्मणोऽकिंचित्कर-
त्वसिद्धिः फलं सिद्धान्ते त्वीश्वरस्यैव फलदातृत्वसिद्धिरिति भेदः ।
किं सर्वस्य जन्तोः कर्मण एव फलं भवत्युत्तेश्वरादितिसंवेहेऽप्ये पूर्व-
पक्षं निराकरिष्यन्तिद्वान्तमाह—फलमिति । अतः परमात्मनः फलं
सर्वस्य लोकस्य भवितुमर्हति क्षणिकात्मकर्मणः फलासंभवेनेश्वरस्यैव
फलदातृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

‘स वा एष महानज आत्माऽज्ञादो वसुदानः’ [बृ० ४। ४। २४]
इतीश्वरफलहेतुत्वस्य श्रुतत्वाच्चेश्वरः फलदातेत्यर्थः । अज्ञमा समन्ता-
त्वाणिश्यो ददातीत्यज्ञादः । वसुदानो धनदाता ॥ ३९ ॥

(गै०) आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः । पावान्वा अयमाकाश
इत्यादिः । आदिशब्देन नित्यत्वादिशब्दार्थो वा तेभ्यः ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे निर्गुणमेव ब्रह्म तत्पदार्थलक्ष्यं नातोऽधिकं किंचिदस्ति
तर्हि निर्गुणस्यापि कर्मफले पारतन्त्र्यात्सेतून्मानादिकमित्याक्षिप्याऽह-
फलमत इति । फलं सुखदुःखादि अतः परमेश्वरात् । कुतः । चेतनो
हि स्वतन्त्रः कुतं शुभाशुभं विज्ञाय तदनुसारि फलं गच्छतीति
उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

किं तर्कमात्रमित्याशङ्क्य नेत्याह—श्रुतत्वादिति । अज्ञादो वसुदान
इत्यादिना । चकार ईश्वरपेरितो गच्छेदिति स्मृतिमाह ॥ ३९ ॥

(अ० २४०) आहूते—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

यतः श्रुत्युपपत्तिर्यामीश्वरं फलदातारं मन्यते सिद्धान्त्यत एव श्रुत्युपपत्तिर्या धर्मं फलदातारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा हि 'स्वर्गकामो यजेत' इति विविविषयस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वं श्रुतं तन्निर्वाहाय श्रुतिप्रमाणकैरपूर्वार्थो व्यापारो यामस्योत्तरावस्थारूपः कल्पनीय इति यागादिधर्म एव फलदातेश्चरस्य सर्वसाधारणस्य विचित्रफलदातृत्वानुपपत्तेरिति ॥ ४० ॥

समाधत्ते—

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वादरायणस्वाचार्यः पूर्वोक्तमीश्वरं फलदातारं मन्यते । तुरुक्तशङ्कानिरासकः । कर्मापूर्वं वा स्वस्वरूपस्वविनियोगसाक्षात्कारव्याधिष्ठितं भवितुमर्हत्त्वचेतनत्वान्मृदादिब्रह्मद्वयानुमानेन संभावितेऽर्थे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति हेतुव्यपदेशादिति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' [कौ० ३।८] 'अन्नादो वसुदानः' [बृ० ४।४।२४] इत्यादिभूत्या 'लभते च ततः कामान्मथैव विहितान्विहितान्' [म० गी० ७।२१] इत्यादिस्मृत्या ऐश्वरस्य धर्माधर्मयोस्तत्फले च हेतुत्वेन व्यपदिष्टत्वादित्यर्थः । तस्मात्तत्तत्कर्मसापेक्षाद्वैश्वरादेव सर्वेषां फलसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(श्री०) ईश्वरे फलदातृत्वमाक्षिपति—धर्ममिति । जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव श्रुत्युपपत्तिर्यामेव । श्रुतं ज्योतिष्टोमेनेत्यादि । उपपत्तिरीश्वरश्चेद्वाताऽऽकृतेऽपि कर्मणि दद्यात्सुकदुःसादि कृतेऽपि न दद्यात्स्वतन्त्रत्वादेव ॥ ४० ॥

समाधत्ते—पूर्वमिति । तुल्यम् ईश्वरानधिष्ठितस्य कर्मणः फलदातृत्वं व्यावर्तयति । किंतु यः पूर्वमुक्तमेवेश्वरं फलदातारं वादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । हेतुव्यपदेशात् । हेतुरीश्वरो धर्माधर्मयोः फलस्य च 'एष ह्येव' इत्यादिश्रुत्या 'यो यो यां याम्' इत्यादिस्मृत्या च व्यपदिश्यते । हेतोः कारणस्य व्यपदेशो हेतुव्यपदेशस्तस्मात् ॥ ४१ ॥ ८ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवर्षिणीटीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(न० ४०१) एवं तत्पदलक्ष्यवाच्यात्मकं निर्गुणं सगुणं ब्रह्म ज्ञेयं ध्यास्या-
तमिदानीं तज्ज्ञानं किंप्रकारकमित्यपेक्षायां तद्विचाराय पादान्तरमा-
रभ्यते—

(छान्दोग्यपृष्ठहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाग्निविद्योपासनयोर्विध्यनु-
ष्ठानफलसाध्येनैकत्वम्, अधि० १)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥१॥

पूर्वपादे वाक्यार्थज्ञाने कारणीभूततत्त्वपदार्थनिरूपणं कृतमस्मि-
न्यादे वाक्यार्थो निर्धारित इत्यनयोः पादयोर्हेतुहेतुमद्भावः संगतिः ।
सगुणविद्यायाः सत्यश्रुतिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वात्तद्व्याख्या-
चिन्ता क्षिप्यते इति भन्तव्यम् । तत्र तावत्सगुणब्रह्मप्राणपञ्चान्यादि-
विषयेषूपासनेषु भेदाभेदचिन्ताऽऽरभ्यते किं प्रतिवेदान्तं प्राणोपासनं
पञ्चाग्न्युपासनमित्येवंजातीयकमुपासनं भिद्यते न वेति पूर्वपक्ष उपा-
सनानां भेदादेकवेदान्तोक्तोपासनस्यगुणानां वेदान्तान्तरोक्तोपासनेऽनु-
पसंहारः सिद्धान्त उपासनैक्याहुणोपसंहारे तदुपासनस्तत्त्वश्रुतिद्वारा
वाक्यार्थज्ञाने मुक्तिरिति कलिष्यति । इव्यदेवते यथा यामस्य रूपं
तथोपासनस्थोपास्यं रूपम् । तथा च यथाऽऽमिक्षावाजिनयागयोर्द्व्येक-
पमेवाद्भेद एवमुपासनानामुपास्यरूपमेवाद्भेदो न्याय्यः । तथा हि
कचित्पञ्चाग्निविद्यायां षडोऽग्निरुपास्यः श्रूयते कचिन्नु शाखायां पञ्चै-
षामय इत्येवंरूपेण तत्र तत्रोपासने रूपमेवावगमादुपासनं भिद्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः—सर्वैर्वेदान्तैः प्रत्ययं प्रतीयमानान्युपासनानि न भिद्यन्ते ।
कुतः । चोदनाद्यविशेषात् । आदिपदेन कर्माभेदे हेतुत्वेनोपन्यस्ताः

(श्री०) द्वितीये पादे तत्त्वपदार्थो निर्णीतो तृतीयपादेनापुनरुक्ताकाङ्-
क्षितपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्याणामर्थोऽवधार्यते । सगुणो
विद्याभेदोऽभेदश्च गुणोपसंहारोऽनुपसंहारोपासनार्थः । ततः श्रुद्धान्तःकरणो
ज्ञानोत्पादे ब्रह्माऽऽशोतीति फलम् । निर्गुणे तु विद्याया
एकपक्षेय वाच्यानन्दादिगुणानामुपसंहाराल्लक्ष्यासण्डैकरसवाक्यार्थबोधः
फलमित्यत आरभ्यते—

सर्वेति । सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदान्ते
तान्येव तानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् । आदिश-

(अ० १००) संयोगरूपाख्या गृह्यन्ते चोदनासंयोगरूपसमाख्यानमविशेषादि-
त्यर्थः । यथा सर्वशाखास्वग्निहोत्रं जुहोतीति चोदनाया अविशेषाश्रित्या-
ग्निहोत्रमेकं तथा 'यो ह वै ज्येष्ठं श्रेष्ठं च प्राणं वेद्' [छा० ५।१।१] [बृ० ६।
१।१] इत्यादिचोदनावाञ्छन्दोगानां वाजसनेयिनां चाविक्षिप्तत्वादिकैव
प्राणविद्या सर्वेषां शास्त्रिणामिति गम्यते । यः प्राणोपासकः सः 'ज्येष्ठश्च
श्रेष्ठश्च स्वानां भवति' [बृ० ६।१।१] इति । कलसंयोगस्य सर्वत्रावि-
क्षिप्तत्वाच्च न विद्याया भेदो ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणस्वोपास्यरूपस्य सर्व-
त्राविक्षिप्तत्वाच्च । तथा प्राणविद्येति समाख्यायाः सर्वत्राविशेषाच्च
विद्यैक्यमिति ॥ १ ॥

* वेदादिति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां पठं प्रसिद्धमग्निमुपास्यत्वेनाऽऽ-
गमन्ति तस्य धृतस्य यजमानस्यात्विग्निररण्यं प्रापितस्य प्रसिद्धोऽग्निरे-
षाग्निर्मथतीति । छन्दोगास्तु पञ्चाग्नीन्वेदेष्वामनन्ति न तु पठमग्निं तथा
च रूपभेदाद्वामिक्षावाजिनयागयोरिव शास्त्राद्वये पञ्चाग्निविद्याया भेदो
न्याय्य इत्युक्तमिति चेन्न यत एकस्यामपि विद्यायामर्थं रूपमेव उपप-
द्यते । तथा हि वै द्युलोकादयः पञ्चाग्नयो वाजसनेयिशाखायामुक्तास्त
एव च्छान्दोग्ये प्रत्यभिज्ञायन्ते तथा च न विद्याभेदो युक्तः । न च पठा-
ग्निब्रह्मवाग्धां भेदः, एकस्मिन्नेवातिरात्रे षोडशीग्रहणतद्माद्ययोर्दर्स-
नात् । यन्नाऽनेकगुणशरपभिन्नानुरोधाच्छान्दोग्ये पठाग्निरुपसंहारः कर्तव्यः ।
न चाग्निषु पञ्चत्वसंख्याव्यवधानविरोधस्तस्य स्वबुद्ध्या संपादिताग्निपर-
त्वादिति भावः ॥ २ ॥

(क्षि०) ज्येष्ठेन संयोगरूपाख्यानां ग्रहणम् । 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद्' इति
च्छन्दोगानां वाजसनेयिनां च चोदनाया अविशेषः । 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
स्वानां भवति' इति प्रयोजनसंयोगोऽप्यविक्षिप्तः । रूपमपि ज्येष्ठश्रेष्ठ-
गुणकमेव । समाख्याऽपि प्राणविद्येति समैष ॥ १ ॥

वेदादिति । वाजसनेयिनां छन्दोगानां पठशिपञ्चाग्निभेदात्तैका
विद्येति चेन्न । एकस्यामपि विद्यायामर्थं भेदो न दोषाप संपादि-
कानां पञ्चानामप्यग्नीनां प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवमन्यत्रापि ज्येष्ठ-
त्वादिगुणानामेकत्वत्वाच्च भेदः ॥ २ ॥

(ब० व० १) ननु ब्रह्मविद्याप्रतिपादकमुण्डकाध्ययने शिरोस्पर्शारपात्रधार-
णरूपं व्रतं कर्तव्यत्वेनोपादिश्यत इतरांप्रतिषेधव्ययनकाले तु शिरोव्रतं
नापेक्षते तथा च मुण्डकस्थविद्यापेक्षयेतरोपनिषद्भिन्नविद्याया भेदो
युक्तः । न ह्येकैव विद्या शिरोव्रतरूपधर्ममपेक्षते नापेक्षते चेति युक्तमतो
धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्याशङ्क्याऽऽह—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधि-

काराच्च सवच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्यैवैव शिरोव्रताख्यो धर्मोऽङ्गं न विद्यायाः । कुतः । हि
यतस्तथात्वेन स्वाध्यायाङ्गत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे शिरोव्र-
तमपि वेदव्रतत्वेनाऽऽयर्वगिकाः समामनन्ति । तथा च यथा गोदानरूपं
वेदव्रतं वेदाध्ययनाङ्गमेवं शिरोव्रतमपि मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव न मुण्डको-
क्तविद्याङ्गमित्यर्थः । अधिकाराच्च । 'नैतद्वीर्णव्रतोऽधीते' [मु० ३।२।११]
इत्यत्रोपाधिभूतमुण्डकग्रन्थजातपरादेतच्छब्दाच्चकारादधीत इत्यध्यय-
नशब्दाच्च शिरोव्रतमध्ययनस्यैवाङ्गमित्यर्थः । अचीर्णव्रतोऽननुष्ठितशि-
रोव्रतः । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र दृष्टान्तः सव-
द्यचेति । यथा सवाः सप्त होमाः सौर्यादयः शनैर्द्वान्ताः शाखान्तरो-
क्तश्रेताग्न्यसंबन्धादथर्वणोक्तैकाग्निसेबन्धाच्चैकाग्नीनामाथर्वगिकानामेव
नियम्यन्ते तद्वदेतच्छब्दादधीत इति शब्दाच्च मुण्डकाध्ययन एव शिरो-
व्रतस्य नियम इत्यर्थः । तस्मात्सर्वत्र विद्यैक्यम् ॥ ३ ॥

(क्षी०) तेषामेवैतामित्यादिना । शिरोव्रतादिधर्मभेदाद्विद्याभेद इत्यत आह—
स्वाध्यायेति । स्वाध्यायस्यैव धर्मोऽङ्गं न विद्यायाः । कथम् । हि यस्मात्तथा-
त्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वगिका इद-
मपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमित्यामनन्ति नैतद्वीर्णव्रतोऽधीत इति
चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च । अधिकाराच्च । सवच्च
तन्नियमः । तस्य शिरोव्रतस्य नियमोऽपि तेषामेव तत्र निदर्शनं सव-
द्यत् । यथा सप्त सौर्यादयः शनैश्चरपयन्ताः सवा एकाग्निसेबन्धाच्चेषामेव
तद्वत् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

(ब्र०५०) 'सर्वे वेदा जत्यदमानान्ति' [का०२।१५] इत्यादिवाक्यं निर्गुणस्य ब्रह्मणो वेद्यस्य सर्ववेदान्तेष्वेकत्वेन तद्विद्यायाः सर्वत्रैकत्वं दर्शयति । तथा वाजसनेयके सगुणस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य प्रादेशमात्र-
त्वेन संपादितस्य च्छान्दोग्ये सिद्धवद्गुपादानं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरगुपास्ते' [छा० ५।१८।१] इति तदपि सर्वत्र वैश्वानरविद्याया एकत्वं दर्शयति । तथा च यथा निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मण एकत्वेन सर्वत्र श्रूयमाणत्वात्तद्विद्याया एकत्वं तथा शस्त्रविशेषरूपोक्त्यादीनां सर्वत्र श्रूयमाणत्वादिदमवगम्यते सर्वत्रोपास्त्यर्थं तेषां श्रवणमिति । ततश्चोपास्त्योक्त्यादीनामेकत्वात्तदुपास्त-
नानामन्यैक्यमिति । तत्समभिव्याहारादितरेषामन्युपास्तनानामेकसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपासनैक्यविचारस्य प्रयोजनमाह—

(गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वम्, अवि० २)

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधियोपवत्समाने च ॥ ५ ॥

सर्वत्रोपासनानामेकत्वेऽप्येकशास्त्रास्यविद्यार्था कतिपयगुणयुक्तावां शास्त्रान्तरस्याधिकगुणानामुपसंहारोऽस्ति न वेति संदेहे यत्र यावन्तो गुणाः श्रुतास्तैरेवाऽऽकाङ्क्षाशान्तेर्नोपसंहार इति प्राप्ते ब्रूमः—समान उपसंहारो युक्तः । कुतः । अर्थाभेदात् । उपास्यगुणैर्निर्वर्त्योपासनरूपार्थस्य सर्वशास्त्रास्यभिन्नत्वात्, न ह्येकमेवोपासनं गुणान्तरमपेक्षते नापेक्षत इति युक्तम् । विधिशेषवत् । यथाऽग्निहोत्रस्य सर्वत्रैकत्वात्-

(क्षि०) ननु न्यायमात्रेण कथमवाचनिकं स्वीकर्तुं शक्यमित्यत आह—
दर्शयतीति । सर्वे वेदा जत्यदमित्यादिना विद्यैकत्वम् । चकारो न्यायमा-
त्रशङ्काया अनुत्थानं दर्शयति ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यैक्यं निरूपितं तन्निष्प्रयोजनमित्याशङ्क्याऽऽह—
उपसंहार इति । शास्त्रान्तरुपदिष्टानां गुणानां शास्त्रान्तरविज्ञान
उपसंहारः स्वीकार्यः । कुतः । अर्थस्य प्रयोजनस्य विशिष्टज्ञानस्योप-

(ब० व०) छेद्याणामुपसंहारस्तद्वित्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणप्रयोजनस्य गुणोपसंहारस्यासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तस्माद्योदनाद्यविशेषेण हेतुना कृतस्योपासनैक्यविचारस्य फलत्वं सिद्धम् ॥ ५ ॥

इदानीं चोदनाद्यविशेषस्योपासनैक्यसाधकत्वापवादार्थमाह—

(छान्दोग्यकाण्वशासचोदनीयविद्याभेदकथनम्, अधि० ३)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वृहदारण्यके श्रूयत उदनीयमाह्वणम् । क्षेत्रज्ञस्य यास्तामसवृत्तपस्तेऽमुरा याश्च सात्त्विकवृत्तपस्ते देवास्तेषां देवामुराणामन्योन्यं स्पर्शं तामसवृत्तपुद्गले सात्त्विकवृत्तपुद्गलः सात्त्विकवृत्तपुद्गले च तामसवृत्तपुद्गल इत्येवंरूपां श्रावयित्वा तत्र देवाः साममक्तिरूपेणोदनीयोद्गातुकर्मणाऽमुरजयं करिष्याम इति बुद्ध्या वाचं ब्राणं बभ्रुः योजं मनश्चोचुस्त्वमस्माकमौद्गात्रं कर्मोदनीयं कुर्विति । ते च वागादयस्तथाऽस्त्वित्युक्तवन्तः कर्मणि प्रवृत्तांस्तानुद्गातूनमुरा एमिरुद्गातुभिर्देवा अस्मज्जयं करिष्यन्तीति बुद्ध्या ताडितवन्तस्ते च वागादयस्ताडिता इति वागादीन्निन्दित्वा मुख्यप्राणमुद्गातुत्वेन श्रावयति—अथहेमं मुख्यप्राणं देवा ऊचुस्त्वमस्माकमुद्गाता मवेति । स प्राणस्तथाऽस्त्वित्युक्त्वा कर्मणि प्रवचस्ते चोद्गातारं प्राणं प्राप्य हन्तुकामा अमुराः प्राणार्णं प्राप्य वेगबाह्योऽहं इव विशीर्णावयवा अमूरन्निति प्राणस्तुतिं कृत्वोदनीयकर्तारं प्राणमुपास्यं दर्शयतीति । एवमेव छान्दोग्येऽपि श्रूयते 'तद्ध देवा उदनीयमाजहुरुनेनैनानमिमविष्यामः' [छा० १।२।१] तच्च पूर्ववद्देवासुरस्पर्धायां देवा उदनीयोपलक्षितमौद्गात्रं कर्माऽऽहतवन्तोऽनेन कर्मणैर्नास्तामसवृत्तिलक्षणानमुरानमिमविष्याम इत्युपक्रम्य पूर्ववदेव वागादिनिन्दां कृत्वा 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुदनीयमुपासाचकिरे' [छा० १।२।७] देवा इति । सर्वत्र वागादिशब्दास्तदभिमानिदवतापरा बोध्याः । तत्र

(टी०) कारस्वामेदात् । समाने चोभयत्रापि तस्मिन्नेकस्मिन्ज्ञाने स्थिते । अत्र निदर्शनम् । विधिशेषवत् । विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां शास्त्रान्तरे कृतानां यथा शास्त्रान्तर उपसंहारस्तद्वत् ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणे चोदनाद्यविशेषाद्विधेयमुक्तमत्रापि प्राणविद्येति समाख्याया ऐक्याद्विधेयमिति वदन्तमपवादति सूत्रावयवेन—अन्य-

(अ० ४०१) संज्ञायः किमनयोर्विद्ययोरभेद उत भेद इति । अत्र पूर्वपक्षे गुणो-
पसंहारः फलं सिद्धान्ते विद्ययोर्भेदाद्योपसंहार इति भेदः । चोदनाद्यवि-
शेषादित्यत्र समाख्याया अविशेषाद्विद्यैक्यमित्युक्तं तर्ह्यत्राप्युद्गीथविद्येति
समाख्याया अविशेषाद्विद्यैक्यमेवेति नृष्टान्तसंगत्या प्राप्तं तदाक्षिपति
सिद्धान्ती 'अन्वयात्वं शब्दादिति चेत्' इति । छान्दोग्यबृहदारण्यक-
शाखाभ्यां प्राणस्यान्यथात्वं भिन्नाकारत्वं बृहदारण्यक उद्गीथकर्तृत्वं
छान्दोग्य उद्गीथकर्मात्मकत्वमित्येवंकथं गम्यते अतथा च कर्तृकर्मणोर्भेदे-
नोपास्यभेदान्न विद्यैक्यमिति शङ्क्यर्थः । पूर्वपक्षी परिहरति नेति । कुतः ।
अविशेषात् । देवासुरस्पर्धोपक्रमादीनां बहूनामर्थानामुपपत्ताविशे-
षात् ॥ ६ ॥

छान्दोग्ये 'तमुद्गीथमुपासांचकिरे' इति प्राणस्योद्गीथकर्मात्मकत्व-
वर्णं लक्षणयोद्गीथकर्तृत्वनैव व्याख्येयमिति विद्यैक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्त-
पति—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

नैवात्र विद्यैक्यं युक्तं प्रकरणभेदादुपक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि 'ओ-
मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' [छा० । १ । १ । १] इत्योकाराद्यनेक-
वर्णरूपावयवविशिष्टस्य साममक्तिविशेषस्योद्गीथस्यावयवभूतमोकार-
मुपास्यमुपक्रम्य तस्यैवोकारस्य पृथिव्यादिभ्यः सारतमत्वादिगुणानुक्त्वा
पुनरुद्गीथावयवमोकारमनुवर्त्य देवासुराख्याधिकारूपेण 'प्राणमुद्गीथमुपा-

(टी०) धात्वमिति । उद्गानस्य कर्तृत्वमुद्गीथरूपत्वं च वाजसनेयके छान्दोग्ये
च प्रतीयते त्वं न उद्गायेति वाजसनेयके 'तमुद्गीथमुपासांचकिरे' इति
शब्दभेदादिति चेन्न । कुतः । अविशेषाद्देवासुरसङ्ख्यादेर्भूयैस्त्वम् ॥ ६ ॥

उभयत्रापि सिद्धान्तमाह—न वेति । न वा नैव विद्याया ऐक्यम् ।
कुतः । छान्दोग्ये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युपक्रम्योद्गीथावयवस्योकार-
स्योद्गीथात्वेनोपास्यत्वमभिवाच्य प्राणस्याप्युद्गीथत्वमाह तमुद्गीथमिति ।

* क. पुराके त्वयं ग्रन्थः—उपाच कर्तृकर्मणोर्भेदोत्पत्तौ तमुद्गीथमुपासांचकिरे इति तत्कथं
विधेयं स्यादिति चेन्न दोषः । न ह्येतावता विशेषेण विधेयानुगमाच्छेति । अविशेषस्यापि
बहुतस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ७ ॥ तथाहि—

(ब० १०१) सांचक्रिरे [छा० १।२।२।] देवा इत्याह । अत्रत्योद्गीथशब्देनो-
द्गीथावयव उक्कार एव स्वीकर्तव्य उपक्रम उद्गीथपदेन तस्यैवोक्तत्वा-
दन्यथोद्गीथपदेन सकलसामभक्तिग्रहण उद्गीथकर्तृलक्षणायां चोपक्रमो
बाधेत । तस्मादत्रोद्गीथावयव उक्कारे प्राण उपास्यः । बृहदास्पके
तद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इत्यनयोर्विद्ययोर्भेद इति परोवरीयस्त्वादिव-
द्यथोद्गीथोपास्तित्वसाम्बन्धेऽप्येकत्रोद्गीथे परमात्माध्यासेन प्राणाद्यपेक्षया
परत्ववरीयस्त्वाविगुणकमुपासनं 'स एष परोवरीयानुद्गीथः [छा० १।
९।२] इत्यादियस्य विहितमक्षयवित्वपुरुषगतहिरण्यश्मश्रुत्वाविगुण-
विशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिद्यते तद्भित्त्वर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

ननु उद्गीथविद्येति संज्ञाया एकत्वाच्छास्त्राद्वये विद्यैक्यमित्युक्तमिति चेत्त-
त्रोत्तरमुक्तं न वा प्रकरणभेदादिति । सूत्रे संज्ञाकरणस्य पौरुषेयत्वात्
विद्यैक्यसंवादादुक्तमिति भावः । किंच तत्संज्ञैकत्वं परोवरीयस्त्वाद्युपा-
सनयोर्मिन्नयोरप्यस्त्युद्गीथविद्येति । सूत्रस्यापिशब्देनान्योऽपि दृष्टान्तः
सूच्यते यथैकस्मिन्काठकग्रन्थे चोदितानां मिन्नानां कर्मणां काठकैकसं-
ज्ञत्वमस्त्यतः पौरुषेयसंज्ञैक्यं विद्यैक्येऽप्रयोजकमिति भावः । तस्माच्छ-
न्दोगवाजसनेयिशाखयोः प्रकृतविद्ययोर्भेद इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

ननु ओमित्येतदक्षरमुद्गीथपासीत [छा० १।१।१।१] इत्युपक्रम
उद्गीथपदस्योक्कारपरत्वनिर्धारणेन सिद्धान्तः कृतस्तदुक्तमुपक्रमवाक्य-

(दी० १) वाजसनेयके तु समग्राया उद्गीथमक्तेः कर्ता त्वं न उद्गापेति ।
अतः प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदेकस्यां शास्त्रायां निदर्शनं स एष
परोवरीयानुद्गीथ इत्याकाशे परोवरीयस्त्वादिधर्मिण्युद्गीथे हिरण्यश्म-
श्रुत्वादिधर्मिणि च न परस्परं गुणोपसंहारस्तद्भव ॥ ७ ॥

संज्ञाया इति । संज्ञायाः प्राणैविधेत्वस्या अभेदाद्विद्याया अप्यभेद
इति चेच्चोद्यं तदुक्तं निराकृतं प्रकरणभेदादित्यत्र । तदपि संज्ञाया
ऐक्यमपि प्रसिद्धमेदेष्वपि परोवरीयस्त्वादावुद्गीथ इत्यग्निहोत्रदर्श-
पूर्णमासादौ काठकमिति । अस्ति तु अस्त्येव ॥ ८ ॥

(अ० १०१) स्थान्यथाऽपि योजनासंभवेन निर्धारणायोगादित्याक्षेपे समा-
धत्ते—

(ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसंपादनम्, अवि० ४)

व्याख्येयं समञ्जसम् ॥ ९ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्योक्तारत्नोद्गीथत्वयोः सामानाधिकरण्यमति-
भासोऽस्ति स किं नास्ति ब्रह्मदृष्टिवद्व्यास उत पद्वयत्तं सा शुक्तिरिति-
वदपवादः । किं वा भूभूरो ब्राह्मण इतिवत्तुल्यधर्मावभास आहोस्विन्नी-
लमुत्पलमितिवदुद्गीथोक्तारयोर्विशेषणविशेष्यभावावभास इति संशयः ।
तत्र पूर्वपक्षे निर्धारणे कारणाभावाद्निर्धारितार्थकमिदमुपक्रमवाक्यम-
प्रमाणमिति तन्मूलकस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तस्यासिद्धिः कलं सिद्धान्ते
त्वोक्तारस्य प्रवृत्ते प्रत्यनुयायं प्रतिसाधं चाऽऽहन्तेषु व्याख्येयपित्वाक्तो
क्तोक्तार उपास्य इत्याकाङ्क्षावामुद्गीथावयवत्वेनोक्तारो विशिष्यते 'ओ-
मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति । तथा चोद्गीथमित्योक्तारस्य विशे-
षणमित्येष समञ्जसमुत्पलस्य मीलत्वमिव न त्वध्यासाद्विषयग्रहणं युक्त-
मित्युपक्रमवाक्यस्य निर्धारितार्थत्वात्तन्मूलकस्य सिद्धान्तस्य सिद्धि-
रिति बोध्यम् । सूत्रे चशब्दोऽयं तुल्यद्वयस्थाननिवेशी तुल्यत्वेनाध्यासा-
द्विषयज्ञानासंभवः सूचितः । तथा ह्युद्गीथ ओक्तारस्योक्तारे चोद्गीथ-
स्याध्यासेनोपास्यत्वं उत्तरत्र विधीयमानादोक्तारे प्राणवृत्तिकपादुपास-
नान्निष्ठमिदमुपासनमिति वक्तव्यं तथा च पृथक्फलकल्पनाप्रसङ्गः ।
सिद्धान्ते तु प्राणाश्रय ओक्तारोऽत्र विशिष्य समर्थित इति नार्थदोषः ।
नापि द्वितीयः पक्षः । ओक्तारोद्गीथयोरन्यतरज्ञानस्यान्यतरज्ञानबाध-
कत्वादृशनाद् । नापि तृतीयः । ओक्तारोद्गीथशब्दयोः पर्याप्तत्वाभावा-
दिति । तस्मात्पदैकदेशे वृत्ते पदो द्रष्टव्य इत्यादिवदुद्गीथपदं स्वावयव-
मोक्तारं लक्षयतीति सिद्ध्य ॥ ९ ॥

(टी०१) पूर्वाधिकरण ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमिति च्छन्दोगानामुपक्रम-
माद्विद्यामेव उक्तः । इदानीं तस्योक्तारस्योद्गीथोऽपि विशेषणं न दृष्टिवि-
धिर्नाशवादेन न चैक्यमिति बुद्धिसंनिधिमाह व्याख्येय इति । चशब्दस्त्वर्थः ।
स ह्यध्यासापवादैक्यानि निराकरोति । व्याख्येयः सर्ववैदसाधारण्यादो-
क्तारस्य स तादृशो मा भूदित्युद्गीथशब्दं विशेषणमित्युक्तम् । समञ्जसं
चैतद्विशेषणमन्यथा व्यासस्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ ९ ॥

(अ० ५०१) (वसिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वम्, अचि० ५)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वाजसनेयके छान्दोग्ये च प्राणसंवादे मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठगुणकस्योपास्पत्वमुक्तम् । वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरेतांसि क्रमेण वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसंप्रस्थापनत्वजनितस्वरूपगुणयुक्तान्युक्तानि संकीर्त्य ते च वागादयः प्राणाधीनस्थितिकत्वं स्वेषु निश्चित्य स्वनिष्ठान्वसिष्ठत्वादिगुणान्प्राणे समर्पितवन्त इत्युक्तम् । वाचो हि वसिष्ठत्वं वाग्मिनो लोके मुखेन वासदर्शनान्नाह्वयः प्रतिष्ठात्वं चक्षुष्मतः मुखेन पादप्रतिष्ठादर्शनाच्छ्रोत्रस्य संपत्त्वं श्रुतात्मनिर्धारणेन परमसंपत्तिदर्शनान्मनो हि भोग्वाकारवृत्तिद्वारा भोग्यानामावतनं पुरुषाद्याकारेण परिणममानं रेतोऽजनिमन्मन्तध्यम् । एवं कौशीतक्यादिशास्त्रास्वपि प्राणसंवादेषु 'अघातो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' [कौ० २१।१४] इत्यादिना प्राणश्रेष्ठयमुक्तं वसिष्ठत्वादिगुणास्तु नोक्ताः । निःश्रेयसं श्रेष्ठ्यं तस्याऽऽधानं निर्धारणं तद्विनोपास्तरथोगात्तद्वारम्यत इत्याह—अथेति । एता वागाद्याभिमामिन्यो देवता अहंश्रेयसे स्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः । तत्र किं वसिष्ठत्वादिगुणानां कचिदुक्तानामन्यत्रोपसंहारोऽस्ति न वेति संदेहे पूर्वमोकारस्य समीपस्थगुणैरेवोपास्पत्ववद्वत्रापि यत्र ये गुणाः श्रुतास्तरैरेवोपास्पत्वं प्राणस्येति नोपसंहार इति दृष्टान्तेन प्राप्ते क्रमः । अन्यत्र वसिष्ठत्वादिगुणानामवयवस्थल इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपसंहर्तव्याः । कुतः । सर्वाभेदात् । सर्वासु शास्त्रास्तु प्राणोपासनस्य प्राणसंवादस्याभिन्नत्वादित्यर्थः । एकस्यामेव विद्यायां वसिष्ठत्वाद्यपेक्षातदभावयोर्विरोधादिति भावः ॥ १० ॥

(दी०) पूर्वाधिकरण ओंकारस्वोद्गीयो विशेषणमित्युक्तं सर्वप्रणवव्यावृत्त्यर्थं तद्वदत्रापि वसिष्ठत्वादिगुणा अन्यत्र व्यावृत्त्यर्था इति दृष्टान्तत्वेनाऽऽक्षिप्याऽऽह—सर्वाभेदादिति । इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा यत्र नोक्तास्तत्रास्येरन् । कुतः । सर्वाभेदात् । सर्वस्य प्राणविज्ञानस्यैकस्याभेदात् ॥ १० ॥

(अ० ५०) ननु प्राणस्य सविशेषत्वाद्भवतु शास्त्रान्तरीयतदीयगुणोपसंहारो ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वेन स्वशास्त्रागतधर्मैरेव ज्ञानसंभवाज्ञान्यशास्त्राभ्युतामानानन्दादीनामुपसंहार इति प्रत्युदाहरणेनऽऽक्षिप्य समाधत्ते—
(आनन्दसत्त्वत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन सर्वशास्त्रासु समानत्वाद्यवस्थापकविध्यमावाञ्च तेषामुपसंहर्तव्यत्वम्, अवि० ६)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

निर्गुणब्रह्मपरासु भुतिप्यानन्दस्वरूपत्वविज्ञानवनत्वापरिच्छिन्नत्वाद्वितीयत्वाद्बो धर्माः कश्चित्कचिच्छ्रवन्ते तत्र संशयः । किं यत्र ये धर्माः स्मृतास्त एव तत्र ज्ञेया उत सर्वे धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति । अत्र पूर्वपक्षे केपाचिद्धर्माणामनुपसंहाराद्यावत्तत्त्वस्वरूपज्ञानासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्राऽऽनन्दादीनां नोपसंहार इति प्राप्ते भ्रमः । प्रधानस्य ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वाद्बो धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्या वेद्यैक्येन विद्यैक्यादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतोः रित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु तैत्तिरीयक आनन्दमपरमात्मानं प्रस्तुत्य 'तस्य त्रिषमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा' [तै० २ । ५ । १] इति त्रिपशिरस्त्वाद्वो धर्माः भ्रुवन्ते तेषामप्यानन्दस्वरूपत्वादिधर्माणामिव सर्वत्रोपसंहारः स्याद्ब्रह्मधर्मत्वाविशेषादित्यत आह—

त्रिपशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

त्रिपशिरस्त्वादिधर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः, हि यतः त्रिपमोदप्रमोदा-मन्दाः परस्परपेक्षयोपचितापचितस्वरूपाः । उपचयापचयवन्तौ हि धर्मौ धर्मिणि भेदे सत्येव स्वामाविकौ संभवतः । ब्रह्मणस्त्वद्वितीयत्वा-ज्जोपचितापचितमिमादिधर्मस्वभावत्वम् । अस्वभावधर्माणां ब्रह्मज्ञानार्थं

(श्री०) पूर्वाधिकरणे प्राणस्य सविशेषत्वेन शारवान्तरगतता गुणा वसि-ष्ठत्वाद्य उपसंहृता न तु ब्रह्माणि सविशेषत्वमिति न शास्त्रान्तरगतता आनन्दाद्य उपसंहर्तव्या इत्याक्षिप्याऽऽह—आनन्देति । यत्र शास्त्रान्तर आनन्दाद्यो धर्मो नोक्ताः प्रधानस्य ब्रह्मणस्तत्रोपसंहर्तव्याः । कुतः । सर्वाभिदादेव ॥ ११ ॥

एवं त्रिपशिरस्त्वादीनामुपसंहारप्राप्तिरित्यत आह—मिथेति । त्रि-शिरस्त्वादुपसंहाराप्राप्तिः । कुतः । हि यस्माद्भेदे सत्युपचयापचयौ

(अ० १०) नोपसंहार इत्यर्थः । चन्दनजं सुखं प्रियं पुत्रप्राप्तिर्जं मोक्षः स एव प्रकृतः प्रमोदः सुखसामान्यमानन्द इति तेषां तारतम्यं बोध्यम् । अत्र श्रीमद्भिः सूत्रकारैरानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रियादीनां तद्वर्तमानं चाह्वीकृत्य कृत्वेषं चिन्ता तस्या अन्यत्र फलं बोध्यं तथा हि—वेद्यैक्ये विद्यैक्यादानन्दादिधर्माणां सर्वत्रोपसंहारे सगुणब्रह्मोपासनेषु भिन्नेष्वपि वेद्यस्य सगुणस्य ब्रह्मण एकत्वेनोपासनैक्यापत्तावन्योन्यं गुणोपसंहारः स्वादितिशङ्कानिरासः फलम् । उपासनानां विधिपारतक्याद्यत्र पाद-
वृणविशिष्टमुपासनं विधीयते तत्र तावद्वृणविशिष्टमेव कर्तव्यं तत्तत्क-
लस्य तेनैव सिद्धैर्वस्तुपरतन्त्रनिर्गुणविद्याफलस्याविद्यानिवृत्तेर्षावत्स्व-
रूपज्ञानमन्तरेणासंभवात्सर्वत्राऽऽनन्दादिगुणानामुपसंहार इति शङ्कानि-
रासप्रकारः ॥ १२ ॥

उपास्यब्रह्मधर्माणां सर्वत्र न प्राप्तिरित्युक्तं तदपेक्षया ज्ञेयधर्माणामा-
नन्दादीनां सर्वत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

उपास्यधर्मापेक्षेयतरे त्वानन्दादयो धर्मा ज्ञानैकफलकाः सर्वत्रोपसं-
क्षिप्यतेऽर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । उपसंहारं
विना यथावत्स्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तेरसंभवा-
दिति भावः ॥ १३ ॥

(पुरुषज्ञानस्य संसारकारणाज्ञाननिवर्तकत्वात्पुरुषस्यैव वेद्यत्वम्,
अ० ७)

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

कठबह्वीषु पठयते—‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः’ [क० ३ । १०] इत्या-

(श्री०) भवतो न त्वमेदे । प्रियशिरस्त्वादयोऽपि तारतम्येन वर्तन्ते । मोक्षमे-
वात्र प्रियशिरस्त्वादयः कृत्वा चिन्तयोक्ताः संयद्दामसत्यकामत्वादीना-
मप्राप्तिं दर्शयितुम् ॥ १२ ॥

यथा प्रियशिरस्त्वादयो नोपसंहार्यास्तद्दानन्दादयोऽपीत्यत आह—
इतर इति । तुल्योऽनुपसंहार्यत्वं व्यावर्तयति । इतर आनन्दादयः
उपसंहर्तव्याः । कुतः । अर्थसामान्यात् । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः
सामान्यादेककृत्वात् ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण ऐक्याद्वाच्ये तत्पदार्थं आनन्दादीनामुपसंहार उक्तः

(ब०१०॥)रम्य' 'पुरुषाच्च परं किं चित्ता काष्ठा सा परा मतिः' [क०३१११]
इति तत्र संशयः । किमिमानि वाक्यानि भिन्नान्युताऽऽत्मपरमेकमेव
वाक्यमिति । पूर्वपक्ष इन्द्रियादिपरत्वविशिष्टस्याद्यदिरुषास्यस्य प्रति-
वाक्यं भेदाद्विद्याया भेदः फलं सिद्धान्ते निर्विशेषात्मप्रदर्शनपरमेकवा-
क्यमिति विद्यैक्यं फलमत एव पूर्वोत्तरपक्षयोर्विद्याभेदाभेदयोः एवैव-
सानादरुषाधिकरणस्य पादसंगतिः । पूर्वं ब्रह्मस्वरूपाणामानन्दादीना-
मुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानोपायत्वं चिन्तितमिदानीमब्रह्मस्वरूपस्यानुपसं-
हार्यस्यार्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मज्ञानोपायत्वमुच्यते इत्येकफलत्वमवा-
न्तरसंगतिस्तत्रेमानि वाक्यानि भिन्नानीति श्रुते ब्रूमः । आध्यानाय
ध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवार्थादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यत
इत्येकमेव वाक्यं न हिन्द्रियादिपरत्वेनार्थादयः प्रतिपाद्याः प्रयोजना-
भावात् । न हिन्द्रियपरत्वेनार्थज्ञानं स्वतः किंचित्फलं साधयति, अतः
प्रतिपाद्यभेदाभावाच्च वाक्यभेदः । पुरुषज्ञानं फलहेतुरिति तत्रैवोक्तं
'निषाध्य तन्मृत्युमुखात्पमुच्यते' [क० ३ । १५] इति ॥ १४ ॥

एवं वाक्यस्याऽऽत्ममात्रपरत्वे फलवत्त्वं लिङ्गमुक्त्वाऽपूर्वत्वमपि लिङ्ग-
माह—

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

हृदये त्वग्रपा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमिः' [क० ३ । १२]

(क्ष०॥)शब्दसामर्थ्यात्तर्हि तद्भवेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादौ वाक्यसमा-
सेरर्थादयः स्वतन्त्राः प्रतिपाद्यन्त इति हृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्याऽऽह—आध्या-
नायेति । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिना या परम्परा पुरुषान्तोक्ता
न सा प्रतिपाद्या । कुतः । प्रयोजनाभावात् । तर्हि पुरुषोऽपि न प्रति-
पाद्य इत्यत आह—आध्यानाय । ध्यानपूर्वकाय सम्प्रदर्शनाय पुरुषः
प्रतिपाद्यः ॥ १४ ॥

आध्यानं चेन्द्रियादिप्रतिपादनेऽपि स्वादित्यत आह—आत्मेति ।
गूढोत्मा न प्रकाशत इति पुरुष आत्मशब्दाच्चस्यैव गूढत्वात्प्रतिपाद्यत्वे

(श्र० ५०) इति प्रकृतपुरुष आत्मशब्दव्यवणाशाऽऽत्मपरमेवेदं वाक्यं तस्याऽऽत्मनः श्रुत्या मानान्तरावेद्यत्वरूपापूर्वत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ १५ ॥

ईश्वरस्यैवाऽऽत्मशब्दवाच्यत्वं न विराज इति कथमम्, (अधि० ८)

आत्मगृहीतिरितरवदुचरात् ॥ १६ ॥

येतरेषके श्रूयते—‘आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत्किंचन मिपत्स ईक्षत लोकास्तु सृजा इति [ऐ० १ । १] ‘स इमाहोऽकानसृज-ताम्भो मरीचीर्मरमापोऽजोऽम्मः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो वा अधस्तात्ता आपः’ [ऐ० १ । २] इति । लोका-नेवाऽऽहाम्म इति तच्छाचष्टे श्रुतिरदोऽम्म इति । तद्वम्भो यत्परेण दिवं दिवः परस्ताद्वर्तते तस्य च परस्ताद्वर्तमानस्य द्यौः प्रतिष्ठाऽश्रयः साऽऽप्यम्मःशब्दवाच्या दिवमारम्भोपरितनलोकांश्चान्द्रमसैरम्भोभिर्व्या-सत्त्वाद्वम्भ इत्युच्यत इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवितुकिरणव्यासत्त्वान्मरीचयः । स्थानमेवापेक्षया बहुवचनम् । श्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति पृथि-वीलोको मरो यानि पृथिव्या अधस्तात्पातालान्यव्वहुलानि तान्वाप इत्यर्थः । तत्र संश्लेषः । किमात्मपदेन हिरण्यगर्म उच्यत उत परमा-त्मेति । पूर्वपक्ष आत्मशब्दस्य परमात्मपरत्वाभावात्तत्त्वमित्यर्थं नाऽऽनन्दा-दिधर्माणामत्रोपसंहार इति फलं सिद्धान्ते परमात्मन एवात्रोक्तत्वात्-त्वमित्यर्थमस्यानन्दादिधर्माणामत्रोपसंहार इति मन्तव्यम् । तत्र पूर्व वाक्यमेवमियाऽर्थादीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्युक्तं तर्हि प्रजापते रेतः कार्यं देवा इत्यादिपूर्ववाक्ये हिरण्यगर्मस्य प्रकृतत्वात्स एवाऽऽत्म-शब्देनोच्यत इति युक्तमन्यथा वाक्यमेवपसङ्गादिति वृष्टान्तसंगत्या प्राप्ते ह्यम् । अस्मिन्सृष्टिवाक्य आत्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्ना-न्यस्येतरवत् । यथेतेषु सृष्टिवाक्येषु आत्मन आकाशः संभूतः [ऐ० २

(क्षि०) तत्प्रतिपत्त्यर्थमेवेयं परम्परा न स्वतन्त्रा । चकारो नैतेपामन्यतमम-तिपादने सर्वप्रतिपादने वाऽऽध्यायं सिध्यतीत्याह ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणे संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यमेवो न युक्त इत्युक्तम् । तर्हि आत्मा वा इदमेक एवेत्यादौ हिरण्यगर्मः स्वीकरणीयस्तत्र वाक्य-मेवमावादिति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते । अथ वा सदेवेति चन्द्रो-गानां योऽयं विज्ञानमय इति वाजसनेयकानां चैकवाक्यताभावात् पूर्ववद्विद्यैक्यमित्वाक्षिप्य समाधत्ते—आत्मेति । आत्मा वा इदमेक

(न० १०) १।१] इत्यादिष्वात्मज्ञानेन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वदत्रापि ।
कुतः । उत्तरात् । 'स ईक्षत लोकांस्तु सृजा इति' [ऐ० १।१] 'स इमा-
ह्मीकानसृजत' [ऐ० १।२] इतीक्षणपूर्वकसमृत्त्यरूपोत्तरविशेषणादि-
स्यर्थः । तच्च विशेषणं परमात्मन्येव मुख्यत्वेन श्रुत्यन्तरेष्ववगतमिति
भावः ॥ १६ ॥

अन्वयादिवि चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्ववाक्यादिपर्यालोचनया प्रजापतादेव वाक्यस्यान्वयवर्दानात् पर-
मात्मग्रहणं युक्तमिति चेदन्नोच्यते स्यादवधारणादिति । अत्र परमा-
त्मन एव ग्रहणं युक्तं स्यात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' [ऐ०
१।१] इति सूत्रे प्रागेकत्वावधारणस्य परमात्मन्येवाऽऽसत्त्वादित्यर्थः ।
न चास्मिन्वाक्ये लोकसमृत्त्यं श्रूयमाणं हिरण्यगर्भमेव गमयत्यन्यथा
परमात्मग्रहणे ब्रह्मावृतसृष्टिः श्रूयतेति वाच्यम् । छान्दोग्ये तेज-
आदिसृष्टिश्चयणेऽपि यथाऽऽकाशवायुसूक्ष्मरूपसंहायस्तद्वद्वत्त्वापि ब्रह्मावृत-
सूत्ररूपसंहारात् । तस्मादस्मिन्वाक्य आत्मनः परस्मैव ग्रहणमिति
सिद्धम् ॥ १७ ॥

समृत्त्यवस्थापरा व्याख्या—'आत्मसृष्टीतिरितरेवदुचरात्' बृहदार-
ण्यके 'कतम आत्मा' इति प्रश्ने 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदयान्-
वर्षीतिः पुरुषः' [बृ० ४।३।७] इत्यात्मज्ञानेनोपक्रम्य तस्यैवाऽऽ-
त्मनोऽसङ्गत्वादिकमुक्त्वा 'स वा एष महानज आत्मा' [बृ० ४।४
२५] इति ब्रह्मात्मतामुपसंहरति । छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्' [छा० ६।२।१] इति विनैवाऽऽत्म-
शब्दं सन्मात्रमुपक्रम्यान्ते 'स आत्मा तत्त्वमसि' [छा० ६।८।७] इति
ब्रह्मात्मत्वमुपसंहरति । तत्र संशयः किमनयोर्वाक्ययोस्तुल्यार्थत्वमुत
भिन्नार्थत्वमिति । पूर्वपक्षेऽनयोर्वाक्ययोरेकपक्षमयैवप्राक्पूर्वमेवेन विद्ययो-

(टी०) एवाग्र आसीदित्यत्राऽऽत्मनः परमात्मनो गृहीतिर्ग्रहणम् । किंचत् ।
इतरवत् । यथा तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यत्र सृष्टिषसङ्गेन तद्वत् ।
कुत इत्यत आह—उत्तरात् । 'स ऐक्षत' इत्यादेः ॥ १६ ॥

अन्वयादिति । अम्मःप्रभृतीनां सूत्रेण्वयादवगतत्वात् पर आत्म-
शब्दामिधेय इति चेत्तत्र स्यात्पर आत्मशब्दामिधेयो भवेत् । कुतः ।
आत्मा वा इदमेक एवेत्यवधारणात् । अथ वा सदेवेत्यादिना सच्छब्दे-

(म०५०) भेदान्नान्योन्यं गुणोपसंहारः किंतु बृहदारण्यके निर्गुणविद्या छान्दोग्य उपक्रान्तसत्तासामान्ये ब्रह्मत्वोपासनेति फलं सिद्धान्ते छान्दोग्ये सत्यदेनाऽऽत्मन एव गृहीतिरितिवद्वृहदारण्यक आत्मपदे-
नाऽऽत्मग्रहणवदुत्तरात्तत्त्वमसीत्युपसंहारबलादित्युपपन्नं विधेयत्वादस्य-
म्योन्यं गुणोपसंहार इति । पूर्वाधिकरणे वाक्यैक्यबलादर्थादिपरत्वं परि-
त्यज्य विधेयमशुक्तं तर्हि प्रकृत उपक्रमभेदेन वाक्यभेदाद्विधेयं न स्या-
दिति प्रत्युदाहरणसंगतिरस्याधिकरणस्य बोध्या ॥ १ ॥

‘अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्’ ननूपसंहारबलात्सत्यदेनाऽऽत्म-
गृहीतिरित्यसंगतमुपहारस्योपक्रमान्वयादुपक्रमपरतन्त्रत्वादित्याक्षेपशान्-
त्यर्थः परिहरति स्यादवधारणादिति । सत्यदेनाऽऽत्मन एव गृही-
तिर्बुक्ता स्वात्सर्वेभ्यस्त्रितीयत्वावधारणात्सत्तासामान्यस्य च सद्भिती-
यत्वावधारणानुपपत्तेरित्यर्थः । अयं भावः—आरम्भणाधिकरणे
ब्रह्मातिरिक्तवस्तुजातस्य मिथ्यात्वसाधनादात्मान्यस्य सत्यदार्थत्वानुप-
पत्तेः । सत्यदेनाऽऽत्मन एवोपक्रमः सत्तुपक्रमस्य ब्रह्मसत्तासामान्य-
रत्नसर्वदेहेऽपि तत्त्वमसीति वाक्यशेषाद्ब्रह्मपरत्वनिरणयः । न च शास्त्रादप्य
आत्मसत्त्वम्यां जीवब्रह्मणोरुपक्रमान्निवृत्त्युपपत्त्येवमेव न विषम्या-
दिति । तस्माद्वचोर्वाक्ययोरेकार्थत्वमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

(काण्वच्छान्दोग्यषष्ठयोर्द्वयोर्वस्त्वेकत्वम्, अधि० १) ।

कार्यारूपानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

वाजसनेयके प्राणसंवादे प्राणो वागादीन्यपच्छ मम किमन्नं किं
वास इति । ते प्रत्युष्टुः—‘यद्विदं किंचाऽऽश्विन्य आ कुमिन्य आ कीट-
पतङ्गम्यस्तस्यैऽन्नमापो वास इति’ तदनन्तरं श्रूयते ‘तद्विद्वांसः ओजिषा
अक्षिष्यन्त आचामन्यशित्वाऽऽचामन्येतमेव तदनमनग्रे कुर्वन्तो भग्यन्ते’

(शी०) नाऽऽत्मनो गृहीतिरितरवत् । वाजसनेयके कतम आत्मेति यथाऽऽ-
त्मशब्देनाऽऽत्मगृहीतिस्तद्वत् । कुतः । उत्तरात् । ऐतदात्ममिदं सर्व-
मित्युपसंहारगतादात्मशब्दात्सर्वेभ्यस्तुपक्रमान्वयाच्चाऽऽत्मनो ग्रहणमिति
चेत्तन्न । येनाश्रुतमित्यादिमैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य सर्वदेव्यनेनो-
त्पत्तेः प्रागन्यासत्वस्य चावधारणात् । तस्य चाऽऽत्मग्रहण उपपन्नत्वं
मान्यथा ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणे संदिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निरणय उक्तः । एवमि-
हापि अक्षिष्यन्त आचामन्तीत्यादेर्वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वसर्वदेहेऽ-

(अ०५०) [बृ०६।१।१४] 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदक्षित्वा चाऽऽचामेदे-
तमेव तदनमनसं कुर्वन् इति' [बृ०६।०६।२।१५] यस्मात्प्राणस्याऽऽचोवा-
सस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे तच्छब्दः । विद्वांसः प्राणविदः ओत्रिया यथेष्टचे-
ष्टाभूत्या भोजनात्पूर्वोत्तरकालयोराचमनं कुर्वन्ति तेनाऽऽचमनसंबन्धि-
नाऽभूतवाससैतमेवेन प्राणमनसमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति
पूर्वं अनास्तस्मादिदानींतनोऽपि प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । छान्दोग्येऽप्ये-
वमेव श्रूयते । किम् । 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः
परिव्रजति' [छा०५।२।२२] तस्मात्प्राणं प्रत्यर्पा वासस्त्वादित्यर्थः । अन्नम-
शिष्यन्तः प्राणविद आचमनं कुर्वन्त एतत्कुर्वन्ति । किमेतत् । भोजनात्पू-
र्वंमूर्ध्वं चाद्भिः प्राणं परिव्रजत्याच्छादयन्तीत्यर्थः । तत्राऽऽचमनीया-
स्वप्सु प्राणवासस्त्वध्यानमाचमनं च प्रतीयते । तत्रोभयविधाने वाक्य-
भेदप्रसादकमेव विधेयं तदेकं किमाचमनं विधेयमुत वासस्त्वध्यानमिति
संशयः । पूर्वपक्षे प्राणविद्याकृत्वेनापूर्वस्याऽऽचमनस्य विधेयत्वात्तस्याऽऽ-
चमनस्यात्र प्राणविद्यायामुपसंहारः फलं सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति
मन्तव्यम् । तत्र संदिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषाभिर्निर्णयवदाचामन्तीति
वर्तमानापदेशस्य विधित्वसंदेह आचामेदिति वाक्यशेषाद्विधित्वनिर्णय
इति ब्रह्मान्तसंगत्या प्राप्ते भ्रमः । वासस्त्वध्यानमेवापूर्वं प्राणविद्याकृत्वेन
विधेयं यथा प्राणविद्याकृत्वेन स्वादिमर्वादस्यान्नस्य प्राणं प्रत्यन्नत्वेन
भ्येयं विधीयते तद्वत् । न त्वाचमनमत्र विधेयम् । कुतः । कार्याख्यानात् ।
द्विजो नित्यमुपस्पृशेदित्यादिना स्मार्तविधिना सकलानुष्ठानाकृत्वेन
ह्युद्ध्यर्थं कार्यस्याऽऽचमनस्य प्राणविद्यायामपि प्राप्तस्याऽऽख्यानात्तदी-
यास्वप्सु वासस्त्वविधानार्थमनुवादादित्यर्थः ॥ १८ ॥

(दी०१) शिष्यन्नाचामेदिति वाक्यशेषादाचमनस्य विधित्वनिश्चय इत्या-
क्षिप्य समाधत्ते—कार्येति । 'पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिव्रजति'
इति च्छान्दोग्यानाम् । 'अशिष्यन्नाचामेत्' इति वाजसनेयिनां यदाचमनं
न तद्विधेयम् । कुतः । कार्याख्यानात्प्राप्त्यर्थं कार्यत्वेन प्राप्तस्य
स्मार्तस्याऽऽख्यानादनुवादात् । किं तर्हि विधेयमित्यत आह—अपूर्वम् ।
'एतमेव तदनमनसं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इत्यन्यताचिन्तनमप्राप्ते विधे-
यम् ॥ १८ ॥

(ब० व० १) (प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्नतां बृहदाचमनयोरनग्न-
तादुद्धरेष विधेयत्वम्, अधि० १०)

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेविशाखायामग्निहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रुता तत्र गुणाः
भूयन्ते—‘स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं माकृषम्’ [शतप०
१०। ६। ३। २।] इत्यादिना। तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः
भूयते शाण्डिल्येन हृष्टा विद्या ‘मनोमयोऽयं पुरुषो माः सत्यस्तस्मि-
न्नन्तर्हृदये यथा वीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रशस्तिं यदिदं किंच’ [बृ० ५। ६। १] इति। माः प्रका-
शात्मकः सत्यः परमार्थतः। तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनःशब्देन
प्रस्तुते हृदयेऽन्तर्यथा वीह्यादि तथा तावत्परिमाणः पुरुषोऽस्ति स एष
सर्वस्येशान इत्यादिगुणक इत्यर्थः। तत्र संशयः किमग्निहस्यबृहदा-
रण्यकस्थयोरनयोर्विद्ययोर्भेद उतैक्यमिति। पूर्वपक्षे विद्ययोर्भेदादुपा-
नुपसंहारः फलं सिद्धान्ते विद्यैक्यानुपोपसंहार इति बोध्यम्। पूर्वं
प्राप्ताचमनानुवादेन वासस्त्वध्यानं विधेयमित्युक्तमिह तूक्तवाक्ययोरैक-
स्यानुवादकत्वमेकस्य विद्याविधायकत्वमित्यत्र निषामकामावाद्युभयो-
रपि स्वनिकटस्यगुणविशिष्टविद्याविधायकत्वमित्यनयोर्विद्ययोर्भेद इति
प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते क्रमः। यथा भिन्नास्तु शास्त्रास्तु विद्यैक्यं गुणोपसंहा-
रश्च भवत्येवं समाने चैकस्यामपि शाखायां भवितुं युक्तम्। कुतः।
अभेदात्। उपास्यस्य मनोमयत्वादिगुणकस्योभयत्राप्यभेदेन प्रत्यभि-
ज्ञानादित्यर्थः। यत्वेकस्यानुवादकत्वमेकस्य विधायकत्वमित्यत्र निषा-
मकामाव इति तत्राग्निहस्ये वतूनां गुणानां अवशेन तत्रैव विद्योत्प-
त्तिविकल्पनात्, बृहदारण्यके तु विद्यैक्यप्रत्यभिज्ञानार्थं तत्रोक्तमनो-
मयत्वाद्यल्पगुणानुवादेन सर्वेशानत्वाद्यो गुणा विधीयन्त इति न
किंचिद्विधकम्। तस्मादुभयत्र शाण्डिल्यविद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(दी०) पूर्वाधिकरणे प्राप्ताचमनानुवादेनानग्नताचिन्तनं विधेयमित्युक्तमिह
तु वाक्ययोः कस्य विधेयत्वं कस्यानुवादत्वमित्यनिश्चयाद्द्वयोरपि विद्या-
द्वयविधित्वेनान्योन्यं गुणोपसंहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते—समान इति।
समानेऽपि शास्त्राभेदे वाजसनेयक एवं गुणोपसंहारो यथा भिन्नशा-
खायां कृतः। शाण्डिल्यशाखायां मनोमयत्वादीनां गुणानां बृहदार-
ण्यके च मनोमय इत्यादीनां प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्विद्याया अभेदस्त-
स्मात् ॥ १९ ॥

(३० ५० ।) (काण्वानामशिरहृस्वमाह्वणवृहदारण्यकयोः पठितायाः
शाण्डिल्यविद्याया एकविद्यात्वम्, अधि० ११)

संवन्धादेतमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्स्वं सत्त्वं महदित्युपक्रम्य
'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं
क्षेत्रेणऽक्षन्पुरुषः' [वृ० ५ । ५ । २] इति । तत्रैवं सति यत्तत्सत्त्वं
हिरण्यगर्भात्स्वं सोऽज्ञावादित्यः । किं मण्डलमेवाऽऽदित्यो नेत्यहिर
इति । अक्षरक्षिति तस्य सत्यस्य स्थानमेवेनाऽऽदित्यचाक्षुषपुरुषात्म-
नाऽवस्थानमुक्तत्वाऽऽदित्यपुरुषस्य सत्यस्य मूर्तिरिति शिरः, भुव इति बाहू,
स्परिति प्रतिष्ठा पादाविति व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषद्वहिरित्यह-
र्नामत्वमुक्तम् । तदनन्तरं चाक्षुषपुरुषस्य सत्यस्य पूर्ववद्याहृतिदेहत्वं
संपाद्य तस्योपनिषद्वहिरित्यहर्नामत्वमुक्तम् । उपनिषच्छब्देन देवताम-
काशकं रहस्यनामोच्यते । अहःशब्दः प्रकाशवाची, अहंशब्दः प्रत्यगा-
त्मवाची । तावद्वहंशब्दौ क्रमेणाऽऽदित्यचाक्षुषपुरुषयोर्नामनी इति
स्थितिः । तत्र संक्षयः । किमस्यां सत्यविद्यायां माहोर्व्यवस्थया ध्यानं
कर्तव्यमुत नामह्वयस्य पुरुषद्वयेऽप्युपसंहार इति । पूर्वपक्ष उपसंहारः
कठं सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति । तत्र हृदयान्तसंगत्या पूर्वपक्षपति
संबन्धाविति । यथा शाण्डिल्यविद्यायामेकज्ञासायां विभागेनापी-
तायामेकविद्यात्वसंबन्धादन्योन्यं गुणोपसंहारः पूर्वमुक्त एवमन्यत्रापि
सत्यविद्यायां भवितुं युक्तमेकविद्यात्वसंबन्धादित्यर्थः ॥ २० ॥

समापत्ते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैव नामह्वयस्य पुरुषद्वय उपसंहारो विद्यैवयेऽप्यक्षयादित्यरूपस्थान-
विशेषादित्यर्थः । तथा य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तत्स्थाहरिति
(टी०)पूर्वाधिकरण एकज्ञासायामम्बासाच्छाण्डिल्यविद्याभेदप्रसक्तावपि
प्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यगुणोपसंहार उक्तस्तर्हिहापि सत्यस्य ब्रह्मणो मण्ड-
लद्वयवर्तिन ऐक्यावुपनिषद्वोरप्युपसंभ्र चिन्तनमिति हृदयान्तेनाऽऽक्षेपति-
संबन्धेति । तस्योपनिषद्वहिरिति तस्योपनिषद्वहमिति यथा शाण्डिल्य-
विद्यायां बृहदारण्यके च गुणोपसंहार एवमन्यत्रापि आदित्ये चक्षुषि
चोपनिषद्वोरविभागेन चिन्तनम् । कुतः । एकविद्यासंबन्धात् ॥ २० ॥

सिद्धान्तमाह—न वेति । हेतुर्कं नैव । कुतः । आदित्येऽहरिति

(अ० ५०१) नामेत्युक्त्वा तस्येति तच्छब्देनाऽऽदित्यमण्डलावच्छिन्नस्यैव परामर्शाच्चस्यैवाहर्नामत्वं युक्तम् । एवमहर्नामत्वं चाह्नुपपुरुषस्यैव चक्षुर-
पस्थानविशेषावच्छिन्नस्यैव तच्छब्देन परामर्शादिति । तस्मादनयोर्नाशो-
र्व्यवस्थेति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

किंच विद्यान्तरे हिरण्यस्मधुरित्वादिनाऽऽदित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा
तद्रूपमाक्षिपुरुषेऽतिदिशति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्'
[छा० १।७।५] इति । अयमतिदेश इतरत्र सत्यविद्यास्थले
स्थानमेवाज्ञोपसंहार इति दर्शयति । अन्यथा स्थानमेदेऽपि गुणोपसं-
हाराङ्गीकारेऽयमतिदेशो निरर्थक एव स्यादिति । तस्माज्ञानोन्वयस्येति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

(अहुरित्वादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुषस्यैकत्वेऽपि
स्थानविशेषे तस्माद्विशेषस्य युक्तत्वकथनम्, अधि० १२)

संभृतिबुध्यान्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

परिशिष्टोपदेशात्मकखिलग्रन्थेषु श्रूयते—' ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभू-
तानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ' इति । वीर्यां वीर्याणि पराक्रमविशे-
षरूपाणि वियदादीनि । ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्वापेक्षं कारणं येषां तानि
ब्रह्मज्येष्ठानि । लौकिकेश्वरवीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये ब्रह्मः संभवति
ब्रह्मवीर्याणां तु नैवमित्याह संभृतानीति । सर्वाधिकेन ब्रह्मणा
निर्दिष्टसमुद्भूतानीत्यर्थः । तत्र ज्येष्ठं ब्रह्माग्र इन्द्राविजन्मनः प्रागेव दिवं
स्वर्गमाततान व्यासवत् । नित्यमेव सर्वव्यापकमित्यर्थः । एवं संभृतिबु-
ध्यात्पादयो गुणा ब्रह्मणः श्रूयन्ते तत्र संशयः । किं तेषां गुणानां

(श्री०) चक्षुषि चाहमिति स्थलयोर्विशेषादुपनिषदोरपि विभागः ॥ २१ ॥

ननु स्थानमेवाद्भर्ममेदो नात्यन्तनियत इत्यत आह—दर्शयतीति ।
तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिस्थानमेवाद्भर्ममेदः । चकारो राजादीनां
स्थानमेवाद्भर्ममेदप्रसिद्धिमाह ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणेऽस्यादित्यस्थानमेवाद्भर्मन्युपसंहार उक्तः । अत्र तु
ब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तदनुपसंहार इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षि-
प्यातिदेशेन समाधत्ते—संभृतीति । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्रे
ज्येष्ठं दिवमाततान ' इति राणायकीयानां खिलेषु अधिदैवं संभृतिबु-

[५०१७०१५०१५] ब्रह्माभुतवर्षिणीदीपिकायां समेतानि । ३०५.

(५०१०) तदीयोपनिषद्दिहिशृङ्खलादिनद्याविद्यासूत्रसंहार उक्तं तद्वृण-
विशिष्टोपासनं पृथगेवात्र विधीयत इति । तत्रोपसंहार इति प्राप्ते पूर्वो-
क्तन्यायमतिदिशति—संभृतीति । संभृतिश्च सुख्यासिञ्च संभृतिस्तुल्यासी ।
यथा स्थानमेवाज्ञास्रोत्र्यवस्थैवं संभृत्यादयोऽपि शाण्डिल्यादिविद्यास्तु
नोपसंह्रियन्तेऽत एव स्थानमेवादेवेत्यर्थः । शाण्डिल्यादिविद्यास्तु
हृदयावतनत्वं ब्रह्मणः श्रुतं नैवमत्र । तस्मात्संभृत्यादिगुणविशिष्टमुपास-
नान्तरमिति सिद्धम् । अस्याविदेशज्ञं पृथक्संगत्याद्यपेक्षा ॥ २३ ॥

(विद्यैकत्वाभावात्संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसं-
हार्यत्वम्, अपि० १३)

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो
यज्ञत्वेन कल्पितः । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं तस्य
पानि चतुर्दिशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं ततः पराणि चतुश्चत्वारिंशद्द्व-
र्षाणि माध्यंदिनं सवनं ततः पराण्यष्टाचत्वारिंशद्द्वर्षाणि तृतीयं सवनं
पुरुषविद्याविद्ः षोडशोत्तरशतवर्षजीवित्वादिति । पिपासादिकं दीक्षा-
त्वेन कल्पितम् । तैत्तिरीयकेऽपि—‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यज-
मानः अद्धा पत्नी क्षरीरमिधम्’ [तै० आ० १०।६४] इत्यादिना
पुरुषपङ्क्तः श्रूयते । तत्र संशयः । किमनयोविद्ययोरन्योन्यं गुणोपसंहा-
रोऽस्ति न वेति । तत्र पूर्वं यदुक्तं संभृत्यादिगुणाः शाण्डिल्यादिविद्यास्तु
नोपसंह्रियन्त इति युक्तं हि तदसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावादिह तु
मरणस्यावभृथत्वेन कल्पितस्य गुणस्योभयत्र सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्वयोप-
संहारो युक्त इति प्रत्युदाहरणसंगत्या प्राप्ते ब्रूमः । नान्योन्यं गुणोपसं-
हार उपास्यरूपमेवात् । तदाहाऽऽचार्यः—पुरुषविद्यायामिति । ताण्ड्या-
दिशास्त्रास्थपुरुषविद्यायां यथा गुणान्नानं तथेतरेषां तैत्तिरीयकाणां

(५०१) व्याख्यादयोऽपि धर्मास्ते माध्यात्मद्वारोपकोसलादिविद्यास्वपि
उपसंहर्तव्याः । कुतः । अत एव स्थानमेवादेव ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणेऽसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्संभृत्यादौ विद्यामेद्
उक्तं ब्रह्म तु असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमिति प्रत्युदाहरणेनाऽऽ-
क्षिप्य समाधत्ते—पुरुषेति । ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्ये पुरुषस्याऽऽ-
युक्तेषां विभज्य तत्सवनत्रयं परिकल्प्याशिशिपत्वादीनि दीक्षादित्वेनो-

(ब्र० १०१) पुरुषविद्यायां गुणान्नामानामावादित्यर्थः । अन्यत्र पुरुष एव यज्ञस्तेनोपास्त्वः । तैत्तिरीयके तु विदुषः पुरुषस्य प्रसिद्धो यो यज्ञस्तस्य पुरुषात्माविष्टु यजमानत्वादिकल्पनयोपास्यत्वादेवं बहुतर उपास्त्वमेवो दृश्यते तद्भेदाच्च विद्याभेदान्नाम्नोन्म्यं गुणोपसंहार इति । यत्त्वमृथगुण-
स्योमयत्र सत्त्वात्यत्यभिज्ञानमिति तन्न । बहुगुणमेव एकस्य प्रत्यभिज्ञापक-
त्वाभावादिति । किंच तैत्तिरीयके श्रूयते पूर्वमात्मविद्यामुपदिश्य तच्छे-
पत्वेन पुरुषस्य यज्ञ उपदिश्यते 'तस्यैव विदुषः' इति तत्संनिधौ अव-
णावन्पञ्च त्वापुर्वृद्धिफलकः पुरुषयज्ञः स्वतन्त्र इत्यमयोर्भेद एव न्याय्य
इति ॥ २४ ॥

(तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वम्, आधि० १४)

वेधायर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्त्याधर्षणिकानामुपनिषद्धारम्भे मन्त्रपठनं 'सर्वं प्रविध्य हृदयं
प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विभक्तः' इत्यादि ।
ताण्डिनां 'देव सवितः प्रमुव' [छा० ब्रा० १।१] इत्यादि ।
शाठ्यापनिकानां 'श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि' इत्यादि । तैत्तिरीयकाणां
'सं नो मित्रः' [तै० १।१।१] इत्यादि । वाजसनेयिनां तूपनिषद्धारम्भे
प्रथम्यब्राह्मणं पठ्यते—'देवा ह वै सभ्रं निषेदुः' [शत० १४।१।१।१]
इत्यादि । कौपीतकिनामग्निष्टोमब्राह्मणं 'ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव
तद्ब्रह्मैवाग्नौ ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमुतत्वमाप्नुवन्ति य एतवहुरुपयन्ति'
इत्यादि । अयमर्थः—अभिचारकर्मदेवतामभिचारकैर्तां प्रार्थयते हे देवते
मन्त्रिणोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय हृदयं च विदारय धमनीः शिराः

(श्री०) च्यन्ते सेर्यं पुरुषविद्या तस्यां ये धर्मास्तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्या-
दिना यज्ञपुरुषे य इतैस्तैत्तिरीयकैः परिकल्पितास्तस्मिन्ते नोपसंह-
तस्याः । कुतः । तेषां ताण्डिपैक्लिबद्धनाम्नानात् । यतस्ते तस्येत्यादिना
'आत्मा यजमानः अन्धा पत्नी' इत्यादि पठन्ति ॥ २४ ॥

पूर्वाधिकरणे पुरुषयज्ञस्य विद्यासंनिधेर्विद्याङ्गत्ववत्सर्वं प्रविध्येत्या-
देरुपनिषत्संनिधेर्विद्याङ्गत्वमिति वृटान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—वेधा-

(अ० १०१) प्रवृत्त मिच्छि तस्य शिरश्चाभितो मिच्छि, एवं मद्दिपुच्छिधा विमक्तो विश्लिष्टो भवत्वित्यर्थः । हे देव सवितर्यशं नः सर्नि च प्रसुव निवर्तयेत्यर्थः । उच्चैःश्रवाः श्वेतोऽश्वो यस्येन्द्रस्य स त्वं हरित इन्द्रनी-
लस्तद्ग्रीलोऽसीतीन्द्रः संबोध्यते । मित्रः सूर्यः शं सुसकरो भूषादिति विद्याध्याशास्ते । अग्निष्टोमो ब्रह्म स पस्मिन्नहनि क्रियते तद्हरापि ब्रह्म ततो य एतद्गुरुवयन्त्वहनिर्पत्य कर्मानुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मणैव साध-
नेन ब्रह्म परमुपपन्ति ते क्रमेणामृतत्वं मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र संशयः । किमिमे सर्वे प्रविध्येत्याद्यथो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि तत्तद्गुपनिषदुक्तविद्यासूपसंहियेरज्ञ येति । तत्र पूर्वं यथा पुरुषपञ्च-
स्याऽऽत्मविद्यासंनिधानासच्छेषत्वं तथा मन्त्राणां कर्मणां च तत्तद्विद्या-
संनिधानासच्छेषत्वेनोपसंहारोऽस्तीति दृष्टान्तेन शास्ते ब्रूमः । नैवामुप-
संहारो विद्यासु । कुतः । वेधाद्यर्थभेदात् । सर्वे प्रविध्येत्यादिमन्त्रप्रका-
शितानां वेधादीनामर्थानामभिचारकर्मोदिसमवेतानां भेदाद्विद्यास्यसम-
वेतत्वादित्यर्थः । तथा चाभिचारकर्मोदिसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणं
लिङ्गं संनिधिं युक्तं अतिरिक्तस्य मन्त्राणामभिचारादिकर्मोक्तत्वं संपाद्य-
तीति न विद्याशेषत्वम् । प्रवर्ग्यादिकर्मणां संनिधेर्वैलीयसा श्रुत्यादिना
ज्योतिषोमादौ विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

(वेद्मन्त्रप्रवर्ग्यादीनां विद्यानङ्गत्वम्, अधि० १५)

हानौ तूपायनराब्दरोपत्वात्कुशाळ-

न्दस्तुतुपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

ताण्डिनां रहस्ये श्रूयते—‘अम्ब इव रोमाणि विभूष पापं चन्द्र
इव राहोर्मुखात्यमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभ-

(टी०) इति । सर्वे प्रविध्येत्यादिमन्त्रजातं प्रवर्ग्यादिकं कर्म च तत्तच्छा-
स्त्रोपनिषदारम्भे पठ्यमानानि न विद्यासूपसंहर्तव्यानि । कुतः । तेषां ये
हृदयवेधाद्यथोऽर्थास्तेषां भेदात् ॥ २५ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यासंनिधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्याद्-

(अ० १००) वा मि ' [उ० ८। १३। १] इति । तथैवाऽऽयवर्णश्रुतिः—'तथा विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति । यथाऽन्वो जीर्णानि रोगाणि रजोमिः सह त्यक्त्वा स्वच्छो भवतीत्येवमहमपि पापं सर्वं विभूय निर्मलः सन्, यथा वा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य मास्यरो भवत्येवमकृतं प्रवाहरूपेणानादिसिद्धं शरीरं धृत्वा त्यक्त्वाऽति-स्वच्छः सन्कृतात्मा कृतकृत्यो ब्रह्मात्मकं लोकमगिसंभवाम्प्राप्तिमु-क्ष्येन श्रयस्त्वेन प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा शौट्ट्यायनिनः पठन्ति 'तस्य पुत्रा वापमुपयानि सुहृद्ः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्' इति । तस्य सुतस्य विदुष इत्यर्थः । तथैव कौपीतकिनः पठन्ति—'तत्सुकृत-दुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' [कौ० १। ४] इति । तत्तेन विद्याबलेन विद्वान्सुकृतदुष्कृते विधुनुते त्यजति । त्यक्तयोस्तयोर्विनियोगमाह—तस्येति । तस्मादुपासको न द्वेष्य इति श्रुतितात्पर्यम् । तत्र श्लाघ्यायनिश्रुतावुपादानमात्रं पुण्यपापयोः श्रुतं तत्र विदुषस्त्यागं विना न संभवतीति पुण्यपापत्याग आक्षिप्यते । यत्र तु ताण्ड्यायवर्णवाक्ययोः पुण्यपापत्यागमात्रं श्रुतं तत्र किं त्यक्त-योवुपादानमन्वयः श्रुतमत्रोपसंक्षिपते न वेति संदिह्यते । पूर्वपक्षे विद्यायाः स्तुतिप्रकर्षसिद्धिः कलं सिद्धान्ते तूपादानस्वात्रोपसंहारा-द्विद्यास्तुतिप्रकर्षसिद्धिः । उपासककृतविद्यास्तुत्यर्थं हि श्रुतावुपासकः पुण्यपापे त्यजति ते चान्यैरुपादीयेते इत्युच्यते । सा च स्तुतिः सत्ता-गुणेन । तथा चोपास्यगुणोपसंहारप्रसङ्गेन स्तुत्यर्थं गुणोपसंहारो विचार्यत इति प्राप्तिकी पादसंगतिः । तत्र यथा पूर्वं विद्यासंनिधौ श्रुत-स्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपसंहार उक्त एवं कचित्कौपीतकि-

(शं०) अनुपसंहार उक्तस्तद्विद्वानसंनिधौ श्रुतस्याप्युपायनस्य तदन्तरेणापि हानसंभवादनुपसंहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते—हानाविति । 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय' इत्यादौ यद्वानं तस्मिन्नुपायनं नास्तीति न वक्तव्य-मिति तुल्यम् आह । हानौ केवलायां श्रवमाणायामथर्वणादावुपायनं संनिपतेत् । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् तस्याः । तथा हि कौपीत-किरहस्ये—'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपय-न्यप्रिया दुष्कृतम्' इति । अथ वा धूर्क् कश्चन इति घातोऽश्लनायोऽयं

(अ० १०१) रहस्ये हानसंनिधौ श्रुतस्याप्युपादानस्योपादानमन्तरेणापि तूर्ण्यं हानसंभवेन हानस्योपादानोपपादनसामर्थ्याभावात्प्रसंहार इति दृष्टान्तेन प्राप्ते द्रुमः । १०१: केवलवाची । तथा च केवलहानौ श्रुतायां सत्यां तद्योपादानमुपसंहृतव्यम् । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । अश्वरोमावि-
धूननदृष्टान्तोक्तस्य पुण्यपापहानस्य नाशत्वाभावेन विधूतयोः पुण्यपाप-
योरन्यत्रावस्थानरूपोपायनसापेक्षत्वात् । उपायनं कचिदपि हानसंनिधौ
श्रुतमार्थं केवलहानश्रवण आवाति पुण्यपापहानेनापेक्षितस्योपादाना-
त्मकस्योपायनस्य तद्धानशेषत्वावित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वयोः पुण्यपापयो-
र्मास उत्तरपोरन्त्येव इति कलाध्याये वक्ष्यते । अतो हानं विद्वद्भोग्यत्वा-
भावस्तत्तुल्यकर्मवासिरुपादानमिति कलतो द्रष्टव्यम् । अमूर्तयोः पुण्यपा-
पयोरन्यत्र संचारात्मकोपादानस्य भुक्त्वस्यायोमात् । सूत्रे शब्दपदेन हाना-
द्युपायनोपसंहारस्य स्तुत्यर्थत्वं सूचितमिति बोध्यम् । शास्त्रान्तरस्यो
विक्षेपः शास्त्रान्तरेऽप्यपेक्षित उपसंहरणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशाछन्द
इत्यादिना । तत्र कुशदृष्टान्तो यथा—‘कुशा वानस्पत्याः स्थ’ इत्यादौ
माहविनां श्रुतौ हे कुशाः समितृषा यूवं वानस्पत्याः स्थ मां वनमानं
रक्षतेति यजमानप्रार्थने वनस्पतिवोगित्वेन सामान्यसमिच्छयज्ञे औदु-
म्बराः’ इति शास्त्रान्तरीयो विशेष आश्रित औदुम्बराः कुशा इति ।
छन्दोदृष्टान्तो यथा—‘छन्दोमिः स्तुवीत’ इत्यत्र वेवासुरच्छन्दसामवि-
शेषेण पौर्वापर्यपसङ्गे ‘विवच्छन्दांसि पूर्वाणि’ इति पैङ्गवश्रुत्या निर्णयः ।
स्तुतिदृष्टान्तो यथा—पोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणेऽङ्गमूर्तं स्तोत्रं

(दी०) विधूननशब्द इत्यत आह—हानाविति । ‘अश्व इव रोमाणि विधूय’
इत्यादौ न मुकुतदुष्कृतयोश्चलनमिति तुल्यम् आह । किंतु तयोर्हानिः
परित्यागः । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । तत्र हानौ सत्याम् । कुशा-
छन्दस्तुल्युपगानवत्’ इत्युपमानं माहविनाम् । ‘कुशां वानस्पत्याः स्थ
ता मा पात’ इत्यविशेषेण श्रवणात् । श्राटपायनिनामौदुम्बरा इति विशेषः
कुशानाम् । कचिद्वेवासुरच्छन्दसामविशेषे ‘विवच्छन्दांसि पूर्वाणि’ इति
पैङ्गवान्नालोत्तरां पूर्वत्वम् । यथा च पोडशिस्तोत्रे काष्ठानिश्चये ‘सम-
वाधुषिते’ इति विशेषः । यथा वा कचिनुत्विज इति अविशेषादुप-
माने प्राप्ते माहविनो नाश्वयुक्पमावेदिति विशेषमाहुस्त्वद्वत्कीर्तीति

(ब्र० व० १) कदा कर्तव्यमित्याकारूपायां छन्दोगानां कालाविशेषप्राप्ते 'समयाधुपिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इति तैत्तिरीयकवाक्यात्कालविशेषधीर्भवति । एवंभूताया आर्चानां श्रुतेर्वा कालविशेषधीरिति । उपगानहृष्टान्तो यथा—'कत्विज उपगायन्ति' इति सामान्यवाक्यं शास्त्रान्तरीयं 'नाध्वर्चुरुपगायति' इति विशेषमपेक्ष्याध्वर्चुर्वर्जिता कत्विज उपगायन्तीत्येतदर्थपरतया निश्चीयत इति । तथा च यथा कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयस्तथा हानावुपायनान्वय इत्यर्थः । कुशादिसामान्यवर्णं शास्त्रान्तरीयविशेषसापेक्षमित्यङ्गीकर्तव्यं निरपेक्षत्वेऽप्यदोषदुष्टविकल्पः स्यात् । इदं च सामान्यवाक्यस्य विशेषसापेक्षत्वं जैमिनेरपि संमतमित्याह—तदुक्तमिति । पूर्वमीमांसायां जैमिनिना तदुक्तमित्यर्थः । तथा हि—'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्व्याप्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' [जै० १०।८।१।४] इति जैमिनिसूत्रम् । अस्यार्थः—आभावयेति चतुरक्षरमस्तु औपक्षिति चतुर्क्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्धनमन्वायत्तः' इत्यनारम्भाधीतवाक्यं श्रुतं 'नानुवाजेषु ये यजामहं करोति' इति विशेषवाक्यं तस्य वाक्यस्य शेषः स्यात् । तथा च नञः पूर्वदासार्थतयाऽनुयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु सप्तदशाक्षरगणः प्रयोक्तव्य इत्येको विधिर्भवति । यदि नञो निषेधकत्वेन सामान्यवाक्यं विशेषानपेक्षं तदा सामान्यवाक्येन विहितस्य गणस्य निषेधादनुवाजेषु तस्य विकल्पः स्यात्स चान्वाप्यो विधीनामित्येकदेश एव स्यादिति । प्रजापतिरिति स्तुतिसहितलिङ्गात्मा सप्तदश इति । अथ बोद्धव्यतद्भुतिष्वेव किं गुण्यपापयोर्धिधूननं हानमभिप्रेतमुत तयोः

(दी० १) इहस्यावावुपायनपरित्यागस्य वा विशेषः । तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम्—'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्व्याप्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' इति । 'एष वै सप्तदश प्रजापतिर्धनमन्वायत्तः' इति 'नानुवाजेषु येषामहं करोति' इति च विधिप्रतिषेधयोः समावेशे विकल्पे प्राप्ते जैमिनिराह—अपि त्वित्यादि । तुल्यद्वयो विकल्पं वारयति । कुतः । अन्याप्यत्वाद्विकल्पस्यादोषग्रस्तत्वेन ततो विधीनामेकदेशः स्यात् । अनु-

* क. उदयलज्जवाधियो । + स. य. स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागः, कस्तीकृताप्रामाण्यान्मुपज-
यतः, अन्यन्मुपकृताप्रामाण्यान्मुपगमः, अन्यन्मुपकृताप्रामाण्यान्मुपगमः ।

(अ० ४० ।) फलतश्चालनमिति विज्ञये फलतश्चालनमेवेति न पुरुषान्तरे तपोः फलहेतुत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । हानावेवायं विधूननशब्दो वर्तितुमर्ह-
त्युपायनशब्दशेषत्वादुपायनशब्दसंनिधौ विधूननशब्दस्य श्रुतत्वादि-
त्यर्थः । उपादानात्मकोपायनस्य हानं विनाऽऽसंभवाद्विधूननशब्देन धूञ्
कम्पन इति धातुनत्वेन चालनवाचकत्वेनापि हानमेव लक्ष्यमिति भावः ।
मनूपायनशब्दसंनिधौ श्रूयमाणविधूननशब्दस्य हानिलक्षकत्वेऽपि केवल-
विधूननशब्दस्य न हानलक्षकत्वमिति शङ्कां कुशाछन्द इत्यादिना निरा-
करोति । यथा कुशादिस्थले शास्तान्तरपीयविशेषयवणं निर्णायकं तथे-
हापि क्वचिद्विधूननसंनिधौ श्रूयमाणमुपायनं सर्वत्र विधूननस्य निर्णाय-
कमित्यर्थः । तदुक्तमिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

(मरणात्प्रागुपास्ये साक्षात्कृते सुकृतदुष्कृतक्षयः अधि० १६)

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

एवं विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं सिद्धं कृत्वा केवलहानमवयव उपाय-
नस्योपसंहार उक्त इदानीं विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं मास्तीत्याक्षेपा-
त्संगतिः । पर्यङ्कस्थमङ्गोपासकस्य देहत्यागानन्तरं देवमार्गेण ब्रह्मलोकं
प्रति पर्यङ्कस्थमङ्गमाप्त्यर्थं गच्छतो मार्गमध्ये विरजानदीतरणानन्तरं
कर्महानिः श्रूयते—'विरजां नदीं मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधू-
नते' [कौ० १ । ४] इति । तत्र संशयः किं विरजामदीतरणानन्तरं
कर्महानिरुत देहत्यागात्प्राक्काल इति पूर्वपक्षे मरणप्राक्कालीनविद्यां
विना नदीतरणस्यैव कर्महानिहेतुत्वमिति विद्यायाः हानिहेतुत्वासिद्धिः
फलं सिद्धान्ते विद्यासामर्थ्याज्जीवत एव कर्महानिरिति तत्सिद्धिः

(शि०) याजवर्जितेषु येयजामहः कर्तव्य इति पशुं दत्तः स्वात् । अस्मिन्नर्थे
मानुषाजेषु येयजामहं करोतीति वाक्यशेषोऽप्यनुकूलः स्वात् । यथाऽत्र
न विकल्पस्तद्वदुपायनेऽपि न विकल्पः । यद्यप्यन्यसुकृतदुष्कृतचोरभ्येन
नोपादानं तथाऽपि विद्यास्तुतिरिति ब्रह्मम् ॥ २६ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यासामर्थ्यात्कर्मणां परित्याग उक्तः । नैतद्विद्यासा-
मर्थ्यमर्थमार्गे परित्यागाद्वितीयानीमाक्षिप्य समाधत्ते—सांपराय इति ।
संपराय एव सांपरायस्तस्मिन्नेहपरित्यागावसरे सुकृतदुष्कृतयोर्हानिनां-
र्थमार्गे विरजां तीर्त्वा । कुतः । तर्तव्याभावात् । उत्पन्नज्ञानस्य सुकृत-
दुष्कृताभ्यां प्रातन्वस्याभावात् । तथा ह्यन्ये । हि यस्माद्यथाऽस्मानि-

(न० १००) रिति मेवः । तत्र तत्सुकृत इत्यत्रत्येन तदिति सर्वनाम्ना तस्मादर्थ-
कत्वेन हेतुत्ववाचिना नदीतरणस्यैवान्वयवहितस्य कर्महानिहेतुत्वमिति
गम्यते । तथा च नदीतरणानन्तरमेव कर्महानिरिति प्राप्ते ब्रूमः । सांपराये
परलोकासाधनीभूतविद्याकाल एव कर्महानिर्गुक्ता । कुतः । तर्तव्याभावात् ।
नदीतरणानन्तरं पुण्यपापकर्मणा तर्तव्यस्य निर्वर्त्यस्य फलस्याभावा-
दित्यर्थः । अत्रायं विकल्पः—किं नदीतरणानन्तरं कर्मणा निर्वर्त्यफलस-
त्वात्तावत्पर्यन्तमक्षीणत्वं कर्मण उच्यत उत नदीतरणं विना कर्मक्षयहे-
तोरभावाद्वा । आद्ये सूत्रोक्तो हेतुर्वाच्यः । द्वितीयस्त्वसिद्धः कर्मक्षयहे-
तोर्विद्यायाः सत्त्वात्कर्मक्षयं विना नदीतरणानुपपत्तेश्च । न च सर्वनाम्ना
नदीतरणस्य हेतुत्वप्रतीतिर्गुक्ता सर्वनाम्नः प्राधान्येन प्रकृतविद्यापराम-
र्शित्वादिति । तस्मात्पूर्वं जात एव कर्मक्षयो नदीतरणानन्तरं पठ्यते इति
मन्तव्यम् । । तथा ह्येके शासिनस्ताण्ड्यादयो जीवदृशायामेव कर्म-
क्षयम् 'अश्व इव रोमाणि' [छा० ८ । १३ । १ ।] इत्यादावधीयते ।
अतश्च जीवत एव विद्यासामर्थ्यात्कर्मक्षय इति ॥ २७ ॥

ननु कर्मक्षयस्य विद्याफलत्वे ब्रह्मप्राप्तेरिव देहत्यागोत्तरकालीनत्वं
स्यादत आह—

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दतः स्वेच्छया विद्यानुष्ठानं जीवत एवेति तद्धेतुकः कर्मक्षयो
जीवत एव पुक्तः सति हेतौ कार्यविलम्बायोगात् । एवं सति विद्याक-
र्मक्षययोर्निमित्तनैमित्तिकभावे ताण्ड्याविश्रुत्योरुभयोरविरोधो भवती-
त्यर्थः । ब्रह्मप्राप्तेर्देहत्यागं विनाऽनुपपत्तेः । प्रकृते चानुपपत्त्यभावाज्जीवत
एव कर्मक्षय इति भावः । तस्माद्विद्याफलत्वं कर्मक्षयस्येति सिद्धम् ॥ २८ ॥

(श्री० १) ध्याख्यातं तथा ताण्डिनः 'अश्व इव रोमाणि विभूय' इत्यादिना
शाट्यापनिनश्च 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' इत्यादिनाऽऽद्यावेव परित्या-
गमामनन्ति ॥ २७ ॥

ननु विरजां नदीं तीर्त्त्यत्र क्त्वाप्रत्ययश्रवणाच्चत्रैव कुतो न परि-
त्याग इत्यत आह—छन्दत इति । छन्दत इच्छातः शरीरे सति ब्रह्मचर्या-
विसाधनानां सत्त्वात्तत्परित्यागावसर एव सुकृतदुष्कृतयोः परित्यागः ।
एवं च निमित्तस्य नैमित्तिकस्य च ताण्डिशाट्यापनिनोऽप्राविरोधः ॥ २८ ॥

[४०३ पा० ३ मू० २९-३०] ब्रह्माभूतवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि । ३१३

(ब्र० ५०) एवं प्रसङ्गायतं विद्योदयानन्तरमेव कर्महानमिति निरूप्य यथा हानसंनिधौ कचिच्छ्रयमाणमुपायनं सर्वत्रोपसंह्रियते तथा हानसंनिधौ कचिच्छ्रयमाणो देववानः पन्थाः सर्वत्रोपसंहर्तव्य इति ब्रह्मान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

(उपासकस्थैवाचिरादिमार्गो न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था । अचि० १७)

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्वया हि विरोधः ॥ २९ ॥

कर्महानसंनिधौ कचिद्देववानः पन्थाः श्रुतः कचिन्न श्रुतो निर्गुणविद्यास्थले । तत्र किं देवानोपसंहारोऽस्ति न वेति संदेहेऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः । गतेर्देववानस्याऽर्थवत्त्वमु+भयथा विभागेन भवितुमर्हति कचि-त्सगुणविद्यायां देवमार्गोऽस्तीति कचिन्निर्गुणविद्यायां नेति । अन्यथा सर्वत्र देवमार्गोपसंहाराङ्गीकारे विद्वान्गुण्यपाये विधूय निरञ्जनः परमं साम्यं प्रत्यगमिन्नब्रह्मलक्षणं नित्यसिद्धमुपैतीति श्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

किमिदानीं श्रुतिविरोधादनुपपन्नमप्याहर्तव्यमित्यत आह—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

कचिद्विद्यायां गतिरस्ति कचिन्नास्तीति गतेरुभयथाभाव उपपन्नः । कुतः । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । × सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्य सगुणवि-

(क्ष०) पूर्वाधिकरणे शरीरपरित्यागावसर एव सुकृतदुष्कृतयोः परित्यागे निमित्तनैमित्तिकाविरोधेनेत्युक्तम् । अत्रापि सगुणनिर्गुणब्रह्मप्रतिपाद-कवाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाविरोधेन निर्गुणेष्वपि गतेरुपसंहार इति ब्रह्मान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—गतेरिति । गतेर्देववानस्य पथोऽर्थवत्त्वं प्रयो-जनवत्स्वनुमयथा सगुणे निर्गुणे च व्यवस्थया । कुतः । हि यस्मादन्वया निर्गुणेऽपि चेद्वृत्तिः 'पुण्यपाये विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यादिना विरोधः स्यात् ॥ २९ ॥

किमिदानीं श्रुतिविरोधादनुपपन्नमप्याहर्तव्यमित्यत आह—उपपन्न

* क. प्रयोजनम् । + क. सगुणे निर्गुणे च । × क. य. तस्या गतेर्लक्षणवत्ताः कारण-मूतो योऽयं प्रयोजनं त्वं ब्रह्मोत्पादि त्वं ब्रह्मविद्यौ सगुण उपपन्नयो न तु निर्गुणे तत्र दर्शय ।

(इ० व० १) द्याफलस्य पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्तिरूपस्य लोकान्तरवर्तिनोऽर्थस्य तस्य भुतिवृषलब्धेरित्यर्थः । निर्गुणविद्यायां मार्गसाध्यफलमावाप्तं तस्योपसंहारो लोकवत् । यथा लोके रामसेतुवासिनां गङ्गाप्राप्त्यर्थं पन्था अपेक्षितो न गङ्गास्थानां तद्वदित्यर्थः । तस्मान्न निर्गुणविद्यायां मार्गोपसंहार इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

(सर्वासूपासनासूत्रसर्वांगविधानम्, अधि० १८)

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणविद्यासु कचित्पञ्चाशिविद्यादिषु मार्गः श्रूयते कचिच्च वैश्वानरविद्यादिषु न श्रूयते तत्र कचिच्छ्रुतमार्गस्यान्यत्रोपसंहारोऽस्ति न वेति संदेहे यद्विद्याप्रकरणे मार्गः श्रुतः स तत्रैवेति प्रकरणबलान्नियम एव नोपसंहार इति पूर्वाधिकरणवृष्टान्तेन प्राप्तावुच्यते—सर्वेषां सगुणोपासनानां मार्गस्यानियमः । कचिच्छ्रुतस्य सर्वत्रोपसंहार इति यावत् । तत्र प्रकरणबलान्नियमो युक्तोऽन्यथा प्रकरणविरोध इति चेदुच्यते । प्रकरणेनाविरोध एवानियमस्य । कुतः । शब्दानुमानाभ्याम् । भुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ' ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये अद्भ्याः सत्यमुपासते तेऽर्चरभिसंभवन्ति ' इत्याद्या भुतिः । ये तेऽधिकृता एके शुलोकादिपञ्चकमेवाशित्वेन ये विदुस्तेऽर्चरभिसंभवन्तीति संबन्धस्तद्वद्व्यप्यमी अरण्ये सत्यं ब्रह्म अद्भ्यातपःपूर्वमुपासते तेऽप्यर्चरभिसंभवन्तीत्यर्थः । तथा च ' पञ्चाशिविद्यायामिव विद्यान्तरशीलानां वाक्येनैव प्रकरणादुल्लिख्यं देवमार्गावगतेः प्रकरणं बाध्यमिति भावः ।

(टी०) इति । उपपन्नोऽयं गतेरुपपत्तिमात्रः । कुतः । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । तस्या गतेर्लक्षणभूतः कारणभूतोऽर्थः प्रयोजनं पर्यङ्कारोहणादि पर्यङ्कविद्यादौ सगुण उपलब्ध्यते न तु निर्गुणे । तत्र निर्वर्णनं लोकवत् । यथा ग्रामादिप्राप्तौ मार्गस्वार्थवत्त्वं तद्वत् ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे सगुणनिर्गुणविद्यासु व्यवस्था गतेरुक्ता । एवं सगुणास्वपि गतेर्व्यवस्था स्यादिति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्यापवृत्तिरनियम इति । सर्वासां सगुणानामुपासनानामश्रुतगतीनां च गतेरनियमोऽविशेषः । प्रक-

(अ० ५०१) शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्वनानुचिन्मन्यया वर्तते पुनः ॥ [गी० ८।२६]

इत्याद्या स्मृतिरप्युपाकस्याविज्ञेयेण मार्गं दर्शयति जगतो विद्यायां कर्मणि बाधधिकृतस्य जनस्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्नियता न तु पाक्षिकीत्यस्य प्रतिपादनम्, अधि० १९)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं निर्गुणविद्यायां न मार्गः सगुणविद्यायां तु सर्वत्र मार्ग इति ध्येयस्था कृता, इदानीं निर्गुणविद्याया मोक्षहेतुत्वानुपपत्तैरेश्वरादि-फलकत्वं वक्तव्यं तच्चाऽऽमुष्मिकं फलं मार्गमन्तरेण न संभवतीति कृतव्य-धस्थाया आक्षेपात्संगतिः । अपान्तरतमोवसिष्ठसन्तुमारादीनां निर्गु-णब्रह्मविदां पुनः पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते 'अपान्तरतमाः कलिद्वारयोः संधौ विष्णुनियोगात्कृष्णह्रिपायनः संवभूव' [महामा० १२।३५१] इत्यादिना । तत्र संशयः । विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरप्राप्तिरस्ति न वेति । अत्र पूर्वपक्षे वसिष्ठादिनिष्ठब्रह्मविद्याया इवेतरवि-द्विशिष्टब्रह्मविद्याया अपि मोक्षहेतुत्वामावैश्वरादिविफलप्राप्त्यर्थं देहान्तर-प्राप्तिरस्त्येवेति निर्गुणविद्यायामपि मार्गोपसंहार इति फलं सिद्धान्ते स्वपान्तरतमः प्रमृतीनामाधिकारिकायां वेदप्रवर्तनादिषु लोकव्यवस्था-हेतुष्वधिकारेषु परमात्मना नियुक्तानां यावदधिकारमवस्थितिर्षास्त्मा-रब्धकर्मवस्थितिस्तस्य प्रारब्धकर्मणः प्रतिबन्धकस्यानेकशरीरभोग्यफ-लहेतोस्तस्य फलस्य भोगेन नाशे प्रतिबन्धकान्तराभावात् । अनादी

(श्लो०)रणस्य निषामकस्य विरोधे कुतोऽनियम इत्यत आह-अविरोधः । न विरोधः प्रकरणेन । कुतः । शब्दानुमानाभ्याम् । शब्दः ध्रुतिः 'ये चेमेऽ-रण्ये भज्जा तप इत्युपासते' इत्यविशेषेण गतिमाह । अनुमानं स्मृतिः- 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः' इत्यादिका ॥ ३१ ॥

पूर्वाधिकरणे सगुणविद्यासु गतिः सर्वत्रोक्ता ततः पूर्वं निर्गुणासु नेत्युक्तं सोऽयं नियमोऽनुपपेक्ष उत्पन्नज्ञानानामपि व्याप्तादीनां शरीर-श्वरादिविवर्तनात्ततो न निर्गुणज्ञानेन विदेहकैवल्यं न सगुणेन क्रममुक्ति-

(न० १००) संसारे संचितकर्मणां च ज्ञाननाश्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादप्रतिबन्धः साक्षात्कारो वर्तमानदेहपातानन्तरं कैवल्यं संपादयतीति न देहान्तरप्राप्तिरप्रतिबन्धसाक्षात्कारवतः । तथैव श्रुतिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये' [छा० ६ । १४ । २] इत्यप्रतिबन्धसाक्षात्कारवतो वर्तमानदेहपातावधिं कैवल्यस्य भावयति । तथा च न विदुषो मार्गपेक्षेति न मार्गस्य निर्गुणविद्यायामुपसंहार इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥
(आत्मस्वरूपलक्षणां निषेधानां परस्परपसंहर्तव्यत्वम्, अधि० २०)

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भा-

वाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते याज्ञवल्क्यस्य गार्गीं क्षिपं प्रत्युत्तरम्—'एतद्वै तवक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनश्चक्षुस्त्वमदीर्घम्' [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादि । एवमाथर्वणेऽपि 'अक्षरमधिगम्यते' इत्यक्षरब्रह्मोपक्रमं भावयति—'यत्तद्वेदेयमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः' [मु० १ । १ । ६] इत्यादि । एवं तत्र तत्र निर्गुणब्रह्मप्रमित्यर्था निषेधाः श्रूयन्ते । तत्र संशयः—कचिन्निषेधश्रुतावश्रुतनिषेधानां श्रुत्यन्तरादुपसंहारोऽस्ति न वेति । तत्र यथा पूर्वसाधिकारिकाणां वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मण एव देहान्तरसंबन्धसिद्धेर्न संचितकर्मणो देहान्तरसंबन्धहेतुत्वमित्युक्तं तथेहापि तत्तद्वाक्योक्तैरेव निषेधैरुपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसिद्धेर्न शास्त्रान्तरीयनिषेधानां तत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुत्वमित्यनुपसंहार इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरधिय-

(क्षि०) रित्वाक्षिप्य समावृत्ते—यावदिति । आधिकारिकाणां परमेश्वरनियोगे वर्तमानानां व्यासादीनामारब्धफलेन कर्मणा कल्पभोग्येनावस्थितिः शरीरादेवस्थानम् । न तु ब्रह्मज्ञानस्य पाक्षिकफलत्वेनाफलत्वेन वा । तर्हि कियन्तं कालमित्यत आह—यावदधिकारम् । अधिकारकर्म यावत्तावदेव न तुपरिष्ठात् ॥ ३२ ॥

पूर्वाधिकरण आधिकारिकाणां प्रारब्धकर्मण एव शरीरान्तरसंभवाच्च कर्मान्तरस्य निमित्ततेत्युक्तम् । एवमिहापि तत्तत्त्वकरणपठितनिषे-

(न० २०) स्तासां सर्वत्र निषेधप्रकरणेभ्यवरोध उपसंहारो न्याय्यः । कुतः । सामान्यतद्भावाभ्याम् । द्वैतप्रपञ्चनिरासेन ब्रह्मप्रतिपादनस्य सर्वत्र समानत्वात्तस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यस्य सर्वत्र भावादेकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तच्छेषाणां निषेधशब्दप्रत्ययानां सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः । औपसद्वत् । तथा हि यजुर्वेदे जमदाग्निः पृष्टिकामञ्चूरात्रेणायजते-त्युत्पन्ने जामदग्न्येऽह्नि पुरोडाशिन्य उपसदो मवन्तीति पुरोडाश-पुक्तासूपसत्त्वित्विष्टिपूपादिहासु पुरोडाशप्रदानकमन्त्राणामुद्गातृवेदोत्पन्नानाम् 'अग्नेर्वहोर्जं धेरध्वरम्' [ताण्ड्य० २१ । १० । ११] इत्यादीनामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्तेऽध्वर्युकर्तृके पुरोडाशप्रदाने तेषां मन्त्राणां विनिर्घोगाद्विमियोगविधेश्च सार्थक्यसंपादकस्य स्वरूपमात्रबोधकोत्पत्तिविध्यपेक्षया मुख्यत्वान्मुख्यानुरोधेनाध्वर्युमेव प्रयोगो न गौणोत्पत्तिविध्यानुरोधेनोद्गात्रा प्रयोग इति । यथाऽध्वर्युकर्तृकपुरोडाशशेषाणां मन्त्राणां यत्र कचिच्छ्रुतानामप्यध्वर्युणा संबन्ध एवमक्षरममितिशेषाणां निषेधानां यत्र कचिच्छ्रुतानामप्यध्वरेण सर्वत्र संबन्ध इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे उदाहरणान्तरविषयस्या जैमिनिसूत्रमुदाहरति—तदुक्तमिति । 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंबोगः' [जै० ३ । ३ । २१९] इति 'य एवं विद्वान्वारवन्तीयं गायति' 'य एवं विद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति' 'य एवं विद्वान्वाग्देव्यं गायति' इति यजुर्वेद एव सामानि विहितानि विषयः । वारवन्तपदपुक्तं साम वारवन्तीयम् । एवमग्नेऽपि । उच्चैः साज्ञोर्पांश्च यजुपेति सामयजुषोः स्वरमेदोऽस्ति तत्र

(दी०) धत एवोपलक्षणतया सर्वत्र प्रपञ्चनिषेधसिद्धेर्न शास्त्रान्तरीयनिषेधानां शास्त्रान्तरे ब्रह्मप्रमितिरिति ह्यन्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अक्षरधिषामिति । अक्षरधिषामस्पृष्टत्वादिबुद्धीनां चान्यत्रानुक्तानामन्यत्रावरोधः स्वीकारः स्यात् । कुतः । विशेषधर्मनिराकरणस्य सामान्यं तस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यस्यैकस्य भावः सत्त्वं च सर्वत्र तान्भ्याम् । 'औपसद्वत्' इति निर्दर्शनम् । यथा जामदग्न्येऽह्नि पुरोडाशिन्यौपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणाम् । 'अग्नेर्वहोर्जं धेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामध्वर्युभिः संबन्धो मयत्पध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य प्रधानतन्त्रत्वाच्चानामेवमिहाभ्यक्षरतन्त्रत्वाच्चक्षिपेयत्वानां यत्र कचि-

(अ० व० १) संशयः । किमेतानि सामानि सामवेद्योत्पन्नत्वात्तदीयेनोच्चैः स्वरेणाऽऽधाने प्रयोक्तव्यान्पुनरुत येन यजुर्वेदेन विनियुज्यन्ते तदीयेनोपांशुस्वरेणेति । तत्रोत्पत्तिविधिवलादुच्चैः स्वरेण प्रयोगे प्राप्ते सिद्धान्तो गुणमुख्येति । गुणमुख्यचोरुत्पत्तिविनियोगविध्योर्व्यतिक्रमे स्वरविषये विरोधे मुख्येन विनियोगविधिना वारवन्तीयादेर्वेदस्य संयोगो ब्राह्मः । साक्षां विनियोजकवेदस्वरसंयोग इति यावत् । कुतः । तदर्थत्वात् । उत्पत्तिविधेर्विनियोगार्थत्वादित्यर्थः । एतत्समानन्यायत्वेनोपसद्वम्भः पूर्वमुदाहृता इति मन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

(ऋतं पिबन्ताविति ह्य सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्वेद्यैकत्वम्, अधि० २१)

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

‘ह्य सुपर्णा सयुजा’ [सु० ३ । १ । १] [श्वे० ४ । ६] इत्यादि-मन्त्र आधर्षणादौ श्रूयते । काठकेऽपि ‘ऋतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके शुभां प्रविष्टौ परमे परार्थे’ [कं० १ । ३ । १] इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमनयोर्मन्त्रयोर्विद्यामेव उत विद्यैक्यमिति । पूर्वपक्षे विद्याभेदादन्वोन्म्यं शुणानुपसंहारः फलं सिद्धान्ते विद्यैक्यादुपसंहार इति । तत्र पूर्वं वेद्यस्याक्षरस्याभिन्नत्वेन विद्यैक्यादक्षरधियामुपसंहार उक्त-

(दी०) दुत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्रामिसंबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमकाण्डे—‘गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः’ इत्यत्र । अत्र साधारमुदाहरणम्—वारवन्तीयादिसाक्षां यजुर्वेदविनियोगस्य श्रवणात् । ‘उच्चैः साक्षाः’ इत्युत्पत्तिविधेरुपगत्वात् ‘उपांशु यजुषां’ इति विनियोगविधेरुत्पत्त्वात्तयोर्व्यतिक्रमे विरोधे तदर्थत्वाद्विनियोगविधेयत्वादुत्पत्तिविरोधे मुख्येन यजुष उपांशुस्वरेण वेदस्य वारवन्तीयादिसाक्षाः संयोगसंबन्ध इति योज्यम् । पूर्वं तु शांकरमुदाहरणमतिरोहितं तु ॥ ३३ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रतिपाद्यब्रह्मैक्यप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमक्षरधियामुपसंहार उक्तः । इह तु प्रतिपाद्यमेवाद्विद्यामेव इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य

(१०१०) स्तर्हि प्रकृते 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्र एकस्यैव मोक्तृत्वम् 'कृतं पिबन्ती' इत्यश्रोमयोरपि मोक्तृत्वं श्रूयत इत्युभयत्र वेद्यभेदाद्विद्याया भेद इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रद्वये विद्यैक्यमेव । कुतः । इय-
त्तापरिच्छिन्नस्य द्वित्वावच्छिन्नस्य वेद्यस्योभयत्राप्यभिन्नत्वेनाऽऽमनना-
दित्यर्थः । अत्र हि मन्त्रद्वये मोक्तृजीवानुवादेन परमात्माभेदः प्रति-
पाद्यः पिबन्तापिति प्रयोगस्तु मोक्तृजीवसाहचर्यादमोक्तरीश्वरे छविणो
गच्छन्तीति वदुषपद्यत इत्युक्तं गुहाधिकरणे । तथा च प्रतिपाद्यैक्यान्नि-
गुणविद्यैक्यमित्यविरोधः ॥ ३४ ॥

(एकशाखास्वयोरुपस्तकहोत्रयोर्ब्राह्मणयोर्विद्यैक्यप्रतिपादनम्,
अधि० २९)

अन्तरा भूतग्रामवत्स्यात्मनः ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यक उपस्तो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ 'यत्साक्षादश्रोत्राद्ब्रह्म'
'य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचष्टव' [बृ० ३।४।१] इति ।
स्वतोऽश्रोत्रे ब्रह्मैव प्रत्यगात्मैस्वाह—य आत्मेति । एतत्प्रश्नोचरे 'यः
प्रायेण प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' [बृ० ३।४।१] इत्या-
दिना कार्यकारणरहित आत्मा प्रतिपादितः । एवमेव तदनन्तरब्राह्मणे
पूर्ववत्कहोत्रपक्षे 'योऽक्षनापापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'
[बृ० ३।५।१] इत्यक्षनापाद्यतीत आत्मा प्रतिपादितः । तत्र संशयः ।
किमनयोर्ब्राह्मणयोर्विद्याभेद उत विद्यैक्यमिति । फलं पूर्ववत् । पूर्वं
पिबन्तावित्यस्य पदस्य लाक्षणिकत्वेन वेद्याभेदाद्विद्यैक्यमुक्तमिह तु

(क्षी०) समाधत्ते—इयदिति । द्वा सुपर्णेत्यत्र कृतं पिबन्तावित्यत्र च विद्याया
देक्यम् । कुतः । इयत्तापरिच्छिन्नस्य द्वित्वसंस्थोपदेशस्योभयत्राऽऽ-
मननात् ॥ ३४ ॥

पूर्वाधिकरणे पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वमुपादाय मन्त्रद्वयेऽपि
मोक्तृपरत्वेनार्थैक्याद्विद्यैक्यमुक्तमिहार्थैक्येऽपि न विद्यैक्यमिति कृपा-
भेदमभ्यासेन प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अन्तरेति । उपस्तक-
होत्रयोर्ब्राह्मणयोर्विद्यैक्यम् । कुतः । स्वात्मनोऽन्तरा सर्वान्तरत्वेनोभयत्र

(ब० ४०) वेद्यैक्येऽपि न विद्यैक्यं समिधो यजतीत्यादौ यजत्यभ्यासवत्प्रकृत आत्माभ्यासाद्विद्याया भेदासिद्धेरिति मुख्यः पूर्वपक्षः । एकत्र कार्याद्वि-
रहितात्मन उपास्यत्वादन्वव्याशनावाद्यतीतात्मन उपास्यत्वादुभयत्र
वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति गौणः पूर्वपक्षः । तत्र गौणं पक्षं दूषयति-अन्त-
रेति । पूर्वसूत्रस्थस्याऽऽत्मननादिति पदस्यानुषङ्गः । ब्राह्मणद्वयेऽपि स्वा-
त्मनः सर्वान्तरत्वात्मननाद्वेद्यस्याऽऽत्मन एकत्वमेवोभयोरैकस्मिन्देहे सर्वा-
न्तरत्वायोगात् । भूतग्रामवत् । यथा भूतसमुहात्मकस्थूलदेहे पृथिव्यपे-
क्षया जलमान्तरं जलापेक्षया तेज इत्यादिक्रमेणापेक्षितं भूतानामा-
न्तरत्वं न मुख्यं सर्वान्तरत्वं तद्ब्राह्मणद्वये वेद्यभेदाङ्गीकारे वेद्यात्मद्वय-
स्यापि न स्यादित्यर्थः । यद्वा भूतग्रामवदिति भुत्पन्तरदृष्टान्तायम् । यथा-
'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' [श्वे० ६।११] इत्यादिभुत्पन्तरे सर्वेषु भूत-
ग्रामेषु सर्वान्तर एक एवाऽऽत्माऽऽज्ञायते तद्ब्रह्मयोनोर्ब्राह्मणयोरित्यर्थः ।
तथा च वेद्यैक्याद्विद्यैक्यं सिद्धम् ॥ ३५ ॥

मुख्यपक्षमनूद्य दूषयति—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा विद्याभेदानङ्गीकार आग्नानभेदस्याभ्यासस्यानुपपत्तिः
प्रयोजनामावादिति चेन्न । उपदेशान्तरवदभ्यासस्योपपत्तेरित्यर्थः ।
तथा हि छान्दोग्ये 'तत्त्वमसि' [छा० ६।८।७] इत्युपदेशे नव-
कृत्योऽभ्यस्यमानेऽपि न विद्या मिथ्य उपक्रमोपसंहारयोरविशेषात् । तद्-
ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नरूपेणोपक्रमस्य 'अतोऽन्यदातम्' [वृ० ३।४।२]
इत्युपसंहारस्य चाविशेषाद्वितीयप्रश्ने 'यदेव साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म'

(दी० १) पाठादिति शेषः । भूतग्रामवदिति निदर्शनं व्यतिरेके । यथा
भूतग्रामस्य पृथिव्यादेर्न सर्वान्तरत्वं तद्ब्रह्मात्मनो वाऽऽज्ञाने सर्वान्तरत्वं
न स्यादेकस्यान्वये तु यथा 'एको देवः' इत्यादौ सर्वान्तरत्वमेकस्य
तद्ब्रह्म ॥ ३५ ॥

अन्यथेति । अन्यथा विद्यैकत्व आग्नानभेदानुपपत्तिरिति चेत्तन्न ।

* ख. आन्तरगतम् ।

(म० व०) [वृ० ३ । ५ । १] इत्येवकारेण विद्यामेदनिरासाच्च न विद्या-
मेदः । अम्यासस्याऽऽद्वयार्थत्वेनाशनायाद्यतीतत्वाद्विशेषप्रतिपादनार्थ-
त्वेन बोधयत्तेरिति ॥ ३६ ॥

(उपासनाय पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्, अधि० २३)

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

येतरेषां आदित्यपुरुषमधिकृत्य समामनन्ति— 'तद्योऽहं
सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' [ऐ० आ० २ । २ । ४ । ६] इति । तथैव
जायाष्टा अपि ' त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि '
इति । तत्र संशयः । किमात्मन ईश्वरेणैकत्वविपयमेकरूपमेव चिन्तनं
विधीयत उत जीवेश्वरपोरन्योन्यानुवादेनान्योन्यात्मकत्वरूपव्यतिहारे-
णोभयविषयं चिन्तनमिति । अत्र पूर्वपक्षे मतेरेकरूपत्वाद्वाच्यं सिद्धान्ते
मतेरुभयरूपत्वाद्गीकारेण व्यतिहारसार्थक्यमिति भेदः । तत्राभ्यास-
स्याऽऽद्वयार्थत्वव्यतिहारोपदेशस्याप्याद्वयार्थत्वाच्चतुरोधेन न चिन्तन-
स्योभयरूपत्वं किं त्वेकरूपत्वमेवेति हृदयान्तेन प्राप्ते क्रमः । व्यतिहार
एवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते न स्वात्मन ईश्वरेणैकत्वमात्रमितरवत् ।
यथेतरे सर्वात्मत्वाद्यो गुणा उपास्यत्वेनोपदिश्यन्ते तद्वत् । प्रतिज्ञा-
तेऽर्थे हेतुः—विशिष्यन्ति हीति । समाम्नातारो जीवपरमात्मानौ व्यतिहा-
रेण विशिष्यन्ति तद्योऽहमित्यादिना । तच्च व्यतिहारेण विशेषणं व्यति-
हाररूपोपास्यत्वे सार्थकं स्यात् । अन्यथा जीवेश्वरेणैकत्वमात्रस्यो-
पास्यत्वे तत्प्रतिपादकभुत्वंशस्यैवार्थवत्त्वं न त्वीश्वरस्य जीवेश्वरेकत्वप्रति-
पादकाशयेति । तस्मादुभयार्थसार्थकवायोभयरूपं चिन्तनं विशेषमिति
सिद्ध्यम् । पूर्वसूत्र उपदेशान्तरवदिति हृदयान्तत्वेन तत्त्वमसीत्येकवाक्य-
कथनप्रसङ्गेनैकत्ववाक्यस्य तद्योऽहमित्यादेर्विचारात्प्रासङ्गिकी पादसं-
गतिर्बोद्ध्या । यद्वाऽस्यामहंयहोपास्ती व्यतिहारस्यानुपास्यत्वाच्च सर्व-

(टी०) यथा ताण्डिनाम् 'तत्त्वमसि' इति नयकृत्य उपदेशमेदो विशिष्ये
तद्वदत्रापि स्यात् ॥ ३६ ॥

पूर्वाधिकरणेऽभ्यास आद्वयार्थ उक्त उत्तरत्रापि तथेत्याक्षिप्य समा-
धत्ते—व्यतिहार इति । 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इत्यादावीश्व-
रबुद्धिरिति व्यतिहारेण बुद्धिद्वयं करणीयम् । अनेकबुद्धिकरणे निद-

(अ० १७०) ब्राह्मणोपासौ तस्य व्यतिहारस्योपसंहार इति पूर्वपक्षे फलं सिद्ध्यन्ते तस्योपास्यत्वात्सर्वत्रोपसंहार इति साक्षादेव पादसंगतिः ॥ ३७ ॥

(सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्, अधि० २४)

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

वाजसनपक्षे ह्रदयाख्यं हिरण्यगर्भं प्रस्तुत्य 'स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाङ्गिकान्' [बृ० ५।४।१] इति सत्यविद्यां विधाय तद्वक्तृत्वेन 'तदेतद्वक्षरः सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतः सत्यभूयमेव भवति' [बृ० ५।५।१] इति सत्यनामाक्षराणामुपासनमुक्त्वाऽनन्तरं श्रावयति—'तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' [बृ० ५।५।२] इत्यादि। अयमर्थः—हृदयं उपास्यमासिद्ध्यर्थः। एतदिति हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मोपास्यं परामुमाति। महद्वापकं यक्षं पूज्यं प्रथमजं मौक्तिकापेक्षयेति शेषः। वेदनप्रकारमाह—सत्यं ब्रह्मेति। सच्च त्वञ्चेति सत्यं पञ्चभूतात्मकं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म यो वेदोपासते स इमाङ्गिकाञ्जयतीत्यर्थः। तीत्येकमक्षरमित्यत्र तकारोपरितन ईकार उच्चारणार्थः। निरच्छस्तकारो बोध्यः। अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मृत्युसाम्याभावात्। मध्यतो मध्यस्थमक्षरमनृतं मृत्युर्धृत्वनृतयोस्तकारसाम्यात्। तदेतदनृतं मृत्युकपमुभयतः सत्येन परिगृहीतमन्तर्भावितमतोऽर्किचित्करं तत्सत्यभूयं सत्यबाहुल्यमेव भवतीत्यर्थः। तत्तत्र ह्रदयात्मकत्वे सत्यात्मकत्वे च ब्रह्मणः सिद्ध इत्यर्थः। यत्तत्सत्यमित्यादिकं 'संबन्धादेवमन्यत्रापि' [अ० सू० ३।३।२०] इत्यधिकरणे व्याख्यातम्। तत्र संशयः। किं

(श्री०) शनमितरवत्। यथा सर्वात्मादिबुद्धिः क्षिपते तद्वत्। कुतः। हि यस्मात् 'त्वं वा अहमस्मि अहं वै त्वमासि' इति विशिष्यन्ति समाश्नातारः ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे जीवब्रह्मणोरितरेतरात्मत्वं निर्देशमेदाद्विरूपा मतिः कर्तव्येत्युक्तमेवमिहापि जयतीमाङ्गिकानिति हन्ति पाप्मानमिति च फलमेव निर्देशाद्विद्याभेद इति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—सैव हीति।

(अ० ३५०) 'तद्यत्तत्त्वमसौ स आदित्यः' [वृ० ५।५।५] इत्यादिना श्रुता विद्या
पूर्वं सत्यविद्यातो मिद्यते न वेति । पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः
सिद्धान्ते तदुपसंहार इति बोध्यम् । तत्र पूर्वं जीवब्रह्मणोर्व्यतिहारो-
क्तिभेदाद्विद्याया हिरूपत्वमुक्तं तद्विद्यापि सत्यविद्यायां लोकाजपस्य
फलत्वादनन्तरविद्यायां च 'हन्ति पाप्मानम्' [वृ० ५।५।३]
इत्यादिना पापनिवृत्तेः फलत्वात्फलोक्तिभेदाद्विद्याभेद इति वृथान्तेन
प्राप्ते ह्यमः । इयमनन्तरविद्या सैव सत्यविद्यैव न ततो मिद्यते । कुतः ।
तद्यत्तत्त्वमिति प्रकृत्यास्वैवोपास्यस्य हिरण्यगर्भस्याऽऽकर्षणादिति हिंश-
स्वसूचितो हेतुर्बोध्यः । न हि वेद्याभेदे विद्याभेदो युक्तः । न च
फलभेदाद्विद्याभेदः । सत्यविद्याप्रकरणे पठितस्य फलस्य सर्वस्यापि
सत्यविद्याफलत्वादिति । तस्माद्विद्यैक्यात्पूर्वापरवास्यस्थाः सर्वे सत्या-
द्यो गुणा उपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

(दहराकाशहार्दाकाशपोरुपसंहर्तव्यत्वम्, अधि० २५)

कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

दहरविद्यायां दहराकाशमात्मानं प्रकृत्य च्छन्दोगा आमनन्ति—
'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसंकल्पः' [छा० ८।१।५] इत्यादि । तथा बाज-
सन्नेयिनोऽपि 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शोते सर्वस्य वशी सर्वस्पर्शानः'
[वृ० ४।४।२२] इत्यादि । तत्र संज्ञयः । किमन्योर्म्यं गुणो-
पसंहारोऽस्ति न वेति । तत्र पूर्वं वेद्याभेदेन विद्यैक्याद्गुणोपसंहार
इत्युक्तं तर्हि प्रकृते छान्दोग्ये दहराकाशस्वैवोपास्यत्वाद्वाजसनेयक
आकाशनिष्ठस्याऽऽत्मनो ज्ञेयत्वाद्देद्यभेदेन समुपनिर्गुणविद्ययोर्भेदाज्ञो-

(श्री०) 'स यो हैतं महद्यक्षम्' इत्यादिना 'तद्यत्तत्त्वमसौ स आदित्यः'
इत्यादिना 'यश्चायं दक्षिणेऽक्षान्पुरुषः' इत्यादिना च योक्ता सैकेव । हि
यस्मात्तत्त्वमिति प्रकृताकर्षणात् । अतः सत्याद्यः सर्वगुणा उपपन्नो-
पसंहर्तव्याः ॥ ३८ ॥

पूर्वाधिकरणे तद्यत्तत्त्वमिति प्रकृताकर्षणेन रूपाभेदाद्गुणोपसंहार
उक्तः । इह तु रूपभेदाद्गुणानुपसंहार इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समा-

(अ० १०) पसंहार इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते ब्रूमः । कामादि सत्यकामत्वादि गुणजातमितरत्र वाजसनेयक उपसंहर्तव्यम् । यच्च सर्ववक्षित्वादिकं तदपि तत्र च्छान्दोग्य उपसंहर्तव्यम् । कुतः । आयतनादिभ्यः । हृदयस्याऽऽयतनस्य ब्रह्मणश्चोपास्यस्य ब्रह्मणः सेतुत्वव्यपदेशस्य चोभयत्राविशेषादित्यर्थः । अप्यं भावः । दहराधिकरणे दहराकाशस्य ब्रह्मत्वसमर्थमात्रं वेद्यभेदः । ननु तथाऽपि सगुणनिर्गुणविद्ययोरनयोर्भेदो दुर्वार इति चेत्सत्यम् । अस्ति भेदः । कथं तर्हि गुणोपसंहार इति चेन्न ह्यत्रोपासनायै गुणोपसंहारं ब्रूमः किंतु विद्यास्तुत्यर्थं, स्तुत्यर्थगुणोपसंहारश्च विद्याभेदेऽपि संभवति स्तुतेरुभयत्राविशेषादिति ॥ ३९ ॥

(उपासकस्य भोजने प्राणाहुतिलोपापत्तिः, अधि० २६)

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां प्राणाग्निहोत्रं ध्रूयते—‘तद्यज्ञकं प्रथममागच्छेत्तज्जोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा’ [छा० ५ । १९ । १] इत्यादिना । भक्तमन्त्रम् । जाबालमुतौ ‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीयात्’ इति वैश्वानरोपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वं भोजनं विधायातिथिभोजनप्राथम्यमिन्दुवा पूर्वभोजनं स्तौति—‘यथा ह वै स्वपमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्’ इति । यथा स्वाग्निहोत्राकरणेन पराग्निहोत्रकरणमयुक्तमेवं तदतिथिभ्यः पूर्वं भोजनदानमित्यर्थः । तत्र संशयः । किं भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्य लोप उतालोप इति । अलोपसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं सिद्धान्ते तु लोपसिद्धिरिति । उपास्तिविचारप्रसङ्गेन तदङ्गपूर्वभोजनाश्रितप्राणाग्निहोत्रविचारादस्ति पादसंगतिः । उपास्तिलोपेऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणोपसंहारवद्भोजनलोपेऽपि पूर्वभोजनस्तुत्युपपत्त्यर्थं प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यवान्तरसंगतिः ।

(धी०) धत्ते—कामादीति । कामादि सत्यकामादि दहरविद्यायां ध्रूयमाणमितरत्र ‘योऽयं विज्ञानमयः’ इत्यादि बृहदारण्यकोक्त उपसंहर्तव्यं तत्र च यद्वक्षित्वादिकं तदपि च्छान्दोग्योक्ते दहर उपसंहर्तव्यम् । कुतः । आयतनादिभ्यः । समानं ह्युभयत्र हृदयाद्यायतनत्वं तेभ्यः (तस्मात्) ॥ ३९ ॥

पूर्वाधिकरण उपासनालोपेऽपि स्तुत्युपपत्त्यर्थवद्भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इति हृदयान्तेनाऽऽक्षिपति—आदरादिति । ‘तद्यज्ञकं प्रथममागच्छेत्’ इत्यत्र भोजने सति मत्केन प्राणाहुतीनां विधानाद्भो-

[अ० ३ अ० ३६०] महाभूतवर्षिणीदीपिकान्यां समेतानि । ३२५
४१-४२]

(अ० ५०) तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् 'आद्रादलोपः' इति । भोजनलोपेऽप्यग्नि-
होत्रस्यालोपः ॥ ४० ॥

पूर्वभोजनस्य प्राचम्यरूपधर्मलोपमसहमानया जावालभुत्वा प्राणा-
ग्निहोत्र आदरकरणात् हि धर्मलोपमसहमाना धृतिः प्राणाग्निहोत्रस्य
धर्मिणो लोपं सहते तस्माद्भोजनलोपेऽप्यन्येन गृह्यद्रव्येण प्राणाग्नि-
होत्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तपति—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

भोजन उपस्थितेऽतोऽस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यम् ।
अनुपस्थिते भोजने प्राणाग्निहोत्रं न कर्तव्यमेव । कुतः । तद्वचनात् ।
'तद्भोमीयम्' [छा० ५।१।११] इति वचनात् । संनिहितसाक्षाद्भावात् ।
तद्यज्ञं कं प्रथममागच्छेदित्यनेन संनिहितस्य भोजनार्थं प्राप्तद्रव्यस्य
होमसाधनत्वप्रतीतिरित्यर्थः । तथा च भक्तागमस्य भोजनप्रपञ्चस्य
भोजनलोपे लोपाद्गव्यलोपेऽग्निहोत्रस्य लोप एव । आदरवचनं तु भोज-
नप्रसक्तिदशायां द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

(उद्गीथकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वम्, अर्थि० २७)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथ-

गव्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

सन्ति कर्माङ्गेऽङ्गीभूतीत्यादिषु प्राणाद्युपासनानि-तानि किं पणतावत्कर्मा-
ङ्गाणि नित्यवदनुष्ठेयान्पुनः *गोदोहनवत्स्वतन्त्रफलसाधनान्यनित्या-

(क्षि०) जनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रस्यालोपः । कुतः । पूर्वोऽतिथिभ्योऽ-
श्रीयात् 'इत्यादिर्जावालानामादरादिति पूर्वपक्षः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तमाह—उपस्थित इति । पार्श्वं प्रत्यागतमुपस्थितं तद्वत् कं द्रव्य-
मतोऽस्माद्भक्तागव्यात्प्राणाग्निहोत्रस्य निष्पत्तिर्न त्वन्वस्मात्कस्मादिति ।
तद्यज्ञकमित्यनेन तस्य भक्तागव्याग्निहोत्रद्रव्यत्ववचनात् । अतो भोजन-
लोपे लोपोऽग्निहोत्रस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे नित्यभोजनाधितप्राणाग्निहोत्रस्यानित्यत्वमुक्तम् । एवं
चेन्नित्याङ्गाभितोपासनानां नित्यत्वमिति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

१ ग. 'आद्रादलोपः' इति म० । २ अ. 'प्रसक्तम्' ।

* अ. अ. 'धर्मिणाः प्रपञ्चेऽग्निहोत्रेण पशुधामास' ।

(अ० ५०) नीति संज्ञयः । पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिरेव पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् ।
 उपासनविचारात्मकत्वादस्य पादसंगतिः । अनित्यभोजनाद्भूत-
 प्राणाग्निहोत्रस्थानित्यवच्छित्यकर्माङ्गाभितोपासनानां नित्यत्वमित्यथा-
 न्तरसंगतिः । तत्र 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' [तै० सं० ३।५।७२] ।
 कंचित्कतुमनारम्भाधीतस्य पर्णमधीत्वस्यान्यमिचरितकतुसंबन्धिजुहूद्वारा
 कत्वङ्गत्ववदनारम्भाधीतानामुद्गीथाद्युपासनानामप्युद्गीथाविद्वारा कत्व-
 ङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—तन्निर्धारणानियम इति । तेषां कर्माङ्गा-
 भितानां निर्धारणानामुपासनानामनियमो नित्यवदनुष्ठानाभावः ।
 कुतः । तद्दृष्टेः । तस्यानियमस्य श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथा
 हि—'तेनोमी कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद' [छा० १ ।
 १ । १०] इत्यनुपासकस्यापि कर्मणि कर्तृत्वं वदन्ती श्रुतिरुपासनस्या-
 नियतत्वं दर्शयति । उपासनस्य पृथक्फलश्रवणादपि पशुप्राप्तिफलक-
 गोदोहनवक्ष कर्माङ्गत्वमित्याह—पृथग्धीति । हि यतः पृथगप्रतिबन्धः
 कर्मणो धीर्यवत्तरत्वात्कसमृद्धिरूपः फलमुपलभ्यतेऽतोऽपि न कर्मा-
 ङ्गत्वमुपासनस्येत्यर्थः । तथा ह्युपासनस्य पृथक्फलत्वे श्रुतिः—'तेनोमी
 कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद' । नाना तु विद्या चाविद्या च
 यदेव विद्या करोति श्रद्धोपनिषदा तदेव धीर्यवत्तरं भवति [छा०
 १ । १ । १०] इति । तेनोकारेणोभावपि कर्म कुरुतः । यश्चेतदोकारा-
 स्यमक्षरमेवं रसतमत्वादिगुणकं वेद यश्च न वेद तावुभाविति संबन्धः ।
 एवमनभिप्रेतपक्षमुक्त्वा स्वामिप्रेतमाह श्रुतिः—नाना त्विति । तुः पूर्व-
 पक्षनिरासार्थः । ओकारमात्रज्ञानापेक्षया रसतमत्वादिगुणकंकारज्ञानं
 नानैव पृथक्फलकं दृष्टो हि मणिविक्रये शरवणिजोः सामान्यविक्षेप-
 ज्ञानार्थ्या फलभेदस्तस्माद्यदेव कर्म विद्यचोद्गीथादिविषया श्रद्धयाऽऽ-
 स्तिर्यगुद्गोपनिषदा तच्चदेवताध्यानेन युक्तं करोति तदेव कर्म धीर्यव-
 त्तरं भवतीत्यर्थः । अनेन विद्याहीनं कर्म धीर्यवन्मात्रं विद्यासहितं तु
 धीर्यवत्तरमिति गम्यते । न हीदं विद्यायाः कर्माङ्गत्वे संभवत्यङ्गीहीनस्य
 कर्मणो धीर्यवन्मात्रत्वस्य फलजनकत्वलक्षणत्वानुपपत्तेः । तस्मात्पर्य-

(शे०) तन्निर्धारणेति । तेषां कर्मगुणपाचात्म्यनिर्धारणानामनियमः । कुतः ।
 तद्दृष्टेः । 'तेनोमी कुरुतः' इत्यादिना दृष्टेरवगमात् । ननुभयोः करणे

(अ० १०१) ताया अक्रियात्मकत्वेन क्रतुसंबन्धं विना स्वातन्त्र्येण फलसाध-
नत्वाभावेन विषमत्वाद्विद्यायाः क्रियात्मकत्वेन स्वातन्त्र्येण फलसाधन-
त्वसंभवाद्गोहृनवत्स्वातन्त्र्यमेवेति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

(सर्वगविद्योक्ताधिदेववाय्व्यात्ममाणयोरनुचिन्तनस्य पृथक्त्वम्,
अधि० २८)

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

बृहदारण्यके छान्दोग्ये च सर्वगविद्यायां वागादिभ्यः प्राणः श्रेष्ठोऽ-
न्यादित्यादिदेवताभ्यः श्रेष्ठो वायुरित्यवधारितम् । तत्र संशयः
किमस्यां विद्यायां वायुप्राणयोः प्रयोगैक्यमुत प्रयोगभेद इति । फलप्रा-
प्तसंगती पूर्ववत् । पूर्वं फलभेदात्कर्मार्हानां तदाश्रितोपासनानां च
नित्यत्वानित्यत्वलक्षणः प्रयोगभेद उक्तस्तर्हि प्रकृते वायुप्राणलक्षण-
फलक्याद्वायुप्राणयोः स्वरूपत एकत्वेन वेद्याभेदेन विद्यैक्याच्च प्रयोगै-
क्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते भ्रमः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे दधितण्डुला-
दिभिर्गुणैः प्रयोगभेद एवमेकस्यामपि विद्यायां वायुप्राणयोः स्वरूपा-
भेदेऽप्याधिदैविकत्वाध्यात्मिकत्वस्वरूपावस्थाभेदेन गुणभेदात्प्रयोगभेद
इति प्रदानवदेवेदं ब्रूव्यम् । तथा हि 'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकाद-
शकपालमिन्द्रायारि राजापेन्द्राय स्वराज्ञे' [तै० सं० २।३।६।१]
इति पुरोडाशत्रयवत्पामिष्टौ श्रुतायां किं अपायां पुरोडाशानां सहप-

(टी०) किमयमेव हेतुरित्यत आह—हि यस्मात्पृथक्फलमप्रतिबन्धोऽति-
शयः 'यदेव विद्यया करोति' इत्यादिना श्रूयतेऽतः फलमूयार्थान्पुपास-
नानि गोहोहनादिवत् ॥ ४२ ॥

पूर्वाधिकरणे फलभेदात्कर्मार्हानां नित्यरूपप्रयोजनभेद उक्तः ।
इह तु वायुप्राणयोश्चामेदात्तत्वालिलक्षणफलक्याच्चापासनप्रयोगैक्यमिति
प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य सबाधत्ते—प्रदानवदिति । बाजसनेयके 'वदि-
ष्याम्येवाहम्' इत्यादिना वागादिभ्यः प्राणोऽधिकोऽवधारितः । 'अध्या-
त्ममधिदैवं च ज्वालप्याम्येवाहम्' इत्यादिनाऽऽप्यादिभ्यो वायुः । एवं
छान्दोग्येऽपि सर्वगविद्यायां वायुप्राणावधारितौ विद्याया ऐक्यमपि ।

(न०७०) दानमुत्तमं प्रदानमेव इति विशये देवतैक्योत्सहं प्रदाने प्राप्ते राजाधि-
राजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदात्युरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य
भेद इति यथा तद्वत्प्रकृते वेद्यभेदात्मयोगभेद इत्यर्थः । तदुक्तं देवता-
काण्डे 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्' इति । वाशब्दो देवतैक्यनिरा-
सार्थः । नाना देवतोत्पन्नं हेतुमाह—पृथगिति । उत्पत्तिवाक्य एव राजा-
धिराजस्वराजगुणानां पृथग्ज्ञानात्तद्विशिष्टदेवतानां नानात्वं युक्त-
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वस्वीकारः, अधि० २९)

लिङ्गभूयस्त्वाच्चिद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निहोत्रेणैव वा इदमुत्पत्तेः पूर्वं सदासीन्नाप्यसदित्युप-
क्रम्य मनसः प्राहुर्मात्रमुक्त्वा तन्मन आत्मनोऽग्नीनपश्यदिति मनोऽधि-
कृत्य पठन्ति—पद्विंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मन-
श्चितः' [शत० ब्रा० १०।५।३।३] इत्यादि । तथैव वाक्चितः
प्राणचितश्चक्षुचितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इत्यन्यानग्नीनाम-
नन्ति । अयमर्थः—पुरुषस्याऽऽयुष्टेन कृतशतवर्षाणामहोरात्राणि पद्विं-
शत्सहस्राणि, तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तयोऽपि पद्विंशत्सहस्राणि भवन्ति ।
एकस्मिन्नहोरात्र उत्पन्नसर्वमनोवृत्तिष्वहोरात्रगतैकत्वारोपात् । ता एव
तावत्संख्याका मनोवृत्तय इष्टिकात्वेनाग्नित्वेन च संपाद्यन्ते । पद्विंश-
त्सहस्राणीत्यादिना मन एव स्ववृत्तिरूपानग्नीनर्कान्पर्यायत एव

(शे०) तत्रैतौ वायुप्राणौ भिन्नस्वरूपौ न तु विद्याभेदे (इः) यथैकस्मिन्न-
ग्निहोत्रे सायंप्रातः प्रवृत्तिमेव इत्येतस्मिन्नर्थे निदर्शनं प्रदानवत् । यथा
त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ 'इन्द्राय राज इन्द्रायधिराजायेन्द्राय सुराज्ञे'
इत्यत्र राजादिरूपभेदात्युपक्रमदानं तद्वद्वायुप्राणयोरपि भेदः । तदुक्तं
पूर्वस्यां मीमांसायां संकर्षे—नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात् । संकर्षः सर्व-
धर्मभेगमयज्ञवद्यतीत्यस्मादेकहेतुया परित्यागः प्राप्तस्तं परित्यागं
वाशब्दो वारयति । कुतः । पृथग्ज्ञानोद्भावादिगुणानाम् ॥ ४३ ॥

पूर्वाधिकरण एकयोगासंभवाद्वायुप्राणौ भेदेन नेषावित्युक्त-
मिह तु मनश्चिदादीनां कर्माकृत्येवैकपयोगान्नुत्त्वमिति प्रत्युदाह-

(५०५०) मनोविकारान्मनश्चित्तो मनसा चीपन्ते संपाद्यन्त इति मनश्चित्त-
स्तानपश्यदित्यर्थः । एवमेव बागादयोऽपि स्वस्ववृत्तीरशित्वेनापश्यन्निति
प्रतीन्द्रियवृत्त्येकैकमश्लिचयनं संपाद्यं प्राणो घ्राणम् । कर्मपदमनुक्तकर्म-
न्द्रियपरम् । एतेऽग्नयः कर्मशकरणे पठिताः । तत्र संक्षयः । किमेते मनश्चि-
दादयोऽग्नयः कर्माङ्गभूता उत स्वतन्त्रा इति । पादसंगतिफले पूर्ववत् ।
पूर्वमेकप्रयोगायोगाद्वापुप्राणयोः प्रयोगमेदं ह्युक्तं तर्हि मनश्चिदादीनां
प्रकरणात्कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगसंभवात्प्रयोगैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते
भ्रमः । सिद्धान्तमुपक्रमते—लिङ्गेति । मनश्चिदादयोऽग्नयः स्वतन्त्रा एव ।
कुतः । लिङ्गभूयस्त्वात् । स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गानां भूयसां सत्त्वादित्यर्थः ।
तथा हि 'यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेपामेव सा
कृतिः' [श्र० ब्रा० १०।५।३।३] इति 'तान्हेतानेवंविदे सर्वदा
सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' [श्र० ब्रा० १०।५।३।१२]
इत्यादीनि लिङ्गानि सन्ति । अयमर्थः—सर्वाण्यपि भूतानि जन्तवो
यत्किमपि मनसा संकल्पयन्ति तेपावेवाग्नीनां सा कृतिः संपादनं
सर्वजन्तुमनआदिवृत्तीनामश्लित्वेन ज्वेयत्वादित्येकं लिङ्गं न हि यत्किं-
चित्कर्माङ्गं संभवतीत्येवंविदे स्वपते आग्नेतेऽपि सर्वदा सर्वाणि भूतानि
तानेतानग्नींश्चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरं न हि कर्माङ्गं सर्वदाऽनुवीचमानं
वृद्धं काष्ठविशेष एव तद्विधानाविति । तन्नि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयस्तदपि
बलीयस्त्वमप्युक्तं पूर्वकाण्डे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' [श्र० ३।३।७।१४] इति ।
एतस्मिन्प्राथो विस्तरेण वाक्यस्तिमिथैरेतत्पादादौ वेषाधिकरणे वर्णित
इतीह विस्तरमवाप्नोष्यत इति ॥ ४४ ॥

(६०१) रणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—लिङ्गभूयस्त्वादिति । वाजसनेयकेऽग्नि-
हव्ये मनोऽधिकृत्य 'पट्त्रिंशत् सहस्राण्यपश्यत्वात्मनोऽग्नीनकान्मनोम-
यान्मनश्चित्तः' इत्यादिनाऽऽज्ञाता अग्नयः स्वतन्त्रा न क्रियानुप्रवेशिनः ।
कुतः । तद्यत्किंचेत्यादेर्लिङ्गस्य भूयस्त्वादधिकत्वात् । सन्ति लिङ्गाणि त-
थाऽप्यग्नेः प्रकरणात्कर्मानुप्रवेशिन इत्यत आह—तन्नि बलीयः । हि यस्मा-
त्तलिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः । तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे—'श्रुतिलिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति ॥४४॥

(न० १०१) सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति-

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्पात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

संकल्पात्मका मनश्चिदावयोऽज्ञायो न स्वतन्त्राः किंत्विष्टिकाभिरग्निं
'चिनुत इति प्रकृतस्य पूर्वस्य क्रियामयस्याज्ञेरयं विकल्पः । संकल्पात्म-
कोऽग्निः । प्रकरणात्स्यात् । न लिङ्गादग्नीनां स्वातन्त्र्यं प्रकृते तूक्तलिङ्ग-
स्याऽऽर्थवादिकार्थदर्शनलक्षणस्वार्थवादस्थत्वेन विहितमानसिकाग्निस्तु-
तिपरत्वेन विधेयकवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् । सिद्धे हि स्वार्थे तद्-
दर्शनं लिङ्गमग्नीनां स्वातन्त्र्यं गमयेत् । नह्यस्ति स्वार्थसिद्धिस्तस्मात्क्रि-
यानुप्रवेशिन एवैते मानसिकाग्रय धृतेन सौत्रं क्रियापदं व्याख्यातम् ।
मानसवत् । तथा हि द्वादशाहे श्रूयते—'अनया त्वा पात्रेण समुद्र-
रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णामि' इति । त्वा त्वां समुद्रमनया रसया
पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं मनोग्रहं ध्यानमयग्रहमापाद्यं गृह्णामी-
त्यर्थः । तत्र किमिवं मानसं द्वादशाद्वाह्रन्तरमुत तन्मध्यपातिनो
दशमस्याहोऽह्नुमिति संवेदे वाग्वे द्वादशाहो मनो मानसमिति भेदव्य-
पदेशाद्वाह्रन्तरमिति प्राप्ते मानसस्याह्रन्तरत्वे मानाभावाद्भेदव्यपदेश-
स्याङ्गाङ्गिभावेनाप्युपपत्तेरह्रन्तरत्वे द्वादशाहसंज्ञाया गौणत्ववसङ्गा-
न्मुख्ये संभवति गौणत्वायोगाद्वादशाहमध्यपातिनो दशमस्याहोऽह्नुं
मानसमिति यथा तथेमे मानसिकाग्रयः प्रकृतकर्मज्ञेया इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(दी०) एकद्वित्रिचतुःपञ्चक्षणविलम्बात्परस्य परस्य दौर्बल्यं पूर्वस्य पूर्वस्य
प्राबल्यमित्याक्षिपति पूर्ववादी—पूर्वविकल्प इति । मनश्चिदावयः
क्रियैव स्यात् । कथम् । पूर्वस्मिन्क्रियामयेऽग्नौ विकल्पो विशेषोऽभिधी-
यते यतः । तदपि कुतः । क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् । चिरूपस्य तत्त्व-
करणात्क्रियारूपत्वं क इष्टमित्यत आह—मानसवत् । यथा दशरात्रस्य
दशमेऽह्न्यपि वाक्ये पृथिव्याः पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये
देवतापै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनहारणोपह्वानमक्षणाणि मानसा-
न्येवाऽऽज्ञायन्ते । स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेष
एवमयमप्यग्निर्कल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

(अ० ४-०) मानसिकाग्नीनां मध्य एकैकोऽग्निस्तावान्वावानसौ पूर्व इति पूर्वणेष्टिकाचितेनाग्निना मानसिकाग्नीनां सादृश्यापदेशाच्च । तच्छेष्ट-
मेकक्रियानुगवेशातिरिक्तसादृश्याभावादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तपति—

विधेयं तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुल्यपक्षनिरासार्थः । विद्यात्मका एते मनश्चिदाद्यः स्वतन्त्रा एव
न कर्मानुप्रवेशिनः । कुतः । 'ते हेते विद्याचित एव' इत्यवधारणादि-
त्यर्थः । एवकारश्रुत्या कर्मप्रकरणं बाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

लिङ्गादपि तद्वाच्यमित्याह—

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

मानसिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गस्य दर्शनाच्च प्रकरणं बाध्य-
मिति भावः । लिङ्गं पूर्वदर्शितम् ॥ ४८ ॥

नन्विदं लिङ्गं न साधकमित्युक्तमित्यत आह—

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

श्रुतिरेवकारः । आदिपदेन लिङ्गवाक्ययोर्ग्रहणम् । लिङ्गमुक्तमेव
'विद्यया हेतैत एवविदक्षिता भवन्ति' [श० ब्रा० १०।५।१२]
इति । एतेषां मानसिकाग्नीनां पुरुषसंबन्धमाचक्षार्णं वाक्यं स्वातन्त्र्य-
बोधकम् । तथा चैतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यानां वलीयस्त्वान्न दुर्बलेन कर्म-
प्रकरणेनाग्नीनां न स्वातन्त्र्यबाध इत्यर्थः । न च लिङ्गस्यार्थबाध-

(शी०) केवलप्रकरणं कथं लिङ्गं बाध्ये(षे)तेत्यत आह—अतीति ।
'तेषामेकैक एतावान्वावानसौ पूर्वः' इत्यतिदेशस्तस्मादपि ॥ ४६ ॥

परिहरति सिद्धान्ती—विद्येवेति । तुल्यत्वोऽग्नीनां क्रियाकृतत्वं व्याव-
र्तयति । किं तर्हि विद्येव । कुतः । विद्याचित एवेति निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

नन्वसहकृतं निर्धारणं न बाधकं प्रकरणस्येत्यत आह—दर्शनादिति ।
लिङ्गानामिति शेषः । चकारः सहकारिणोऽन्येषामप्याह । लिङ्गानि
चोक्तानि लिङ्गसूत्रे ॥ ४८ ॥

लिङ्गमपि न कविद्वारकं प्रकरणस्येत्यत आह—श्रुत्यादीति । न प्रक-
रणेन लिङ्गवाधात्स्वातन्त्र्यस्य मनश्चिदादीनां बाधः । कुतः । श्रुत्या-
दीनां वलीयस्त्वात् । सन्ति तान्न तानि । श्रुतिस्तावद्विद्याचित एवेति ।

(न० ५०) स्थत्वेनासाधकत्वम् । लिङ्गप्रदर्शनार्थमुदाहृतवाक्यानां विधि-
श्रुत्यसामीप्याभावादपूर्वार्थबोधकत्वाच्च विधायकत्वेनार्थवात्त्वाभावा-
दिति भावः ॥ ४९ ॥

इतोऽपि मनश्चिदाद्यग्नीनां स्वातन्त्र्यमित्याह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्वृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

‘ते मनसैवाऽऽधीयन्त मनसाऽधीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त
मनसाऽस्तुबन्धनसाऽशंसम्पत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञिषं कर्म
मनसैव तन्मनोमयेषु मनश्चित्तु मनोमयमक्रियत’ [सं० ब्रा० १० ।
५ । ३ । ३] इत्यादिना मनआदिवृत्तिषु कर्माङ्गाणामनुबन्धासंपादना-
द्यग्नीनां स्वातन्त्र्यं कर्माङ्गत्वेऽङ्गानां प्रत्यक्षसिद्ध्यन्तेन संपादनवैयर्थ्यात् ।
आविशब्देनातिदेशो गृह्यते । अतिदेशो हि क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यमे-
कैकस्य मानसिकाग्नेर्दर्शयन्स्वातन्त्र्यमेवां वर्शयति । यस्त्वयमतिदेशः
पूर्वपक्षानुक्रूल इति तन्नास्ति त्वसाहस्येनास्यातिदेशस्य सिद्धान्तेऽप्यु-
पपत्तेः । सूत्रे बहुवचनसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तभ्रुतिलिङ्गादिकं बोध्यम् । उक्त-
श्रुत्यर्थस्तु तेऽग्नयो तेऽग्नौ मनसैवाऽऽधीयन्ताऽऽधानकर्मणा संपादिताः ।
अधीयन्तेति चिताः । एष्वग्निषु ग्रहाः प्राशान्पगृह्यन्त गृहीताः ।
अस्तुवन्तोऽत्रं कृतवन्त उद्गातारः, अशंसन्तशंसनं कृतवन्तो होतारः । किं
बहुना यत्किञ्च कर्माऽऽरादुपकारकं यत्किञ्च यज्ञिषं यज्ञनिष्पत्त्यर्थं संनिप-
त्योपकारकं च क्रियते तद्विदुषो मनसैवाक्रियत कृतमिति । अनुबन्धा-

(क्षी०) लिङ्गं सर्वदा सर्वाणि भूतानि । वाक्यं तु विद्यया हेतैव एवंविद्-
भिता भवन्ति ॥ ४९ ॥

मन्वाद्यापि प्रसिद्धेनाग्निनौ निर्देशात्क्रियानुप्रवेशिनस्त इत्यत आह—
अनुबन्धेति । अनुबन्धयन्ते ‘मनसैवाऽऽधीयन्ते’ इत्यादिनोक्ता येन सोऽय-
मनुबन्धः । आधानादिसंपादनमिति यावत् । आविशब्देनातिदेशादप्युप-
न हि क्रियानुप्रवेशिष्वग्निषु ईदृमाश्रयम् । तेभ्य एते स्वतन्त्राः प्रज्ञा-
न्तरपृथक्त्ववदिति निर्दर्शनम् । यथा प्रज्ञान्तराणां शाण्डिल्यादिविद्यानां
परस्परं कर्मन्पृथक्त्वं तद्वत् । ननु प्रकरणादुक्तर्षोऽर्हतिचरः कथ-
मिव स्वीकरणीय इत्यत आह—दृष्टश्च । अवेष्टे राजसूयस्य प्रकरणपटि-

(म०६०॥) दिग्बो हेतुभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रज्ञानारपृथक्त्वव्यथा प्रज्ञानतराणां शाण्डिल्यादिविद्यानां स्वातन्त्र्यं तद्वत् । मन्वद्गीनां स्वातन्त्र्ये कर्मप्रकरणादुत्कर्षः काप्यदृष्टः कल्पितः स्यादत आह—‘दृष्ट’ इति । ‘राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत’ इति राजसूयं प्रकृत्य ‘आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा’ इत्यादिना भुताया अवेष्टेर्वा-
ह्याणादिकर्तृकाया राजमात्रकर्तृकराजसूयप्रकरणादुत्कर्षो दृष्टस्तद्वद्वा-
प्यद्गीनां कर्मप्रकरणादुत्कर्ष इत्यर्थः । इदं सर्वं प्रथमतस्त उक्तमिरपाह
तदुक्तमिति ॥ ५० ॥

तदुक्तं मानसवद्गीनां क्रियाशेषत्वमिति तद्वद्वयति—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

मनश्चिदादीनां मानसेन मानसिकत्वसामान्यादपि क्रियाशेषत्वं न कल्पमुक्तधृत्यादिभ्यः स्वातन्त्र्योपलब्धेर्मृत्युवत् । यथा ‘स एव मृत्युर्न एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषः’ [श० ब्रा० १०।५।२ । ३] इति ‘अग्निर्हि मृत्युः’ [बृ० ३।२।१०] इति चाऽऽदित्यपुरुषस्या-

(शे०) तायाः प्रकरणादुत्कर्षः । वर्णव्रयानुबन्धात्तस्या राजैक्य(वन्न)त्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे कत्वर्थेयमिति चेन्न वर्णव्रयसंयो-
गादिति । ‘आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा’ इत्याद्यवेष्टिः क्रतो राज-
सूयस्य प्रकरणे पठिताऽतस्तदर्थेयमिति चेन्न । कुतः । यदि ब्राह्मणो यजेत
बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतीनामाहुतिं हुत्वा तमभिचारयेत् । यदि
वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रियमिति वर्णैः सह संयोगः संबन्धः ।
न च *राजसूयस्य ‘राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत’ इति श्रुतेः ।
तस्मात् स च(तस्य) राजसूयप्रकरणादुत्कर्षः ॥ ५० ॥

ननु मानसवत्क्रियाङ्गं मविध्यतीत्युक्तमिष्यत आह—न सामान्यादिति ।
न सामान्यादपि क्रियाङ्गत्वं मनश्चिदादीनाम् । कुतः । केनाप्यंशेन
कस्यचित्सामान्यस्थोपलब्धेः । किंवदित्यत आह—मृत्युवत् । ‘स वा एव

* मनेत्यादित्यत्र शिष्यो मन्थः च, मुत्तकस्यः ।

१ य. ‘नो जलत्वं कर्मन्धः एवमेव त’ । २ य. ‘अमृतत्वम्’ ।

(अ० १०१) श्रेष्ठ मृत्युशब्दत्वसाम्येऽपि परस्परवैषम्यं यथा वा शुलोकोऽग्नि-
स्तस्याऽऽदित्यः समिदित्वादौ समिदादिसाम्यान्न हि शुलोकस्याग्नि-
त्वापत्तिः किंतु परस्परवैषम्यं तद्वन्मानसमानसिकान्गोमानसिकत्वसा-
म्येऽपि परस्परवैषम्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्तान्नुबन्धः ॥ ५२ ॥

मानसिकाग्निब्राह्मणात्परस्मिन्ब्राह्मणे 'अयं वाव लोक एषोऽग्नि-
श्रितः [श० ब्रा० १०।५।४।१] इति शब्दस्य ताद्विध्यम् ।
चित्तेऽग्नी प्रविधीहृष्टिकपस्वतन्त्रविधित्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गविद्या-
विधित्वम् । तथा 'यदेतन्मण्डलं तपति' [श० ब्रा० १०।५।२।
१] इति पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे विद्याप्राधान्यं दृश्यते इति शकारार्थः ।
तथा च तत्सममिष्याहारादस्मिन्नपि ब्राह्मणे विद्यायाः प्राधान्यमिति
भावः । नन्वस्मिन्ब्राह्मणे मानसिकाग्निविद्यायाः प्रधानत्वे किमर्थं
कर्मापक्रमस्तत्राऽऽह—भूयस्वादिति । कर्माङ्गानां मानसिकाग्निवि-
द्यायां संपाद्यानां बहुत्वाद्विद्यायास्तदुपक्रमेणानुबन्धः प्रतिपादनमि-
त्यर्थः । तस्माद्विध्यं मानसिकाग्निविद्या स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुरिति
सिद्ध्यम् ॥ ५२ ॥

(क्ष०१) मृत्युः' इत्यादित्यपुरुषस्याग्निर्वै मृत्युरित्यश्रेष्ठ मृत्युत्वं नैव तयोरेक्यं
तद्वत् । हि पस्मादसौ वै लोकोऽग्निरिति न लोकस्याग्निभावापत्तिस्तद्वत् ।
अत्यन्तवैलक्षण्ये लोकद्वयान्तः ॥ ५१ ॥

ननु 'यद्धां जुह्वति' इति परेण लोकस्याग्नित्वं प्रतीयते न चान्यत्र
तादृग्भावायमित्यत आह—परेणेति । परस्तादपि 'अयं वाव लोक एषोऽ-
ग्निश्रितः' इत्यस्मिन्ननन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्यात्वं शब्दस्य
प्रयोजनं लक्ष्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वम् । यत आह—विद्याया तदा-
रोहन्ति' इत्यादि तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलम्' इत्युपक्रम्याऽऽह
'सोऽभूतो भवति' इत्यादि । तत्सामान्यादिहापि तैथात्वम् । नन्व-
ग्निसंबन्धः कथं तर्हीत्यत आह—भूयस्वात्स्वनुबन्धः । तुकारः कर्माङ्गानां
व्यावर्तयति । आधानादीनामप्यन्ववयवानां संपाद्यानां भूयस्वाद्वहुल-
त्वादनुबन्धोऽग्निना संबन्धः ॥ ५२ ॥

[अ० १५ अ० ३५० मद्भासुतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि । १३५
५३-५४]

(न० ५०) मनु विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं देहातिरिक्तस्य पुरुषस्या-
भावादित्याक्षिपति—

(मौक्तिकस्याऽऽत्मत्वनिराकरणपूर्वकतदुपस्थाऽऽत्मत्वप्रतिपादनम्,
अधि० ३०)

एक आत्मनः शरीरे भावान् ॥ ५३ ॥

प्रसङ्गादस्य सादृश्यतिर्वाच्या । अत्र किमात्मा देह एवोक्तं तदति-
रिक्त इति संशयः । पूर्वपक्षे देहातिरिक्तात्माभावात्स्वर्गादिशास्त्रवैयर्थ्यं
सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमिति विभागः । तत्रैके देहात्मवादिनो लोकाय-
तिका देहातिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽसत्त्वं मन्यमाना देह एवाऽऽमेति वदन्ति ।
कुतः । शरीरे सति चैतन्यसुखादीनां भावावस्थामेव चाभावादित्यम्ब-
व्यतिरेकान्यां तेषां देहधर्मत्वेनातिरिक्तात्मसिद्धयभावात् ॥ ५३ ॥

इति प्राप्ते सिद्धान्तवति—

व्यतिरेकस्त्वद्भावाभावित्वाच्च तृपलम्बिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वात्मनो देहादव्यतिरेकः किंतु व्यतिरेक एव न्यायः । कुतः ।
चैतन्यादीनामात्मधर्माणां तस्य शरीरस्य भ्रणायवस्थायां भावेऽप्यभा-
वित्वाद्देहधर्मत्वासंभवाद्यथा देहभावे भावाद्देहधर्मत्वं तथा देहभावेऽ-
प्यभावाददेहधर्मत्वमेव कुतो न स्यादित्यर्थः । किंच निश्चितान्वय-
तिरेकान्यां देहधर्मत्वं वक्तव्यम् । न चात्र देहभावेऽभाव इति व्यति-
रेकनिश्चयः संभवति, एतद्देहभावेऽपि देहान्तरावच्छेदेन तद्वर्त्मसत्त्व-
संभवादिति । उपलम्बिवत् । तथा ह्यस्ति तावद्वदाद्युपलम्बिः सा च
न देहधर्म इत्युक्तम् । किंच देहधर्मत्वे तस्याः प्रकाशकत्वानुपपत्तिर्देह-
कपादिवदिति । यथा देहादिविषयाया उपलब्धेः सत्त्वमङ्गीक्रियते

(श्री०) पूर्वाधिकरणे मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तं संगति पुरुषस्यैवामा-
वादित्याक्षिपति—एक इति । एके लोकायतिका देहव्यतिरिक्तात्मनोऽ-
सत्त्वमाहुः । कुतः । ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वेनाभिमतानां शरीरेणाऽऽह-
तिमावाच्छरीरस्यैव ज्ञानादयो धर्माः ॥ ५३ ॥

सिद्धान्तमाह—व्यतिरेक इति । देहात्मनोर्व्यतिरेकः । कुतः । तद्भा-
वाभावित्वात् । तस्य देहस्य भावेऽपि ज्ञानचेष्टादीनामभावित्वादस-
त्त्वात् । अतस्ते न देहधर्माः । तत्र निदर्शनमुपलम्बिवत् । यथा भूत-

(अ० ५०) तथा तस्या देहादिव्यतिरेकस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमिति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

(ऐतरेयगतोक्त्योपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौपीतक्यामपि समा-
नत्वम्, अधि० ३१)

अङ्गावयवद्व्यास्तु न शास्त्रास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

सन्ति कर्माङ्गाभिता उपासना उद्गीथावयवोकारे प्राणदृष्टिकथ्ये
पृथिवीदृष्टिलोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति । लोकशब्दः पृथिव्यग्न्य-
न्तरिक्षादित्यष्टलोकपरः । पृथिव्यादिविषयकबुद्ध्या पञ्चविधं सामो-
पासीतेत्यर्थः । 'पृथिवी हिंकारः । अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ
आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनम्' [छा० २ । २ । १] इति । हिंका-
रादिपञ्चविधे साम्नि पृथिव्यादिबुद्धिरिति विभागः । तत्र संशयः—किमेता
उपासना एव शास्त्रायां विहितास्तच्छास्त्रागतोद्गीथाद्यालम्बना उत सर्व-
शास्त्रागतोद्गीथाद्यालम्बना इति । पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः
फलम् । उपासनाविचारात्मकत्वात्साक्षादस्य पादसंगतिः । तत्र यथा
शरीरात्मनोर्भेदादात्मधर्माणां शरीरे न संभवस्तद्वेकशास्त्रागतोद्गीथा-
द्यपेक्षया शास्त्रान्तरोद्गीथादेः स्वरभेदेन भेदादेकशास्त्रागतोद्गीथाविध-
र्माणामुपासनानां शास्त्रान्तरगतोद्गीथादौ न संभव इति ब्रह्मन्तेन प्राप्ते
ब्रूमः—अङ्गावयवद्व्यास्त्विति । तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । एता अङ्गाभिता-
उपासनाः प्रतिवेदं स्वशास्त्रास्तु विद्यमानोद्गीथाद्यालम्बना एव न भवन्ति
किंतु शास्त्रान्तरीयोद्गीथाद्यालम्बना अपि । कुतः । 'उद्गीथमुपासीत'

(श्लो०) भौतिकानामनुभवनमुपलब्धिं(?)पूर्वोचिषत्वेन विषयधर्मो बला-
दपतति तद्व्यापचेटादयोऽपि न वेदधर्माः ॥ ५४ ॥

पूर्वाधिकरणे शरीरात्मनोर्भेदादात्मधर्माणामसंभवः शरीर इत्युक्तम् ।
एवेकेशास्त्रागतोद्गीथधर्माणां प्राणादिबुद्धीनां न तर्हि शास्त्रान्तरीयोद्गी-
थादिषु प्राप्तिरिति ब्रह्मन्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अङ्गेति । 'ओमित्येत-
दक्षरम्, । लोकेषु पञ्चविधम्, इत्येवमाद्याः प्रतिवेदमुपासना न शास्त्रा-

[५०३४-३५०] महाभूतवर्षिणीदीपिकायां समेतानि । ३३७

(म०३०) [छा०१।१।१] इत्यादावुद्गीथादिभूतविशेषादिति हिंस्रम्-
चितो हेतुर्वाच्यः ॥ ५५ ॥

इममर्थं दृष्टान्तमुक्तेनापि साधयति—

मन्वादिब्रह्मविरोधः ॥ ५६ ॥

एकशास्त्राविहितोपासनानां शास्त्रान्तरोद्गीथादिषु भ्रातृविरोधो
मन्वादिब्रह्म । तथा हि यथा तण्डुलपेषणार्थमश्मादानमग्न्यः कुटकरसी-
त्येकत्राऽऽज्ञातः शास्त्रान्तरेऽपि प्राप्नोति यथा वा प्रयाजा एकत्राऽऽज्ञाताः
शास्त्रान्तरेऽपि प्राहुवन्ति तद्वद्ब्रह्मविरोधः । वाशब्दो दृष्टान्तप्रदर्शन-
रूपहेत्यन्तरमूचनार्थः । तस्मादेकत्र विहितानामप्युपासनानां शास्त्रान्त-
रोद्गीथादिषु प्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

(विराड्भूयैश्वानरस्य कुलस्यैव घ्यातव्यत्वं न तदंशस्य, अवि०३२)

भूतः क्रतुवज्ज्वायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरास्त्रायिकोर्षा प्राचीनशालादिपङ्कथीणां राज्ञा सह प्रथम-
विषयनाम्नां द्युलोकसूर्यवाय्वादिषु व्यस्तेषु वैश्वानरोपास्तिः श्रुता तथा
समस्तेष्वपि वैश्वानराधिकरणलिखितास्त्रायिकाऽज्ञाप्यनुसंधेया । तत्र
संज्ञाः । किमिहोमपथाऽप्युपास्तिर्विश्वतोत्तमस्तोपास्तिरेवेति ।
अत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदः सिद्धान्ते तद्वैक्यमिति बोध्यम् । तत्रोद्गीथावि-
श्रुत्या संनिधिप्राप्तव्यवस्थां वाधित्वोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशास्त्रास्त्व-
वस्थावद्वापि व्यस्तोपास्तीनां विच्छिन्नत्वा समस्तोपास्तिर्संनिधिप्राप्त-

(दी०)स्त्वैव व्यवतिष्ठेत् । उद्गीथाविश्रुत्यविशेषात् । तुशब्दो व्यवस्था-
निपममङ्गार्थः ॥ ५५ ॥

मन्वन्पदेवपठितानां कथमन्यत्र परिग्रह इत्यत आह—मन्वादीति ।
वाशब्दः शङ्कानिराकरणार्थः । यथा 'कुटकरसि' इति येषां मन्वो
न पठितस्तेषामपि तेन मन्त्रेणाश्मादानमेवमेवाग्नेरित्येवमादिमन्त्राणां
यज्ञस्य दानम् । आदिशब्देन प्रयाजादीनां ग्रहणं तद्वच्छास्त्रान्तरोपासा-
मनुद्गीथादिधर्माणां ग्रहणे न विरोधः ॥ ५६ ॥

पूर्वाधिकरणं उद्गीथादिश्रुत्या संनिधिं वाधित्वोद्गीथाद्युपासनानां
सर्वशास्त्रासूपयोग उक्त एवमत्र व्यस्तोपासनस्य विधिभूतः फलभूतश्च
समस्तोपासनस्य विधिभूतः फलभूतश्च समस्तोपासनं संनिधिप्राप्तं

(ब० १०१)स्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयत्वं युक्तमिति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः ।
 भूम्नः समस्तोपासनस्यैवास्मिन्वाक्ये ज्यायस्त्वं प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं न
 व्यस्तोपास्तीनामपि क्रतुवत् । यथा दर्शपूर्णमासादेः क्रतोः साङ्गमधान-
 स्यैव प्रयोगो विवक्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां तद्वत् । ननु भूम्न
 एव ज्यायस्त्वं कुत इत्यत आह—तथा हीति । प्राचीनशालादिमिरु-
 क्तानि व्यस्तोपासनानि निन्दित्वा कैकेयेन राज्ञाऽव्यस्तोपासनस्योक्त-
 त्वादेकवाक्यता श्रुतेरवगम्यते तथा चैकवाक्यतामापन्नेयं श्रुतिर्भूम्न एव
 ज्यायस्त्वं दर्शयतीत्यर्थः । ननु तर्हि राज्ञः प्राचीनशालादीन्मति हे
 'औपमन्यव कं त्वमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' [छा० ५ । १२ । १] इति
 प्रश्ने हे राजन् सुतेजा शुलोको वैश्वानरोऽयं त्वं वैश्वानरमुपास्तेत्यादौ
 व्यस्तोपास्तिषु विधिभ्रुतीनां का गतिरिति चेत्प्राचीनशालादिमिरवग-
 तं व्यस्तोपास्यनुवादेन समस्तोपासनस्य विधेयत्वाद्नुवादकत्वमेव भ्रुती-
 नां गतिरिति । तस्मात्समस्तोपासनमेव ज्याय इति सिद्धम् ॥ ५७ ॥
 (अनुष्ठातव्यशाण्डिल्यद्वहारादिविद्यानां वेद्यब्रह्ममिन्नत्वेन मिन्न-
 त्वम्, अधि० ३३) ।

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

एकसगुणब्रह्मोपास्यकाः शाण्डिल्यद्वहारादिविद्याः सन्त्येवमेकमुख्य-
 प्राणविद्या अपि सन्ति तत्र संशयः । किमेकोपास्यकविद्यानां भेदोऽस्ति
 न वेति । पादसंगतिफले पूर्ववत् । तत्र व्यस्तोपास्तिषु विधिभ्रुतीनां
 सत्त्वेऽपि समस्तोपास्तेरेव ज्यायस्त्ववदेकोपास्यकोपास्तिषु प्रत्येकं
 विधीनां सत्त्वेऽपि समस्तोपास्तेरेव ज्यायस्त्वमिति नास्ति विद्यानां भेद

(क्षे० १) तुल्यार्थं बाधित्वा तद्विधेयमिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—भूम्न
 इति । भूम्नः प्राचीनशालादिमिरुपासनस्य समस्तस्य वैश्वानरस्य
 ज्यायस्त्वं विवक्षितम् । क्रतुवदिति निवर्शनम् । यथा क्रतोर्दर्शपूर्णमासादेः
 साङ्गस्यानुष्ठेयत्वम् । तथा हि दर्शयति । हि यस्माद्यथोक्तमस्माभिस्तथा
 श्रुतिर्दर्शयति मूर्धा त्वेव इत्यादिना ॥ ५७ ॥

पूर्वाधिकरणे सत्यामपि सुतेजस्त्वादिगुणविशिष्टशुलोकादिवैश्वानरो-
 पासनानां गुणफलभेदभ्रुतो चोपास्यैक्यमुक्तं तद्वदन्यासामपि ब्रह्मो-
 पासनानामेक्यं स्यादिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—नावेति ।

(म० १७०) इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । एकोपास्यकविद्या नानिव । कुतः । शब्दादिभेदात् । 'वेद' 'उपासीत' 'स क्रतुं संकल्पं कुर्वति' इत्यादिशब्द-
भेदात् । आदिशब्देनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः । यथा सागदानहोमानां
कर्मणां यजेत दद्याज्जुहुवादिति शब्दभेदाद्भेदस्तद्वदिति द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

(आत्मनः सगुणोपासनायामेकस्य द्वयोर्बहुनां चोपासनानां विकल्प-
कनियमकथनम्, अधि० ३४) ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

याः सगुणब्रह्मादिविद्या उपास्यसाक्षात्करणेन फलहेतवस्तासां
किं स्वेच्छया विकल्पसमुच्चयस्याभ्यासमनुष्ठानमृत विकल्प एवेति संशयः ।
पूर्वपक्षे स्वेच्छया विद्यासु प्रवृत्तेर्पां काचिदेकस्य विद्या यावज्जी-
वमनुष्ठेयेति विकल्पोऽपि नास्ति हि उपास्यो विद्याः समुच्चये नानु-
ष्ठेया इत्यपि नास्तीत्यनियमः फलं सिद्धान्ते विकल्प एवेति नियम इति
भेदः । पूर्वाधिकरणेन विद्यानानात्वे सिद्धेऽयं विचारः प्रवर्तते नो चेन्ना-
स्तीति हेतुहेतुमद्भावाः संगतिः । तत्रानुष्ठाननियमे हेत्वभावाद्येच्छा-
मनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । विकल्प एवाऽऽतां विद्यानां युक्तः । कुतः ।
अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां विद्यानामुपास्यसाक्षात्कारार्थं
फलम् । तत्रैकया विद्ययोपास्ये साक्षात्कृते विद्यान्तरमफलम् । वि-
च्छोपास्यसाक्षात्कारस्य युगपदयोगाच्च विद्यान्तरं स्वर्थम् ।

तं तमेवेति कीन्तेषु सदा तद्भावमाश्रितः [गी० ८ । ६] इति मगः
ब्रूहिता स्पष्टमेकविद्याया एवानुष्ठेयत्वं दर्शयति । तस्मादुपास्यसाक्षात्का-
रद्वारा फलहेतुमत्विद्यैकैवानुष्ठेयेति सिद्धम् ॥ ५९ ॥

(दी०) शाण्डिल्यद्वहरोपकोशलादिविद्या नाना मिश्रा एव । कुतः । शब्दा-
दिभेदात् । 'वेदोपासीत' इत्यादिशब्दः । आदिशब्देन रूपाख्यादिभेद-
स्तस्मात् ॥ ५८ ॥

पूर्वाधिकरणे शब्दान्तरादिप्रमाणादुपास्यतां भेद उक्तस्तद्वदिहापि
विकल्पसमुच्चयनियमयोः प्रमाणाभावाद्याथाकाम्यमिति प्रत्युदाहरणे-
नाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—विकल्प इति । साक्षात्कारफलहेतुमत्तां
विद्यानां विकल्पः । कुतः । अविशिष्टफलत्वात् । एकस्य साक्षात्का-
रफलस्य प्रत्येकं तासां फलत्वात् । एकदा तस्मिन्कृतेऽन्यस्य वैषम्य-
मिति भावः ॥ ५९ ॥

(अ० व० १) (विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वम्, अधि० ६५)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्

वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

‘याश्च प्रतीकोपास्तयो नाम ब्रह्मेत्युपासीत तस्य यथाकामचारो भवति’ इत्याद्याः काम्या उपास्यसाक्षात्कारानपेक्षा एवावृष्टद्वारा फले हेतवस्तासु पूर्ववत्संदेह उपास्तित्वाविशेषात्पूर्ववद्विकल्पनियम इति श्रुते ब्रवीति—काम्यास्त्विति । काम्यास्त्ववृष्टद्वारा फलहेतवो विद्या यथाकामं समुच्चीयेरन् वा न वा समुच्चीयेरन् । पूर्वहेतोरविशिष्टफलत्वस्य विकल्पनियमप्रयोजकस्यात्रामावादित्यर्थः । तथा च प्रतीकोपास्तयो विकल्पेनैवानुष्ठेया उपास्तित्वात्पूर्वोक्तविद्यावदित्यनुमान उपास्यसाक्षात्कारहेतुत्वमुपाधिरिति भावः ॥ ६० ॥

(विकल्पसमुच्चययोर्थाथाकाम्यम्, अधि० ३६)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

‘कर्मज्ञेषु ग्रीवादिषु पा आभिता विद्यास्तासां किं समुच्चयेनैवाङ्गवदनुष्ठानमुत यथाकाममिति संशयः । पूर्वपक्षे समुच्चयेनानुष्ठानात्फलबाहुल्यं सिद्धान्ते यथाकाममनुष्ठानात्प्रयोगसौकर्यमिति बोध्यम् । तत्र प्रतीकोपासीनां स्वतन्त्रत्वाद्यथाकाममनुष्ठानं पुक्तमङ्गाभितोपास्तीनामङ्गतन्त्रत्वाद्यथाश्रयभावः । आश्रयाः स्तोत्रादयः । संभूय भवन्ति ।

(६०) पूर्वाधिकरणेऽहं ब्रह्मोपासनानामुपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तत्वाद्विकल्पनियम इत्युक्तं तद्व्यतीकोपासनानामपि तत्पर्यन्तत्वाद्विकल्प इति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—काम्यास्त्विति । तुशब्दः काम्यानां विकल्पं ध्यावर्तयति । काम्या विद्या यथाकामं काममनतिक्रम्य तासु वर्तनम् । तमेव कामानतिक्रममाह—समुच्चीयेरन् वेति । तासां न समुच्चयो विकल्पो वेच्छातः । कुतः । पूर्वहेत्वभावात् । पूर्वस्य हेतोः फलेत्यस्य काम्यस्व(स्या)भावात् । अतः फलभूमार्थिनः समुच्चयोऽप्योन्यस्य । ताश्च ‘स य एतमेव वायुम्’ इत्याद्याः ॥ ६० ॥

पूर्वाधिकरणे प्रतीकोपासनानां मित्रफलत्वाद्याथाकाम्यमुक्तं तद्युक्तं सफलैष्वङ्गभितोपासनेषु समुच्चयनियमो न फलभेदस्यानैकान्ति-

१ क. ‘श्रीकामि’ । २ ग. ‘मपीत्य’ । ३ क. ख. ‘क । व’ । ४ घ. ‘निव’ । ५. ‘न’ । ६. ‘न’ । ७. ‘न’ । ८. ‘न’ । ९. ‘न’ । १०. ‘न’ । ११. ‘न’ । १२. ‘न’ । १३. ‘न’ । १४. ‘न’ । १५. ‘न’ । १६. ‘न’ । १७. ‘न’ । १८. ‘न’ । १९. ‘न’ । २०. ‘न’ । २१. ‘न’ । २२. ‘न’ । २३. ‘न’ । २४. ‘न’ । २५. ‘न’ । २६. ‘न’ । २७. ‘न’ । २८. ‘न’ । २९. ‘न’ । ३०. ‘न’ । ३१. ‘न’ । ३२. ‘न’ । ३३. ‘न’ । ३४. ‘न’ । ३५. ‘न’ । ३६. ‘न’ । ३७. ‘न’ । ३८. ‘न’ । ३९. ‘न’ । ४०. ‘न’ । ४१. ‘न’ । ४२. ‘न’ । ४३. ‘न’ । ४४. ‘न’ । ४५. ‘न’ । ४६. ‘न’ । ४७. ‘न’ । ४८. ‘न’ । ४९. ‘न’ । ५०. ‘न’ । ५१. ‘न’ । ५२. ‘न’ । ५३. ‘न’ । ५४. ‘न’ । ५५. ‘न’ । ५६. ‘न’ । ५७. ‘न’ । ५८. ‘न’ । ५९. ‘न’ । ६०. ‘न’ । ६१. ‘न’ । ६२. ‘न’ । ६३. ‘न’ । ६४. ‘न’ । ६५. ‘न’ । ६६. ‘न’ । ६७. ‘न’ । ६८. ‘न’ । ६९. ‘न’ । ७०. ‘न’ । ७१. ‘न’ । ७२. ‘न’ । ७३. ‘न’ । ७४. ‘न’ । ७५. ‘न’ । ७६. ‘न’ । ७७. ‘न’ । ७८. ‘न’ । ७९. ‘न’ । ८०. ‘न’ । ८१. ‘न’ । ८२. ‘न’ । ८३. ‘न’ । ८४. ‘न’ । ८५. ‘न’ । ८६. ‘न’ । ८७. ‘न’ । ८८. ‘न’ । ८९. ‘न’ । ९०. ‘न’ । ९१. ‘न’ । ९२. ‘न’ । ९३. ‘न’ । ९४. ‘न’ । ९५. ‘न’ । ९६. ‘न’ । ९७. ‘न’ । ९८. ‘न’ । ९९. ‘न’ । १००. ‘न’ ।

[४०१ पा० ३ गु०
६२-६४]

ब्रह्माभूतवर्षिणीदीपिकाम्यां सनेतानि ।

३४१

(म० व०) यथाऽऽश्रयाणामङ्गानामनुष्ठानस्य भावस्तद्वदनुष्ठानस्य भाव इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः ॥ ६१ ॥

शिष्टेष्व ॥ ६२ ॥

शिष्टिः श्रासनं विधानमित्यर्थः । यथा प्रतिवेदं विधानं तथा तद्विधानतोपासनां विधानाविशेषाच्चाङ्गवत्समुच्चयनियम इत्यर्थः ॥ ६२ ॥
इतश्चैवमेवेत्याह—

समाहारान् ॥ ६३ ॥

अग्रे वेदोक्तप्रणवस्य सामवेदोक्तोद्गीथस्य चैवोपासन उद्गात्रा कृते फलमाह श्रुतिः—‘होतृपदनाम्नैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति’ [छा० १ । ५ । ५] इति । होतृपदनशब्देन होतृशंसनस्थानवाचिना होतृकृतं शंसनाख्यं कर्म लक्ष्यते । उद्गात्रा प्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानमाहात्म्यात्स्वेन कृतं दुरुद्गीथमपि स्वरादिप्रमादाद्दुष्टमप्युद्गानं होत्रा सम्यक्कृतशस्त्रसहायादनुसमाहरत्येव ह प्रतिप्रमादधात्वेन सत्तु । होतृकर्मसंबन्धकारणवद्बोक्तस्य स्ववेदोक्तोद्गीथस्य चैक्येन चिन्तितत्वादित्यर्थः । तथा च वेदद्वयोक्तप्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानस्थेदृशं फलं तुवद्वाक्यं सर्ववेदोक्तानामप्यङ्गाभितोपासनानां समुच्चयं सूचयति । सर्वापासनेषु वेदान्तरोक्तोपासनस्य वेदान्तरोक्तोद्गीथादिना संबन्धस्य समानत्वादिति सूत्रकृतात्यर्थम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

उद्गीथोपासनायां गुणभूतस्योपास्यस्योक्तारस्य ‘तेनेषं ब्रवीं विद्या वर्तते’ [छा० १ । १ । ९] तेनोक्तेरेण वेदत्रयोक्तं कर्म भवतीति सर्व-

(क्षि०) कत्वादित्याक्षिपति—अङ्गेष्विति । कर्माङ्गेषु ग्रीथादिवु यथाश्रयभावाः । यथैवामाश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्ति एवं प्रत्यया अपि ॥ ६१ ॥

शिष्टेष्वेति । यथाचाऽऽश्रयाः स्तोत्रादयो वेदेषु शिष्यन्त एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः ॥ ६२ ॥

समाहारोदिति । होतृपदनाम्नैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति’ इति होत्राकर्मण उद्गात्रोः स्वकर्मणः क्षतस्य समाहारः संचानं तस्माद्विज्ञानसमुच्चयः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्येति । विद्यागुणं च विद्याश्रवं सन्तर्मोकारं वेदत्रयसा-

(अ० ५०) कर्मणि साधारण्यस्य अवघातदाभितोपासनानामपि साधारण्यं समुच्चित्त्यानुष्ठानमित्यर्थः । यद्वा कर्मगुणानामुद्गीचादीनां सर्वेषां समुच्चित्त्यानुष्ठानात्मकसाधारण्याभावे हि तदाभितोपासनानां समुच्चयो न भवेन्नैतदस्ति प्रयोगवचनेन सर्वाङ्गग्राहिण्या तेषां साधारण्यश्रुतेः । तथा च तदाभितानामुपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्तयति—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

वाङ्मव्यस्त्वर्थः पक्षव्यावर्तनार्थः । नाङ्गाभितोपासनानामङ्गवत्समुच्चयनियमः 'तत्सहभावाश्रुतेः' । यथाऽङ्गानां सहभावः श्रूयते 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोझीय स्तोत्रमुपाकुर्वात् [तै० सं० ३।१।२।४] इत्यादिना तथा तेषामुपासनानां सहभावस्याश्रुतेरित्यर्थः । न चाङ्गतन्त्रत्वमुपासनानां समुच्चयनियमः । अङ्गतन्त्रस्यापि गोदोहनस्यानुष्ठानानियमात् । यदुक्तं शिष्टेऽपि सूत्रेऽङ्गवद्विधानाविशेषात्समुच्चय इति तन्न । तेन हीदमनुमानं लभ्यत उपासनानि समुच्चित्त्यानुष्ठेयानि विहितत्वाद्भूयति । तत्र च क्रत्वर्थत्वमुपाधिः । परं च सूत्रद्वयोक्तं लिङ्गद्वयप्रयोजकत्वेन दूषणीयम् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरङ्गाभितोपासनानामसमुच्चयम्—'एवंविद्धं वै ब्रह्मा वज्रं यजमानं सर्वोऽव्यजोऽधिरक्षति' [छा० ४।१७।१०] इति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्ताभिज्ञत्वं ब्रह्मण एवैवित्त्वं, सर्वोपासनानां समुच्चये हि विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्व-

(श्री०) धारणं आवयति—तेनेयं त्रयीत्यादिना । अथ वा कर्मगुणानामुद्गीचादीनां सर्वप्रयोगसाधारण्यश्रुतेरपि तदाभितानां समुच्चयः ॥ ६४ ॥

समाधत्ते—न वेति । नवेति समुच्चयनियमव्यावर्तनम् । कुतः । तत्सहभावाश्रुतेः । तासामुपासनानां सहभावस्य समुच्चयस्याश्रुतेरभवणात् ॥ ६५ ॥

ननु समुच्चयोऽपि श्रूयत इत्यत आह—दर्शनादिति दर्शयत्यपि श्रु-

[५०१ पा० ५०१] ब्रह्मासृत्वविपिणीदीपिकायां समेतानि ।

३४३

(अ० ४०१) मितरेषामृत्विजां न स्यात्सर्वेषां सर्ववित्त्वादस्ति च परिपास्यत्व-
कीर्तनं तस्मान्न सर्वोपासनासमुच्चय इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

(आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न कृत्यत्वम्, अधि० १)

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधा-
रितमिह तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते । तत्र
कर्मानपेक्षाणामासां विद्यानां कान्यङ्कानीत्याकाङ्क्षायां यज्ञादीनि
बाहिरङ्गाणि शमादीन्पन्तरङ्गाणि च निरूप्यन्त इत्येकविद्याविषयकत्व-
मनयोः पादयोः संगतिः । तत्र परब्रह्मविद्यामाश्रित्य विचार्यते किमौ-
पनिषदात्माविद्या कर्मकतृहारा कृत्वनुप्रवेसिन्युत स्वतन्त्रैव पुरुषार्थ-
साधनमिति । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः फलम् । पूर्व-
पादात्मपाधिकरणे कर्माङ्गविद्योक्तिप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमा-
शङ्क्य सिद्धान्तमुपक्रमते—पुरुषार्थ इति । अतोऽस्मादौपनिषदात्म-
ज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थो मोक्षः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो
मन्यते । कुतः । 'तरति शोकमात्मवित्' [छा० ७ । १ । ३] 'ब्रह्म
वेद् ब्रह्मैव भवति' [मु० ३ । २ । ९] इत्यादिभ्यः केवलविद्याया
मोक्षहेतुत्वबोधकशब्दादिभ्यः । इदमुपलक्षणम् । सगुणविद्यानामपि
स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं तत्तत्फलप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥ १ ॥

(६०) तिरसहमायम् । 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा' इत्यादिना ॥ ६६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

एवं तावत्पूर्वपादे परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारनिरूपणेन परि-
माणमवधारितम् । इदानीमासां कर्मनिरपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं
निरूप्यते । तत्र विद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थत्वमाह—पुरुषार्थ इति ।
अतो वेदान्तविहिताज्ज्ञानात्पुरुषार्थो भवतीति बादरायण आचार्यो
मन्यते । कुतः । शब्दात् । 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेः ॥ १ ॥

(ब्र० १०) एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनाऽऽत्मनः कर्मशेषत्वाच्चज्ञानमपि पर्णतावत्कर्मशेषात्मद्वारा क्रत्वङ्गम् । अत्रार्थं प्रयोगः—तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गं फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाव्यपत्वात्पर्णतावदिति । ननु विशेषणासिद्धौ हेतुः 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिफलश्रुतेः सत्त्वादित्यत आह—पुरुषेति । यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु पर्णमयीद्रव्यवजमानस्याऽङ्गनादिसंस्कारप्रयाजादिक्रपो व्यवपापश्लोकव्यवणाद्विफलश्रुतिरर्थवादस्तथाऽङ्गापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा च न हेतोर्विशेषणासिद्धिरिति भावः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन चक्षेनेजे' [बृ० ३।१।१] इत्यादी ब्रह्मविद्यावर्ता जनकादीनां विद्याया सह कर्माचारदर्शनाद्विज्ञाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्माङ्गत्वमित्यर्थः । विदेहानामधिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेनाश्वमेधेन वा बहुदक्षिणायुक्तेनेजे धामं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

किंच 'यदेव कर्म विद्याया करोति 'तदेव वीर्यवत्तरं भवति' [छा० १।१।१०] इति तृतीयाश्रुत्या विद्यायास्तत्त्वाः कर्मशेषत्वस्य व्यवणान्न स्वातन्त्र्येण मुक्तिफलत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(श्री०) शेषत्वादिति । कर्तृत्वेनाऽऽत्मनि कर्मशेषत्वाच्चज्ञानमपि ब्रह्मिणोः क्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबन्धो वेति एतस्मिन्नवगतप्रयोजन आत्मज्ञाने वा फलश्रुतिः साऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु यस्य पर्णमयीत्वादिषु फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वद्व्यात्मविज्ञानदर्शनात्कर्माङ्गत्वे न लिङ्गमित्यत आह—आचारेति । आचारो जनकादीनां ब्रह्मविदाम् । 'जनको ह' इत्यादिना ॥ ३ ॥

नन्वयमाचारः श्रुतेरभावेऽप्रयोजक इत्यत आह—तदिति । तस्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वस्य 'यदेव विद्याया' इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

the first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the

the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the

the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the

the tenth is the fact that the
the eleventh is the fact that the
the twelfth is the fact that the

the thirteenth is the fact that the
the fourteenth is the fact that the
the fifteenth is the fact that the

the sixteenth is the fact that the
the seventeenth is the fact that the
the eighteenth is the fact that the

the nineteenth is the fact that the
the twentieth is the fact that the
the twenty-first is the fact that the

the twenty-second is the fact that the
the twenty-third is the fact that the
the twenty-fourth is the fact that the

(न० १०) न लिप्यते त्वं न लिप्यस इत्यर्थः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारा-
न्तरनास्ति यतः कर्मलोपो न स्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्माद्ब्रह्मविद्या कर्माङ्गमेवेति प्राप्ते समाधत्ते—

अधिकोपदेशानु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । वदुक्तं तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गं फलशून्यत्वे सति
कर्माश्रयत्वादिति तन्न हेतोर्विशेष्यासिद्धेः । कुतो विशेष्यासिद्धिः ।
अधिकोपदेशात् । कर्मकर्तुः संसारिणः कर्माङ्गादधिकस्याकर्तुरसंसारि-
णश्चिन्मात्रस्य वेदान्तेषूपदेशात् । तथा च तत्त्वज्ञानं चिन्मात्राश्रयमेवेति
भवति विशेष्यासिद्धिः । एवं च तत्त्वज्ञानफलश्रुतेरपि मार्थवादत्वम् ।
तस्मात्पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति यन्मतं बादरायणस्य तदेवमेव तथैवे-
त्यर्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—तद्दर्शनादिति । तस्याधिक-
स्याऽऽत्मनो 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' [मु० १ । १ । ९] इत्यादिश्रुतिसह-
स्रेषु दर्शनादित्यर्थः ॥ ८ ॥

वदुक्तमाचारदर्शनादिति तत्राऽऽह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्यायाः कर्मशेषत्वाभावेऽप्याचारदर्शनं तुल्यमेव । तथा हि 'एतद्ध
स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे' [कौ० २ । ५] इत्या-
दिका श्रुतिर्विदुषः कर्माचाराभावं दर्शयति । तुल्यत्वेनाकर्माङ्गत्वलिङ्ग-
दर्शनस्य प्राबल्यं सूचितम् । न हि ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां कर्मा-
चारदर्शनं विद्यायाः कर्मशेषत्वे लिङ्गं तेषामहमभिमानाभावेन चोदना-
प्रवृत्त्यसंभवात् । तत्कृतकर्मणश्चोदनालक्षणत्वाभावेनाकर्मतया तदाचा-
रदर्शनस्य विद्यायाः कर्मशेषत्वबोधने दुर्बलत्वादिति ॥ ९ ॥

(श्री०) इति । कुर्वन्नेवेत्यादि । चकारो नियमाभावेऽपि ज्ञानस्य पुरुषार्थ-
तामाह ॥ ७ ॥

आद्यसूत्रोक्तं सिद्धान्तमाह—अधिकेति । तुल्यत्वं जैमिनीयं मतं
व्यावर्तयति । कुतः । अधिकोपदेशात् । असंसारिणो निरुपाधिकस्य
परमात्मनः सर्वेषु वेदान्तेषूपदेशात् । यन्मतं बादरायणस्य तत्तथैव
स्थितं तद्दर्शनात् । 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिभ्यः ॥ ८ ॥

ननु कमाचारादित्यत आह—तुल्यमिति । तुल्यत्वं पूर्वस्याऽऽचारस्य
विधानान्तरविषयत्वमाह । तुल्यं समानमाचारस्य दर्शनम् । 'एतद्ध स्म'
इत्यादिना ॥ ९ ॥

[च० १५०४ सू० नव्यामृतवर्षिणीदीपिकाभ्यां संगेतानि ।

३४७

१०-१२]
(च० १०१) तच्छ्रुतेरिति यदुक्तं तत्राऽऽह—

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

‘यदेव विद्यया करोति [छा० १ । १ । १०] इति श्रुतिरसार्वात्रिकी सर्वविद्याविषया न भवति प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रपरत्वात् । तथा च न श्रुतिबलाद्ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

यदप्युक्तं समन्वारम्भणादिति तत्राऽऽह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

‘तं विद्याकर्मणी समन्वारमते’ [बृ० ४ । ४ । २] इत्यत्र विभागो बोध्यः । विद्याऽन्यं पुरुषमन्वारमते कर्मान्यमिति शतवत् । यथा शत-
मार्भ्यां क्षीयतामित्युक्ते विमज्ज्य क्षीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशद्वन्त्यस्मै
तद्वदित्यर्थः । वस्तुतोऽस्य समन्वारम्भवाक्यस्य सुमुच्छ्रविषयत्वाभावा-
द्विद्याशब्देन विहितोद्गीथादिविद्या प्रतिपिन्द्वा च नञ्छचीदर्शनादि-
रूपा गृह्यते । तादृशविद्यायाः फलारम्भे कर्मसाहित्येऽपि न क्षतिरिति
मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

यपुनरुक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राऽऽह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

‘आचार्यकुलाद्देवमधीत्य’ [छा० ८ । १५ । १] इति वाक्ये वेदा-
ध्ययनमात्रवतः कर्म विधीयते नाऽऽत्मज्ञानवत् इत्यर्थः । मात्रपदेनौपनि-
षदात्मज्ञानमेव व्यावर्त्यते न कर्मकाण्डार्थापबोधः कर्मज्ञानं विनाऽनुष्ठा-
नासंभवादिति ॥ १२ ॥

(छं०) यदेवेत्यादिश्रुतेरुक्तमित्यत आह—नेति । न सर्वविषयेषु श्रुतिः
किं तु प्रकृतोद्गीथविद्याविषयैव ॥ १० ॥

तं विद्या’ इत्यादिना फले समुच्चय उक्त इत्यत आह—विभागोऽयं
न समुच्चयः । विद्ययाऽन्यस्याऽऽत्मज्ञानं कर्मणाऽऽन्यस्य शतवत् ।
यथा शतमार्भ्यां क्षीयतामित्यत्र विभागस्तद्वत् ॥ ११ ॥

ननूक्तं तद्वतो विधानादित्यत आह—अध्ययनेति । अध्ययनमात्र-
वतो न ज्ञानवतः ॥ १२ ॥

(अ० १०) यच्चोक्तं नियमाच्चेति तत्राऽऽह-

नाविरोधात् ॥ १३ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि’ [ई० २] इति नियमवाक्यं न ज्ञानविषयं विद्वानिति विशेषाभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्य नियमवाक्यस्य ज्ञानविषयत्वेऽप्यविरोधो ज्ञानस्तुत्वर्थत्वादित्याह-

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

इयं विदुषः कर्मानुमतिः कर्मानुज्ञा ब्रह्मविद्यास्तुतये ज्ञातव्या । स्तुतिश्चैवं यावज्जीवं कर्म कुर्वन्त्यपि त्वयि विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति । अस्मिन्पक्षे नान्यथेतोऽस्तीत्यस्यायमर्थः-एवं कर्म कुर्वन्त्यपि त्वयीतो ब्रह्मभावाद्विद्यालभ्याद्व्यप्या संसारापत्तिर्नास्ति यतो न कर्म लिप्यत इति ॥ १४ ॥

अपि च ब्रह्मविद्यायाः प्रत्यक्षं फलं दक्षयन्ती श्रुतिः कालान्तरमाविफलककर्माङ्गत्वं वारयतीत्याह-

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः परोक्षकर्मफलसाधनं प्रजादिकं कामकारेण स्वेच्छया त्यक्तवन्त इति श्रूयते-‘एतच्छ्रुस्म वै तत्पूर्वे विद्वांसो सप्तसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां तोऽयमात्माऽर्थ लोकाः’ [वृ० ४ । ४ । २२] इति । विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावेऽपि विदुषः स्वेच्छया कर्मसाधनप्रजादित्यागो लिङ्गमनेन सूत्रेण सूच्यत इति वा

(श्री०) यदप्युक्तं नियमाच्चेत्यत आह-नाविरोधेति । त्वदुक्तं न कुर्वन्नेवेत्यत्र विदुषः कर्माणि वारयति ॥ १५ ॥

* प्रकरणज्ञासमर्थ्याद्विद्वानेव संबध्यत इत्यत आह-स्तुतय इति ।

विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतत् ॥ १४ ॥

तनु कर्मश्रुतेर्विद्यास्तावत्प्रत्यक्षमित्यत्रापि किं निवाम्यकमित्यत आह-

* अत्रासाधारण्यं तदुक्तकस्यम् ।

१ अ. ‘य इति विशेषणमवस्थात् ॥ १३ ॥ २ अ. यावन्तो विदुषः स्तुत्या तेषामवस्थात्तु हेतव्यमाह ।

[अ० ११० १५० ब्रह्मासूतवर्षिणीदीपिकाम्नां समेतानि । ३४९
१६-१७]

(म० १००) बोध्यम् । विद्यायाः कर्माङ्गत्वे हि कर्मसाधनत्वागो न स्यादिति ।
श्रुत्यर्थस्तु येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष आत्माऽयं लोकः प्रत्यक्षं फलं ते
वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्पाणिहोत्रादिकर्म न कृतवन्त
इति ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

किंच कर्मानुष्ठानहेतोः क्रियाकारकफलविभागस्य समस्तस्याविद्या-
कृतस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्दमभावमामनन्ति—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूतत्वेन कं पश्येत्’ [वृ० २।४।१४] इत्यादिना । तथा च ब्रह्म-
विद्यायाः कर्मविरोधित्वाच्च कर्माङ्गत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

विद्यायाः कर्मानङ्गत्वे हेतुन्तरमाह—

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु चतिषु ब्रह्मविद्याऽवगता न हि तस्याः कर्माङ्गत्वं संभ-
वति । धर्मीनामग्निहोत्रादिकर्माभावात् । तथा चायं प्रयोगः विद्याक-
र्मणी माङ्गाङ्गिमूले मिथो व्यभिचारित्वाद्दुर्गमनैतिकवतवदिति । ननु
अस्याभ्रमसद्भावे किं मानमित्यत आह—शब्दे हीति । वेदे ह्यूर्ध्वरेतसा-
माश्रमाः श्रूयन्ते ‘त्रयो धर्मस्कन्वा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तथ
एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽ-
वसाद्यन्तसर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ [छा०
२।२३ । १] इति ‘ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत्’ इत्यादौ । श्रुत्यर्थस्तु
स्कन्धशब्द आश्रमपरः । यज्ञादिधर्मप्रधानो गार्हस्थ्याश्रम एकस्तपः-

(वै०) कामेति । अवगतपरमार्थाः प्रज्ञा न कामयन्ते कामकारणेणेति श्रुत्य-
र्थतिर्दिष्टाः । चकारो विद्वदनुभवं दर्शयति ॥ १५ ॥

ननु ब्राह्मणादिशरीरे कथं कर्माभाव इत्यत आह—उपेति । ‘यत्र
त्वस्य’ इत्यादिना क्रियाकारकादेरुपमर्दमामनन्ति । चकारस्तादृकप्र-
त्यक्षं समुचिनोति ॥ १६ ॥

तथाऽपि कथं गृहस्थस्य कर्माभाव इत्यत आह—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्व-
रेतःस्वाश्रमेषु विद्या श्रूयते न तत्र कर्माणि । चकारः कर्मिणां विद्या-

(ब्र० ३००) प्रधानो वानप्रस्थाश्रमो द्वितीयस्तृतीयः स्पष्टः । एतेषामाश्रमिणा-
मनित्यफलमावत्वं ब्रह्मसंस्थस्य संन्यासिनो नित्यफलत्वमाह—ब्रह्मसंस्थ
इति । ब्रह्मणि प्रत्यग्रूपे सम्यक्कृतिष्ठा यस्य स ब्रह्मसंस्थः परिब्राह्मिण्यर्थः ।
तस्माद्ब्रह्मविद्या न कर्माङ्गं किंतु स्वतन्त्रा मुक्तिकलेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

‘अथो धर्मस्कन्धाः’ इत्यादिश्रुतिराश्रमसंज्ञावे प्रमाणमित्युक्तं तदा-
क्षिपति—

(ऊर्ध्वरेतोरुपाश्रमाणामस्तित्वव्यवस्थापनं लोककामिनामाश्रमिणां
ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वम्, अधि० २)

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं पारिव्राज्यमत्र निरूप्यत इति स्फुटे साध-
नाभ्यायपादसंगती । अत्र संक्षेपः किं पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति । पूर्व-
पक्षे पारिव्राज्यस्यामावाद्याद्याः कर्माव्यभिचारेण कर्माङ्गत्वमिति
फलं सिद्धान्ते तत्तत्साध्यास्वातन्त्र्यमिति बोध्यम् । तत्र पारिव्राज्यं
प्रमाणाभावाच्चानुष्ठेयमित्याह—परामर्शमिति । ‘अयः’ इति श्रुतौ
चतुर्णामाश्रमाणां परामर्शमनुवादमात्रं जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधी-
यते । इयं श्रुतिरचोदना लिङ्गादिशून्या । अस्याः श्रुतेर्ब्रह्मसंस्थता-
स्तुतिपरत्वं चेति चकारार्थः । तथा चान्यपराद्वाक्चादनुवादमात्रेण
नाऽऽश्रमसिद्धिरिति भावः । तयःशब्देनैव वानप्रस्थवत्याश्रमचोरनुवाद-
इति दृष्टव्यम् । निन्द्यमानत्वाच्च पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमित्याह—अपवदति
हीति । ‘भीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते’ [तै० सं० १ । ५

(श्री०) नधिकारमाह । त एव न सन्तीत्यत आह—शब्दे हि । ‘अथो धर्म-
स्कन्धाः’ इत्येतस्मिञ्छब्देऽवगम्यन्ते ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरण ऊर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु विद्यायाः सत्त्वात्मकमनिरपेक्षता-
स्थोका । इदानीं त एवाऽऽश्रमा न सन्तीत्याक्षिपति । अथ वा
पुरुषार्थकरणे ज्ञानस्यासहायस्य मोक्षफलत्वमुक्तं तन्न संभवति गृह-
स्थादीनामपि ब्रह्मनिर्दृष्टत्वस्य संस्थानामिधानात् । तदनुष्ठितकर्मणां

* अ. विष्णुकथनश्रमादिस्त्रीः ।

(प्र० १०१) १ इत्याद्या श्रुतिरग्न्युद्वासनप्रधानं पारिजाज्यमपवदतीत्यर्थः । यस्याश्रमातिरिक्ताश्रमान्तरमग्निहोत्रादिविधानसामर्थ्यात्प्रामाणिकमेव 'अयः' इत्यादिश्रुतावनूयते यस्याश्रमस्तु न श्रुतिसिद्धः किंतु स्मृतिसिद्ध एवानूयते स्मृतिश्च यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणासिद्धिर्पूर्वपक्षमिमानः । यद्यपि ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्ज्येदिति प्रत्यक्षा श्रुतिरस्ति तथाऽपीयं श्रुतिर्नास्तीति कुत्वा चिन्तेयमिति मनस्यम् ॥ १८ ॥

समाधेये—

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

पारिजाज्यमनुष्ठेयं भगवान्वादरायणो मन्यते । कुतः । 'अयः' इत्यादिश्रुतौ प्रामाणिकगार्हस्थ्येन साम्यश्रवणादित्यर्थः । अयं भावः— तपःशब्देन वानप्रस्थाश्रमस्यैवानुवादः संन्यासिनां तपःशून्यत्वात् । ब्रह्मसंस्थ इत्यनेनैव यस्याश्रमानुवादः । आश्रमचतुष्टयानुवादेन ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरत्वमेव वाक्यस्य । तथा चान्वयपरादपि वाक्यात्प्रतीपमाना आश्रमाः सिध्यन्ति देवताधिकरणन्यायात् । न च वीरहेत्यादिश्रुतिविरोधस्तस्याः श्रुतेरज्ञानादग्न्युद्वासनाद्यनाहिताग्निविषयत्वादिति ॥ १९ ॥

एवमस्य वाक्यस्यानुवादत्वमङ्गीकृत्यानुवादस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वादाश्रमाणां प्रामाणिकत्वमुक्तमिदानीमस्मिन्नेव वाक्ये आश्र-

(प्र० १०१) च ज्ञानसहकारिप्रतीतेरित्याक्षिप्यते—परामर्शमिति । जैमिनिराचार्य-स्त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिशब्दे निर्दिष्टमूलानामाश्रमाणां परामर्शमात्रं मन्यते । कुतः । अचोदना । यतो विधायकशब्दाभाव इत्यर्थः । मनु विधिः कल्पनीय इत्यत आह—अपवदति हि । हि यस्मात् 'वीरह्वा वा' इत्यादिनाऽपवदति । अतो न कल्प्यो विधिः । चकारो गृहस्थस्य प्रसिद्धविरोधमाह ॥ १८ ॥

परिहरति—अनुष्ठेयमिति । अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं वादरायण आचार्यो मन्यते चेदे श्रवणात् । न चान्वयश्रुत्यादिविषयं तत् । कुतः । साम्यश्रुतेः । गार्हस्थ्येन त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना ॥ १९ ॥

(ब० ५०)। माणां विधिकल्पनमन्यथाऽस्यानुवादकत्व आश्रमविधायकत्वा-
न्यान्तरकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्सिद्धे वाक्ये विधिमात्रकल्पनायाश्च
लघुत्वादित्याह-

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

अस्मिन्वाक्य आश्रमाणां विधिरेव नानुवादः । न चानेकाश्रमवि-
धाने वाक्यभेदः स्यादिति बौद्धमपूर्वत्वेनाऽऽश्रमाणां विधेरावश्यक-
त्वेन वाक्यभेदस्येष्टत्वात् । एकवाक्यप्रतीतावपि तत्प्रागेनापूर्वार्थविधौ
हृदयान्तमाह—धारणवदिति । महापितृयज्ञे भुवि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं
प्रति यदानीयते तत्र भूयते—‘अधस्तात्समिधं धारयन्ननुव्रवेदुपरि हि देवे-
भ्यो धारयति’ इति । तत्र सुन्दण्डावधस्तात्समिद्धारणविष्येकवाक्य-
त्वस्योपरि हीत्यादेरनुयादतया प्रतीतावपि सुकस्थहविरुपरि समिद्धा-
रणस्यापूर्वत्वादिकवाक्यतामङ्गेन विधिर्यथा कल्पितस्तथेहापीत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु ब्रह्मसंस्थत्वमेव पारिव्राज्यलक्षणमत्र वाक्ये ‘विधीयत आश्र-
मत्रयानुवादेनानित्यफलत्वेनाऽऽश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसंस्थत्वस्यैव नित्य-
फलत्वेन स्तूपमानत्वाद्यत्तूपते तद्विधेयमिति न्यायात् । न च ब्रह्मसं-
स्थत्वस्य योगिकार्थस्य गृहस्थादेरपि संभवात्कथं ब्रह्मसंस्थत्वं परिव्राज-
एवेति वाच्यं गृहस्थादीनां स्वस्वकर्मासक्ततया ब्रह्मसंस्थत्वायोगात्परि-
शिष्यमाणः परिव्राज्येव ब्रह्मसंस्थ इति । तथा च नान्यस्मिन्पक्षे वाक्य-
भेद इति तस्मात्पारिव्राज्यस्य प्रामाणिकत्वाच्चेवं च कर्माभावात्सिद्धं
ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यम् ॥ २० ॥

(उद्गीथावयवस्योकारस्य ध्येयत्वम्, अधि० ३) ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उद्गीथादिविद्यास्तु भूयते—‘स एष उद्गीथो रसानां रसतमः परमः’

(शी०)। ननु तावताऽपि विधिर्न सिध्येदित्यत आह—विधिरिति । वाशब्दो
विषयमार्थं निराकरोति । विधेरेवायमपूर्वार्थत्वात् । धारणवत् । यथा
‘उपरि हि देवेभ्यो धारयति’ इत्यत्र तद्वत् । तर्हि वाऽऽश्रमान्तरे
ब्रह्मसंस्थत्वं न कर्मिणामित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

एवं तावदनुष्ठेयमाश्रमान्तरं गार्हस्थ्येन साम्यमुत्तेरित्युक्तम् । तर्हि

० अ. ग. सति वाऽऽश्रमान्तरे ब्रह्मसंस्थत्वं न कर्मिणामित्यभिप्रायः ।

१ ग. ‘न्यथा स्वादनु’ । २ माच्यं मानान्तरात्सर्वम् । ३ ग. ‘ति । मुदाशितोऽमकल्प-
सीपथि’ । ४ अ. ति वाऽऽश्रम् ।

(अ० १००) [छा० १।१।३] इत्यादि । तत्र संशयः । किमिदं कर्माङ्गोद्गीथस्तु-
तिमात्रमुद्गीथोपासनानां गुणविधायकमिति । पूर्वपक्ष उद्गीथमुपासी-
तेत्यादेः सर्वस्यापि स्तुतिमात्रत्वात्कर्माङ्गाश्रितोपासनानुष्ठानासिद्धिः
सिद्धान्ते कर्माङ्गाश्रितोपासनानां विधेयत्वादनुष्ठानसिद्धिरिति । एवं
चाङ्गपरतन्त्राणामपि विद्यानामनुष्ठानसमर्थनेन पुरुषार्थत्वेन पुरुषार्थहे-
तुत्वाकाङ्क्षाङ्गानाश्रितवद्भाविद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं किमु शक्यमिति
सिद्धेः पादसंगतिः । तत्रानुष्ठेयावसाम्यश्रुतेः पारिव्राज्यस्यानुष्ठेयत्ववत् ।
'इत्येव जुहूरादित्य' इत्यादिकर्माङ्गस्तुत्या रसतमत्वादिव्यवस्थं साम्या-
स्तुतिमात्रत्वमिति कृद्धान्तेन पूर्वपक्षवृत्तिस्तुतिमात्रमिति । रसतमत्वा-
दिव्यवस्थं सर्वमपि कर्माङ्गाश्रितस्तुतिमात्रं कर्माङ्गोद्गीथाद्युपादानादिति
चेन्न । कुतः । अपूर्वत्वाद् । कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासनानां रसतमत्वाविगु-
णानां चापूर्वत्वान्मानान्तराश्रयत्वाद्यावावृत्तिचेयत्वमेवेत्यर्थः । प्रकृत
एव विधिसंभवे प्रकरणान्तरमतोद्गीथादिविधितुल्यकल्पनमन्या-
स्यतरमिति मायः ॥ २१ ॥

भाष्यम् ॥ २२ ॥

'उद्गीथमुपासीत' [छा० १।१।३] 'सामोपासीत' [छा० २।२।
१] इत्यादिविधिक्षम्भाच्च विधेयत्वमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(औपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावकत्वम्, अधि० ४) ।

परिभ्रुवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तोऽतएव तत्र 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च

(शि०) रसतमत्वादीनामङ्गाश्रितत्वेन 'स्वर्गो लोक आहवनीयः' इत्या-
दिस्तुतिसाम्यास्तुत्यर्थत्वमिति प्रत्युदाहरणेन सूत्रावयवेनाऽऽक्षिप्याय-
यवान्तरेण समाधत्ते—स्तुतिमात्रमिति । 'स एव रसानां रसतमः'
इत्यादि स्तुतिमात्रं न विधिः । कुतः । उद्गीथादिकर्माङ्गानां स्ताव-
कत्वेनोपादानादिति चेन्न । कुतः । अपूर्वत्वाद्, रसतमाद्यर्थस्य ॥ २१ ॥

ननु विधिकल्पनमेव दोष इत्यत आह—मावेति । मायशब्दो विधि-
शब्द उपासीतेत्यादिः । चकारोऽपूर्वाधिममने विधिकल्पनं न दोष
इत्याह ॥ २२ ॥

एवं तावदुद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वात्सकाशादुपास्यविषयसमर्पकत्वं रसत-

(अ० १०१) कात्यायनी च' [बृ० ४।५।१] इत्याद्या आख्यायिकाः श्रूयन्ते तत्र संशयः । किमेताः पारिप्लुवार्या उत संनिहितविद्यास्तुत्यर्था इति । पूर्वपक्षे कथानामासां पारिप्लुवप्रयोगशेषत्वात्तदेकवाक्यतापन्नशब्दबोध्यविद्यायाः प्राधान्याभावेन पुरुषार्थहेतुत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति मन्तव्यम् । एवं फलपर्ववसानादेवास्य पादसंगतिर्बोद्ध्या । तत्र रसतमत्वादेरुद्गीयादिस्तुत्यर्थत्वापेक्षयोपास्यविषयसमर्पकत्वस्य ज्यायस्त्ववत्कथानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वापेक्षया पारिप्लुवशेषत्वं ज्याय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षपति—पारिप्लुवार्या इति चेदिति । अश्वमेधे पुत्रादिपरिवृताय राज्ञे यज्ञानाधिपकथाकथनं तत्पारिप्लुवशब्देनोच्यते तद्व्यां एवोपनिषत्कथा अपीत्यर्थः । समापत्ते—नेति । कुतः । विशेषितत्वात् । 'पारिप्लुवमाचक्षीत' इत्युपक्रम्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' [श० ब्रा० १३।१।३।३] इत्यादिवाक्यशेषे कासाधिदेव कथानां पारिप्लुवशेषत्वेन विशेषितत्वादित्यर्थः । तस्माद्वैपनिषद्वक्तव्यानां न पारिप्लुवशेषत्वम् ॥ २३ ॥

ननु तर्हि किमर्था इमाः कथा इत्याशङ्क्य संनिधिबलाद्विद्यायां
इत्याह—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

तथा शोक्तयुक्त्या पारिप्लुवार्थत्वाभावे सति संनिधिबलाद्विद्याशेषत्वं
कथानां युक्तमेकवाक्यतोपबन्धात् । संनिहिततत्तद्विद्यैकवाक्यतादर्शना-

(टी० १) मत्वादेर्ज्याय इत्युक्तम् । तर्ह्यार्यानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वात्सका-
शात्पारिप्लुवशेषत्वे (त्वं) ज्यायोऽनुष्ठानपर्ववसानत्वसंभवादिति दृष्टान्तेन
सूत्रावयवेनाऽऽक्षिप्य तदवयवेन समापत्ते—पारिप्लुवार्या इति । 'अथ
ह पात्रवस्त्वस्य' इत्याद्युपाख्यानश्रुतयः पारिप्लुवार्या इति चेन्न ।
कुतः । पारिप्लुवमाचक्षीत इत्युपक्रम्य 'मनुर्वैवस्वतः' इत्यादिना विशेषे-
यित्वात् ॥ २३ ॥

ननुपलक्षणार्थं तद्विशेषणं स्यादित्यत आह—तथेति । चकार उप-
लक्षणार्थत्वं वारयति । तथाऽऽख्यानामां पारिप्लुवार्थत्वेऽसति संनिहित-

(न० ५०) द्वित्यर्थः । कथानां विद्यास्तुतिलक्षकत्वेन विद्याज्ञानसौकर्यार्थत्वेन च विद्यैकवाक्यत्वं बोध्यम् । तस्मात्संनिहितविद्याशेषत्वमेव कथानामिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थाधिकरणे ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्य तत्प्रसक्त्यां प्राप्तं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह—

(आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम्, अधि० ५)

अत एव चाग्नीन्धनायनपेक्षा ॥ २५ ॥

किं ब्रह्मविद्या स्वफले मोक्षे शेषत्वेन यज्ञादिकर्मण्यपेक्षते न वेति संदेहे कथानां विद्याशेषत्वेनापेक्षादत्तकर्मणामपि फले विद्या-
शेषत्वेनापेक्षा म्याप्या, यज्ञादिभुत्वा विविद्विषार्था विनिपुक्तयज्ञा-
दीनां विषयसौन्दर्यलभ्याणां तस्यामनन्वयादिच्छाविषयज्ञानसाध्यमो-
क्षेऽन्वयस्य संभवादपेक्षत इति प्राप्ते क्लृप्तः । आद्याधिकरणे ब्रह्म-
विद्यायाः कर्मशेषत्वनिरासेन यत्पुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं तदतः शब्देन श्रु-
यते । अत एव ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वादेव ।
अग्नीन्धनशब्देन स्वस्वात्मविहितानि कर्माणि लक्ष्यन्ते । विद्या-
फले मोक्षे कर्मापेक्षा नास्ति शुक्तिज्ञानस्येव रजतभ्रमनिवृत्तावित्यर्थः ।
अर्थमाह—यज्ञादिभुत्वा विविदिद्यायामेव कर्मणां विनिर्वाहप्रयोजन-
मोक्षे कर्मापेक्षा न च विषयसौन्दर्यलभ्याणां तस्यामनन्वयः कर्मणामिति
दार्ढ्यं ब्रह्मज्ञाने चोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमपनिवृत्तिजननहारेच्छायामन्व-
यसंभवादिति । अस्याऽऽद्याधिकरणफलपरत्वाच्च पुरुषार्थासंगत्याद्य-
पेक्षा ॥ २५ ॥

(श्री०) विद्योपयोगो न्याय्यस्तद्वृत्तोपाख्यानानाम् । कुतः । एकवाक्यतोप-
न्यात् । तत्र तत्राऽऽख्यानानां विद्याभिः संबन्धस्योपलम्भात् ॥ २४ ॥

पूर्वाधिकरण आख्यानानां विद्यानां संविधेर्विद्याशेषत्वमुक्तम् ।
तर्हि विद्याधिकरणे वा यज्ञेनेत्यादिवाक्येन यज्ञादीनां विद्यायां विनि-
योगोत्पत्त्या विद्याशेषत्वमिति दुष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समापत्ते—अत एवेति ।
पकारः कारणान्तरं व्यावर्तयति । यतो ज्ञानं पुरुषार्थोऽत एव विद्यायाः
स्वफलेऽग्नीन्धनादिकर्मण्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

* अ. अनुवाक्यं भिन्ने ।

(न० ००१) (विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वेन, अपि० ६)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्थ ॥ २६ ॥

ब्रह्मविद्या किं स्वोत्पत्तौ कर्माप्यपेक्षते न वेति संदिग्धः । पूर्वपक्षे
ज्ञानार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानामाद्यः फलं सिद्धान्ते तदनुष्ठानावश्यमावः ।
अत्र यज्ञादीनां शमादीनां च ज्ञानसाधनानां निरूपणादस्ति वाद-
संगतिः । तत्र यथा ब्रह्मविद्यायाः प्रमात्वाच्छ्रुतिज्ञानस्येव स्वफले
कर्मानपेक्षा तथा स्वोत्पत्तावपि न कर्मापेक्षा प्रमात्वाद्देवेति हृष्टा-
न्तेन प्राप्ते भ्रमः । विद्यायाः स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपे-
क्षाऽस्ति । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दातेन तपसाऽनाशकेन' [बृ० ४।४।२२]
इत्येवंरूपायाः कर्मणां सर्वेषां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः श्रुतेः । यद्यप्यत्र
विविदिषन्तीति वर्तमानापेक्षः प्रतिभाति न विविक्तायाऽपि यज्ञा-
दीनां ज्ञानसंपोष्यत्वापूर्वत्वाद्भिदिः कल्प्यो ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादि-
कुर्यात् । न चानुभवस्य प्रमाणाधीनत्वांश्च यज्ञाद्यपेक्षेति वाच्यम् ।
मलिनान्तःकरणस्य सत्यपि प्रमाणेऽनुभवानुत्पत्तेरनुभवोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कान्तःकरणमालिन्यनिवृत्त्यादिपरम्परया ज्ञानस्य यज्ञादिजन्यत्वेन तद-
पेक्षाया आवश्यकत्वादिति । ननु परम्परया ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षाबन्धो-
क्षेऽप्यपेक्षाऽस्तु तत्राऽऽहाम्भवदिति । यथाऽम्बो योग्यताबलाद्ब्रधचर्यायां
विनिपुज्यते न लाङ्गलाकर्षणे तद्वत्कर्मणां मोक्षे योग्यत्वाभावाच्चापे-
क्षेत्यर्थः ॥ २६ ॥

(दी०) पूर्वाधिकरणे विद्याफले कर्मानपेक्षोक्ता यथा फले तद्वदुत्पत्तावपीति
वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—सर्वेति । चकाराद्विद्याया उत्पत्तावपे-
क्षत्वं वारयति । सर्वापेक्षा सर्वस्याऽऽश्रमादिकर्मजातस्य विद्याया उत्प-
त्तावपेक्षा । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिना
विद्यायाः । अश्ववदिति । योग्यतानिदर्शनम् । सद्भावो रथस्य वहनेऽपे-
क्षितो न लाङ्गलस्यैव विद्याया उत्पत्तौ कर्मापेक्षा न ज्ञानफले ॥ २६ ॥

[अ० २१०-२५०] महामृतवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि ।

३५७

(अ० २५०) ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वाऽन्तरङ्गमाह—

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि नु तद्विधे-
स्तदङ्गतया तेषामवस्थानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिदज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विध्यमावाद्वाविद्यार्थं मानु-
ष्ठेयत्वं मन्येत तथाऽपि शमदमाद्युपेतस्तु मङ्गविद्यार्थी स्यादेव । कुतः ।
तद्विधेः । 'तस्मादेवंविच्छान्तो ह्यन्त उपरतस्तिष्ठः समाहितो
मूत्वाऽऽत्मन्नेषाऽऽत्मानं पश्यति' [बृ० ४।४।२३] इति तदङ्गतया विद्या-
हेतुत्वेन तेषां शमादीनां विधानाद्विहितानां च तेषामवस्थानुष्ठेयत्वादि-
त्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विधिर्मास्तीति परब्रह्मन्निमग्नुपेत्यैवमुक्तं
भगवता सूत्रकृता—तथाऽपि त्विति । वस्तुतो विधिरस्तीत्युक्तमेवेति
बोध्यम् । यस्मादेवमात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते तस्मादेवं
विच्छमाद्युपेतो मूत्वा विचारयेदिति श्रुत्यर्थः । अत एवविदिति विद्यासं-
निधानाच्छमादीनामन्तरङ्गत्वं विविदिषासंनिधानाद्यज्ञादीनां बहिर-
ङ्गत्वं बोध्यम् ॥ २७ ॥

(आपदि सर्वाभ्यामनुज्ञानम्, अधि० ७)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ॥ २८ ॥

बृहदारण्यके धूपते प्राणसंवादे 'न ह वा अस्थानज्ञं जगर्थं भवति'
[बृ० ६।१।१४] इति । अस्य प्राणोपासकस्य यज्जन्तुमात्रस्य
जगर्थं भक्षं तत्सर्वमनर्जं न भवति हादनीयमेव भवतीत्यर्थः । तत्र संक्षेपः

(शं०) तर्हि कर्माण्येव सन्तु न ज्ञानोत्पत्तावन्यदनुष्ठेयमित्यत आह—शमद-
मेति । यद्यपि कर्माणि विद्योत्पत्ता(स्व)र्थाणि तथाऽपि नैतान्यन्तरङ्गाणि
अतः शमदमाद्युपेतः । तुल्यम् : शङ्कानिराकरणार्थः । कुतः । तद्विधेः ।
तेषां शमादीनां ज्ञानं इत्याद्युपक्रम्य पश्येदिति विधेः । स विधिः
स्वतन्त्र इत्यत आह—तदङ्गतया । तस्या विद्याया अङ्गत्वेन विधिर्यत-
स्ततो विद्यार्थिना तेषामवस्थानुष्ठेयत्वादन्तरङ्गसाधनत्वं तेषाम् ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणे विविदिषन्तीति । यत्रमलकारावयवेन विधिरक्तः ।
एवं नानर्हं भवतीति विधिरिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समापचे सर्वान्नेति ।

(श्र० १ ।) किमिदं प्राणोपासकस्य सर्वज्ञानमिति? शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयत उत स्तुत्यर्थं कथ्यत इति । पूर्वपक्षे प्राणविदो मह्यमभ्यविमागा सिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति । अत्र ब्रह्मविद्यासाधनस्य प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतोः स्तुत्यर्थं सर्वज्ञानज्ञानमिति निरूपणात्पादसंगतिः । तत्र विद्यासंनिधानाच्छमादिवद्विद्याङ्गमेव सर्वज्ञानमतिरिति प्राप्ते ब्रूमः न सर्वज्ञानज्ञानं विद्याङ्गं विधीयते विध्यमावाच्छादिमवावृत्त्यास्य प्राणोपासकेनानुमशङ्क्यत्वाच्च न ह्यशक्ये विधिः संभवतीति तस्मात्प्राणविद्यायां प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति यद्विन्तं विहितं तत्पक्षसाधोऽयमर्थवादः । इदमभिप्रेत्याऽऽहसूत्रकारः ‘सर्वज्ञानमतिश्च प्राणोपास्ये’ इति । सावधारणमिदं सूत्रं प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमङ्गं सुराद्यर्थं विद्वांसमविद्वांसं प्रति वाऽदमीपत्येनानुमतं न स्वस्थं प्रति । तद्वर्शनात् । अभ्यस्यमक्षणस्याऽऽपत्काल एव क्षुती दर्शनावित्यर्थः । तथा हि ‘मटचीहतेषु कुरुषु’ [छा० १ । १० । १] इत्येतस्मिन्वाङ्मणे चाक्रापणः किलपिः कुरुदेशे दुर्भिक्षे जाते क्षुत्पीडितो देशान्तरमागतः कदाचिन्नृत्तिपालकदेशसंनिविष्टस्तेन हस्तिपालकेनार्थमक्षितान्कुत्सिताम्मापान्याचित्वा भक्षितवान्स्तेनोद्वपानं गृहाणेत्युक्ते सत्युच्छिष्टं न पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य किमेते माया उच्छिष्टा नेति हस्तिपालकेनोक्ते नेत्यत्र हेतुमाह चाक्रापणः । कुत्सापमक्षणं यद्यहं न कुप्यां तर्हि मे जीवनमेव न स्यादुद्वपानं तु तच्छाकादिषु स्वेच्छातो भविष्यतीति एवंभ्योच्छिष्टान्मापान्सादित्वा शिष्टाश्चापाये ददौ । तथा च मर्तुः स्वभावज्ञया निहितानुत्तरदिनेऽपि भक्षितवानिति श्रुतम् । एवं स्वपरोच्छिष्टपदुषितामक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेरयं भावः—परस्यामापदि प्राणनिर्वाहार्थमभ्यस्यमपि मक्षणीयं स्वस्थावस्थायां विदुषाऽपि तन्न कर्तव्यमिति । मटचीहतेषु पाषाणवृष्टयो रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषा वा प्राह्याः । तस्मात्सर्वज्ञानज्ञानमर्थवादमात्रम् ॥ २८ ॥

(श्री०) ‘न ह वा एवंविदि’ इत्यादिना सर्वज्ञानमतिरनुज्ञाता साऽपि प्राणात्यये घोरायामापदि । कुतः । तद्वर्शनात् । तस्य प्राणात्यये सर्वमक्षणस्य ‘मटचीहतेषु’ इत्यादिना दर्शनात् ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

(४०५०।) मक्ष्यामक्षविभागज्ञास्वावाधाच्चार्यपादमात्रमित्यर्थः ।
अन्यथा सामान्यज्ञात्वं विशेषपरतया नियम्यमानं बाधितं स्यादिति
मायः ॥ २९ ॥

अपि च स्वर्यते ॥ ३० ॥

अपि च परस्यामापदि विदुषोऽविदुषश्च सर्वाङ्गमक्षणं स्वर्यते—
जीवित्तात्त्वयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पाथेन पद्मपत्रमिवाम्मसा [मनु० १०।१०४] इति ॥
तथा 'मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वज्रयेत्' [गी० सू० २।२०] इति ।
तस्मात्स्वस्थेन विदुषाऽपि नामक्ष्यं मक्षयितव्यम् ॥ ३० ॥

स्मृतिमूढभूतां क्षुतिमप्याह—

शब्दधातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अस्यामक्ष्यमक्षणस्य प्रतिषेधकः 'तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्'
इत्येवंकथः शब्दधातौकामकारे स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिनिरासे वर्तते इत्यर्थः ।
तस्मात्पाथविधुः सर्वाङ्गानुज्ञानमर्थवाद्मात्रमिति सिद्धम् । क्षुतौ तस्मा-
दिति सुरापमाह्वयस्यात्पुष्पसुरातेकस्य मरणान्तप्रायश्चित्तस्य सत्त्वा-
दित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(विद्यार्थानामाश्रमधर्माणां च यज्ञादीनां सकृदनुष्ठानम्, अधि० c)

(श्रि०) ननु क्षुतस्य कस्मात्संकोचः क्लिप्त इत्यत आह—अवाधेति ।
'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इत्यादेः शास्त्रस्य । चशब्दाच्छिष्टावा-
रस्य ॥ २९ ॥

ननु शास्त्रद्वयं विद्वद्विद्वद्विषयं भवत्वित्यत आह—अपीति । 'जीवि-
तात्त्वयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः' इत्यादिना साधारण्यमपिशब्दो
दृश्यतेऽपीत्याह ॥ ३० ॥

ननु निषेधामात्रे मेदं बुद्धिसामर्थ्यात्कल्पयितुं शक्यमित्यत आह—
शब्देति । अकामकारः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः कठानाम् । 'तस्मा-
द्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति सर्वत्र प्रतिषेधकः शब्दः । अतोऽस्माद्वि-
धेरभावात्तोऽप्युपपन्नः । चकारो लौकिकं प्रतिषेधमाह ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

(ब० १०) सवपिक्षा [ब० सू० ३।४। २६] इत्यत्र स्वस्वाश्रमनित्यकर्मणां सत्त्वज्ञानसाधनत्वमुक्तं तानि नित्यकर्माण्यमुमुख्येण कर्तव्यानि न वेति संदेहः । तत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन' [बृ० ४।४। २२] इत्यादिना विद्यासाधनत्वनिर्णयान्न कर्तव्यानीति प्राप्तम् । यद्वा सर्वान्नानुमतेः शास्त्रान्तरविरोधास्तु तित्ववद्यावज्जीवमित्यादिकर्मनित्यत्वशास्त्रविरोधाद्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वश्रुतिः स्तुतिमात्रम् । अन्यथा नित्यत्वेनावस्था-नुष्ठेयत्वं ज्ञानार्थत्वेन काम्यतयाऽवस्थानुष्ठेयत्वाभावश्चेत्येकस्मिन्कर्मणि विरुद्धधर्मद्वयं स्यादिति प्राप्ते ह्यमः । अमुमुख्येणाऽप्याश्रमकर्मानुष्ठेयमेव 'यावज्जीवमग्निहोत्रम्' इत्यादिना विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वेवं सति विद्यासाधनत्वं कर्मणां न युक्तं विरुद्धधर्मद्वयापत्तेरिति श्रुक्तमित्यत आह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारित्वेनापि सत्त्वशुद्धयादिद्वारा विद्यासाधनत्वेनापि नित्य-कर्मण्यनुष्ठेयानि यज्ञादिश्रुत्या विद्यार्थत्वेन विहितत्वावेत्यर्थः । यथैकस्य साधित्वस्य 'साधितो यूयो भवति' 'साधिरं धीर्यकामस्य' इति शास्त्रद्वयाकृत्यर्थत्वेन नित्यत्वं पुरुषार्थत्वेनानित्यत्वं चाविरुद्धं तद्वि-हापि शास्त्रद्वयबलात्कर्मणां नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम् । सिद्धे हि वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वययोगो बाधको न तु साध्ये कर्मण्युपयथाऽप्यनुष्ठानसंभवात् । न च काम्यत्वे यावज्जीवमिति नित्यत्वश्रुतिविरोधः काम्या-नुष्ठानेनैव नित्यसिद्धिरिति तात्पर्यम् । अत्र पूर्वपक्षे यज्ञादिश्रुतेः स्तुतिपरत्वं फलं सिद्धान्ते विधातृकत्वमिति बोध्यम् ॥ ३३ ॥

(श्र० १) पूर्वाधिकरणे यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वानुवचनं विद्यायाः स्तावकमुक्तं तद्वद्विदिषावचनमपि विद्यायाः स्तावकमिति । अन्यथा कर्मणामनेकत्वाभावाच्चानुमुख्येणानुष्ठेयत्वमिति हृद्यान्तेनाऽऽश्लिष्य समा-धत्ते—विहितेति । चकारस्त्वर्थः । स हि मुख्योऽभ्यानुष्ठेयत्वं कर्मणां धारयति कित्वनुष्ठेयममुख्येणाऽप्याश्रमकर्माग्निहोत्रादिकम् । कुतः । विहितत्वात् । 'यावज्जीवमग्निहोत्रम्' इत्यादिना ॥ ३२ ॥

एवं चेद्विद्यासाधनानि न स्युरित्यत आह—सहेति । सहकारित्वं साधनत्वं यज्ञेनेत्यादिना विद्यासाधनत्वेनापि विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अ० २५०४ सु० १४] ब्रह्माभुतवर्धिणीदीपिकाभ्यां समेतानि ।

३६१

(म० ६० ।) ननु ज्ञानकाण्डस्य यज्ञादिश्रुत्या कर्मकाण्डस्य यज्ञाद्यनुवादेन ज्ञानसाधनत्वविधानं युक्तं किंत्वपूर्वपक्षादीनामेव प्रकरणभेदेन कर्मभेद-
स्याऽऽवश्यकत्वादित्यत आह—

सर्वथाऽपि त एवोक्तयल्लिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाऽपि नित्यत्वेन ज्ञानार्थत्वेन चानुष्ठेया यज्ञादयो धर्मास्त एव न कर्मभेदोऽस्ति । कुतः । उभयलिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः । तथा हि श्रुतिलिङ्गं ' यज्ञेन विधिदिपन्ति ' इति । यज्ञादिशब्देन प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेन विद्यासाधनत्वं विधीयते न तु ' मासमग्निहोत्रं जुहोति ' [कात्या० श्रौ० २४ । ४ । २४] इत्यत्रेव प्रसिद्धाग्निहोत्रा-
त्कर्मान्तरस्य । तत्र हि जुहोतीतिविधायकाख्यातप्रकृतिभूतस्य जुहोते-
रर्थोऽग्निहोत्रमिति युक्तः । तस्य प्रसिद्धाग्निहोत्राज्ज्ञेदो जुहोतेः साध्य-
होतृव्यक्तियचनत्वेन सिद्धाग्निहोत्रपरामर्शानुपपत्तेः । * अत एव +तदे-
कार्यकाग्निहोत्रशब्दस्य न नित्याग्निहोत्रानुवादकत्वं व्यक्तियचनत्वादेव ।
× प्रकृते तु न यज्ञादिविधायकाख्यातप्रकृत्यर्थो विधिविधाय एव तदर्थ-
त्वात् । तस्मादाख्यातप्रकृत्यर्थान्निश्चार्थकैर्यज्ञादिशब्दैः प्रसिद्धयज्ञाद्य-
नुवादेन विद्यासंयोगमात्रमपूर्वं विधीयत इति न कर्मभेदः । स्मृतिलि-
ङ्गमपि—

अनाथितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः [म० श्रौ० ६ । १]

इति प्रसिद्धमेव कर्म ज्ञानार्थं दर्शयति । तस्मान्न कर्मभेदः ॥ ३४ ॥

(के०) ननु तर्हि दर्शपौर्णमासादीनां विद्याकृत्वेन विहितानामन्यत्वं प्रसिद्धेभ्य इत्यत आह—सर्वथेति । सर्वथाऽप्यायमकर्मपक्षे विद्यासह-
कारित्वपक्षेऽपि च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । कुतः । उभय-
लिङ्गात् । श्रुतिस्मृतिलिङ्गात् । ' विधिदिपन्ति ' इत्यादिका श्रुतिः ।
कर्मफलमित्यादिका स्मृतिः । ते एव हि प्रसिद्धबहुत्वज्ञानां कर्मणां
विनिर्धोर्गं कुर्वत्यावेकत्वे लिङ्गं तस्मात् ॥ ३४ ॥

* य. जुहोतेत्यर्थः । + य. प्रकृत्यर्थः । × य. विधेयिणीत्यत्र

१ य. 'हेमव' । २ य. 'अथ' । ३ य. यं विद्यासहकारित्वपक्षे कर्मभेदः ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

(अ० ४०) रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते'
[छा० ८।५।३] इत्याद्या श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिराश्रमकर्मणो मनःशुद्धि-
द्वारा ज्ञानसाधनत्व आत्मानमिभवे लिङ्गं दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात्सर्वे-
षामाश्रमनित्यकर्मणां ज्ञानार्थत्वमिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

(अनाश्रमिणो ज्ञानसंभावनम्, अधि० ९)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अस्त्वन्तराले वर्तमानो विधुरस्तस्य किं ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति
न वेति संदेहे यज्ञादिभूत्याऽऽश्रमकर्मणामेव ज्ञानसाधनत्वविधानादा-
श्रमिणामधिकारेऽपि विधुरकृतकर्मणां ज्ञानहेतुत्वाभावात्तात्पर्यधिकार-
इति प्रत्युवाहुरणेन प्राप्ते भ्रमः । अन्तरा चापि । आश्रममन्तरा वर्त-
मानस्याप्यस्यधिकारः । तस्य ब्रह्मविद्याधिकारस्मान्नाश्रमिणो रैकादेः
श्रुतौ स्मृतौ च दर्शयित्वात्यर्थः । पूर्वपक्षेऽनाश्रमिणां जपादीनां विद्याहे-
तुत्वासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनां च नष्टचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महा-

(टी०) ननु साधनसंपन्नस्य यदि विद्यायां कश्चनातिशयः श्रुतो वा दृष्टो वा
स्याद्यथा यज्ञादीनां सहकारित्वं कल्प्यमानमुचितं स्यादित्यत आह—
अनभिभवमिति । 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येण' इत्यादिना ।
चकारोऽत्र प्रत्यक्षमप्याह ॥ ३५ ॥

पूर्वाधिकरणे नित्यादीनां यज्ञादीनां विद्यायां पृथक्नियोगात्तन्निष्ठा-
नित्यसंयोगवियोगविरोध इत्युक्तम् । मा भूद्गृहस्थाश्रमकर्मणि चिरोपे-
विधुरादिकर्मणि स स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—अन्तरेति । अन्तरा
विधुरादीनामन्तरालवर्तिनां विद्यायामधिकारः । कुतः । तद्दृष्टेः । तस्या-
धिकारस्य रैकादिषु दृष्टेः । तुकारस्त्वन्तरालवर्तिनामनधिकारं व्याव-
र्तयति । चकारोऽन्येषामप्यधिकारं समुच्चिनोति ॥ ३६ ॥

नन्विदं दर्शनमस्मार्तमित्यत आह—अपीति । संवर्तप्रभृतीनामन्त-

सं० ३१०४५० ब्रह्माभुतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि । ३६३

३८-३९]

(ब्र०१००)योगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥ ३७ ॥

ननु रैकादीनां जन्मान्तरकृतादपि कर्मणो विद्यासंभवाच्च तेषां विद्यादर्शनमाधुनिकानाश्रमिणो विद्याधिकारे लिङ्गं विद्याहेतुभूतकर्माभावादित्यत आह—

विरोपानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिणोऽपि जपोपासनादेवताराधनादिभिः कर्मविशेषैर्ज्ञानहेतुमिरास्ति विद्यायामनुग्रह इत्यर्थः । तथा हि—

जप्येनैव तु संसिधेर्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

इति स्मृतिर्ब्राह्मणमात्रसंबन्धित्वं जपस्य दर्शयन्ती विधुरस्यापि विद्यायामधिकारं दर्शयति । तस्मादस्त्वनाश्रमिणोऽधिकारः ॥ ३८ ॥

ननु यदि विधुरस्यापि ब्राह्मणवर्णमात्रसंबन्धित्वात्तदपि विद्यासिद्धिस्तद्वर्णमिति व्यर्थमित्यत आह—

अतस्त्वितरज्ज्यापो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वं बहुज्ञानसाधनसमानाधिकरणं ज्यायः शीघ्रमेव विद्याहेतुः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । 'तैनेति ब्रह्मवित्युपपत्तौ तैजसम्' (बृ० ४।४।९) इति श्रुतौ पुण्यकृत्वविशेषणरूपश्रुतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः । तेन ज्ञानेनेति ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मवित्युपपत्तत्वाभिमोक्तकर्मकृतेजसि परमात्मन्यात्मत्वेन वर्तत इति तैजसः । तत्र

(दी०)रात्रवर्तिनां ब्रह्मयोगित्वं पुराणे ॥ ३७ ॥

ननु कर्महीनानामद्युद्धान्तःकरणानां कथं विद्यायामधिकार इत्यत आह—विशेषेति । तेषामपि जपोपवासादिकर्मविशेषैरेतनुग्रहः । अकाराज्यन्मान्तरकृतेरपि ॥ ३८ ॥

एवं वेदाश्रमकर्मणामनुष्ठानं व्यर्थमित्यत आह—अत इति । शुशब्द आश्रमकर्मणामनुष्ठानस्यविवर्धमाह । अतोऽन्तरात्रवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायः श्रेष्ठं विद्यासाधनम् । कुतः । श्रुतिस्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिस्थललिङ्गम् तैनेति ब्रह्मवित्युपपत्तौ इत्यादि । स्मृतिलिङ्गम्

'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।

संघत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कुच्छं चरेत्' ॥

(न० व०) पुण्यकृत्वविशेषणादाश्रमित्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया ज्ञाय इति गम्यते ॥ ३९ ॥

नन्वा (न्वना)श्रमिणामपि कर्म विद्याहेतुष्वेदुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्त-
स्य कर्म विद्याहेतुरिति किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्वायसंगत्याऽऽक्षेपे
समाधत्ते—

(आश्रमिणामवरोहामावनिरूपणम्, अधि० १०)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि

नियमातद्गुणमावेभ्यः ॥ ४० ॥

किमुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य कर्म विद्याहेतुर्वा न वेति संहिः ।
पूर्वपक्ष आश्रमप्रच्युतस्याऽऽश्रमिणः कर्मणो विद्याहेतुत्वाभाव आश्रम-
ज्यापस्त्वं न स्यादिति फलं सिद्धान्ते प्रच्युतेरग्रामाणिकत्वादाश्रमज्या-
पस्त्वमिति मन्तव्यम् । तत्राऽऽश्रमात्प्रच्युतस्यापि कर्म ज्ञानहेतुरिति प्राप्ते
ब्रूमः । तद्भूतस्य प्राप्तोत्तमाश्रमस्यातद्भाव उत्तमाश्रमात्प्रच्युतिर्न कथ-
मपि संभवतीति जैमिनेरप्याचार्यस्य संमतम् । अपिशब्देन स्वस्य
मादरायणस्य संमतमेवेति दर्शितम् । कुतः । अरण्यमियादित्यादिनि-
यमात् । अरण्यशब्देनैकान्तिकोपलक्षित उत्तमाश्रम उच्यते तमियाद्गु-
च्छेदित्यर्थं शास्त्रमार्गः । तस्मादुत्तमाश्रमान्न प्रत्यवरोहेदित्युपनिषद्ग्रहस्य-
मित्यर्थः । अतद्गुणशब्देन प्रत्यवरोहबोधकश्रुत्यभाव उच्यतेऽभावशब्देन
शिष्टाचाराभावः । ततोऽप्याश्रमप्रत्यवरोहो न युक्त इत्यर्थः । तस्मात्प्रच्यु-

(कै०) इत्यादि तस्मात् । चकारस्ताम्नां विहितत्वमप्याह ॥ ३९ ॥

पूर्वाधिकरणेऽनाश्रमिकर्मणामपि विद्यासाधनत्वमुक्तम् । एवं चेदा-
श्रमभ्रष्टानामपि तद्देवानाश्रमिकर्मत्वेन विद्यासाधनत्वमिति दृष्टान्ते-
नाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—तद्भूतस्येति । तुल्यं उत्तमाश्रमाधिकृतस्याऽऽ-
मरणं तस्मिन्नेवावस्थानमाह । तद्भूतस्य संन्यासाश्रमिणोऽतद्भावोऽत-
दाश्रमावस्थितिस्तत्परित्यागमात्रं वा नेति जैमिनेराचार्यस्य मतं किमु
मादरायणस्य । कुतः । नियमातद्गुणमावेभ्यः । नियमनं नियमस्ततो न
पुनरेवादित्यादिः । अतद्गुणं यथा ब्रह्मचर्यादाश्रमत्रयगमनं तद्भूयते शब्दते

(१०५०) तैरप्रामाणिकत्वाच्च प्रच्युतस्य कर्म विद्याहेतुरिति सिद्धम् ॥४०॥
एवं प्रत्ययरोहोऽशास्त्रीय इत्युक्तम् । यदि प्रमादात्प्रत्ययरोहो नैतिक-
ब्रह्मचारिणा कृतस्तस्य किं प्रायश्चित्तमस्ति न चेति संदेहे नास्तीति
पूर्वपक्षमाहुः—

(अष्टोच्चरितसः प्रायश्चित्तसद्भावः, अधि० ११)

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

पूर्वं प्रच्युतस्य कर्म न विद्याहेतुरित्युक्तमिदानीं प्रच्युतस्यापि
कृतप्रायश्चित्तस्य कर्म विद्याहेतुरिति पूर्वसिद्धस्योक्तस्यैव स्यापवादार्ह-
मिति । पूर्वपक्षे प्रच्युतस्योच्चरितसः पातित्वमेवेति फलं सिद्धान्ते
कृतप्रायश्चित्तस्य तस्य फलसिद्धिरिति मन्तव्यम् । 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी
नैकतं गर्दभमालभेत, इति प्रायश्चित्तं भुक्तं तदधिकारलक्षणे 'अवकीर्ण-
पशुश्च तद्दवाधानस्याप्राप्तकालत्वात्' [जै० सू० ६।८।४।२२]
इत्यत्र निर्णीतम् । अवकीर्णशब्देन योनौ निषिक्तं रेत उच्यते तदस्या-
स्तीत्यवकीर्णी तस्य यः पशुः स लौकिकाग्नी होतव्यो यथोपनयकादे
लौकिकाग्नी होमस्तद्दवाधानस्य पत्नीपरिग्रहोत्तरकालतया पूर्वमप्राप्तका-
लत्वादिति । तदिदमधिकारलक्षणे सिद्धं प्रायश्चित्तबाधिकारिकम् ।
तदपि नैतिकस्यावकीर्णिनो नैवास्ति । कुतः ।

आकृतौ नैतिकं धर्मं वस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पद्वामि येन क्षुध्येत्स आत्महा ॥

(दि०) नैवं संन्यासादिभ्य आग्रमान्तरम् । अभावश्च शिष्टाचारस्य संन्या-
सादीनां गार्हस्थ्य(?)स्य स्वीकारस्तोयः ॥ ४० ॥

पूर्वाधिकरणे शास्त्रामावाञ्च तत्प्रत्ययरोह इत्युक्तम् । तद्वदेव शास्त्रा-
मावाञ्च तेषां प्रायश्चित्तमित्याक्षिपति—न चेति । अधिकारलक्षणे पडा-
ध्याय उक्तमाधिकारिकम् । 'अवकीर्णपशुश्च तद्दवाधानस्याप्राप्तकाल-
त्वात्' [पू० मी० सू० ६।८।२२] इति । अवकीर्णपशुः 'यो ब्रह्म-
चारी स्त्रियमुपेयात् गर्दभं पशुमालभेत' इति ब्रह्मचारिणः स्त्रीगमने
गर्दभः पशुः सोऽपि तद्दवाधनवनहोमवत् । यथोपनयनहोमो लौकिकाग्नी
तद्दधमपि पशुलौकिक एव । कुतः । आधानस्य द्वारतग्रहपुःसरस्य

(अ० १०) इति । पतनानुमानात् । अनिवर्त्यपातित्यनुमानापकस्मरणात् । तस्य प्रायश्चित्तस्यायोगादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

समाधत्ते—

उपपूर्वमपि त्वेके प्रायश्चित्तमवतत्तुक्तम् ॥ ४२ ॥

नेदं महापातकं येनोक्तप्रायश्चित्ताभावः स्यात् । ‘अपि त्वेके’ आचार्या उपपदपूर्वकमेवेदं पातकं मन्यन्ते यद्विरुद्धादिभ्योऽन्यत्र गमनं तस्मादेतत्स्थोपपातकत्वादुपकुर्वाणस्येव नैष्ठिकस्याप्युक्तप्रायश्चित्तभाव-
मिच्छन्मुमयोर्ब्रह्मचारित्वे सत्यवकीर्णत्वाविशेषात् । अज्ञनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशिनो वतलोपः पुनः संस्कारश्च तद्वत्प्रायश्चित्ता-
भावस्य शास्त्रप्रसिद्धमावात्प्रायश्चित्तस्य च तत्तत्त्वोत्पादयितुं पुनर्युक्त-
मनुपगन्तुम् । अस्मिन्नर्थे यववराहाधिकरणसंमतिमाह—तदुक्तमिति ।
‘यवमयश्चकर्मवति’ ‘वाराही उपानहावुपमुञ्चते’ इत्यत्र यववराहश-
ब्दाभ्यां किं पियङ्गुकृष्णशकुन्योर्ग्रह उत दीर्घश्चकमूकरयोरिति संदेहे

(दी०) ब्रह्मचारिणोऽप्रातकालत्वादिति यदुक्तं तदपि न नैष्ठिकब्रह्मचारिण
एवं प्रायश्चित्तं कृतम् । ‘आकलौ नैष्ठिकं धर्मम्’ इत्यादिनांऽप्रतिषेधे
(समाधे) यस्य पतनस्यानुमानात्स्मरणात् । अतश्चिह्नशिरस इव प्रति-
क्रियामावाज्ञैष्ठिकस्य प्रायश्चित्तायोगादिति पूर्वपक्षः ॥ ४१ ॥

सिद्धान्तमाह—उपपूर्वेति । तुशब्दः प्रायश्चित्ताभावं व्यावर्तयति ।
एक आचार्या गुरुशरादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यव्यवनमुपपूर्वमपि उपपातकम-
प्याहुः किमुत प्रायश्चित्तम् । अज्ञनवत् । यथा मधुमांसादिमक्षण उप-
कुर्वाणस्य पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तं तद्वत् । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘समा-
विप्रतिपत्तिः स्यात्’ ‘शास्त्रस्था वा तस्मिन्मिच्छत्वात्’ यववराहाधिकर-
णपूर्वपक्ष आर्यम्लेच्छयोर्यववराहादिषु समा विप्रतिपत्तिः स्यादिति सूत्रं
सिद्धान्ते तु यववराहादिशब्दानामार्यशसिद्धानामेव स्वीकार इत्ये-
तदर्थं सूत्रं शास्त्रस्था वा तस्मिन्मिच्छत्वादिति । वाशब्दो म्लेच्छप्रसिद्धिं
व्यावर्तयति । शास्त्रस्यैर्यवप्रसिद्धिः स्वीकरणीया । कुतः । तस्य शास्त्रस्य

(न० १०) उभयत्र प्रयोगसाम्यादिकल्प इति प्राप्ते विषष्टुकुण्डलशकुन्योः शास्त्रप्रसिद्धमावाहीषंशुकसूकरयोश्च 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते, अथैते मोद्गमाना इवोच्छिद्यन्ति' 'यराहं गावोऽनुधावन्ति' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिसत्त्वात्तयोरेव ग्रहणमिति प्रमाणलक्षणे सिद्धान्तितं तथेहापीत्यर्थः । तस्मात्प्रायश्चित्तं न पश्यामीति स्मृतिः कृतप्रायश्चित्तेनाप्यवकीर्णिना सह व्यवहारमावे बलगौरवं सन्निः कर्तव्यमित्येतत्तयोरेव बोधः ॥ ४२ ॥

(ब्रह्मोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तस्याऽऽमुष्मिकशुद्धिजनकत्वं तादृशशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वं च, अवि० १२)

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

कृतप्रायश्चित्तेन सह शिष्टाचाररूपं कर्म किं विद्यासाधनं न वेति संदेहे प्रागुक्तप्रायश्चित्तेनैव तस्य शुद्धत्वाद्विद्यासाधनत्वमिति पूर्वसिद्धं हेतुमुपजीव्य पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । ऊर्ध्वरेतसां स्वाधमात्मच्युतिर्महापातकमुपपातकं वाऽस्तु, उभयथाऽपि ते कृतप्रायश्चित्ता अपि शिष्टैर्वह्निष्कतव्याः 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' 'आरुढपतितं विभ्रं दृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

इत्यादिनिन्दास्मृतेः । शिष्टाचाराच्च । न ह्यवकीर्णिना सह शिष्टानामभ्यपनाद्याचारोऽस्ति । तस्मात्प्रायश्चित्तेन परलोकसिद्धेनापि तेन सह कृतप्रवणादिकं न विद्यासाधनमिति फलितम् ॥ ४३ ॥

(श्री०) 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इत्यादेर्निमित्तत्वाग्निपामकत्वात् । अथ वा तस्यार्थस्य प्रसिद्धेः शब्दार्थसंगतिग्रहणे निमित्तत्वात् ॥ ४२ ॥

पूर्वाधिकरण आरुढपतितानामपि प्रायश्चित्तमस्तीत्युक्तं प्रायश्चित्तव्यवहारोऽपि तेषां स्वादिति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते-बहिरिति । तुशब्दः कृतप्रायश्चित्तेन्यवहारमाधमाह । बह्यवकीर्णित्वमप्युपपातकं यदि वा महापातकमुभयथाऽपि शिष्टैस्ते कृतप्रायश्चित्ता बहिष्कार्याः ॥ ४३ ॥

(अ० ४०) (उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्, अधि० १३)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

किमङ्गाभितोपासनानि यजमानकर्तृकाण्यहोस्विद्वत्किर्तुकाणीति संदेहे यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य मिन्दास्मृत्या बाध-
वदिहाप्यङ्गानुष्ठानातुरेवाङ्गाभितोपास्तिकर्तृकत्वमित्युत्सर्गस्य 'वर्षती-
हास्मै य उपास्ते' [छा० २।३।२] इत्यादिफलश्रुत्या यो यत्फल-
भोक्ता स एव तस्मिन्कर्मणि कर्तेतिन्यायोपबृंहितया बाधेन फलभाजो
यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति वृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह—स्वामिन इति ।
स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाभितोपास्तियु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो
मन्यते । कर्माङ्गे च पञ्चविधसाम्नि वृष्ट्युपासकस्य 'वर्षतीहास्मै'
इत्यादिफलश्रवणादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तस्मात्फलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति प्राप्ते समाधत्ते—

आर्त्विज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

अङ्गोपासनमार्त्विज्यमृत्विक्कर्तृकमेवेत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्मै
हि साङ्गाय कर्मण ऋत्विक्परिकीयते यजमानेन । तथा च यजमानगा-
मिफलकमप्यङ्गोपासनं यजमानेन स्वगामिफलककर्मार्यं परिकीर्तित्वि-
र्तृकमेव कर्माङ्गाप्रणयनाश्रितगोदोहनवदिति न फलश्रुतिविरोधः । किंच
तं ह प्रणयमुद्गीतासुं प्राणदृष्ट्या विदित्वा वकनामर्थिः समिथामुद्गीता
बभूवेति श्रुतिवाक्यशेषादुपासनस्यार्त्विक्कर्तृकत्वमेवेति । अत्र स्वतन्त्रफला-
नानुपासनानामृत्विक्कर्तृकत्वेऽपि यजमानगामिफलकत्वोक्तेरस्ति पादुस-
गतिः । पूर्वपक्षे कर्तृत्वमोक्तुत्वयोरैकाधिकरण्यं सिद्धान्तं ऋत्विजः
कर्तृत्वं स्वाम्यधीनमिति परम्परयैकाधिकरण्यमिति मन्तव्यम् ॥ ४५ ॥

(दी०) पूर्वाधिकरणे वचनादव्यवहार्यत्वमुक्तं तद्वद्वर्षतियचनादङ्गावब्रह्मा-
न्युपासनानि स्वामिन इति वृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—स्वामिन इति ।
अङ्गावब्रह्मान्युपासनानि स्वामिनो यजमानस्य कर्माणीत्यात्रेय आचार्यो
मन्यते । हेतुमाह—फलश्रुतेरिति । वर्षति हास्मा इत्यादेरिति पूर्व-
पक्षः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तस्तु—आर्त्विज्यमिति । आर्त्विज्यमित्यौदुलोमिराचार्यो
मन्यते । हि यस्मात्तस्मै साङ्गकर्मासिद्धयर्थं यजमानेनार्त्विक्परिकी-
यते ॥ ४५ ॥

श्रुतिश्च ॥ ४६ ॥

(म० ५०१) यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आक्षिपमाशासत इति यजमानायैव सामाशासति इति होवाचेति ' [श्र० मा० १।३।१।२६] 'तस्माद्द्वैवेदिद्वद्वाता मृपात्कं ते काममागायानि ' [छा० १।७।८] इति षत्विक्तर्तुकस्य विज्ञानस्य यजमानगामिकलं दर्शयति । तस्माद्वद्भोपास-
नानामृत्विक्तमन्वेसिद्धिः ॥ ४६ ॥

(मौनस्य विधेयत्वम्, अधि० १४)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते—'तस्माद्वाङ्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन विद्यासेद्वात्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिरमीनं च मौनं च निर्वि-
द्याय ब्राह्मणः, [बृ० ३।५।१] इति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषाम्यो मृत्याय मित्राचार्यं चरन्ति तस्माद्वपुनासनो ब्राह्मणः पण्डाऽध्ययननाऽऽपातब्रह्मधीस्तद्वाग्यग्नितस्तस्य कृत्यं पाण्डि-
त्यं अवर्णं तान्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानघटमायेन मननेन शुद्धान्तःकरणत्वेन वा स्थातुमिच्छेत्तद्वर्णं लब्ध्वाऽथ अवधामननानन्तरं मुनिर्गननशीलो निर्विद्यासनवरः स्यात्, अमीनं अवधामनने मौनं च निर्विद्यासनं लब्ध्वोक्तत्रयस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वाच्चपानन्तरं ब्रह्मा-
वगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र संशयः । किमत्र निर्विद्यासनाख्यं मौनं विधीयते न वेति । पूर्वपक्षे मौनस्यानु-
ष्ठेयत्वासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गस्य तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र 'तं ह बको दातुम्यो विद्वांचकार । स ह नैमिषीषाणामु-

(श्री०) धृतिरिति । यां वै कांचनेत्यादिनान्विक्तर्तुकस्य विज्ञानस्य यजमान-
गामिकलं दर्शयति श्रुतिः ॥ ४६ ॥

पूर्वाधिकरणे ' बको दातुम्यः ' इति वाक्यशेषाद्वद्भोपासनमृत्विक्तार्य-
मुक्तमेवमिहापि विधिरहितवाक्यशेषादयं मुनिरिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य
समाधत्ते—सहेति । सहकार्यन्तरस्य मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरे-

(न० न० १) द्वाता धर्मम्' [छा० १।२।१३] इति वाक्यशेषाद्बुद्धीधोपासकस्य धनान्न कृत्विकत्वबोधकावृत्तोपासनस्यैविकर्मत्वविहायि 'अथ ब्राह्मणः' इति वाक्यशेषाद्विधिविधुरावृत्तं मुनिरित्यत्र न. मौनविधिरिति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिरिति । फलमृतसाक्षात्कारे श्रवणाद्यपेक्षया सहकार्यन्तरस्य मौनस्य निविध्यासनस्यस्य विधिरित्यर्थः । ननु 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' [आपस्त० धर्म० २।९।२१।१] इत्यत्र मौनशब्दस्य पारिव्राज्ये प्रयोगात्कथमत्र मौनं निविध्यासनं स्यादत आह—तृतीयमिति । श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयं निविध्यासनमेवात्र मौनं विधेयमित्यर्थः । तत्रेतराश्रमसमिध्याहारवलाज्जिध्यासनप्रधानं पारिव्राज्यं मौनशब्देन लक्ष्यत इति भावः । कस्यायं मौनविधिस्तत्राऽऽह—तद्वत् इति । परोक्षज्ञानवतः पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य संन्यासिन इत्यर्थः । ननु सूक्ष्मवस्तुसाक्षात्कारे निविध्यासनस्य अभावात्तस्मात् विधेयत्वमत आह—पक्षेणेति । यस्मिन्पक्षे +भेददर्शनप्राप्तिस्मिन्पक्षे प्राप्त्यभावाद्विधिरर्थवानित्यर्थः । ननु अज्ञापरवाक्ये* कथं मौनविधिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—विध्यादिवदिति । यथा दर्शपूर्णमासप्रधानपरे वाक्येऽन्वाधानादेरङ्गजातस्य विधिस्तद्वित्यर्थः । प्रधानमारभ्याङ्गपर्यन्तो विधिस्तदादिविध्याविः प्रधानमिति यावत् । अत एव प्रयाजादिविध्यन्तर इत्युच्यते । ब्राह्मणस्य फलत्वाच्च विधिकल्पना विफलेति भावः ॥ ४७ ॥

(धी० १) वाऽऽश्रयणीयः । कुत उक्तं तन्मौनमित्यत आह—तृतीयं बाल्यं पाण्डित्यं चोक्तोक्तम् । कस्यैतदित्यत आह—तद्वत् । 'आत्मानं विदित्वा' इत्यादिनोक्तो यः संन्यासी तद्वान् विद्यावास्तस्य वेदा(चिद्ध्य) र्थं विधानमित्यत आह—पक्षेणेति । भेददर्शनस्य प्राप्त्यर्थं चेत्तस्मिन्पक्ष इत्यर्थः । सहकारिविधानं निदर्शनं विध्यादिवत् । यथा दर्शपूर्णमासादावाधानादिकं तद्वत् ॥ ४७ ॥

* य. निवत्वाप्राप्तम् । + सं. लौकिकभेददर्शनम् । x य. वपश्चिद्वान् ।

[अ० १ पा० १४०
१८-१९] ब्रह्मावृतवर्षिणीदीपिकाम्नां समेतानि । ३७१

(न० १०१) ननु अवणादिप्रधानो यद्यस्ति संन्यासः कथं तर्हि च्छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे' [छा० २ । २३ । १] इत्यत्र । तेन हि तदतिरिक्तः संन्यासो नास्तीति ध्योत्यत इत्यत आह—

ऊत्सन्नावाचु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

गृहिणः कर्मबाहुल्यात्तेनोपसंहारो न तु संन्यासाभावादित्यर्थः । ऊत्सन्नाभमकर्मणां संन्यासादीनां यथासंभवं गृहिणि भावादित्य-
क्षरार्थः ॥ ४८ ॥

एवं संन्यासगार्हस्थ्यभ्रमदूषोक्त्या मन्दबुद्धेरितराभमामावशङ्का
स्पाद्यन्निरासार्थमाह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनशब्देन संन्यासगार्हस्थ्ययोग्यहस्तद्व्यपितरुपोरपि ब्रह्मचर्यवानप्र-
स्थयोः । 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यार्थकुलवासी तृतीयः' [छा० २
२३ । १] इत्याद्यानुपदेशाद्बुद्धेयमित्यर्थः । बहुवचनं त्ववान्तरमेवा-
पेक्षया । नायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारिभेदाः । फेनं प
ओद्गमरो वैद्यानसो बालस्तित्वेति वानप्रस्थमेवा इति ॥ ४९ ॥

(क्षी०) विद्यावाञ्छेतसंन्यस्यति तर्हि कस्माच्छान्दोग्ये कुटुम्ब इत्यादिना
गृहस्थेनोपसंहार इत्यत आह—ऊत्सन्नेति । तुल्यस्य विशेषणार्थः ।
ऊत्सन्मावोऽस्य विशेष्यते बहुलापासानि हि बहुन्याभ्रमकर्मणि यज्ञा-
दीनि तं प्रति कर्तव्यतपोपविष्टानि आभमान्तरकर्मणि च यथासंभवं
महिंसेन्द्रियसंपमनादीनि तस्यापि विद्यन्ते तस्माद्बुद्धमेधिनोपसंहारो न
विरुध्यते ॥ ४८ ॥

ननु यथा ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरभौतत्वं तद्बुद्धान्तेनेतरस्यापि अशौ-
तत्वमित्यत आह—मौनवदिति । इतरेषां ब्रह्मचारिवानप्रस्थाभ्रमवृत्ती-
मामप्युपदेशात् । 'अथो धर्मस्कन्धाः' इत्यादिना । किं वत् । मौनवत् ।
मौनं संन्यासः । उपलक्षणमेतद्बुद्धस्थस्यापि संन्यासिवद्बुद्धस्थवद्ब्रह्म-
चारिवानप्रस्थयोरपि भौतत्वमेव स्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

० उपदेशद्वित्वं च. पुस्तकस्थम् ।

(ब० व० १) (बालस्य भावशुद्धित्वं न वयःकामचारोभयत्वम्, अधि० १५)

अनाविष्कुर्वन्नन्यथात् ॥ ५० ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये मौनं विशेषमित्युक्त्वा तत्रत्वं बाल्यं किमित्यपेक्षायां तत्स्वरूपमत्र निरूप्यत इति संगतिः । तत्र किं बाल्यशब्देन बालस्य कर्म तिष्ठन्मूत्रादिकमुच्यत उत गर्वपक्षेन्द्रियत्वाद्यभावरूपभावशुद्धिरिति संशयः । पूर्वपक्षे ज्ञानाङ्गत्वेनानुष्ठानं फलं सिद्धान्त उत्तरस्येति बोध्यम् । तत्र प्रसिद्धिबलात्तिष्ठन्मूत्रत्वाधिकं बाल्यमिति प्राप्ते श्रुमः । उक्तमावशाद्धिरेवात्र बाल्यं विद्याङ्गत्वात्सर्वस्य बालकर्मणो विद्याविरोधित्वादिति । तद्विदुमाह—अनाविष्कुर्वन्निति । ध्यानादिभिरात्मानं परार्थमविज्ञापयन्गर्वाविरहितः स्यादुमिच्छेदिति बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्यार्थः । कुतः । अन्वयात् । अस्मिन् वाक्यस्य विद्याङ्गान्वयस्यैवमेव संभवादित्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं यज्ञादिकमारम्भ बाल्यान्तं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्यायाः कालमाह—

(इह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तेः पाक्षिकत्वम्, अधि० १६)

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनान् ॥ ५१ ॥

किमिहैव जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत कदाचिदुमुत्रापीति संशयः । पूर्वपक्षे श्रवणादेर्विद्याहेतुत्वानियमो विद्याया ऐहिकत्वेन कचिदुदर्शनानादिति सिद्धान्ते त्वमतिबन्धश्रवणादेस्तन्निषेध इति मन्तव्यम् । तत्रेहैव

(टी०) पूर्वाधिकरणे मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये प्रसिद्धत्वांन्मौनविदाभित एवं बालशब्दस्यापि कामचारादिकारिणि प्रसिद्धत्वाद्वापि स एवार्थ इति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अनेति । ‘ बाल्येन तिष्ठासेत् ’ इत्यत्र बाल्येनावस्थानं नामैतद्यद्वागद्वेषादि अनाविष्कुर्वन्नस्पष्टपक्ष तु कामरागादि । कुतः । रागादिराहित्वेन विद्योपकारस्यान्वयात् ॥ ५० ॥

पूर्वाधिकरणे विद्योपयोगात्त रागादिकं बालशब्दार्थः संभवादित्युक्तमत्रापि युक्ता विज्ञानफलस्येह शोक एव संभवाद्वैहिकफला

(ब० व० १) रूपोपचयापचयवत्त्वनियम एवं तत्फले मुक्तानुपचयापचयवत्त्वनियमोऽस्ति न वेति संदेहः । पूर्वपक्षे स्वर्गादिवत्कर्मसाध्यत्वं मोक्षस्यैतत्त्वाद्याधिकाशान्तिः फलं सिद्धान्ते तस्य निर्विशेषस्य ज्ञानैक्यलभ्यत्वमिति तत्सिद्धिरिति मन्तव्यम् । तत्र पूर्वोक्तविद्यावृष्टान्तेन फलत्वेन हेतुना मोक्षस्य सातिशयत्वनियमे प्राप्ते ब्रूमः । एवं विद्यावन्मुक्तिरूपफलस्यानियमो निर्विशेषत्वमेव । कुतः । तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्थाया निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेन ' ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवति ' [मु० ३ । २ । ९] इत्यादिष्ववधारणादित्यर्थः । तथा च फलत्वहेतुकानुमानस्याऽऽगमसाधः । न हि साक्षात्काररूपविद्यायामुपचयापचयवत्त्वमस्ति । न हि पूर्वोत्तरमाविषट्साक्षात्कारयोश्चिरत्वाचिरत्वमतिशय इति कश्चिद्व्युपैति । तस्मान्निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्यैकरूपत्वात्तल्लभ्यो मोक्षो निरतिशयानन्दात्मक एकरूप एवेति सिद्धम् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरण-
शिक्षितश्रीरामकिंकरधर्मकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मासुतवर्षिण्यां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(श्री० १) यत एव स्यात्कर्मफलवदिति वृष्टान्तेनाऽऽस्त्रिय समाधत्ते-एवमिति । यथा विद्यासाधनानां विद्याफलेऽनियम इह परत्र चेति नैवं मुक्तिलक्षणे फले । कुतः । तदवस्थावधृतेः । मोक्षावस्थाया ब्रह्मरूपाया एकरूपत्वेनास्थूलमनषित्यादिनाऽवधृतेरवधारणात् । पदाम्भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(न० ७०) पूर्वाध्यायान्वाधिकरणे मोक्षे विशेषनिष्पन्नाभाव उक्तः संगति मोक्षहेतुज्ञानसाधनेषु अवगाद्यावृत्त्याऽनुष्ठाननियममाह—

(अवगादीनामावर्तनीयत्वम्, अधि०)

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये परापरविद्यासु साधनविषयो विचारः कृतोऽत्र तत्क-
लविचारः कियतेऽत्र उभयोरध्याययोर्हेतुहेतुमज्जावः संगतिः । अत्र
प्रथमपादे अवगाद्यावृत्त्या निर्गुणसुपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कु-
र्वन्तः प्रारम्भकर्मातिरिक्तपुण्यपापनिवृत्तिकया जीवतो मुक्तिः प्रतिपाद्यते ।
द्वितीयपादे श्रियमाणस्पोक्तान्तिः । तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्यो-
त्तरो मार्गश्च प्रसङ्गाग्निरुच्यते । चतुर्थपादे पूर्वार्धेन निर्गुणब्रह्मविदो
विदेद्वैकैवल्पसुत्तारार्धेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकमाप्तिश्च निरूप्यत इति
तत्तद्विचारात्मकाधिकरणानां तत्तत्त्वावसंगतिर्विध्या । तदुक्तम्—

चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुक्तान्तिर्गतिकृत्तरा ।

ब्रह्ममाप्तिवद्वलोकविति पादार्थसंग्रहः । इति ।

पूर्वाध्याये साक्षाच्छ्रुत्युक्तसाधनविचारः कृत इदानीं फलार्थापस्था-
लम्बस्याऽऽवृत्त्यादेर्विचारस्तृतीयशेष एवाद्याश्लेषाधिकरणपर्यन्तं कियते ।
तत्र साक्षात्कारसाधनत्वेन श्रुतअवगाद्याविषु संशयः किं सकृदेव अव-
गाद्यावि कर्तव्यमुक्त अवगाद्यावृत्तिरिति । पूर्वपक्षे अवगादीनामवृत्ता-
र्थत्वं फलं सिद्धान्ते यावत्फलमावर्तनीयत्वावस्थातादिवदवृत्तार्थत्वमिति
बोध्यम् । तत्रैकवारमेव अवगाद्यादिकं प्रयाजाविवत्कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अवगाद्यावृत्तिरेव कर्तव्या । कुतः । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'
[६०४।५।६] इत्यसकृदुपदेशात् । नन्वत्र अवगाद्यावृत्तिर्न श्रूयत इति चेदु-
च्यते । साक्षात्कारस्वैयाविद्यानिवर्तनक्षमत्वेनाहिविभ्रमादौ वृद्धत्वात्क्षम-
वस्तुसाक्षात्कारस्य चाऽऽवृत्तिविशिष्टअवगाद्यावृत्तिरित्यस्य ब्रह्माविस्वरे
वृद्धत्वाद्दुर्विज्ञेयात्मअवगाद्यावपि संसारापर्यमूलाविद्यानिवर्तनक्षमसा-
क्षात्कारावाऽऽवृत्तिः कर्तव्या इष्टे संभवत्यवृद्धकल्पनानुपपत्तेरिति तात्पर्यम् ।

(क्षि०) तृतीयेऽध्याये साधनचिन्ता कृता । चतुर्थे फलचिन्ता प्रवर्तते ।
तत्रापि प्रथमेन पादेन जीवन्मुक्तिः प्रतिपाद्यते । तत्राप्यात्येत्वाद्यधि-

(म० व०) एवमुपास्यसाक्षात्कारद्वारा फलहेतुपासनेष्वावृत्तिर्बोध्या वृष्टार्थं स्वादेव उपासीतेत्यावृत्तिश्रवणाच्च । प्रत्ययप्रवाहस्यैवोपासनत्वाद्देव-
स्याप्युपासनार्थकत्वात् । तथा हि संवर्गविद्यायां विविनोपक्रमोपासि-
नोपसंहारो वृक्ष्यते । 'यस्तद्देव यत्स वेद स मयेतदुक्तः' [छा० ४।१।१४]
इत्युपक्रम्य 'अनु म एतां भगवो देवतां ज्ञाधि यां देवतामुपास्ते' [छा०
४।२।२] इत्युपसंहारात् । यत्स ऐको वेद प्राणतत्त्वं स सर्वं कर्म-
फलं प्राप्नोति । एवं ऐकादन्योऽपि यस्तद्वैकवेद्यं वेद सोऽपि तथैव फलं
प्राप्नोति । स एवंमृतो ऐको मयेतदुक्त इत्यमुक्त इति ईंसे प्रति हंसान्तर-
वचनम् । हे भगवो ऐक यां देवतां त्वमुपास्ते तामेतां मेऽनुज्ञाधि शिक्षय
ज्ञापयेति जानन्निति वचनम् । तस्मात्साक्षात्कारसाधनेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

तथा भुव्नीधोपासनं प्रकृत्य आदित्य उद्गीथाः' [छा० १।५।१]
इत्युपासनमेकपुत्रतादोषेणापोद्य 'रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयात् । [छा० १।५।२]
इति रश्मिबहुत्वोपासनं बहुपुत्रतायै विदुषद्वाक्यं प्रत्ययावृत्तिं सूचयति ।
तस्मात्साक्षात्कारसाधनेष्वावृत्तिसिद्धिः । हे पुत्र त्वं रश्मीनादित्यं च
प्रत्येकं पर्यावर्तयात् । तत्कारमन्तर्माग्य पर्यावर्तयतादिति मध्यमपुरुषै-
कवचनमुपास्येत्यर्थः ॥ २ ॥

(ज्ञात्रा जीविन स्वात्मतया महणो ग्राह्यत्वम्, अधि० २)

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वं श्रवणमनननिदिध्यासनानामावृत्तिरुक्ता तामुपजीव्य संदिह्यते किं

(धी०) करणचतुष्टयं भासद्विकम् । अन्यत्साधनाध्यायशेषमपि प्रमाणफल-
त्वेनात्र फलाध्याये संगतं तत्राहं ग्रहोपासनानां श्रवणादीनां चार्थसि-
द्ध्यऽऽवृत्तिरित्याह—आवृत्तीति । प्रत्ययानामावृत्तिः करणीया । कुतः ।
'ओतव्यो भन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिनाऽसकृदुप-
देशात् ॥ १ ॥

ननु श्रवणादीनां प्रत्येकं सकृच्छ्रवणे प्रत्ययावृत्तिः कथं सिध्यतीत्यत
आह—लिङ्गादिति । 'रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयतात्' इत्यादेः । चकारा-
दर्शनसामर्थ्यादायि ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरण आत्मज्ञानापाऽऽवृत्तिः करणीयेत्युक्तं तत्र जीवो नित्य-

(न०५०) निदिध्यासनावृत्तिकाले प्रत्यक्षेनेश्वरध्यानं कर्तव्यमुत मिश्रत्वेनेति पूर्वपक्षे श्रुतीनामभेदपरायां गौणार्थत्वं सिद्धान्ते मुख्यार्थत्वम् । यद्यप्यभेदश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारोत्पत्तिकमिदमधिकरणमाविरोधाध्यायसंगतं तथाऽपि महावाक्यार्थविरोधपरिहारस्य समाधायन्तरङ्गत्वादेतत्त्वादसंगतिः । तत्राभेदस्य प्रत्यक्षेण सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मत्वलिङ्गकानुमानेन च बाधाहिनस्त्रत्वेन ध्यानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मेत्येवेश्वरो ध्येयः । तथा हि आवाला आत्मत्वेनेश्वरसम्पुष्यमच्छन्ति 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि' इति । तथा ग्राहयन्ति चेश्वरमात्मत्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानि । न च तेषां नाम ब्रह्मेत्यादिवद्गौणार्थत्वम् । सति मुख्यार्थत्वसंगमे गौणत्वायोगात् । न च प्रत्यक्षादिविरोधावसंभवाः, तेषां मिथ्याभेदगोचरत्वेन पारमार्थिकाभेदविरोधित्वाभावादिति भावः ॥ ३ ॥

(प्रतीकेऽहं ब्रह्ममावः, अधि० ३)

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' [छा० ३ १० १] नाम ब्रह्मेत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं प्रतीके मनआदौ स्वात्मत्वबुद्धिः कर्तव्या न वेति । पूर्वपक्षे प्रतीकोपासीतानामहं ब्रह्मोपासिभ्यो विशेषासिद्धिः सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति बोध्यम् । एतदारम्भाधिकरणत्रयस्य भासद्विक्री पादसंगतिः । तत्र ब्रह्मणः स्वामिश्रत्वाद्यथा स्वात्मत्वेन बुद्धिरेवं प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन जीवामिश्रब्रह्मामिश्रत्वादुपासकजीवात्मत्वबुद्धिः

(छं०) नित्यपरोक्ष एव चार्थं परमात्मा कस्य ज्ञानस्यार्थमिवमावृत्तिरित्याक्षिप्य समाधत्ते—आत्मेतीति । तुल्योऽनेत्वं व्यावर्तयति । योऽयं परमात्मा तमात्मेति त्वं वा अहमस्मीत्यादिना चोपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ग्राहयन्त्यपि । 'एष त आत्मा' इत्यादिना ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणे जीवपरमात्मनोरभेदग्रह उक्तस्तद्वन्मनो ब्रह्मेत्याद्यादिप्रतीकैष्वभेदग्रह इति एष त आत्मेत्यादिब्रुत्वा कृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—नेति । प्रतीकोपासने मनो ब्रह्मेत्यादौ नाऽऽत्मेति ग्राहीतव्यः ।

३७८ श्रीमद्भैषज्यप्रणीतब्रह्मसूत्राणि— [अ० ४ प्र० १ सू०

५-६]

(न० १०) कार्येति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतीके स्वात्मत्वबुद्धिः कार्या न हि स उपासक आत्मत्वेन प्रतीकमनुभवति । अत्राद्यं विकल्पः । किमनुभवलाभप्रतीकस्याऽऽत्मत्वेन बुद्धिः कार्याति श्रुतत्वात्, आहोस्वित्स्वामि-
न्नब्रह्माभिन्नत्वाद्वा । नाऽऽद्य इत्युक्ते 'न हि सः' इति । न द्वितीयोऽभव-
णात् । न तृतीयः प्रतीकस्य स्वरूपेण ब्रह्मामिन्नत्वायोगात्पृथक्सत्त्व-
बाधे चोपासनाविध्यभावभ्रमज्ञादिति भावः ॥ ४ ॥

(अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्माधिपः कर्तव्यत्वम्, अधि० ४)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तप्रतीकोपासनेषु ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः कर्तव्येत मनआदौ
ब्रह्मदृष्टिरिति संशयः । पूर्वपक्षे निकृष्ट उत्कृष्टबुद्धिः कर्तव्येति न्याया-
नपेक्षा सिद्धान्ते तदपेक्षेति मन्तव्यम् । एकविषयत्वमवान्तरसंगतिः ।
तत्र ब्रह्मण्येव मनआदिवृष्टिर्ब्रह्मणः प्राधान्येनोपास्यत्वोपपत्त्ये कर्त-
व्येति प्राप्ते ब्रूमः । मनआदावेव ब्रह्मदृष्टिः कार्या ब्रह्मण उत्कर्षात् ।
उत्कृष्टवृष्टौ निकृष्टे कृतायां निकृष्टस्योत्कृष्टता भवति । यथाऽमात्ये
राजबुद्धिः फलाय न तु राज्यमात्यबुद्धिः । न चैवं ब्रह्मणः प्राधान्या-
भावः । इष्टत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

(कर्माङ्गिष्वादित्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्, अधि० ५)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'य एषासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' [छा० १ । ३ । १] इत्या-
दीन्यङ्गाभितोपासनानि सन्ति तत्र संशयः । किमादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टिः

(दी० १) (व्यम्) । हि यस्मात्स उपासको नाऽऽत्मत्वेन प्रतीकानि ग्रहीतुं
शक्तः ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणे मनो ब्रह्मेत्यादौ नैका दृष्टिरित्युक्तम् । एवं चेन्नियाम-
कामावाङ्मह्यणि मनआदिदृष्टिः करणीयेति बुद्धिसंनिधानादाक्षिप्य
समापत्ते—ब्रह्मेति । तेष्वेव मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिः करणीया । कुतः ।
उत्कर्षाङ्गब्रह्मणः ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणे मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिः करणीयोत्कर्षादित्युक्तम् ।
अत्राप्युद्गीथादिदृष्टिरादित्यादौ करणीया तस्य कर्माङ्गत्वेनोत्कर्षादिति

(न०५०) कर्तव्योत्तरीयादिप्रादित्यादिभूतिरिति । तत्रोद्गीथादीनां कर्म-
रूपाणां फलहेतुत्वेनोक्तत्वादादित्यादीनां सिद्धरूपाणां * तदभावेन
निकृष्टत्वात्पूर्वभाषेनाऽऽदित्यादिपुद्गीथादिभूतिरिति दृष्टान्तेन प्राप्ते
भूमः । उद्गीथादौ कर्माङ्ग आदित्यादिमतय एव कर्तव्याः । कुतः । उप-
पत्तेः । यथा शोक्षणादिना ग्रीहादिषु संस्कृतेषु प्रकृतकर्मापूर्वमुत्पद्यते
तथा कर्माङ्गेपुद्गीथादिप्रादित्यादिभूतिभिः संस्कृतेषु प्रकृतस्य कर्मणः
फलाधिकवलक्षणा समुद्भिर्भवति, अन्यथा न भवेदादित्यादीनामनङ्ग-
त्वात् । तथा च कर्मसमुद्भिरूपफलोपपत्तेरङ्गेष्वनङ्गमतिरित्यर्थः । आदि-
त्यादापुद्गीथादिमतिपक्षे फलासिद्धेर्नोद्गीथादीनामुत्कर्ष इति भावः ॥६॥
(उपासनाधामासनस्य नियतत्वम्, अधि० ६)

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

किं कर्माङ्गोपासनाधामासनानि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा कर्पादित्य-
नियम उताऽऽसीन एवेति नियम इति संशयः । पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वो-
त्तरकोटिसिद्धिरेव फलम् । निदिध्यासनादौ विद्यासाधन आसनानेव-
मोक्तेः पादसंयतिः । तत्र पूर्वोक्तकर्माङ्गोपासनेष्विधानियम इति प्राप्ते
भूमः । आसीन एव कर्माङ्गोपासनानि कुर्यात् । कुतः । समानप्रत्यय-
प्रवाह्यात्मकोपासनस्याऽऽसीन एवोपासके संभवात् । न हि तिष्ठतः पुंस
उपासनं संभवति शरीरधारणे यन्नापेक्षायां चित्तविक्षेपात् । नापि
शयानस्य निद्राप्रसङ्गात् । अङ्गोपासनानां त्वङ्गपारतन्त्र्याद्युक्तस्य-
नियम इति ॥ ७ ॥

(दी०) दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—आदित्येति । उद्गीथाद्यङ्गेषु आदित्या-
दिमतयः कर्तव्याः । कुतः । उपपत्तेः । एवं पुद्गीथादीनामादित्यादिम-
तिसंस्कारे कर्मण्यतिशयः स्यात् । चकारो नाऽऽदित्यादिपुद्गीथादिमतय
इत्याहुः । एतच्चतुष्टयं प्राप्तङ्गिकम् ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरण आदित्यादिमतय उद्गीथादिसंस्कारत्वेन करणीया
इत्युक्ते तासु यथा कर्मपरतन्त्रत्वात्तत्राऽऽसननियम एवमन्यास्ववि विद्या-
रूपविक्षेपादिति बुद्धित्वेन दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य + समाधत्ते—आसीन
इति । प्रतीकाद्युपासनेष्वसीन एवोपासना कुर्यात् । कुतः । संभवात् ।
प्रत्ययानुसारेणैव ॥ ७ ॥

* अ. फलभावेन । + समानप्रत्ययानुसारेणेत्येतन्नो मन्त्रः अ. पुनश्चतुष्टय इत्यन्तः ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

(ब्र० ५०) उपासनस्य ध्यायत्यर्थं ध्यानरूपत्वाद्भवायतेत्याऽऽसीनेषु वकादि-
ष्वेकविषयदृष्टिषु प्रयोगादासीन एवोपासीतित्यर्थः ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

किंच 'ध्यायतीव पृथिवी' [छा० ७।६।१] इत्यत्र श्रुतो
प्रायित्वा अचलत्वमपेक्ष्य ध्यानोपचारो दृष्टस्तस्मादपि लिङ्गादासीन
एवोपासीत ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः [म० गी० ६।११]

इत्यादिना बाह्यासनविधानस्मरणाच्चाऽऽसीन एवोपासीत । यद्वा
योगशास्त्रे पद्मकादीनां शारीरासनानां स्मरणादासीन एवोपासीते-
त्यर्थः ॥ १० ॥

(ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानामनियमः,
अधि० ७)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः । किमङ्गोभितोपासनेषु दिग्वादिनियमोऽस्ति

(टी०) वृत्तेरुपविष्टस्यानुपासनस्य निर्गुणब्रह्मज्ञानवद्विनियतिरासनस्य कुतो
न स्यादित्यत आह-ध्यानादिति । अपि च ध्यायत्यर्थं एव यत्समानप्रत्य-
यप्रवाहकरणम् । ध्यायतिष्वप्रशिथिलाङ्गुलेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविष-
याक्षितचित्तेषु दृष्टः । चकार आसीनस्य नियममाह ॥ ८ ॥

मनु मच्छतामपि ध्यायत्यर्थः संभावित इत्यत आह-अचलेति ।
ध्यायतीव पृथिवीत्याद्युक्तम् । चकारो मग्नध्यानचोरितरेतरव्याह-
तिरित्याह ॥ ९ ॥

मनु किमिदं यौक्तिकमेवेत्याशङ्क्य नेत्याह-स्मरन्तीति । 'शुचौ
देशे' इत्यादिना । चकारात्यन्तवपि त्रिकलतमित्यादिना ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरण आसीनेन समानप्रत्ययप्रवाहः करणीयः संभवादित्यु-

[अ० ४००१५०१२] ब्रह्मावृत्तवर्धिणीदीविकाम्नां समेतानि । ३८१

(अ० ५००) न वेति तेष्वासननियमवदस्ति नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । प्राच्या-
दिविस्त्रनियमः प्रदोषादिकालनियमो नदीतीरादिविशेषनियमो वा नास्ति ।
कुतः । यत्र दिशि देशे काले वा चित्तस्वैकाग्रता प्रत्यक्षप्रवाहौन्मुखं तत्रो-
पासीत दिगादिविशेषाश्रयणादित्यर्थः । यद्दोषासन इष्टाया एकाग्रतायाः
सर्वत्राविशेषादित्यर्थः ।

‘समे श्रुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

मनोनुकूल न तु चक्षुपीडने गुह्यानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्’ [श्वेता०
२ । १०] इति श्रुतिरपि चित्तस्वैकान्तरसंपादके देश उपसीतेति दर्श-
यति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जलाशयवर्जनं शीतानिवृत्त्यर्थम् । चक्षुः-
पीडनं मशकादिकम् । तस्मादुपासने दिगादिनियमो नास्तीति
सिद्धम् ॥ ११ ॥

(उपासीनामामरणमावृत्तिः, अ० ८)

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उपास्यसाक्षात्कारद्वारा फलहेतुपूपासनेष्वहंग्रहनामकेषु संशयः किं
कदाचिदुपासनं कृत्वोपरमेवोत यावज्जीवमुपासीतेति । पूर्वपक्षे कदाचि-
त्कृतप्रत्यपावृत्तेरुद्भवा मृतिकाले घ्येयवृद्धिहेतुत्वं सिद्धान्ते धारावा-
हिकोपासनस्य साक्षादेव अतन्नेतुत्वमिति विभागाः । तत्र देशादिनिर्ण-
माश्रयणात्तद्भाववद्व्यावज्जीवमुपासनाश्रयणात्तद्भाव इति प्राप्ते ब्रूमः ।
आप्रायणाद्देहपातपर्यन्तमुपासीत । हि यतस्तत्रापि मरणकालेऽपि ‘स
यावत्कतुरपमस्माहोकात्यैति’ [शत० १० । ६ । ३ । १] इति श्रुत्या

(दी०) कम् । अत्रापि वैदिकत्वेन दिग्देशादिनियमः स्यादित्यत आह-
यजेति । यत्र वस्यां दिशि पश्चिन्काले वा मनःस्वास्थ्यं तत्रैवोपासनम् ।
कुतः । अविशेषात् । विशेषानुपलम्भात् ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे दिग्देशाद्यनियम उक्तश्चित्तप्रसादाविशेषेण हेतुना तथा
काम्पानामपि यावद्विदं चिन्तनमिति कृष्टान्तेनाऽऽशिष्य समाधत्ते-
आ प्रायणेति । अम्युदयफलानां प्रत्ययानामा प्रायणाद्वा मरणादावृत्तिः

० ब. ज्येष्ठदिः ।

१ ब. ‘दिग्धं वि’ ।

(ब० १००) ध्वेषप्रत्ययानुवर्तनं दृष्टम् । न च तद्वद्वृत्तार्थं दृष्टे संभवत्यद्वैत-
कल्पनानुपपत्तेः । श्रुतौ सर्वनामार्थं उपासकः । क्रतुरुपासनम् । 'सदा
तद्भावाभावितः' [म० गी० ८।६] इति स्मृतिश्च यावज्जीवमुपासनं दर्श-
यति । तस्मादहंग्रहोपास्तयो यावज्जीवमनुष्ठेया इति सिद्ध्यम् ॥ १२ ॥

एवं ज्ञानसाधनानुष्ठाने यत्नाधिक्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनानुष्ठा-
नक्रमं विचार्य फलाध्यायस्थां फलचिन्तामुपक्रमते—

(ज्ञानिनः पापलेपाभावः, अधि० ९)

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्वचपदेशात् ॥ १३ ॥

तथा चास्य फलविचारप्रतिबन्धकसाधनजिज्ञासाभावकपावसरसंग-
तिर्लक्ष्या । किं ब्रह्मविद्यायामुत्पन्नायां विदुषो भविष्यत्पापासंबन्धपूर्व-
पापविनाशौ भवतो न वेति संवेहः । पूर्वपक्षे सत्यामपि विद्यायां पापफल-
भोगानन्तरं विद्यातो मुक्तिः सिद्ध्यन्ते विद्योत्पत्त्यनन्तरमेव मुक्तिरिति
बोध्यम् । तत्र फलभोगं विना नास्ति विद्याया पापनाश इति भासे
द्वयः । तदधिगमे ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्युत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ भवत
एव । कुतः । तथोर्ध्वदुषि श्रुत्या व्यपदेशात् । 'यथा पुष्करपलाश आपो न
श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' [छा० ४।१।४।३] इति श्रुति-
विद्योत्तरस्य पापस्याश्लेषं दर्शयति । 'तद्यथेपीकातुलमग्नौ प्रोतं प्रवृ-
थेतैवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रवृथन्ते' [छा० ५।२४।३] इति श्रुति-
विद्यातः पूर्वस्य पापस्य विनाशं व्यपदिशति । एवं निर्गुणविदोऽपि
पापपलं व्यपदिशति 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे घरावरे'
[मु० २।२।८] इत्यादिका श्रुतिः । तस्माद्ब्रह्मविद्यावतः पूर्वोत्तरपा-
पासंबन्ध इति सिद्ध्यम् ॥ १३ ॥

(श्री०) हि यस्मात्तत्रापि मरणेऽपि 'यच्चित्तः' इत्यादिश्रुतिभ्यो यं च
थाऽपीत्यादिश्रुतिभ्यः प्रत्ययानुवर्तनं दृष्टम् । अपिशब्दोत्पूर्वमपि
सातत्येन तस्मात् ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे सदा तद्भावाभावित इत्यादिस्मृत्याऽऽ प्रायणादभ्युदय-
प्रत्ययानामावृत्तिकृता तद्वद्व्रापि 'प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' । 'नामुक्तं
क्षीयते कर्म' इत्यादिस्मृतिभ्यो ब्रह्मज्ञानाग्नोत्तराधस्याश्लेषो न च पूर्व-
विनाश इति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते-तद्वधीति । तस्य ब्रह्मणाऽ-
धिगम उत्तराधस्याश्लेषः पूर्वाधस्य विनाशः । कुतः । तद्वचपदेशात् ।
तयोरश्लेषविनाशयोर्यपदेशः । अश्लेषस्य 'यथा पुष्करपलाशे'
इत्यादि विनाशस्य यथेपीकातुलमित्यादि तस्मात् ॥ १३ ॥

(म० १०१) (ज्ञानिनः पुण्यलेपामावः, अधि० १०)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वं ब्रह्मविद्यातः पापनाशासंबन्धावुक्तौ तद्वत्पुण्यस्वापि नाशासंबन्धौ भवतो न वेति संदेहे पुण्यतत्त्वज्ञानयोः शास्त्रीयत्वेनाग्निहोत्रदर्शयोरिव विरोधामावाप्तं भवत इत्यधिकाशङ्कायां पूर्वन्यायमतिदिशति । इतरस्यापि । पापादितरस्य पुण्यस्याप्येवमेवमवयवश्लेषो विनाशश्च ज्ञानाद्भवतः । 'उमे उ ह्येवैष एते तरति' [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिभूतिषु पापासंबन्धवत्पुण्यासंबन्धस्यापि व्यपदेशात् । भूतादुशब्दोऽप्यर्थः । एष ब्रह्मसाक्षात्कारवान् । सूत्रे तुज्ञाब्दोऽवधारणार्थः । एष ब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषधैरेयस्य पुण्यपापयोर्बन्धहेत्वोरमावाद्देवपाते मुक्तिरवश्यं भवत्येवेत्यधिकरणद्वयस्य फलमुक्तम् । अग्निहोत्रदर्शयोरविद्वद्फलवत्त्वमुपाधिः । अस्यातिदेशात्वाप्तं दृढवृत्तगत्याद्यपेक्षा ॥ १४ ॥

(संचितयोरिवाऽऽरब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयसमये विनाशामावः, अधि० ११)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वं ज्ञानात्कर्मक्षय उक्तस्तस्य प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वेनात्रापवादात्संगतिः । ज्ञानजन्यकर्मक्षयः किमविशेषेण कर्ममात्रस्य भवत्युत प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तस्येति संशयः । पूर्वपक्षे जीवन्मुक्त्यसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तात्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इत्यविशेषेण भवणात्कर्ममात्रस्य क्षय इति प्राप्ते द्वयः । ये पुण्यपापे एतद्दे-

(श्लो० १) अथस्याश्लेषविनाशावुक्तौ भवतां माऽस्तु मुकृतस्यामुक्तस्येत्याक्षिप्य समाधत्ते—इतरेति । इतरस्य मुकृतस्यापि यथा तुष्कृतस्यैवमसंश्लेषः । एतदुच्यते विनाशस्यापि 'उमे उ ह्येवैष एते तरति' इत्यादिभूतेः । तुज्ञाब्दोऽवधारणार्थः । पाते शरीरस्य पतने । अत इदं सिद्धं शरीरस्य पाते विदुषां मुक्तिर्मवत्येव ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणे मुकृतस्यापि क्षय उक्तस्तथा च सद्यः शरीरपातः स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—अनारब्धेति । तुज्ञाब्द आरब्धकार्ययोः

(ब्र० व०) हावच्छेदेन सुखदुःखानुभवार्थं प्रवृत्ते ते आरब्धकार्ये तद्यतिरिक्ते अनारब्धकार्ये पूर्वं अनादिमवपरम्परायां ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं संचिते ते एव क्षीयते । कुतः । तदवधेः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ संपत्स्ये' [छा० ६ । १४ । २] इति देहपातावधिभवणादित्यर्थः । तथा च विशेषश्रुत्यनुसाराद्विशेषश्रुतिर्नैतव्येति भावः । ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारवान्यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते तस्य तावदेव चिरं तावानेव देहपातरूपो विलम्बः । अथ शारब्धकर्मभोगाद्देहपातानन्तरं संपत्स्ये ब्रह्म संपत्स्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो विद्योपयोग्यंशस्याविनाशः, अधि० १२)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पूर्वमनारब्धकार्याणां कर्मणां ज्ञानात्क्षय उक्तस्तस्य नित्यनैमित्तिकातिरिक्तानारब्धकार्यकर्मविषयत्वेनापवादोत्संगतिः । किं नित्यनैमित्तिककर्मजातमनारब्धकार्यकर्मवज्ज्ञानात्क्षीयते न वेति संदेहः । पूर्वपक्षे काम्यकर्मण इव मुमुक्षूणां नित्यनैमित्तिकशोरप्यननुष्ठानं पङ्कमशालनन्यापासिन्धान्ते तदनुष्ठानमिति बोध्यम् । तत्रानारब्धकर्मत्वाविशेषान्नित्यनैमित्तिककर्मजातं ज्ञानात्क्षीयत इति प्राप्ते भ्रमः । अग्निहोत्रादि नित्यनैमित्तिकं कर्म तत्कार्यायैव तस्य ज्ञानस्य यत्कार्यं मुक्तिरूपं तस्मा एव सत्त्वबुद्ध्यादिपरम्परया । कुतः । तद्दर्शनात् । यज्ञादिश्रुतौ ज्ञानहे-

(दी०) क्षयं व्यावर्तयति । ये पूर्वं सुकृतदुष्कृते क्षीयते ते अनारब्धकार्ये । तयोरपीतरथा क्षयं व्यावर्तयति एवकारः । कुतोऽयं नियम इत्यत आह—तदवधेः । तस्य शरीरपातस्यावधेः कारणात् । 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिवाक्येन ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणत्रयेण सगुणविद्यायां निर्गुणविद्यायां चानारब्धकार्ययोः सुकृतदुष्कृतयोः क्षय उक्तः । तत्र यथा निर्गुणविद्यावागुपपन्नत्वामग्निहोत्राद्यनुपयोग एवं सगुणास्वपीति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते । अथ वा पूर्वाधिकरणे काम्यस्य सुकृतस्य क्षय उक्तः काम्यवन्नित्यस्यापि विद्यया क्षयसंभवान्न विद्याया हेतुत्वमित्याक्षिप्य—समाधत्ते । अग्निहोत्रादीति । तुल्यो नित्यस्याग्निहोत्रादेः क्षारणं क्षयं व्यावर्त-

(म. १००) तुल्यदर्शनादित्यर्थः । अतश्च य न ज्ञानकथफलैकताइत्यर्थं नित्य-
नैमित्तिककर्मजातस्य । न चात्र पक्षपक्षालनन्यायो ज्ञानार्थत्वेनानुष्ठान-
स्वार्थवत्त्वादिति ॥ १६ ॥

ननु नित्यादेर्ज्ञानार्थत्वे 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्या
द्विपन्तः पापकृत्याम् ।' इति विनियोगवाक्यं किंविषयकमित्यत
आह—

अतोऽन्याऽपि श्लेषामुच्यते ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यादिकृपादन्याऽप्यस्ति काम्यकृपा साधुकृत्या
तद्विषयमिदमेकेषां शास्त्रिणां विनियोगवाक्यं तस्या ज्ञानानुपकारकत्वा-
त्तच्चानुपकारकत्वमुभयोर्नैमिनिवाद्वाच्यगोराचार्ययोः संमतमित्यर्थः ।
नन्वस्याः काम्यसाधुकृत्यायाः 'इतरस्याप्येवमस्त्येव' [म. सू. ० ४ ।
१ । १४] इत्यत्र नाम उक्तः कथं तस्या विनियोग इति चेद्वच्च-
व्यम् । सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्तीत्यस्य कोऽर्थः । न तावत्तामेव प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः, इत्यादिवचनस्याः प्राप्त्ययोगात् । नापि तत्फलं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः, क्षात्रफलं प्रयोक्तीति न्यायविरोधात् । न च 'वैश्वानरेहि-
न्यायः, अवधणात्सुहृदोऽनुद्देश्यत्वाच्च । तस्माद्विद्वत्सेवाकर्तारि सुहृदि

(दि०)पति । नित्यमग्निहोत्रादि तत्तस्या विद्यायाः कार्यापेय मोक्षपैव
परम्परया । कुतः । तद्दर्शनात् । तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याकार्यार्थत्वस्य
तमेतमित्यादिदर्शनात् ॥ १६ ॥

किंविषयं पुनरिदमन्लेपविनाशवचनं किंविषयं वाऽऽदौ विनियोग-
वचनमेकेषां शास्त्रिणां । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' इत्यादि । अत
उत्तरं पठति—अत इति । अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्याऽपि ह्यस्ति
साधुकृत्या वा फलमभिसंधाय कृपते तस्या एवं विनियोग उक्तः ।
एकेषां शास्त्रिणां सुहृदः साधुकृत्यामिति । तस्या एवेवमवचनंन्लेपवि-
नाशनिरूपणमितरस्याप्येवमित्यादिना । तथैवंजातीयकस्य काम्यस्य

* य. कलसुदृक्ता नवस्य मोक्षेपमुच्यतेति तत्रावुद्दिष्टमविवक्षतेति भावः । इत्यादौ
किमप्यभिमतमिति तत्रास्य काम्यवचनं तत्रैव पठेत् । + य. विवृत्तं वा पुत्रफलं ।

(अ० १०१) विद्वद्भिडा साधुकृत्वा स्वतुल्यां साधुकृत्वा जनयति स्वयं च ज्ञानाभ्यस्यतीत्यविरोधः । समानः पापकृत्वायामु(मु)हः । अर्थवाद-
त्वान्नातीवाभिनिवेष्टव्यम् ॥ १७ ॥

(सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणस्तारतम्येन विद्यासाध-
नत्वम्, अधि० १३) ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

पूर्वं मुमुक्षुणा ज्ञानार्थं नित्यादिकमनुष्ठेयमित्युक्तं तत्किमनुष्ठेयमिति-
पासनसहितमेव ज्ञानार्थमनुष्ठेयमिति नियम उतोपास्तिसहितं केवलं
वाऽनुष्ठेयमित्यनियम इति संशयः । एकविषयत्वसंगतिः । पादसंगतिस्तु
प्रासङ्गिकी बोध्या । पूर्वपक्षे केवलस्य नित्यादेर्ज्ञानहेतुत्वासिद्धिः
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र नियमे प्राप्ते द्रुमो नियमो न युक्त
इति । तथा हि—‘यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति [छा०
१ । १ । १०] इति धृतिविद्यासहितस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं लुपती
विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्यवत्त्वं फलहेतुत्वरूपं दर्शयति । तत्र केवल-
कर्मणो ज्ञानरूपफलहेतुत्वाभावे न युक्तं स्यात् । तस्मात्केवलमपि
कर्म ज्ञानहेतुरित्यनियम इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

एवमनियमेनाग्निहोत्रादिकर्मणो ज्ञानार्थवत्त्वाच्च ज्ञानेन क्षय इत्युक्त-
मिदानीं प्रारब्धकर्मणाम् ‘अनारब्धकार्यं एव तु’ इत्यत्र ज्ञानानिवर्त्त-
त्वमोक्तानां निवृत्तिप्रकारमाह—

(अधिकारिणां मुक्तिसद्भावः, अधि० १४) ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपश्यते ॥ १९ ॥

किं ब्रह्मसाक्षात्कारवान्देहपातानन्तरमपि संसरति न वेति संदेहः ।
(श्री०) कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिवाद्-
राजयोगोराचार्ययोः ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्याकृतत्वं (त्वेन) तु कर्मानुष्ठेयमित्युक्तं तदस्तु
तथाऽज्ञावचन्येषु अप्युक्तं (पा) सनेषु नित्यकर्मानुष्ठानं तत्सहितमेवेति
ब्रह्मन्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—यदेवेति । विद्यया सहितं तद्गहितं च कर्म
विद्याकृतम् । हि यस्माद्यदेव विद्ययेति वाक्यान्तरात्कर्मणो विद्यायोगेऽ-
तिशयमाह न तु कर्मणोऽफलत्वे वचनमिदं सार्थकम् ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणेऽज्ञावचन्योपासनासहितस्य कर्मणः फलाधिर्भवमस्य

(अ० १००) पूर्वपक्षे साक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र देहपातात्पूर्वं यथा साक्षात्कारेऽपि संसारानुवृत्तिर्यं देहपातानन्तरमपीत्यनारब्धाधिकरणदृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । संचितकर्मणां क्षान्नाप्राप्त उक्तः । इतरे त्वारब्धकार्यं पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा विद्वान्ब्रह्म संपद्यते । 'अथ संपत्ये' [छा० ६ । १४ । २] ब्रह्मैव सन्न-
ह्याप्येति' [बृ० । ४ । ४ । ६] इत्यादिश्रुतिभ्यो देहपातात्पूर्वं प्रारब्ध-
कर्मणां सत्त्वात्कुलालचक्रप्रमिन्वायेन मिथ्याज्ञानरूपनिमित्तनाशेऽप्य-
विद्यालेशानुवृत्तिर्युक्ता । तद्भोगानन्तरं कस्यचिदपि कर्मणो जन्ममर-
णलक्षणसंसारहेतोरभावात्तत्संसारः । तस्माद्भोगेन प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं
विद्वान्स्वरूपानन्दात्मनाचस्थानलक्षणं स्वार्थं मोक्षाख्यं लभत इति
सिद्धम् ॥ १९ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रमुच्यौ ब्रह्मासूतवर्षिण्यां चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमपादः ॥ १ ॥

पूर्वपादान्त्याधिकरण उक्तान्त्यनपेक्षा निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरुक्तेर्द्वानीं
सगुणविद्याफलमूतब्रह्मलोकस्पोक्तान्तिं विना शब्दयोगात्फलं निष्-
पत्तिपक्षे तद्धेतुभूतामुक्तान्तिं निर्गुणब्रह्मविद्यातिरिक्तसर्वजनसमानं
निरूपयितुं पादमारभते—

(वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वल्पेन, अधि० १)

वाङ्मनसि र्गर्गनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अस्त्युक्तान्तिक्रमबोधिका धृतिः 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रपतो वाङ्म-

(दी०) केवलस्य ब्रह्मविद्यासाधनत्वं सामर्थ्यादित्युक्तमेवमत्रापि सामर्थ्या-
दारब्धकार्ययोरपि प्रकारान्तरेण क्षयमावाह्यब्रह्मज्ञानाद्बोमयोरपि क्षय
इति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—भोगेनेति । भोगेन भोगेनैवेतद्
संक्रुतदुष्कृते आरब्धकार्ये क्षपयित्वाऽनन्तरं संपद्यते ब्रह्म तस्य तापदेव
पिरमित्वादिश्रुतेः ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मसूत्रटीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथमपादे सगुणनिर्गुणविद्याविदोऽनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोः क्षय

(अ० १०१) नसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' [छा० ६।८।६] इति । प्रयतो भ्रियमाणस्येत्यर्थः । तत्र बाह्यनसि संपद्यत इत्यत्र संशयः । किं वृत्तिमत्त्वा वाच एव मनसि लयात्मकसंपत्तिरुच्यत उत वामवृत्तेरेवेति । पूर्वपक्षे स्वोपादाने स्वस्य लघ इति न्यायासिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति बोध्यम् । तत्र क्षुतिबलाद्वाच एव मनसि लघ इति प्राप्ते भ्रमः । उक्तिर्यामिति भाष्यव्युत्पत्त्या बाह्यलघ्वेन वामवृत्तिरुच्यते । मनोवृत्तौ सत्त्वामेव मनसि वामवृत्तिः संपलीयते । कुतः । दर्शनात् । मनोवृत्तौ सत्त्वामेव लोके वामवृत्तिलघस्य दर्शनात् । तर्हि 'बाह्यनसि' [छा० ६।८।६] इति क्षुतेः का गतिरित्यत आह— शब्दाच्चेति । स्वोपादान इत्यवाधितन्यायानुसारेण बाह्यलघ्वद्वाहवृत्ति- वृत्तिमतोरभेदोपचारेण भाष्यव्युत्पत्त्या बाह्यो ज्ञेय इत्यर्थः । नन्वनुपा- दाने वृत्तिलघो वा कथमिति चेन्नाग्निवृत्तिलघस्यानुपादानान्मु दर्श- नादिति ॥ १ ॥

उक्तभुतो वाच एव भवणादिन्द्रियान्तराणां चक्षुरादीनां मनसि वृत्तिलघो नास्तीति भ्रमं वारयति—

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यत एव मनसो बागुपादानत्वामावात्मनसि वाचो वृत्तिलघमाग्रमत एव

(दी०) आरब्धकार्योपावदवस्थानं न तावन्मुक्तिस्तत्क्षये च विदेहकैवल्य- मिति स्थितं द्वितीयेन सगुणविद्याविदुः करणानां लये नाविद्वद्भुक्तान्तिः [२] न्यस्यानुत्क्रान्तिरुत्क्रान्तौ च कश्चन विशेष इत्युच्यते तत्र श्रौतमेव क्रममाभितर्क्य वचोवृत्तेर्लघमाह—बाह्यनसीति । 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो बाह्यनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवता- याम्' इत्यत्रापि वामवृत्तिर्मनसि संपद्यते । कस्माद्दर्शनात् । भगवावसरे वाचः प्रथमोपसंहारस्य वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन बाह्यनसि शब्दात् । चकारौऽप्रकृतत्वमाह ॥ १ ॥

अत एवेति । इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः' इत्यत्र सर्वाणीन्द्रियाणि

१ अ. 'दे तयोर्' । २ अ. 'तन्मो क्व' । ३ अ. 'दे तस्य एवे' । ४ अ. 'त वचो' । ५ अ. 'रोचत' ।

(३०५०)सर्वाणि चक्षुरादीन्पि स्वानुपादाने मनसि सवृत्तिके स्ववृत्ति-
लपमात्रेणानुवर्तन्ते प्रलीयन्ते न तु स्वरूपेणेत्यर्थः । 'तस्माद्वृत्तान्ततजः
पुनर्मवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः' [प्र० ३ । ९] इति श्रुतिः सर्व-
धामिन्द्रियाणां मनसि वृत्तिलयबोधिका द्रष्टव्या । तस्मादुक्तम-
यादूर्ध्वमुपशान्तदेहीष्वयः पुनर्जन्म मनसि स्थितैरिन्द्रियैः प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

एवं बाह्यनसीति वाक्यं विचार्य 'मनः प्राणे' [छा० ६ । ८ । ६]
इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वेन्द्रियवृत्तिलयाधारस्य मनसः प्राणे स्वरूपलपो
वृत्तिलपो वेति संशये 'अज्ञमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः'
[छा० ६ । ५ । ४] इति श्रुतौ प्राणमनसोरव्यविकारत्वव्यवधानादव-
योश्चोपादानोपादेयभावात्स्वरूपलप इति प्राप्ते सिद्धान्तपति—

(मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः, अधि० २)

तन्मनः प्राण उत्तरान् ॥ ३ ॥

स्वोपादान इत्यादिन्यायामावाद्भवत्विन्द्रियाणां मनसि वृत्तिलय
इह तु न्यायसत्त्वात्स्वरूपलप इति प्रत्युदाहरणसंगतिरतिवैज्ञान्यत्वात्संगत्वा-
नपेक्षा वा । तत्सर्वेन्द्रियवृत्तिलयाधिकरणम् । मनोऽपि प्राणे स्ववृत्ति-
लपेनैव लीयते न स्वरूपेणेति 'मनः प्राणे' इत्युत्तराद्वाक्यावबगन्त-
व्यम् । सुषुप्तिमूर्छावस्थयोः सवृत्तिके प्राणे सत्येव मनोवृत्तिलयदर्श-
नादिति हेत्वनुपहृत् । न ह्यवज्ञयोरुपादानोपादेयत्वमात्रेण तद्विकारयो-
रप्युपादानोपादेयभावो युक्तो हिमघटयोस्तद्दर्शनादिति भावः ॥ ३ ॥

एवं 'मनः प्राणे' इति वाक्यं विचार्य 'प्राणस्तेजसि' इत्युत्तर-

(३०५१)वृत्तिमिर्मनोऽनुवर्तन्ते । अत एव दर्शनाच्छब्दाच्चेति । पकारोऽत्रापि
पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे मनसोऽज्ञकारणत्वामावात्तत्र सर्वात्मना लप इत्युक्त-
मत्र तु मनसः परम्परया विकारत्वादेककूपे प्राणे लपः स्यादिति
प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—तन्मन इति । तन्मनो वृत्त्या प्राणे
विलीयते । कुतः । मनः प्राण इत्युत्तराद्वाक्यात् ॥ ३ ॥

(अ० ५०) वाक्ये किं प्राणस्य वृत्तिलयस्तेजस्युत जीव इति सदेहे श्रुतिव-
लात्तेजस्येवेति प्राप्ते सिद्धान्तवति—

(प्राणस्य जीवे लवानन्तरं पुनर्मूर्तेषु लयः, अधि० ३)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

वाक्यक्रमादर्धक्रमाच्चधिकरणक्रमो बोध्यः । स प्राणोऽध्यक्षे कार्यकर-
णसंघातस्थामिति तत्साक्षिणि वा जीवे निवृत्तवृत्तिः सन्नवतिष्ठते । कुतः ।
तं जीवं प्रत्युपगमानुगमनावस्थानेभ्यः । यथा राजानं याज्ञेच्छावन्तं
सन्तं मृत्वा आभिमुख्येनाऽऽगच्छन्ति 'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे
प्राणा अभिसमाचान्ति' [बृ० ४।३।३८] इति श्रुतिरिन्द्रियाणां
सुरूपप्राणसहितानां जीवं प्रत्याभिमुख्येनाऽऽगमनं दर्शयति । 'तमुक्त्वा-
मन्तं प्राणोऽनूत्कामति' [बृ० ४।४।२] इति श्रुतिर्गच्छन्तं जीवं
प्रत्यनुगमनं प्राणस्य दर्शयति । 'सविज्ञानो भवति' [बृ० ४।४।२]
इति श्रुतिः करणव्युत्पत्त्या विज्ञानशब्दवाच्येन्द्रियजातस्य प्राणसहि-
तस्य प्राप्तव्यकर्मफलज्ञानवति जीवेऽवस्थानं दर्शयति । तस्माज्जीवि
एव प्राणस्य वृत्तिलयः ॥ ४ ॥

ननु कथं तर्हि 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिरित्यत आह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

तच्छ्रुतेः 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतेः सूक्ष्मात्मना विद्यमानेषु तेजःसहि-
तेषुत्तरदेहारम्भकेषु पञ्चभूतेषु पाधिषूपहितत्वेन विद्यमाने जीवे प्राणस्य
वृत्तिलय इत्यवगन्तव्यमुपगमादिश्रुत्यन्तरानुसारात् । तथा चोपहितजी-

(टी०) पूर्वाधिकरणे प्राणस्याभिविकारत्वाद्भिकारे विकाराणां न सर्वात्मना
लय इत्युक्तं न्यायेन । अत्र तु न्यायाभावात् । प्राणस्तेजसीति श्रुतेस्ते-
जस्येव तस्य लय इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—सोऽध्यक्ष
इति । स प्राणस्तदध्यक्षे जीवे वृत्त्या प्रलीयते तस्मिन्नध्यक्षे प्रविलयस्य
'आत्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमाचान्ति' इत्यादिनाऽभ्युपगमा-
द्विशेषेण । आदिशब्देन 'तमुक्त्वामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्का-
मन्तं सर्वे प्राणाः' इत्यादिविशेषादपि ॥ ४ ॥

कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरित्यत आह—भूतेष्विति । स प्राण-

(३०५०) ब्रह्मासौ प्राणस्योपाधितेजजादिभूतप्रातेरर्थसिद्धत्वात्प्राणस्तेज-
सीति श्रुत्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु प्राणस्तेजसीत्येकस्यैव तेजसः भवणात्कथं तेजःसहितेषु भूतेष्वि-
त्युक्तमित्यत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नेव तेजसि जीव उक्त्वान्तिसमयेनावतिष्ठत उत्तरदेहस्य
पाञ्चमीतिकत्वेन पञ्चभूतेषु स्थितेरावश्यकत्वात् । दर्शयतो हीममर्थं
रहस्यधिकरणे व्याख्याते प्रश्ननिरूपणे । यद्वा श्रुतिस्मृती इममर्थं
दर्शयतः । 'पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः'
[बृ० ४ । ४ । ५] इत्याद्या श्रुतिः ।

अण्वस्यो मात्राविनाशिन्पो द्वादशार्थानां तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः [मनु० १ । २७]

इति स्मृतिः । अण्वः सूक्ष्मा मीयन्त इति मात्राः शास्त्रोक्तादविना-
शिन्पो द्वादशार्थानां पञ्चानां भूतानामित्यर्थः । ननु जीवस्योक्तान्तिक्ते
भूताश्रयत्वं 'तौ ह यदुच्यते कर्म ह्येष तदुच्यते' [बृ० ३ । २ । १३]
इति कर्माश्रयत्वबोधकश्रुतिविरुद्धमिति चेन्न । कर्मणो बन्धनिमित्तत्वे-
नाऽऽश्रयत्वं भूतानां देहोपादानत्वेनाऽऽश्रयत्वमित्यविरोधात् । तौ
वाङ्मयत्वात्तन्मागौ वज्जीवाधारभूतमूचतुस्तत्कर्मैवेति श्रुतेर्वचनम् ॥ ६ ॥

(सान्यज्ञानिनोरुक्तान्तेरपि साम्यम्, जधि० ४)

समाना चाऽऽप्त्युपक्रमादभूतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

पूर्वाक्तामुक्तान्तिमुपजीव्य संदिशते । किमुक्तान्तिरविरुध एषोत

(सी०) संशोकोऽध्यक्षस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतसूक्ष्मेषु व्यवति-
ष्ठतइत्यवगन्तव्यम् 'प्राणस्तेजसि' इत्यतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

एकस्मिन्नेव तेजसि कथं तेजःसहचरितेषु भूतेषु इत्यत आह—नैकस्मि-
न्निति । नैकस्मिन्नेव तेजसि क्षीरान्तर्यामिषेलाशा जीवोऽवतिष्ठते ।
श्रुतः । हि यस्माद्दर्शयतः श्रुतिस्मृती । 'पृथिवीमयः' इत्याद्या श्रुतिः ।
स्मृतिरपि 'अण्वस्यो मात्राः' इत्याद्या । प्रश्नप्रतिवचने च 'आयः
पुरुषयवसतः' इति ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरणे प्राणस्याऽऽत्मद्वारा तेजसि वृत्तिलय उक्तः स न

(अ० १०।) विदुषो दहरोपसगुणब्रह्मोपासकस्यापीति । तत्र 'तयोर्ध्वमाय-
न्नमृतत्वं मेति' [छा० ८।६।६] इति दहरोपासकस्य मोक्षश्रवणादविदुष-
एवोक्तान्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः । आसृतिः सरणानुकूलो देवयानमार्गस्त-
दुपक्रमात्पूर्वमाविनी योक्तान्तिः सा सगुणब्रह्मविद्विदुषोः समानैव
'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाञ्छनसि संपद्यते' [छा० ६।८।६]
इत्यादिसामान्यश्रवणात् । ननु कथं तर्हि सगुणविद्यापाममृतत्वश्रवण-
मिति तत्राऽऽह—अमृतत्वं चेति । उप दाह इति घातोरिव रूपमनुपो-
ष्येति । रागादीन्क्लेशानदग्ध्वैवेवमापेक्षिकममृतत्वं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं
न मुख्यो मोक्षः । अत एव तयोर्ध्वमायन्निति मूर्धन्यनाडीद्वारोक्तान्ति-
पूर्वकत्वममृतत्वस्य दर्शितम् । तस्माद्विद्वद्विदुषोः समानैवोक्तान्तिरिति
सिद्ध्यम् ॥ ७ ॥

ननूक्तान्तिः समानेत्वयुक्तं मृतस्य स्वरूपत एवात्पन्नं ब्रह्मसंपत्तेरि-
त्याक्षेप इदमारभ्यते—

(तेजःप्रमृतीनां मृतानां परमात्मनि वृत्त्या लयः, अधि० ५)
तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तेजः परस्यां देवतायाम्' [छा० ६।८।६] इत्यत्र तेजः सजीवं
सेन्द्रियजातं प्राणमनोमृतान्तरसहितं परमात्मनि संपद्यत इति सूक्ष्मक्षरी-
रस्य लयः श्रूपते स लयः किमात्यन्तिक एवोतानात्यन्तिक इति संशयः ।
पूर्वपक्षे मृतमात्रस्य मुक्तिः सिद्धान्ते तदभाव इति बोध्यम् । तत्र
ब्रह्मण उपादानत्वादात्यन्तिक एव लय इति प्राप्ते ब्रूमः । तदुक्त-
विशेषणं सूक्ष्मं तेज आऽपीतेरामोक्षावतिष्ठते ।

(श्री०।) विदुष एवेत्याक्षिप्य समाचष्टे—समानेति । समाना चैवोक्तान्तिर्वा-
छन्नसीत्याद्या विद्वद्विदुषोरास्त्युपक्रमादा, उत्तरमार्गोपक्रमात् । ननु
विदुषोऽमृतत्वं प्राप्तस्य कुतो गमनमित्यत आह—अमृतत्वं चानुपोष्य ।
अदग्ध्वाऽविद्यादिक्लेशबीजानि । इदममृतत्वंमिति ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मविदोऽविदुषश्च समानोक्तान्तिरुक्ता सैवानुपपन्ना
तेजःकार्यस्य ब्रह्मणि कारणे सर्वात्मना लयोपपत्तिरित्याक्षिप्य समाचष्टे—
तदिति । तच्चेजआदि मृतसूक्ष्मं औच्चादिकारणाभयमृतमाऽपीतेरा संसा-

[अ० ४ अ० १ सू० ब्रह्माभूतवर्षिणीदीपिकाभ्यां समेतानि । ३९३

१-११]

(अ० ४०) योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंधन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' [क० ५ । ७]

इति संसारव्यपदेशात् । विधितस्त्वज्ञानशास्त्रबोधोर्मतमात्रस्य मुक्तावा-
नयंयं च प्रसज्येत । तस्मात्स्थाणुताविधानात्पन्निको लभः ॥ ८ ॥

ननु कलक्षणं तेजो यद्यस्ति तर्हि देहाग्निर्गच्छत्पार्ष्वस्यैरुपलभ्येत
प्रतिहन्येत चेष्वादिबन्धूतान्तरेणेत्पत् आह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारः स्वरूपसौक्ष्म्यसमुच्चयार्थः । उक्तं तेजः परिमाणतः स्वरूपतश्च
सूक्ष्मं त्रसरेणुचक्षुर्वच तस्य नाडीद्वारा निष्क्रमणश्रुत्या तथा सूक्ष्मत्वे-
नोपलब्धेः । अत्र सूक्ष्मत्वेनैव स्वच्छत्वमुपलभ्यते । तथा चानुद्भूतकृ-
त्वेन सूक्ष्मत्वाच्चक्षुर्वन्नोपलभ्यते । स्वच्छत्वान्मूर्तान्तरेण न प्रतिहन्यते ।
स्वल्पवाग्नाद्व्यादी संचारोपपत्तिरिति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव स्वच्छत्वलक्षणात्सौक्ष्म्यादुपसक्तत्वकृपादस्य सूक्ष्मशरीरस्य
स्थूलदेहस्य दाहच्छेदादिनिमित्तेनोपमर्देन नोपमर्द इत्यर्थः ॥ १० ॥

सूक्ष्मदेहसंज्ञायां चौष्ण्यलिङ्गकमनुमानमाह—

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

स्थूलदेह एव उपलभ्यमान ऊष्माऽस्यैव सूक्ष्मदेहस्य धर्मः । सत्येव

(इ० १) रमोक्षाद्वतिष्ठते 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते' इत्यादिना संसारव्यप-
देशात् ॥ ८ ॥

कुतस्तर्हि उक्तमे तत्तेजो न वृक्षत इत्यत आह—सूक्ष्ममिति ।
चकारस्त्वर्यस्तेजसो दर्शनं व्यावर्तयति । तत्तेजः सूक्ष्मं स्वरूपतः प्रमा-
णतश्च । तदाह—प्रमाणतश्च । कुतः । नाडीनिष्क्रमणादिभ्यस्तथासूक्ष्म-
त्वस्योपलब्धेः ॥ ९ ॥

ननु सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलशरीरान्तरत्वात्तन्नाशे नाश इत्यत आह—
नोपेति । अत एव सूक्ष्मत्वाच्च स्थूलशरीरस्योपमर्देनोपमुच्यते ॥ १० ॥

मन्वस्मिन्नेव शरीर ऊष्मण उपलभ्यमानत्वात्ततोऽतिरिक्तं तेजः
कल्पनीयमित्यत आह—अस्यैवेति । अस्यैव ऊष्मा । सूक्ष्मशरीरे सत्पु-
१०

(न० व० १) सूक्ष्मदेहे तदुपलब्धेस्तदभावे द्युतदेहे तदुपलब्धेरित्यन्वयव्यतिरेकान्वां तद्धर्मस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

आसृत्युपक्रमाधिकरणे मुख्यासृतत्वं उत्क्रान्त्यभावो दर्शितः स न युक्त इत्याक्षिपति—

(देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेधः, अधि० ६)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

व्यवहृताधिकरणेनास्य संगतिः । किं निर्गुणब्रह्मविव उत्क्रान्तिरस्ति न वेति संदेहेऽस्तीति प्राप्तम् । ननु 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आसक्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' [बृ० ४।४।६] इति परब्रह्मविदः शरीरात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधाह्ना-स्पृत्क्रान्तिरिति चेन्न । शरीराज्जीवादयं प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो न शरीरात् । 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' [बृ० मा० ४।४।८] इति माध्यंदिनशास्त्रायां जीवादेव प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य श्रुतत्वात् । तस्मात्प्राणाद्विद्युत्क्रान्तस्य जीवस्य परब्रह्मविदोऽप्युत्क्रान्तिरस्तीति पूर्वापक्षः । न्युत्पत्त्यस्तु—मुक्तिप्रक्रमार्थोऽयमव्यो बाह्यविषयकामनाशून्यत्वं मानसिकविषयकामनाशून्यत्वं निष्कामत्वं प्राप्तस्वरूपानन्द-सुखत्वमाप्तकामत्वं तत्र हेतुरात्मकाम इति ॥ १२ ॥

सिद्धान्तयति—

स्पष्टो लोकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानां शास्त्रायां प्राणानां परब्रह्मविदेहास्पष्ट उत्क्रान्ति-

(श्री०) लब्धेरित्युपपत्तेः । चकारः श्रुतिमप्याह 'ऊष्म एषैषः' इत्यादिकाम् ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे संसारव्यपदेशेन तेजसो वृत्तिलय उक्तः । अत्रापि मरणव्यपदेशाद्देहापावानोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति सिद्धान्तोपक्रमेण सूत्रेणाऽऽक्षिपति—प्रतिषेधादिति । सूत्रावयवेन सिद्धान्तमाह—प्रतिषेधादिति चेत् । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इत्यस्मात्प्रतिषेधाद्विद्यावतो न गमनमिति चेत्तन्न । शरीरात् । जीवादयं गमनप्रतिषेधो न शरीरात् ॥ १२ ॥

एवं शङ्कित्वा पुनः सिद्धान्तमाह—स्पष्ट इति । न शरीरापाद्

(ब० ५००) प्रतिषेधः । हि यत उपलभ्यते अतो न तस्योक्तान्तिरस्तीत्यर्थः । तथा हि 'यद्यप्यं पुरुषो श्रियत उदस्मात्पाणाः क्लामन्पाहो नेति' [वृ० ३।२।११] इत्यार्तभागप्रश्ने द्वितीयमनुक्तान्तिपक्षमाश्रित्य बाह्वल्स्यो नोक्तामन्तीत्युक्त्वा तर्हि प्राणोक्तान्त्यभावे भूतो न भवेदित्याशङ्क्यात्रैव समवनीयन्त इति प्राणविलयं प्रतिज्ञाप्य तत्सिद्धये 'स उच्छ्रयस्याध्यायत्याध्यातो भूतः शेते' [वृ० ३।२।११] इत्युक्तान्त्यपेक्षेदेहस्योच्छ्रयनादिकमाह । एतत्तत्तमान्यान्मार्ग्यदिनशास्त्रायामपि तस्मादित्यनेन देहस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । उपपन्नान्तासात्कारस्य यत्र यदाऽयं स्थूलः प्रत्यक्षः पुरुषो देहो श्रियते सर्वचेष्टाशून्योऽतिशीतलो भूमी शेते तदाऽस्माद्देहात्पाणा उत्तमामन्पाहो पक्षान्तरे त अत्रैव नाशं यान्तीति प्रसार्थः । अत्र प्राणशब्देन सूक्ष्मदेहोक्तिः । स देह उच्छ्रयस्तु-
च्छूनो भवति । तन्वचं रोगः कब्धमेत्यत आह—आध्मापतीति । बाह्येन शायुना परितो विविधाऽऽच्छन्दानाद्देहेरीवत्करोति यत आध्मातः शब्दवान्भूतो विलीनसूक्ष्मशरीरः सन्भूमी शेते इत्यर्थः । तस्माज्जीवा-
त्प्राणोक्तान्तेरपातत्वेन निषेधाद्योमाद्देहदेहादेव प्राणोक्तान्तिप्रतिषेध इति न विदुषो मार्गोक्तान्ति स्तः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

महामारते मार्गोक्तान्त्योरभावः ।

सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ॥

देवा अपि मार्गे मुख्यत्वपदस्य पदैविणः [महामा० १२।२७२।
२२] इति ।

पदशब्दः प्राप्यवाची स्वातिरिक्तपदशून्यमज्ञाविद्ः पदैविणो देवा अपि मार्गे भ्रूयन्ति मार्गं न जानन्ति तदभावादित्यर्थः । तस्माद्ब्रह्म-
स्वरूपे ब्रह्मण्येव प्राणानां लपो नोक्तान्तिरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

(श्री०) प्राणानामगमनम् । कुतः । हि तस्मादेकेषां शास्त्रिणां शरीरस्यैव स्पष्टो ह्यपादानभावः श्रूयते स उच्छ्रयतीत्यादिना देहस्यैवापादानतयो-
पलम्भात् ॥ १५ ॥

स्मर्यत इति । स्मर्यतेऽपि भारते गत्युक्तान्त्योरभावः सर्वभूतात्मे-
त्यादिना ॥ १४ ॥

(न० ४००) ननु ब्रह्माणि प्राणलव इत्ययुक्तं पृथिव्यादिषु लयश्रुतेरित्याक्षेप इदमाह—

(तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः, अधि० ७) ।

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

किं विदुषः प्राणशब्दामिधयसूक्ष्मदेहलयः पृथिव्यादिभूत परब्रह्म-
णीति संदेहे 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' [सु० ३ । २ । ७] इति
विद्वद्भिषयश्रुत्यैव पृथिव्यादिषु लयावगमात्तेष्वेव लय इति पूर्वपक्षः ।
यद्यपि मनःसहितानि वृक्षेन्द्रियाणि पञ्चभूतसूक्ष्मसहितानि पञ्चप्राण-
सहितानि वा षोडशकलाः सन्ति तथाऽपि प्राणमनसोरेकपृथिवीदि-
कारत्वेनैक्यविवक्षया श्रुतौ पञ्चदशेत्युक्तम् । प्रतिष्ठाशब्देन तत्तत्कलौ-
पादानानि पृथिव्यादीन्पुच्यन्ते । तानि कला गतास्तत्र लीना इति
यावत् । तत्र सिद्धान्तः । तान्युक्तविशेषणानीन्द्रियाणि षोडशकला-
त्मकसूक्ष्मदेहकृपाणि परे ब्रह्माणि लीयन्ते । तथा ह्याह श्रुतिः—'एवमे-
वास्य परिद्वद्गुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुंरुषं प्राप्यास्तं गच्छ-
न्ति' [प्रश्न० ६ । ५] इति । यथा नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्त्येवमे-
वास्य जीवस्य परे सर्वतोऽनवच्छिन्नप्रत्यग्रूपब्रह्मद्रुगुरिमाः स्वानुभव-
गम्याः कलाः पुरुषायणास्तः प्राप्य लयं यान्तीत्यर्थः । स्वोपादाने
स्वस्य लय इति व्यातिमूलकव्यावहारिकप्रमाणानुमानापेक्षया पूर्वश्रुतौ
पृथिव्यादिषु लिङ्गशरीरलय उक्तस्तत्त्वावेदकभूत्यपेक्षया ब्रह्मविवर्तस्य
सर्वस्य ब्रह्माणि लयो द्वितीयश्रुतावुक्त इत्यविरोधः । स्वोपादानेषु प्रली-
नाः कलाः स्वोपादानैः सह ब्रह्माणि नश्यन्तीति श्रुतिद्वयतात्पर्यम् ॥ १५ ॥

(तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः, अधि० ८) ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

सोऽयं विद्वत्कलविलयः किमविदुष इवानात्यन्तिकं उताऽऽत्यन्तिकं

(टी०) पूर्वाधिकरण उच्छ्रयतीत्यादिना देहस्य प्रकृतत्वात्तदापादानोक्ता-
न्तिप्रतिषेधः कुतस्तद्द्वयापि 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' इति वष-
नादिन्द्रियाणां भूतेषु लय इत्याक्षिप्य समाधत्ते—तानीति । तानीन्द्रि-
याणि भूतानि निर्गुणविद्यावतः परे परमात्मनि प्रलीयन्ते । कुतः । ।
यस्मात्तथाऽऽह श्रुतिः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणे विदुष इन्द्रियाणां परस्मिन्विलय उक्तः स चानु

(अ० ५०) इति संदेहः । एकविषयत्वं संगतिः । पूर्वपक्षे मोक्षासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । यत्र फलं नोप्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्ष-सिद्धिः फलमिति मन्तव्यम् । तत्रानात्यन्तिको लय इति प्राप्ते ब्रूमः । विदुषः कलानां ब्रह्मणा सहात्यन्तमाविभाग एव न सावशेषो लयः । कुतः । कलानां लयोक्त्यनन्तरं 'मिथेते चासां नामरूपे, [प्रश्न० ६।५] इति कलानां शक्त्यात्मकनामरूपयोः पुरुषे लयमुक्त्वा 'स एषोऽकलोऽमृतो भवति' [प्रश्न० ६ । ५] इति वचनादित्यर्थः ॥ १६ ॥

परविद्याचिन्तां प्रासङ्गिकीं समाप्य प्रकृतामपरविद्याचिन्तामनुसरति—

(उपासकस्पोक्तान्तेर्विशेषवत्त्वम्, अधि० ९) ।

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-
सामर्थ्याच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-
नुगृहीतः शताधिकवा ॥ १७ ॥

आसृत्युपकमाधिकरणे समुपब्रह्मविदामविदुषां च समानोक्तान्ति-रित्युक्तं तत्र विदुषोक्तान्तौ विशेषोऽब्रूष्यते । तस्य लीनवृत्तिकवागा-विसमूहस्पोक्तमिष्यतो जीवस्थौक आचतेनं हृदयं तस्य यद्यग्रं माडीद्वा-रमुक्तं तस्य ज्वलनं प्राप्त्यकर्मफलज्ञानरूपं प्रद्योताख्यमादौ भवति तेन प्रद्योतेन प्रकाशितद्वारो विद्वानविद्वांश्च भवति । तथा हि श्रुतिः—'तस्व हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतैर्नैष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा भूर्गो वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' [बृ० ४।४।२] इति । तत्र संशयः । किमविदुष इव विदुषोऽप्यनियतेन केनचिद्द्वारेणोक्तान्तिरुत

(दी०) पञ्चो वृत्त्वाऽप्यब्राह्मणपक्षेऽस्ति शिष्य समाचक्षे—अविभाग इति । इन्द्रियाणां भूतानां च ब्रह्मणि प्रविलये ब्रह्मणोऽविभाग ऐक्यं निर्गुणविद्यावतो वृत्तिमसामेषां प्रविलय इत्यर्थः । कुतः । वचनात् । 'मिथेते चाऽसां नामरूपे' इत्यादेः ॥ १६ ॥

व्यवहृताधिकरण आ सृत्युपकमाद्विदुषोऽविदुषश्च समाना गतिरुक्ता साऽनुपपन्ना विदुषोऽप्यनियतनाडीगमनावृत्त्याक्षिप्य समाचक्षे । अथ वा पूर्वाधिकरणं निर्गुणविद्यावतोऽविभागेन परस्मिन्निन्द्रियलय उक्त-

(ब० ब० १) मूर्धन्यनाडीद्वारेण नियतनेवेति । तत्र विद्वत्कलानां वचनादवि-
भागवच्छ्रुष्टो येषनियमवचनादनियतेनेति प्राप्ते ब्रूमः । दहरादिसगुणब्र-
ह्मोपासकस्य मूर्धस्थानादेव निष्क्रमणं विद्यासामर्थ्यात् । अन्यथा द्वारनि-
यमामावे विद्यात उत्कृष्टफलप्राप्तिर्न स्यादित्यर्थः । ननु द्वारानियमेऽप्यु-
त्कृष्टफलप्राप्तिर्न विध्यतीत्यत आह—तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चेति । तस्याः
सगुणविद्यायाः शेषभूता गतिमूर्धन्यनाडीप्रभृतिभिर्माणस्तस्यानुस्मृति-
ध्यानं तद्विधानाच्च तेनैव ध्यातेन मार्गेण निष्क्रमणं युक्तम् । अन्यथा
द्वारानियमेऽपि फलप्राप्तौ मार्गध्यानविधिवैवर्ध्वं स्यात् । तस्मादधुक्लि-
ष्टेन ब्रह्मणा सृपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान्मूर्धन्यपैव शतना-
डीभ्योऽधिकया निष्कामत्पविद्वास्त्वितराभिर्माडीभिः । तथा च श्रुति-
हर्षब्रह्मविद्यायाम्—‘शतं कैका च हृदयस्य नाख्यस्तासां मूर्धानमभिनिः-
सृतेका । तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति विष्वक्कृन्वा उत्क्रमणे भवन्ति ’ [छा०
८ । ६ । ७] इति । विष्वक् नाना गतयः । तस्मादधुद्वयाद्भुतत्वा माहुरया
मूर्धानं गतया सूर्यरश्मिरेकीकृतया ब्रह्मनाम्ना विद्वास्निष्कामतीति
सिद्ध्यम् ॥ १७ ॥

(निशायामपि मृतानां रश्मिप्राप्तिः, अधि, १०)

(श्री० १) स्तद्वत्सगुणविद्यावतोऽपि स स्यादिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य गतिवि-
शेषप्रदर्शनेन समाधत्ते—तदोक्त इति । तस्य विज्ञानात्मन ओक्त आपतने
हृदयं तस्य हृदयस्याग्रज्वलनं तेन ज्वलनेन प्रकाशितानि द्वाराणि यस्य
सोऽयं तत्प्रकाशितद्वारः सर्वोऽपि जन्तुश्चक्षुरादिभ्यः स्थानेभ्य उक्ता-
मिति । विद्वांसु हार्देन ब्रह्मणाऽनुगृहीतः शताधिकया मूर्धन्यया नाख्या ।
कुतः । विद्यासामर्थ्यानुपासनसामर्थ्यात् । तत्सामर्थ्यादपि अनपैव
गच्छतीति को नियम इत्यत आह—तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । तस्या
विद्यायाः शेषभूता मूर्धन्या नाडी गतिरुत्तरमार्ग इति यावत् । तस्या-
नुस्मृतिरनुस्मरणं तस्ययोगस्तस्मादपि । चकारः सामर्थ्यमनाक्षेप्य-
माह ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

(अ० १०१) हादंद्हरत्रयविद्यायामेव ब्रह्मनाडीरश्मिसंबन्धमुक्त्वा 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिमिकुर्ध्वमाक्रमते' [छा० ८। ६। ५] इति पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मनाड्या निष्क्रामतो रश्म्यनुसारित्वमुक्तं तदाश्रित्य संदिह्यते । किं तद्रश्म्यनुसारित्वमहर्भूतस्यैव भवत्युत राज्ञावपीति । पूर्वपक्षे राज्ञौ मृतस्य सूर्योदयापेक्षा सिद्धान्ते तदनपेक्षयैव ब्रह्मलोकमाप्तिरिति फलम् ॥ १८ ॥

तत्राहनि राज्ञौ वा मृतो रश्म्यनुसारीति सिद्धान्तप्रतिज्ञामाक्षिप्य समाधत्ते—

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावदे-

हमावित्वादर्शयति च ॥ १९ ॥

अहनि सूर्यरश्मिनाडीसंबन्धस्य सत्त्वात्तत्रैव मृतो रश्म्यनुसारी निशि तु न भवति तदसत्त्वादिति चेन्न । नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहमावित्वात् । यावद्देहमावित्त्वं च श्रुतिर्दर्शयति 'अमुष्मादादित्यात्मतायन्ते ता आसु नाडीषु सृता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतापन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृताः' [छा० ८। ६। २] इति । प्रतापन्ते विस्तृता भवन्ति रश्मयः सृताः संबन्धाः । मन्वत्र संबन्धः श्रुतो न तस्य यावद्देहमावित्वमित्याकाङ्क्ष प्रमाणान्तरसूचकः सूत्रे चकारः प्रयुक्तो राज्ञावप्यौष्ण्यस्य वेद्दे दर्शनाद्भस्मसंबन्धोऽनुमेय इति । तस्मादहनि राज्ञौ वा मृतो विद्वानविलम्बेनैव रश्म्यनुसारीति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः, अधि० ११)

(१०१)पूर्वाधिकरणे मूर्धन्यनाड्या समुणवितुत्क्रामतीत्युक्तं तद्विवसे मृतस्यैव न राज्ञौ तत्र रश्मीनामभावादित्याक्षिप्य समाधत्ते—रश्मीति । 'अथैतैरेव रश्मिमिकुर्ध्वमाक्रमते' इत्येव दिवसे राज्ञौ च रश्म्यनुसारी याति ॥ १८ ॥

निशि राज्ञौ न रश्म्यनुसारी यातीति चेन्न रश्मिसंबन्धस्य यावद्देहमावित्वात् । असृष्टा (मुष्मा)दित्यादिना दर्शयति । चकारो निदाघनिशाह रश्मीनां स्पर्शोपलम्भमाह ॥ १९ ॥

अतश्चापनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

(न० ५०॥) किं दक्षिणापने मृतो विद्वान्विद्याफलं प्राप्नोति न वेति संदेह उत्तरापणप्राशस्त्यपसिद्धेर्भीष्मस्य तत्प्रतीक्षादर्शनाच्च न प्राप्नोतीति प्राप्तेऽपि दिशति पूर्वन्यायमतश्चेति । अत एव कालान्तरप्रतीक्षानुपपत्तेर्विद्याया नित्यवत्फलसंबन्धप्रवणाहक्षिणेऽप्यपने मृतो विद्वान्फलमाप्नोत्येवेत्यर्थः । अविदुषामुत्तरापणं प्रशस्तमित्यमिव दनरूपसदाचारप्रवृत्त्यर्थं पितृप्रसादलब्धस्वेच्छामरणज्ञापनार्थं वा भीष्मस्य विदुष उत्तरापणप्रतीक्षेति भावः ॥ २० ॥

ननु भगवद्गीतासु—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं बक्ष्यामि मरतर्पणम् [म० गी० ८ । २३]

इति कालमेव प्रतिज्ञायाहारादिकालविशेषस्यानावृत्तये निषतत्त्वोपदेशात्कथं राज्ञौ दक्षिणापने वा मृतो विद्वाननावृत्तिमाप्नुयादित्यत आह—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

योगिनः स्मार्तविद्योपासकान्मृत्युमहारादिकालविशेषः स्मर्यते स्मार्तत्वप्रत्यासत्तेर्न श्रौतद्वहाराद्युपासकान्प्रति । नन्वत्र योगो बह्वराद्युपासनमेवास्तु तत्राऽऽह—‘स्मार्ते चैते’ इति । बह्वार्षणबुद्ध्या कृतनित्याग्निहोत्रादिकर्म योगः ‘अनाशितः कर्मफलम्’ इत्यादिस्मृतेः । धारणपूर्वकाकर्तृत्वानुभवः सांख्यम् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्’ इति स्मृतेः । तथा च ते योगसांख्ये स्मार्ते एव न श्रौतविद्यादिरूपे । तथा श्रुतिस्मृत्योरर्थभेदान्न श्रौतोपास्तिषु कालनियमः ।

(क्षी०) पूर्वाधिकरणे राज्ञौ मृतस्यापि राज्ञौ रक्षणीनां सद्भावमेवोत्तरमार्गमनमुक्तं तद्दक्षिणापने मृतस्यानुपपन्नमित्याक्षिप्य समाधत्ते—अत इति । अतश्चात एव मरणस्थानिषतकालत्वादपने दक्षिणेऽपि मृतो विद्वान्विद्याफलमाप्नोत्येव ॥ २० ॥

यत्र काल इत्यादिना दक्षिणापने मृतानां पुनरावृत्तिः स्मर्यत इत्यत आह—योगिन इति । योगिनः स्मार्तयोगवतस्तान्प्रति स्मर्यते काल-

(ब०५०) यदि च श्रुत्युक्तवैयर्थ्यान्वितेष्वपि स्मृतावपि प्रत्यभिज्ञा-
मात्स्म्यतो कालशब्देन तदभिमानिदेवताब्रह्मं श्रुतिसमानार्थत्वात् क्रियते
तदाऽहुरादिकालाभिमानिदेवतानां सर्वदा सत्त्वाच्च विदुषो मृतौ काल-
नियमापेक्षेत्यनवद्यम् । तस्माद्यदाकदाचिन्मृतो विद्वान्विद्याफलं प्राप्नो-
तीति सिद्धम् ॥ २१ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मसूत्रवर्षिण्यां चतुर्थाध्याये
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

एवं सगुणविद्याफलप्राप्तये देवयानमार्गं वक्तुं तदुक्तोक्तान्तिचिन्ता
कृता संप्रत्यङ्गिर्न देवयानमार्गं वक्तुमर्हं पाद आरम्भते—

(अचिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्, अधि० १)

अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

अस्ति ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतौ मार्गं श्रुतीनां विप्रतिपत्तिः । नाडीसंबन्ध-
रश्मिरूपो मार्गः कचिच्छ्रूयते, कचिच्छ्रुतेऽर्चिपममिर्समबन्धविधोऽहः ।
[छा० ५।१०।१] इत्यादावग्न्यादिरूपः, अन्यच्च तु ' सूर्यहारेण
ते विरजाः प्रयान्ति ' [मु० १।२।११] इति श्रुतम् । विरजा
विरजसो मार्गतत्वाप्यफलविरोधिविधुरा इत्यर्थः । तत्र श्रुतिविप्रतिपत्त्या
संशयः । किं परस्परं मित्रा एवैते मार्गा उतानेकविशेषणयुक्त एक
एवेति । पूर्वपक्षे येन केनचिन्मार्गेण गमनमिति विकल्पः सिद्धान्ते
मार्गस्पादिकत्वाभावात् इति बोध्यम् । तत्र प्रकरणमेवान्मार्गमेव । तथा
च विदुषां मृतिकालानिवमवन्मार्गनियम इति प्राप्ते श्रुतम् । सर्वो हि
ब्रह्मलोकप्रेप्सुराचिरादिवैकेन मार्गेण गन्तुमर्हति । कुतः । तत्प्रथितेः ।

(दि०) विनियोगः स्मार्ते चैते योगसंख्ये । आद्यक्षकारो ब्रह्मविदः प्रत्य-
स्स्मरणमाह । आतिवाहिकानङ्गीकारेण कृता चिन्तेयम् ॥ २१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २ ॥

पूर्वपाद उक्तान्तिनिरूपितेदानीमुक्तान्तस्य विदुषोऽचिरादिका
गतिनिरूप्यते—अचिरिति । सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुराचिरादिवैव मार्गेण

(अ० ४ पा० १) तस्यार्चिरादिमार्गस्य पञ्चाशिविधप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये
श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' [बृ० ३।२।१५] इति पञ्चा-
स्युपासकस्त्वेतरस्यापि सगुणोपासकस्य भुतत्वादित्यर्थः । न च प्रक-
रणमेवान्मार्गभेदः । सर्वत्राचिराद्येकदेशप्रत्यभिज्ञानादन्तव्यब्रह्मलोकामे-
वाद्य सर्वत्र सर्वविशेषणोपसंहारेणानेकविशेषणयुक्तमार्गैक्यावगमात् ।
तस्माद्ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुमार्गः सर्वेषामेक एवेति सिद्धम् ॥ १ ॥

(संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ संनिवेशयितव्यौ,
अधि० २)

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

सर्वेषां मार्गविशेषणानां ग्रन्थप्रकारः कथ्यते । 'स एतं देवयानं पन्था-
नमासाद्याशिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं
स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् । [कौ० १।३] इति कौषीतकिनो
देवयानं मार्गमामनन्ति । स विद्वांस्तत्तल्लोकं प्राप्नोस्तत्तल्लोकस्वामिनाऽ-
स्त्वादिना नीयत इत्यर्थः । छन्दोगास्त्वेवमधीयते—तेऽर्चिषमभिसंभव-
न्त्यर्चिषोऽहुराह्ण आपूर्वमाणपक्षमापूर्वमाणपक्षाद्यान्ब्रह्महेति मासांस्ता-
न्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' [छा० ५।१०।१] इति ।
उद्बृहदादित्यो यान्पञ्मासानेति तानिति योजना । अत्र भुतिद्वयेऽप्य-
ग्निरादौ पठितोऽनन्तरं च कौषीतकिभुतौ वायुः भुतः । सोऽर्चिरादि-
मार्गे कस्मादनन्तरं ग्रन्थितव्य इति संदेहे सर्वत्राचिराद्येकदेशप्रत्यभिज्ञा-
नान्मार्गैक्यवद्व्यनन्तरं वायुप्रत्यभिज्ञानात्तत्रैव तस्य प्रवेश इति प्राप्ते
ह्युक्तः । अब्दात्संवत्सरादनन्तरमादित्यात्पूर्वं वायुमभिसंविशन्ति गन्तारः ।
कुतः । अविशेषविशेषाभ्याम् । कौषीतकिभुतौ वायोः कुतश्चिदानन्तरं
पूर्वत्वं वा विशेषो न ज्ञायते तद्वाचकपदमावात् । बृहदारण्यके त्वादि-

(श्री०)रंहति । कुतः । तत्प्रयत्नः । तस्य मार्गस्य विदुषां प्रयत्नेः प्रसिद्धेः
'ये चामी अरण्ये' इत्यादिना ॥ १ ॥

पूर्वाधिकरणे विदुषोऽर्चिरादिमार्गेण गमनशुक्तम् । स मार्गो न
नियतो वायोरेतास्मिन्नश्रवणादित्वाक्षिप्य समाधत्ते—वाय्विति । वायु-
मब्दात्संवत्सरादेवलोकं प्राप्येति शेषः । कुतः । अविशेषविशेषाभ्याम् ।

(३०५०१) त्वात्पूर्वत्वं विशेषो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माहोकात्वैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य च तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' [बृ०५।१०।१] इति । पुरुषो ध्याता लोको देहः प्रैति तदेति शेषः । तस्मै प्राप्ताय ध्यात्रे स वायुस्तत्र विजिहीते छिद्रं करोति यथा रथचक्रस्य छिद्रं तेन वायुश्चेन च्छिद्रेण द्वारेणोर्ध्वमाक्रमते स ध्याता । क ऊर्ध्वस्तमाह—आदित्यमिति । तथा च तेनेति श्रुत्याऽऽदित्यमगमनहेतुद्वारस्य वायोः पूर्वत्वस्याऽऽदित्यादवगमा-
दग्न्यनन्तरपाठस्य बाधः । अत्रैवं क्रमो निष्पन्नः । माडीरस्मिप्रवेशान-
न्तरमर्षिरादिवत्तरान्तं गच्छति विद्वान्छान्दोग्यश्रुत्यनुसारात् । बृह-
दारण्यके मासानन्तरं संवत्सरस्यैवानुप्रवेशस्तस्य मासावयवित्वेन योग्य-
त्वात्संवत्सरानन्तरं देवलोकस्य देवलोकद्वारायोर्बायोरादित्यस्याऽऽदित्या-
च्चन्द्रमसश्चन्द्रात्तद्विह्लोकस्य प्रवेशः । तथा च सूत्रे वायुपदं देवलोकोप-
लक्षकम् । अथादानन्तरं देवलोकसहितं वायुमागच्छति विद्वानिति
सूत्रार्थः ॥ २ ॥

एवमग्न्यनन्तरश्रुतवायोः स्थानमुक्त्वा तत्रैव कौपीतकिश्रुती वायव-
गन्तरश्रुतवरुणादीनामर्षिरादिमार्गे स्थानमाह—

(वरुणादीनां संनिवेशादर्षिरादिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वम्, अधि०३)
तद्वितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

किं कौपीतकिवाक्ये श्रुतो वरुणोऽर्षिरादिमार्गे संबध्यते न वेति
संदेहे स्थानबोधकमानामावाप्त्यं संबध्यत इति प्राप्ते धूमः । तद्वितोऽधि
विद्युल्लोकादुपरिष्ठाद्वरुणः संबध्यते । कुतः । संबन्धात् । तद्वित उपरि
हि सजला मेघा दृश्यन्ते जलाधिपतिश्च वरुण इति तद्विवरुणयोः
संबन्धादित्यर्थः । वरुणानन्तरमिन्द्रादेः प्रवेशः कौपीतकिनां पाठक्रमे
बाधकामावादिति ॥ ३ ॥

(धि०) स वायुलोकमित्यविशेषः । स वायुमागच्छतीत्युक्त्वाऽनन्तरं तद्वत्तेन
मार्गेण स आगच्छतीति विशेषमाह तान्याम् ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे वायोऽर्ष्यानन्तर्यश्रुतं तथाऽपि वरुणलोकादीनामर्षिरा-
दिसंनिवेशानुपपत्तिस्तद्व्यवस्था निषामकामावादिति श्रुत्यादाहरणेनाऽऽ-
क्षिप्य समाधत्ते—तद्वित इति । तद्वितो विद्युल्लोकादधि अनन्तरं वरुण-
लोकं वरुणस्य विद्युतां च संबन्धादिन्द्रपजापतिलोकयोरपि वरुणादधि
आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन संनिवेशः ॥ ३ ॥

(अ० ५०) एवमर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य तेषामेव स्वरूपं निरूपयति—

(अर्चिरादीनामातिवाहिकत्वम्, अधि० ४)

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ४ ॥

किमेतेऽर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत गन्तॄणां विदुषां भोगभूमय आहोस्विदातिवाहिका इति संशयः । तत्रार्चिरादीनां वृक्षनद्यादिवन्मार्गचिह्नत्वमग्निलोकं वायुलोकमित्यादिलोकशब्दश्रवणाद्भोगभूमित्वं वेति प्राप्ते ह्रमः । एतेऽर्चिरादय आतिवाहिकाः कार्यब्रह्मगन्तॄणां विदुषां भगयितारः । कुतः । तलिङ्गात् । 'अमानवः स एतान्ब्रह्म भगयति' [छा० ५ । १० । २] इत्यमानवपुरुषस्य विद्युल्लोकं प्राप्तानुपासकान्मति भगयितृत्वश्रवणादित्यर्थः । न च * यस्य भगयितृत्वं श्रुतं तस्यैव + तदिति वाच्यम् । तस्य वाक्यस्यार्चिरादिमानवपुरुषसममित्याहार-प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वेन सिद्धवद्भगयितृत्वानुवाकत्वात् । अतः सिद्धवद्भगयितृत्वदर्शनाल्लिङ्गात्पूर्वेषामप्यर्चिरादीनां पुरुषाणां नेतृत्वमिति । न च लोकशब्दमात्रेण भोगभूमित्वमिति युक्तं लीनेन्द्रियाणां विदुषां भोगायोगात् । तस्मादग्निस्वामिकं लोकं प्राप्य तेनाग्निना बाह-केमाहर्द्वैवं प्राप्नोति तेन च देवतान्तरमिति चोज्यम् ॥ ४ ॥

ननु लिङ्गमात्रं न पूर्वेषां नेतृत्वगमकं × न्यायामावाहित्यत आह—

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

यद्यर्चिरादयोऽचेतनास्तदा विदुषामपि निर्देहानां लीनेन्द्रियाणां ज्ञानाभावेनोभयोर्विद्वद्वर्चिराद्योर्ब्यामोहादज्ञत्वात्कार्यब्रह्मप्राप्तिर्न स्यात् ।

(५०) पूर्वाधिकरणेऽर्चिरादिमार्गे वरुणादीनां तद्वितोऽधि संबन्ध उक्तस्ता-वता मार्गो व्यवस्थितस्तथाऽपि तस्मिन्मार्गेऽर्चिरादिभ्यो भगमभगि-गन्तुं विद्वानेकाकी प्रमुस्ततो न नियतो मार्गोऽयमित्याक्षिप्य समाधत्ते—आतीति । अतिवहन्तीत्यातिवाहिकाश्चेतना दे(ए)वार्चिरादयः । कुतः । तलिङ्गात् । तेषां चेतनानां तत्पुरुषोऽमानव इति लिङ्गात् ॥ ४ ॥

नन्वत्रैवायं पुमास्त्रेताऽस्तिवत्यत आह—उभयेति । उभयस्य गन्तॄणां

* स. अमानवस्य । + स. पूर्वेषां मानवस्य श्रुतम् । × स. युक्त्यभावात् ।

(ब० ५०) लोके हि मूर्छितो यत्नहीनो यत्नवन्निश्चेतनान्तरैर्नीयते नाचेत-
नैरतो यत्नहीनश्चेतनश्चेतनान्तरैर्नीयत इति न्यायसहिताल्लिङ्गात्पूर्वपाम-
र्षिरादीनां देवतानां तत्सिद्धेर्नेतृत्वसिद्धेर्न न्यायहीनं लिङ्गमर्षिरा-
दीनां देवत्वे राज्ञी दक्षिणाफने वा मृतस्य विदुषो ब्रह्मलोकगतिर्मुक्ततया
भवति देवानां सदा सत्त्वादिति ॥ ५ ॥

मनु मार्षिरादीनां नेतृत्वं विद्युल्लोकादमानवपुरुषस्यैव नेतृत्वश्रवणा-
द्वरुणादीनां नेतृत्वायोगादित्यत आह—

वैद्युतेनैव ततस्त्वच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

अमानवः पुरुषो विद्युल्लोकमागतो वैद्युतस्तेनैव ततो विद्युत्प्राप्ते-
रुर्ध्वं नीयमाना चिद्भासः कार्यं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति 'अमानव एव ब्रह्म-
ल्लोकान्गमयति विद्युल्लोकस्थान्' इत्यमानवस्यैव गमयितृत्वश्रवणात् ।
अमानवोपसर्जनत्वेन वरुणादीनां नेतृत्वं न प्राधान्येनार्षिरादिविद्युद-
न्तानां तु प्राधान्येनैव नेतृत्वम् । तस्मादर्षिरादयो नेतार इति
सिद्ध्यम् ॥ ६ ॥

एवं गन्तव्यप्राप्तिहेतुं मार्गं निरूप्य फलभूतं गन्तव्यं निरू-
पयति—

(उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनम्, अधि० ५)

कार्यं तु वादरिरस्य मत्पुपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ५।१०।२] इत्यत्र संज्ञापः
किं परं निर्गुणं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष उत कार्यं सगुणं ब्रह्मेति ।

(दी०) संपिण्डितकरणत्वेन स्थानानां स्वयमेव व्यामोहोऽचेतनत्वं तस्मा-
न्नेतृणां चेतनासिद्धिस्तस्याः ॥ ५ ॥

वैद्युतेति । वरुणादिलोके तेषां नेतृत्वाममावात्पुपमपि चेतना न
सुरिष्यत आह—वैद्युतेनैवामानवेनैव ततस्तस्माद्विद्युल्लोकादूर्ध्वं नीयते ।
कुतः । तच्छ्रुतेः । तस्यामानवस्य पुरुषस्य नेतृत्वस्य तान्वैद्युतादिभ्युतेः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरण आतिवाहिकैः सगुणविद्याविश्रीयत इत्युक्तं तदनुपपन्न-
मेतस्य प्राप्यस्य ब्रह्मणः परत्वेन निर्गुणविद्यादिवदप्यथैव गच्छतीत्या-
क्षिप्य सिद्धान्तमाह—कार्यमिति । वार्षिरादीनां गच्छन्ति ब्रह्म

(ब० ५०) पूर्वपक्षेऽर्चिरादिब्रह्मणां ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरं विदुषो लिङ्गशरीरल-
येन परब्रह्मप्राप्तिः सिद्धान्ते कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थमेव गतिर्न परब्रह्मप्राप्त्यर्थ-
मिति मन्तव्यम् । उत्तरत्र पूर्वपक्षविष्वक्तादौ सिद्धान्तमाह—कार्य-
मिति । कार्यमेव ब्रह्म गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य
कार्यब्रह्मणः परिच्छिन्नस्य गत्युपपत्तेर्गन्तव्यत्वोपपत्तेः । प्रत्यग्रूपस्याप-
रिच्छिन्नस्य परस्य तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकान्गमयति ' [बृ० ६ । २१ । ५] इति श्रुत्यन्तरे बहुवचनेन
गन्तव्यब्रह्मणो विशेषितत्वात् । सावयवस्वावयवभेदेन भिन्नस्य ब्रह्मण
एव गन्तव्यत्वं न निर्दिशेत्तत्र ब्रह्मणः । लोकशब्दाच्च भोगभूमेरेव प्राप्यत्वं
न परस्येति चकारार्थः ॥ ८ ॥

ननु नर्पुंसकब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात्कथं कार्यब्रह्मणि ब्रह्म
गमयतीति व्यपदेशस्तत्राऽऽह—

सामीप्याच्च तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तु शब्दोच्चानिरासार्थः । परमेव हि ब्रह्म सत्यकामत्वादिगुणयुक्तं
कार्यब्रह्मेत्युच्यते । तथा च कार्यब्रह्मणः कारणपरब्रह्मसामीप्यात्कारणे
मुख्यस्य ब्रह्मपदस्य कार्यं व्यपदेशो लक्षणवा प्रयोग इत्यर्थः । मुख्यासं-
भवादिति भावः ॥ ९ ॥

(क्षि०) तत्कार्यं बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य कार्यस्य गतेरर्चिरा-
दिगमनस्य तत्रोपपत्तेः संभवो गत्युपपत्तिः । तस्याः ॥ ७ ॥

ननु नार्थं तर्कगम्योऽर्थ इत्यत आह—विशेषितेति । ब्रह्मलोकानि-
त्यादिना विशेषितत्वात् । चकारस्तर्कस्य श्रुतिमूलस्य (स्याऽऽ) दृष्टव्य-
तामाह ॥ ८ ॥

ननु कार्यस्यापि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यत इत्यत आह—तु शब्द-
स्तत्र ब्रह्मशब्दानुपपत्तिं धारयति । का तर्ह्यत्रोपपत्तिरित्यत आह—
सामीप्यात्कार्यस्य ब्रह्मणः परेण ब्रह्मणा । अतस्तस्य ब्रह्मशब्दस्य
व्यपदेशः ॥ ९ ॥

* य. ब्रह्मशब्दानुपपत्तिं धारयति ।

(४०५०) ननु कार्यब्रह्मप्राप्तौ तेषां न पुनरावृत्तिरिति श्रुतिविरोधस्तत्राऽऽह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकस्यात्यये नाशे सति तदध्यक्षेण तल्लोकस्वामिना हिर-
ण्यगर्भेण सहातः कार्यब्रह्मणः परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति 'उत्पन्नात्मसाक्षा-
त्कारा विद्वांसः' इत्युक्तश्रुत्याऽभिधानाद्व्यवसन्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति स्मृतिश्च ब्रह्मलोकं प्राप्तानां क्रममुक्तिं दर्शयति । अतोऽपि नाना-
वृत्तिभ्रुतिविरोधः । प्रतिसंचरो महाप्रलयस्तस्मिन्वाप्ते परस्य हिरण्यगर्भ-
स्थान्तोऽधिकारसमाप्तिस्तदा कृतात्मानः शुद्धविषयो ब्रह्मलोकवासिनः
परं पदं प्राप्नुवन्तीति योजना । तस्मात्कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थमेवाधिरादिगतिर्न
प्रत्यक्षोपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं घटाकाशस्येव महाकाशप्राप्त्यर्थं गतेरफलत्वा-
दिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

एवं सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—

परं जैमिनिर्मुक्त्यत्वात् ॥ १२ ॥

ननु सक्तब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयत्पमानव
इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'तेषां न पुनरावृत्तिः' [४०६ । २ । १५] 'तयोर्ध्यायचक्षुत-

(४०६०) ननु कार्यप्राप्तवनावृत्तिर्नोपपद्यत इत्यत आह—कार्येति । कार्यस्य
ब्रह्मलोकस्याध्यक्षेण परमेष्ठिना सहातः परमेष्ठिनः परं ब्रह्म भवति ।
अनावृत्त्याद्यभिधानात् ॥ १० ॥

मन्वेतद्विश्वाख्येमिषेत्यत आह—स्मृतेरिति । ब्रह्मणा सहेत्याद्यायाः ।
चक्षुदाच्छ्रुतेरपि ते ब्रह्मलोक इत्याद्यायाः ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षमाह—परमिति । ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्यद्वैतमार्च-
रादिना तत्परमेवेति जैमिनिराचार्य आह ॥ १२ ॥

ननु अनुपपत्तेर्मुख्यार्थपरित्याग इत्यत आह—दर्शनादिति ।

(अ० १०)त्वमेति ' [छा० ८।१।६] इति च मुक्तेर्गतिपूर्वकत्वदर्शनाच्च परमेव
गन्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

मनुः ' प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्रपद्ये ' [छा० ८।१।१] इति
मरणकाल उपासकस्य कार्यब्रह्मप्राप्तिसंकल्पप्रवणान्न परं गन्तव्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

अर्थः * प्रतिपत्त्यभिसंधिः प्राप्तिशंकल्पः कार्यं ब्रह्मणि न कार्यब्रह्म-
विषयो न भवतीति यावत् । किंतु परब्रह्मप्राप्तिविषयक एव + 'ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म' [छा० ८।१।१] इति परस्यैव * प्रकृतत्वात् ।
ननु प्रकरणचलाद्वैश्वदेवब्रह्मप्राप्तिसंकल्पस्य परविषयकत्वेऽपि तस्याः प्राप्ते-
र्गतिपूर्वकत्वं कथमिति चेदुच्यते । 'तदुपरान्तिता पूर्वज्ञानः प्रभुवि-
मितं हिरण्यमयं वेदम्' [छा० ८।१।३] इति द्वाविध्यायां हिरण्य-
गमवेदमप्राप्तेर्गतिपूर्वकत्वावगमादस्या अपि परब्रह्मवेदमप्राप्तेर्गतिपूर्वक-
त्वमनुमीयते वेदमप्राप्तिपक्षित्वसामान्यात् । यद्वा ' प्रजापतेः सर्वां
वेदम् प्रपद्ये ' इत्यत्रैव पदेर्मत्वर्थत्वाद्गतेश्च मार्गसाध्यत्वान्मार्गसाध्य-
गतिपूर्वकत्वं परवेदमप्राप्तेरिति पूर्वपक्षः । अतएव तत्तत्र ब्रह्मलोके
न केनाप्यविदुषा पराजितेत्यपराजिता पूरस्ति ब्रह्मणो हिरण्यगमस्य
तेनैव प्रमुणा निर्मितं हिरण्यमयं वेदम् चास्ति तत्प्रतिपद्यते ब्रह्म-
चर्यसंपन्नो विद्वानिति । अत्र पूर्वपक्षे ' मुख्यत्वात् ' ' दर्शनाच्च ' इति
हेतुद्वयं पूर्वमेव + दूषितम् । यत्तु प्रकरणद्वैश्वदेवप्राप्तिसंकल्पः । परविषय
इति तन्न । ' प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्रपद्ये ' इति वाक्यश्रुतिभ्यां = दुर्बल-
प्रकरणविच्छेदेन वेदमप्राप्तिसंकल्पस्य कार्यब्रह्मसमादिविषयत्वावग-

(दी०) तयोर्ध्वमायन्नृत्तत्वमेतीत्यमुतप्राप्तेः । चकारो मुख्यार्थेनोपपत्तेर-
भावमाह ॥ १३ ॥

' प्रजापतेः सर्वां वेदम् ' इत्यादिना स्पष्टं कार्यस्य ब्रह्मणोऽवगम
इत्यत्र आह—न चेति । ' वेदम् प्रपद्ये ' इति प्रतिपत्तेरभिसन्धिर्मिमांसायाः

* अ. भविष्यावः । + अ. ते जगद्वे । × अ. प्रकरणात्वात् । ÷ अ. ' साधीत्याहुः तज्ज-
देवः ' ' कार्योक्तये तत्प्रत्यक्षेण ' इति सूत्राभ्याम् । = अ. अ. श्रुति-लिङ्ग-ब्रह्मव-प्रकरण-स्थान-
समाख्यायां समक्षे चरद्वैश्वदेवमपिप्रकर्षात् (अ० सू० १।३।१।१४)

[अ० १८०१५०१५] ब्रह्मावृत्तवर्षिणीदीपिकाभ्यां संगेतानि । ४०९

(अ० १०१)भावात् । स्तुत्यर्थत्वेन वाऽस्य परप्रकरणे कीर्तनम् । सगुणविद्या हि गतिमपेक्ष्य प्रजापतिसमादिप्राप्तिफलहेतुरियं तु परविद्या गतिनिर्पेक्षैव निरतिशयफलहेतुरतो महतीति स्तुतिः । तस्मात्कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थेव गतिरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

एवमर्चिरादिभ्यश्च गन्तव्यं निरूप्य गन्तृशिरूपपति—

(प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकामापणम्, अधि० ६)

अप्रतीकालम्बनास्यतीति वादरायण

उभयथाऽद्वोपाचक्रतुश्च ॥ १५ ॥

किममानवः पुरुषः सर्वातुपासकान्ब्रह्मलोकं प्रापयत्युत प्रतीकोपासकमिन्नानिति संशयः । तत्र नियामकामावात्सर्वानिति प्राप्ते ह्यमः । प्रतीकोपासकमिन्नान्सर्वातुपासकान्नयत्यमानव इति वादरायण आचार्यो मन्यते । ननु तर्हि 'अनियमः सर्वेषाम्' [सू० ३ । ३ । ११] इत्यत्र सर्वोपासनेषु मार्गोपसंहारोक्तिविरोधस्तत्राऽऽह—उभयथाऽद्वोपादिति । कांश्चिदुपासनास्यति कांश्चिन्नेत्युभयथाभावाभ्युपगमे द्वोपामावादि-त्यर्थः । अनियमन्यायस्य प्रतीकमिन्नविषयत्वादिति भाषः । नियामकमाह—तत्कतुश्चेति । ऋतुरुपासनं कार्यब्रह्मविषयकः क्रतुर्यस्योपासकस्यास्ति स तत्क्रतुस्तथा च यो यदुपासकः स तत्प्राप्नोतीति श्रुतिस्मृति-सिद्धत्वात्तदुपासकानामेव कार्यब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । प्रतीकोपासनेषु नाम ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मणः प्रतीकं प्रति विशेषणत्वेन प्रतीकस्यैव प्राधान्यान्न

(क्षि०)कार्ये ब्रह्मणि न च नैव नामरूपनिर्बाहकस्य ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणेऽर्धराशिना प्राप्तस्य ब्रह्मणः कार्यत्वमुक्तम् । एवं चैतद्वितीकोपासकैरपि तद्गम्यमित्याक्षिप्य समाधत्ते—अप्रतीकेति । प्रतीकालम्बना ये न भवन्ति तेऽप्रतीकालम्बनास्तान्प्रतीकोपासकव्यतिरिक्तानमानवः पुरुषो नयतीति वादरायण आचार्यो मन्यते । नन्वनियमन्यायविरोध उक्त इत्यत आह—उभयथाऽद्वोपादुभयथा प्रतीकालम्बनानामनयनेऽन्येषां नयने न्यायस्य प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तविषयत्वेनाद्वो-

(ब्र० ४००) ननुपासकानां ब्रह्मोपासकत्वं पञ्चान्युपासकानां त्वब्रह्मोपास-
कत्वेऽपि श्रुतिबलाद्ब्रह्मप्राप्तिरिति ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

किंच 'पावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' [छा०
७।१।५] इति मामप्रतीकोपासनफलादुत्तरीत्तरवागाद्युपासनानामुक्त-
फलविशेषं दर्शयति श्रुतिः 'वाग्वाच नाम्नो भूपसी' [छा० ७।
२।१] इत्याद्या । अयं फलविशेषः प्रतीकानामुत्कर्षापकर्षवतामुपा-
स्यत्वे दुज्यते न तु सर्वत्रैकस्य ब्रह्मण उपास्यत्वे । तस्माद्ब्रह्मोपासका-
नामेव ब्रह्मप्राप्तिर्न प्रतीकोपासकानामिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

एवं सगुणब्रह्मविदां प्राप्यमुक्त्वा निर्गुणब्रह्मविदां प्राप्यमाह—

(मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वम्, अधि० १)

संप्रयाऽऽविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपे-
णामिनिष्यद्यते' [छा० ८।१२।३] इति श्रूयते तत्र संक्षयः ।
यथा सुकृतिनः स्वीवेन रूपान्तरेण फलेनामिनिष्यत्तिस्तथा निर्गुणवि-
दोऽमिनिष्यत्तिरुताऽऽत्ममात्रेणामिनिष्यत्तिरिति । पूर्वपक्षे स्वर्गमोक्षयो-

(दी०) पात् । अत्र को हेतुरित्यत आह—तत्कृतुश्च । तस्य ब्रह्मणश्च कृतुः
संकल्पस्तत्कृतुर्ब्रह्मप्राप्तौ हेतुः । चशब्दस्तदभावाप्राप्तौ ॥ १५ ॥

ननु प्रतीकोपासनानां फलमावाद्ब्रह्मलोक एव फलं कल्पयमित्यत
आह—विशेषेति । पावन्नाम्नो गतमित्यादिना प्रतीकोपासनेषु फलत्वं ।
पकारोऽश्रुतफलेषु ब्रह्मलोकः फलं कल्पयमिति कल्पनाभावमाह ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

पूर्वपादे सगुणविद्याविदोऽर्विरादिगतिः कार्यब्रह्मप्राप्तिश्चेत्युक्तमि-
दानीं निर्गुणविद्याविदस्तत्संपत्तिरुच्यते—संपद्येति । परं ज्योतिरुपसंपद्य

[४०५४०५१-२] ब्रह्मासुतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि । ४११

(न०५०) रविशेषः सिद्धान्ते विशेष इति फलम् । अत्र फलनिरूपणात्-
ध्यायपादसंगत्योः स्फुटत्वम् । तत्र स्वर्गवन्मोक्षस्याभिनिष्पत्तिः फल-
त्वाविशेषादिति प्राप्ते ह्यमः । संपद्य स्वप्रकाशमात्मानं साक्षाद-
नुभूयते नैवाऽऽत्ममात्रेणाऽऽविर्भावः । अवस्थानवान्भवति मुक्तः ।
कुतः । स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति स्वशब्दादित्यर्थः । फलत्व-
हेतुकानुमानं मोक्षनित्यत्वश्रुतिवाधितमिति ॥ १ ॥

ननु स्वरूपात्मकमोक्षस्य सदा सत्त्वात्कः पुनः पूर्वावस्थातो विशेष-
इत्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

यः स्वरूपेणामिनिष्पद्यते स सर्वानर्थविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशानिरति-
शयानन्दात्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्रावस्थान्नपकलुषितः संसारी वेति-
विशेषः । ननु स्वरूपामिनिष्पन्नो मुक्त इति कुतोऽवगम्यते तत्राऽऽह—
प्रतिज्ञानादिति । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ इत्युपक्रम्य ‘एतं त्वेव ते
भूयोऽनुब्याख्यास्यामि’ [छा० ८।१।३] इति सकलदोषमुक्तः
स्वैवाऽऽत्मनो ध्यायेत्पत्वेन प्रतिज्ञानादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु कार्यज्योतिरुपसन्नस्य कथं मुक्तत्वमिष्यत आह—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अत्र ज्योतिरात्मैव न भौतिकं तेजः ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’
[छा० ८।७।१] इत्यात्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ३ ॥
(मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वम्, २)

(श्री०) स्वेन केबलेनैवाऽऽत्मनाऽऽविर्भवति । कुतः । ‘स्वेन रूपेणामिनि-
ष्पद्यते’ इति स्वशब्दात् ॥ १ ॥

कः पुनर्विशेषः पूर्वोत्तरयोः स्वरूपयोरित्यत आह—मुक्त इति ।
योऽत्रामिनिष्पद्यत इत्युक्तः सन्सर्वसंबन्धविनिर्मुक्तः । कुतः । य आत्मे-
त्यादिना तादृशस्त्वैव प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

ज्योतिरुपसंघेति कार्यं ज्योतिषि संपत्तेः कथमात्मरूपेणाऽऽविर्भाव
इत्यत आह—‘आत्मा प्रकरणात्’ ज्योतिःशब्देनाऽऽत्माऽभिधीयते ।
कुतः । प्रकरणात् । य आत्मेत्यादेः ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

(ब्र०५०) परं ज्योतिरुपसंपद्य मुक्तो विद्वानित्युक्तं तं मुक्तमुपजीव्य संदिह्यते किं मुक्तो ब्रह्मभिज्ञत्वेनावतिष्ठत उत ब्रह्माविभागेनेति । तत्र भिन्नत्वेनेति भ्रान्तिः पारयति—अविभागेनेति । निरातिशयानन्दब्रह्मात्मनैवावतिष्ठते मुक्तः । कुतः । दृष्टत्वात् । 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्तेति' 'तत्त्वमसि' इत्यादिब्रुतिष्वभेदस्य दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

(मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत्सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे, अधि०३)

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वसिद्धं ब्रह्मभिन्नं मुक्तमुपजीव्य संदिह्यते स मुक्तो ब्रह्मात्मकः किं सत्येन सर्वज्ञत्वादिप्रपञ्चेन सहावतिष्ठत उत शशविषाणवदसंज्ञेव सर्वज्ञत्वादिरिति सखिन्मात्रेणावतिष्ठते । आहोस्विद्वस्तुतो निष्पपञ्चोऽपि व्यावहारिकसर्वज्ञत्वादिमानिति । तत्राऽऽद्यं पूर्वपक्षमाह— ब्राह्मेणेति । ब्रह्मसंबन्धिना सत्येन सर्वज्ञत्वादिना सहावतिष्ठते ब्रह्मात्मको मुक्त इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । उपन्यासविधिष्यपदेक्ष्यः । उपन्यास उद्देशः स च सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिविधानार्थमसंगतः । 'य आत्माऽपहृतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यादिरूपः । विचिरज्ञातज्ञापनम् । स च 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' [छा० ७।२।५।२] इत्यादिरूपः । उद्देशविधिविलक्षणो व्यपदेशः । स च सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्यादिरूपः । अयं हि नोद्देशो विध्यभावाच्चापि विधिः सिद्धब्रह्मनिर्वशादत एभ्यो हेतुभ्यः सम्पञ्च एवाऽऽस्तेति ॥ ५ ॥

(दी०) पूर्वाधिकरणे स्वेन सता संपत्तिरुक्ता सा सुषुप्तिवत्त्वादित्याक्षिप्य समाधत्ते—अविभागेनेति । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्यद्यते यः स त्वविभागेन च । कुतः । तत्त्वमसीत्यदिदृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणोऽविभागेन ब्रह्मसंपत्तिरुक्ता तद्ब्रह्म स्वभावेन सविशेषमित्याक्षिपति—ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण स्वेन रूपेणापहृतपाप्मत्वादिना सर्वज्ञत्वादिना च निष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । उपन्यासादिभ्यः । उपन्यासो य आत्मेत्यादिः । आदिशब्देन स तत्र पर्येतीत्यैश्वर्यादिभ्यः ॥ ५ ॥

(न० १०१) अथुना द्वितीयं पूर्वपक्षमाह—

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौहुलोमिः ॥ ६ ॥

जीवात्मनस्तदात्मकत्वाच्चिदेकरसत्वाच्चितितन्मात्रेण चैतन्यमात्रात्मनाऽवस्थिते मुक्ते ब्रह्मात्मनि सर्वज्ञ इत्यादिशब्दा निरर्थका एव प्रयुज्यन्त इत्यौहुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

सर्वज्ञत्वादीनां धर्माणामसंभवाद्धर्मिस्वरूपादत्यन्तमिन्नत्वेऽत्यन्ताभिन्नत्वे वा तेषां गवाश्ववद्धर्मिवच्च धर्मत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

(अचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्यवस्तूनां सृष्टौ मानससंकल्पस्यैव हेतुत्वम्, अधि० ४)

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

एवं पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि पूर्वोपन्यासादिभ्यः पूर्वस्य ब्रह्मस्य रूपस्य सर्वज्ञत्वादेर्व्यावहारिकस्य भावाद्ब्रह्मणो मुक्तात्मनः समपञ्चत्वनिष्पञ्चत्वयोरविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते । आदिद्यकधर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुपपत्तेर्न तेषां तुच्छत्वमत एव सर्वान्मानादिविद्यानिवृत्तौ विदेहकैवल्यं निष्पञ्चमेव । एतद्विमित्योक्तं भगवता भाष्यकारेण व्यवहारापेक्षयेति । न ह्यौपनिषदानां मोक्षेऽपि व्यवहृतिर्मता मूलाभावादिति भावः ॥ ७ ॥

एवं परविद्याफलमभिधायापरविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

दहरविद्यायां श्रूयते—‘ स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादे-

(धृ० १) चितीति । चितितन्मात्रेण चैतन्यमेवाऽऽत्मनो रूपमतश्चैतन्यमात्रेणैवाभिनिष्पद्यते । तदेव कुत इत्यत आह—‘ एवं वा अरे इत्यादिना । तदात्मकत्वाच्चैतन्यमात्रात्मकत्वात् । आत्मनो वस्तुतः सत्यसंकल्पत्वादीनामुपाधिधर्मत्वादित्यौहुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

एवमपीति । एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्रह्मस्यैवैव्यरूपस्य भावादुपत्त्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते वादरायणमतं सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो विशेषसंभवाद्विशेषप्रवृत्तावपि न विशेषत्वप्र-

(अ० ४ पा० १ सू० १) वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति । [छा० ८।२।१] इत्यादि तत्र संशयः । किं ब्रह्मलोकस्यस्य विदुषो भोगहेतवः पित्रादयः संकल्पादेव सिध्यन्त्युत यत्नान्तरसहकृतात्संकल्पादिति । तत्र लोके भोगसाधनस्य प्रयत्नसाध्यत्वदर्शनादत्रापि यत्नसाधेक्षेच्छाऽत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो विभूतिसिद्धिर्न केवलेच्छात इति प्राप्ते भ्रमः । संकल्पादेवास्य विदुषः पित्रादिविभूतिप्राप्तिः । कुतः । साधनान्तरनिरासकैवकारयुतेः । अतएव लौकिकानुमानस्य बाध इति । किंच यदि संकल्पः साधनान्तरसाधेक्षस्तर्हि तदभावे विदुषो बन्ध्यसंकल्पत्वापत्तौ सत्यसंकल्पत्वं न स्यात् । संकल्पानुगुणसाधनान्तरमिष्टमेवेति ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव सत्यसंकल्पत्वादेव विज्ञाननन्याधिपतिर्भवति । यदि विदुषः कश्चनाधिपतिः स्यात्तर्हि तदधीनभोगस्य संकल्पमात्रादसिद्धेः सत्यसंकल्पत्वं न स्यात्तस्मादीश्वरात्मकस्य विदुषः संकल्पादेव सर्वैश्वर्यप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

(एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छिकत्वम्, अधि० ५)

अत्रार्थं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

संकल्पादेवेति अतएव विदुषस्तावन्मनोऽस्तीत्यवगतं शरीरेन्द्रियाणि सन्त्युत न सन्त्याहोस्वित्सन्ति न सन्ति चेति संदेहे यथा संकल्पादेव स्ववधारणश्रुत्या साधनान्तराभावस्तथा बादरिराचार्यः शरीरेन्द्रियाणा-

(श्री०) तिरौपाचिकी शेषे व्यवस्थापिता । नैवं योगिः संकल्पातिरिक्तसाधनवानिति श्रुत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते-संकल्पेति । पित्रादयः संकल्पादेव समुत्तिष्ठन्ति न तु निमित्तान्तरात् । कुतः । तत्तस्य संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति तादृशस्य समुत्पानस्य युतेः ॥ ८ ॥

अत एवेति । अत एव सत्यसंकल्पादेवानन्याधिपतिश्च । अस्य नान्याधिपतिरपि ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे संकल्पातिरिक्तसाधनानां सगुणविद्याविदो योगिनोऽसत्त्वमुक्तं तच्छ्रुतेः । नैवमत्र श्रुतिरस्ति, अतोऽपि मनोतिरिक्तानां

[अ० १५० १५०] ब्रह्मावृत्तवर्षिणीदीपिकायां समेतानि । ४१५
११-१२]

(अ० ५०) ममार्थं मन्यते । आह ह्येवमाज्ञायः—‘मनसैतान्कामान्यश्चक्रमते’
[छा० ८।१२।५] ‘च एते ब्रह्मलोके’ [छा० ८।१३।१]
इति । यदि विदुषः शरीरादिकं स्यात्तदा मनसैति विशेषणमन्ययोग्य-
वच्छेदकमवधारणपरं पीठधेतुत्वेकः पूर्वपक्षः ॥ १० ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह—

भावं जैमिनिर्विकल्पा मननात् ॥ ११ ॥

शरीरेन्द्रियाणां मनस इव भावं सत्तां जैमिनिराचार्यो मन्यते ‘एक-
धा भवति त्रिधा भवति’ [छा० ७।२६।२] इत्यादिना विदुषोऽ-
मेकधा भावविकल्पा मननात् । न हि शरीरमेवं विना कदाचिद्दे-
कधामावः कदाचिन्निधामाव इत्याद्यनेकधामावविकल्पः संभवतीति
भावः ॥ ११ ॥

सिद्धान्तमाह—

द्वादशाहपदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत एव मनसैति विशेषणाद्विकल्पा मननाच्चेति लिङ्गद्वादशाहं शरी-
रादिसंकल्पस्तदा सशरीरेन्द्रियत्वं यदा तु तत्संकल्पाभावस्तदा शरीरे-
न्द्रियराहित्यमित्युभयविधं विदुष एवैव वादरायण आचार्यो मन्यते
द्वादशाहवत् । यथा ‘द्वादशाहसंज्ञिकामा उपेयुः’ इत्युपेयुचोदनाम-
भ्यस्वाद्वादशाहस्य सत्रत्वं ‘द्वादशाहेन श्रजाकामं धानयेत्’ इत्यहर्ग-
णत्वे सति यजतिचोदनागम्यत्वादहीनत्वं चेत्युभयविधत्वं तद्वि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

(श्री०) साधनानां समत्वमेवेति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य पक्षान्तरमाह—अमा-
यमिति । मनोतिरिक्तानां शरीरस्येन्द्रियादीनामभावं वादिराचार्यो
मन्यते । कुतः । हि यस्मादेवमाहुर्भुतिः—मनसैवेतानित्यादिना ॥ १० ॥

भावमिति । जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भाव-
मुक्तं प्रतिमन्यते । कुतः । स एकधा भवतीत्यादिना विकल्पस्याऽऽ-
मननात् ॥ ११ ॥

द्वादशेति । वादरायणः पुनराचार्योऽत एव लिङ्गवर्शनादुभयविधं
मन्यते भावममार्थं च द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च तद्वत् ।
अतः सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

(न० १०४) ननु विदुषः शरीराद्यभावे कथं भोगस्तत्राऽऽह—

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

ततोः सेन्द्रियशरीरस्याभावकाले संध्यवद्यथा स्वप्ने मानसिकविषयभोगो जाग्रद्भोगविलक्षणस्तद्भोगः । कुतः । 'मनसैतान्कामान्पश्यन्नमते' इति श्रुतेर्भोगे साधनान्तरं वारपन्त्या एवमेवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु देहाद्यभावेऽपि भोगसत्त्वे सशरीरताद्वीकारो व्यर्थस्तत्राऽऽह—

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

देहादिभावकाले जाग्रद्भोगः स्वप्नभोगविलक्षणो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु विकल्पामननलिङ्गेन विदुषोऽनेकशरीराणि सन्तीत्युक्तं तद्वचनं निरात्मकेषु तेषु भोगायोगावित्पक्षेण इदमाह—

(सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्, अधि० ६)

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

किं विदुषा सृज्यमानानि शरीराणि दारुणम्भवन्निरात्मकान्मुतात्म-
द्भाविदेहवत्सात्मकानीति संदेहः । पूर्वपक्षे विदुष एकस्मिन्नेव देहे भोगः
सिद्धान्ते सर्वेष्वपीति बोध्यम् । तत्रानाद्यन्तःकरणपरिच्छिन्नस्य मौक्त-
विदुषः शरीरान्तरेषु प्रवेशायोगान्निरात्मकानीति प्राप्ते श्रुतः । विदुषा
सृज्यमानेषु सेन्द्रियमनःसु बहुषु देहेषु विदुष आवेशोऽमित्यक्तिर्धि-
द्यासामर्थ्यादुपपद्यते पुरातनान्तःकरणपरिच्छेदस्य विद्वांसं योगसाम-
र्थ्याद्यापकं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात्प्रदीपवत् । यथा प्रदीप एकोऽनेकवर्तिषु

(क्षि०) ननु शरीराभावे सुषुप्तवन्न विषयोपलम्भ इत्यत आह—तन्वभावा-
दिति । ततोः सेन्द्रियस्व शरीरस्याभावे सन्ध्यवत्त्वप्रवर्तकत्वकृपाणां
पित्रादीनां मोक्ष उपपत्तेः ॥ १३ ॥

ननु शरीरस्व समत्वेऽपि विषयोपलम्भो न निषत् इत्यत आह—
भावा इति । भावे पुनस्तनोर्जाग्रद्वत्पित्राद्युत्पत्तेः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणे स एकधा भवतीति बाधयोदाहरण्येनानेकशरीरग्रहण-
मुक्तं न क्रमेण युगपदित्याक्षिप्य समाधत्ते—प्रदीपवदिति । शरीरान्त-

[४०-५५-१७.] ब्रह्माभूतवर्षिणीदीपिकाम्यां समेतानि ।

४१७

प्रविशति तद्द्विद्वानेकामन्तुकान्ताः करणद्वारा देहेषु प्रविशति । तथाहि
दर्शयति शास्त्रम्—‘एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
नवधा’ [छा० ७ । २६ । २] इत्यादि । यद्यपि विदुषः सर्वेषु देहे-
ष्वेकत्वं दीपानां तु भिन्नत्वमिति वैपम्यमास्ति तथाऽप्युत्पादकदीपगतैक्यं
सादृश्यादुत्पन्नदीपेषूपचर्यत इति साम्यं बोध्यम् । तस्मात्सर्वाणि शरी-
राणि सात्मकान्येव ॥ १५ ॥

ननु विदुषो न शरीरवत्स्य युक्तं ‘तत्केन कं पश्येत्’ [वृ० ४ । ५ ।
१५] इति । ‘न तु तद्वितीयमास्ति ततोऽन्यद्विमक्तं यद्विजानीयात्’ [वृ० ४ ।
२ । ३०] इति च विशेषविज्ञानामावश्यकत्वादित्यत आह—

स्वाप्ययसंपत्न्योरन्यतरापेक्षमाविष्टत्वं हि ॥ १६ ॥

सुषुप्तिपरममुक्त्योरन्यतरापेक्षयेवं विशेषविज्ञानामावश्यकम् । हि
यतः प्रकरणादेषमाधिष्कृतम् । सुषुप्तिप्रकरणे ‘न तु तद्वितीयमास्ति
ततोऽन्यत्’ इत्यादि श्रुतं परममुक्त्यपेक्षया च ‘तत्केन’ इत्यादि
तस्मात्प्रेषं सगुणविदुः शरीराङ्गीकारे बाधकमित्यर्थः । तच्चञ्च सुषुप्तौ
द्वितीयं विमक्तं न त्वस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

‘योगिनां भौतिकेष्वेव स्वातन्त्र्यं न भूतेष्वित्याह—

(ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्यमाभावेऽपि भोग-
मोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः, अधि० ७)

जगव्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

पूर्वं संकल्पमात्रेण देहादिसर्गे यद्वैश्वर्धमुक्तं विदुषस्तस्य जगदुत्पत्त्या-
द्यावपवादोऽत्र क्रियते । किं विदुष ऐश्वर्यमीश्वरस्येव निरङ्कुशमुक्त
सरातिशयमिति । पूर्वपक्ष ईश्वरनानात्वं सिद्धान्ते तद्वैक्यमिति बोध्यम् ।
राजां स्वीकारे शरीरान्तरेष्वावेशः प्रदीपवत् । यथैकस्य प्रदीपस्य
प्रदीपसहस्रेष्वावेशस्तद्वत् । कुत एतत् । हि यस्मात्तथा दर्शयति श्रुतिः—
स एकधा भवतीत्यादिना ॥ १५ ॥

मुक्तस्यानेकशरीरावासिताऽनुपपन्ना तत्केन कं पश्येदित्यादिनिषेधा-
दित्यत आह—स्वाप्येवेति । स्वाप्ययः सुषुप्तिः संप्रतिमुक्तिस्तयोरन्यत-
रापेक्षं यच्च त्वस्येत्यादिप्रतिषेधवचनम् । कुतः । हि यस्मात्सुषुप्तौ मुक्तौ
वेदमाविष्कृतमुदाहृतम् ॥ १६ ॥

पूर्वाधिकरणे शरीरान्दिवादीनां कर्तृत्वमुक्तं योगिनस्तद्वज्जगद्यापार-
कर्तृत्वमपीति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—अयदिति । योगिनां भौति-
केष्वेव स्वातन्त्र्यं न भूतेष्वित्याह—जगद्यापारवर्जम् । कुतः । प्रकरणात् ।

तत्र विदुषोऽनन्याधिपतित्वास्त्रिरङ्कुशमैश्वर्यमिति प्राप्ते ह्यः । जगदुत्प-
त्पक्षिपापरवर्जं सातिशयमेवाणिमाद्यैश्वर्यं विदुषो जगद्व्यापारस्तु
परमेश्वरस्यैव सृष्टिवाक्येषु सर्वत्र तस्यैव प्रकरणाद्विदुषश्च तत्रासंनिहि-
तत्वात् । नित्यसिद्धं हि परमेश्वरस्य निरङ्कुशमैश्वर्यम् । चकारो महा-
भूतसृष्टौ योगिनामशक्यत्वमप्याह । कथं वा विदुष ईश्वरप्रसादावत्त-
मागन्तुकमैश्वर्यं निरङ्कुशमिति वक्तुं शक्यं तस्मात्सातिशयमैश्वर्यं
विदुषः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

ननु 'आप्नोति स्वाराज्यम्' [तै० १ । ६ । ३] इति प्रत्यक्षशु-
तैश्वर्योपदेशास्त्रिरङ्कुशं विदुष ऐश्वर्यमिति चेन्न । आधिकारिकमण्ड-
लस्योक्तेः । अधिकारे तत्तत्प्राप्तेरनियोजयत्यादित्वादीनित्याधिकारिकः
सूर्यादिमण्डलस्य परमात्मा तस्योत्तरवाक्ये 'आप्नोति मनसस्पतिम्'
[तै० १ । ६ । २] इत्यत्र प्राप्यत्वेनोक्तेर्विदुषः सातिशयमैश्वर्यमिति
गम्यते । यद्वि पूर्ववाक्य एव निरतिशयमैश्वर्यमुक्तं तदेवमीश्वरप्राप्ति-
वचनं व्यर्थं स्यादतः सातिशयमैश्वर्यं विदुषः ॥ १८ ॥

ननूपाधिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वे कुतोऽयं विभाग इत्यत आह—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

सगुणे ब्रह्मणि +विकारावर्ति च निर्गुणं स्वरूपमस्ति । तथा हि
ब्रह्मणि सगुणत्वनिर्गुणत्वयोः स्थितिमाह श्रुतिः 'एतावानस्य महि-
मा [छा० ३ । ११ । ६] इति । सगुणत्वमुक्त्वा 'अतो ज्यायांश्च
पुरुषः' इति निर्गुणत्वमाह । एतावान्सहस्रशरिण्यादिरस्य परस्य
सर्वभूतसृष्टिवाक्येषु परमात्मनः प्रकृतत्वात् । न चापि ते परमात्मवत्प्र-
कृता इत्याह—असंनिहितत्वात् । योगिनाम् । चकारो महामूतसृष्टौ
योगिनामशक्यत्वमाह ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षोपदेशादाप्नोति स्वाराज्यमित्यादेर्योगिनां जगद्व्या-
पारत्वात्प्रत्ययमिति चेन्न । कुतः । आधिकारिको य आदित्यमण्डलस्थ-
स्तस्योक्तेः ॥ १८ ॥

ननूपाधिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वे कुतोऽयं विभाग इत्यत आह—
विकारति । विकारावर्त्तपि नित्यमुक्तं परमेश्वरं न केवलं विकारमात्र-

* अ. 'आप्नोति । स्वाराज्यम्' इत्यादेर्योगिनां जगद्व्यापारे स्मृतत्वात्तस्मिन् चेन्न कुतः ।
+ च. निश्चरति इत्यम् ।

महिमा विभूतिरित्यर्थः । अयं भावः—यथा सगुणे स्थितं निर्गुणं स्वरूपमुपासको न प्राप्नोति तदुपासकत्वाभावात्तथा तद्वर्तं जगत्स्रष्टृत्वा-
दिकमप्यैश्वर्यं न प्राप्नोति *तदुपास्त्वभावादुपास्त्यभावश्च श्रुत्यभा-
वादिति ॥ १९ ॥

अत्र दृष्टान्तार्थं निर्गुणं स्वरूपमुक्तं तत्र प्रमाणान्तरमाह—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

एवं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं श्रुतिस्मृती दर्शयतः । 'न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारकम्' [क० पृ० १५] इत्याद्या श्रुतिः 'न तद्भासयते
सूर्यः' [म० गी० पृ० ६] इत्याद्या स्मृतिरिति ॥ २० ॥

ननु परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमुक्तं तत्समानशीलाश्च योगिन इत्यत
आह—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

उपासकस्योपास्यदेवतया सह भोगमात्रेण साम्यं श्रुतं न जगद्धापा-
रेण 'तमाहाऽऽपो वै सत्तु पीबन्ते लोकोऽस्तौ' इति । तस्माद्विज्ञाद्विदुषः
सातिशयमैश्वर्यं गम्यत इत्यर्थः । तं ब्रह्मलोकस्यमुपासकं हिरण्यमर्म
आह आपो वै सत्त्वभूतमप्यो मया पीबन्ते मुज्यन्ते तवाप्यसावदृतोद-
कलक्षणो लोको भोग्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु परमेश्वरैश्वर्येणातिशयेन सहितं विदुष ऐश्वर्यं सातिशयं तर्हि
लौकिकैश्वर्यवदित्यं स्यात्तथा च विदुषोऽप्यावृत्तिः प्रसज्येतेत्याश-
ङ्क्य दयासिन्धुर्मगवान्वाद्रायणः समाधत्ते—

गोचरं सवितुमण्डलाद्यधिष्ठानम् । तथा हि द्विरूपां हि यस्मात्स्थिति-
माहाऽऽज्ञायः—एतावानस्य महिमेत्यादिना ॥ १९ ॥

मन्वत्र पादत्रयमुपलभ्यते न त्वस्य प्रमाणं किंचिदित्यत आह—
दर्शयत इति । एवं विकारावर्ति रूपं श्रुतिस्मृती दर्शयतः । श्रुतिर्न तत्र
सूर्य इत्याद्या । स्मृतिर्न जायत इत्याद्या । चकारो मुक्तेरपि सत्त्व-
माह ॥ २० ॥

ननु परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमुक्तं तत्समानशीलाश्च योगिन इत्यत
आह—भोगेति । अनावृत्तिर्न परमेश्वरेण भोगमात्रं समानं योगिनां
यथैतां देवतामित्यादिना । तदेक लिङ्गं जगद्धापारामावे । चकारादनेके-
श्वरादिवोपश्च ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

येऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनावृत्तिरेव तेषां न पुनरा-
वृत्तिरित्यादिक्रममुक्त्यभिधायकशब्दादित्यर्थः । निर्गुणब्रह्मविद्यामावृ-
त्तिशब्दकेव नास्ति यतः सगुणविद्यामपि निर्गुणाश्रयणेनैवानावृत्तिर्ना-
न्यथा । तस्माद्ब्रह्मविदां निरस्तानर्थवातस्वप्नानिरतिशयानन्दब्रह्मात्म-
नाऽवस्थितिरिति सिद्धम् । सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिद्योतनार्था ॥ २२ ॥

यः सर्वभुतिबन्धवन्दिततनुर्मायात्मनिर्द्धान्तगः

सुप्तोऽस्मिन्मयपक्षने परिमिते कल्पान्तैकल्पान्तरे ।

यः सर्वापरिपन्थिसाङ्गनयजप्रज्ञाप्रवाहान्तज-

प्रज्ञालभ्यसुखाकृतिः कृतिमिमां रामः स गृह्णातु नः ॥ १ ॥

अस्मिन्पद्येऽध्यायचतुष्टयार्थः सूचितः ।

विदुषां कण्ठमूपेयं कृता वृत्तिर्मया प्रभो ।

ध्यासवाङ्मणिसंहृद्धा श्रीतये तेऽस्तु सर्वदा ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरणशि-
क्षितश्रीरामकिंकरधर्मकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मासुतवर्धिण्यां चतुर्थस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

ननु एवं सति सातिशयत्वादन्तवस्त्वैश्वर्यस्य स्वात्ततश्चैषामावृत्ति-
रिति चेत्—अनावृत्तिरिति । नाऽऽवृत्तिश्च शब्दात् । सूत्राभ्यासः शास्त्र-
समाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥

सूत्राणि सूक्ष्माणि हि चर्मनेत्रै-

र्बोद्धुं न शक्यानि सुवर्णसंचात ।

तेषां प्रबोधाय सुवर्णजालं

निःसारितं भूरि विधाय वीषम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरानन्दभगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रटीपिकायां

चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

श्रीमद्द्वैपायनपण्डीतब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमपत्रकम् ।

(पृष्ठाणि)	म०	पा०	पृ०	शृ०
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवा-				
दित्वमधीयत एके	२	३	४३	२२१
अकरपत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ...	२	४	११	२३४
अक्षरधिषां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामीप-				
सद्वचनदुक्तम्	३	३	३३	३१६
अक्षरमम्बरान्तधृतेः	१	३	१०	८१
अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यार्थेय तद्दर्शनात्	४	१	१६	३८४
अनन्यादिगतियुत्तरिति चेन्न माकृतात्	३	१	४	२४६
अङ्गावचनान्तु न शास्त्रास्तु हि प्रतिवेदम् ...	३	३	५५	३३६
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२	२	८	१७३
अङ्गेषु यथावयवमायः	३	३	६१	३४०
अचलत्वं चापेक्ष्य	४	१	९	३८०
जगदश्च	२	४	७	२३१
अणुश्च	२	४	१३	२३५
अत एव च निरपत्तम्	१	३	२९	१००
अत एव च सर्वार्थानु	४	२	२	३८८
अत एव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा	३	४	२५	३५५
अत एव चानन्याधिपतिः	४	४	९	४१४
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	३	२	१८	२७३
अत एव न देवता मूर्तं च	१	२	२०	७१
अत एव प्राणः	१	१	२३	३४
अतः प्रबोधोऽस्मात्	३	२	८	२६७
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४	२	२०	४००
अतस्त्रितरण्याथो लिङ्गाच्च	३	४	३९	३६३
अतिदेशाच्च	३	३	४६	३३१
अतोऽन्मेन तथाहि लिङ्गम्	३	२	२६	२७८
अतोऽन्याऽपि द्वैकेषामुभयोः	४	१	१७	३८५
अतो चराचरब्रह्मणात्	१	२	९	५३

(पृष्ठाणि)	अ०	प०	दृ०	पृ०
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१	१	१	१
अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	१	२	२१	६३
अदृष्टानियमात्	२	३	५१	२२५
अधिकं तु भेदनिर्देशात्	२	१	२२	१५९
अधिकोपदेशात् बादरायणस्यैवं तद्वर्णनात् ...	३	४	८	३४६
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२	२	३९	१९२
अधपयनमात्रवतः	३	४	१२	३४७
अनभिमतं च दृक्षीयति	३	४	३५	३६२
अनेकस्थितेरसंभवाच्च नेतरः	१	२	१७	६०
अनारब्धकार्यं एव तु तद्वधेः	४	१	१५	३८३
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	३	४	५०	३७२
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४	४	२२	४२०
अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानान्म्याम्...	३	३	३१	३१४
अनिष्टादिकारिणामपि च भुतम्	३	१	१२	२५२
अनुकृतेस्तस्य च	१	३	२२	९२
अनुज्ञापरिहारौ देहसंभन्धाज्ज्योतिरादिवत् ...	२	३	४८	२२३
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः	१	२	३	५०
अनुबन्धाविम्यः प्रज्ञानान्नपृथक्तत्त्वबद्दृष्टश्च तदु-				
क्तम्	३	३	५०	३३२
अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	३	४	१९	३५१
अनुस्मृतेर्बादरिः	१	२	३०	७२
अनुस्मृतेश्च	२	२	२५	१८३
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः	३	२	३७	२८३
अन्तर उपपत्तेः	१	२	१३	५६
अन्तरा चापि तु तददृष्टेः	३	४	२६	३६२
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः	३	३	३५	३१९
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना-				
विशेषात्	२	३	१५	२०४
अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्त्मव्यपदेशात् ...	१	२	१८	६१
अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा	२	२	४१	१९२
अन्तस्तद्वर्मापदेशाच्च	१	१	२०	३०

(पृष्ठा)	४०	४०	४०	४०
अन्तर्भावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद्बिभेक्षः...	२	२	३६	१९०
अन्तर्भावमात्रं न तृयादिवत् ...	२	२	५	१७१
अन्वयार्थं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ...	३	३	६	२९०
अन्वयानुमिति व ज्ञातकिविधेयात् ...	२	२	९	१७३
अन्वया भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्...	३	३	३६	३२०
अन्वयावस्थावृत्तेष्व ...	१	३	१२	८२
अन्यादिष्ठितेषु पूर्ववदमिलापात् ...	३	१	२२	२५३
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रसङ्गास्थानान्मामपि वै-				
भेदे ...	१	४	१८	१३६
अन्यार्थश्च परामर्शः ...	१	३	२०	९१
अन्वयादिति चेत्स्याद्बधारणात् ...	३	३	१७	१९९
अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ...	२	२	१७	१७८
अपि च सप्त ...	३	१	१५	२५४
अपि च स्मर्यते ...	१	३	२३	९३
" " ...	२	३	४५	२२२
" " ...	३	४	३०	३५९
" " ...	३	४	३७	३६२
अपि वैभवेके ...	१	३	१३	२७१
अपि संराघने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ...	३	२	२४	२७७
अपीती तद्व्यसङ्गादसमञ्जसम् ...	२	१	८	१५१
अपत्तीकालम्बनास्यतीति बाधरायण ...				
उभयथा दोषास्तत्कृतिष्व ...	४	३	१५	४०९
अवाधाच्च ...	३	४	२९	३१९
अमात्रं बाधरिराह ह्येवम् ...	४	४	१०	४१४
अभिधोपदेशाच्च ...	१	४	२४	१४१
अभिमानिष्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ...	२	१	५	१४९
अभिधोपदेशात्स्मर्यः ...	१	२	२९	७२
अभिधोपदेशाद्विषयि वैधम् ...	२	३	५२	२२५
अभ्युपगमेऽन्यथाभावात् ...	२	२	६	१७२
अभ्युपगमहृष्टानु न तथात्वम् ...	३	२	१९	२७३
अरूपवदेव हि तत्त्वज्ञानत्वात् ...	३	२	१४	२७६

(सूत्राणि)	स०	पा०	तृ०	पृ०
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ४	३	१	४०१	
अर्थकीकृत्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निवा-				
व्यत्वादेवं व्योमवच्च ... १	२	७	५१	
अल्पश्रुतेरिति चेत्तत्तुक्तम् ... १	३	२१	९२	
अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भूवि हि २	३	२४	२१७	
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ... १	४	२२	१३९	
अविभागैर्न वृष्टत्वात् ... ४	४	४	४१२	
अविभागो वचनात् ... ४	२	१६	५१५	
अविरोधश्चन्दनवत् ... २	३	२३	२०९	
अद्युःसमिति चेन्न शब्दात् ... ३	१	२५	२६०	
अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ... २	१	२३	१६०	
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ... ३	१	६	२४७	
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ... २	२	२१	१८१	
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ... २	१	७	१५१	
असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् २	१	१७	१५७	
असंततेश्चाव्यतिकरः ... २	३	४९	२२४	
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ... २	३	९	१९९	
असार्वत्रिकी ... ३	४	१०	३४७	
अस्ति तु ... २	३	२	१९६	
अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ... १	१	१९	२७	
अस्यैव बोधपक्षेरेण ऊष्मा ... ४	२	११	३९३	
आ,				
आकाशस्तद्विज्ञात ... १	१	२२	३२	
आकाशे चाविशेषात् .. २	२	२४	१८३	
आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ... १	३	४१	११३	
आचारवृत्तीनाम् ... ३	४	३	३४४	
आतिवाहिकास्तद्विज्ञात ... ४	३	४	४०४	
आत्मकृतेः परिणामात् ... १	४	२६	१४२	
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ... ३	३	१६	२९८	
आत्मनि चिदं विचित्राश्च हि ... २	१	२८	१६३	
आत्मशब्दाच्च ... ३	३	१५	२९७	

(श्रुतिः)	अ०	पा०	सू०	पृ०
आत्मा प्रकरणात्	४	४	३	४११
आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	३५६
आदरादलोपः	३	३	४०	३२४
आदिवादिमतव्याकूल उपपत्तेः	४	१	६	३५८
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३	३	१४	२९६
आनन्दमयोऽभ्यासात्	१	१	१२	२४
आनन्दादपः प्रधानस्य	३	३	११	२९५
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	२५१
आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकवि-				

न्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च	१	४	१	११७
आपः	२	३	११	२०१
आमाषणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२	३८१
आमास एव च	२	३	५०	२२४
आमनन्ति येनमस्मिन्	१	२	३२	७४
आर्त्थिष्यमित्यौद्धलोमिस्तस्मि हि परिकीयते	३	४	४५	१६८
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४	१	१	३७५
आसीनः संभवात्	४	१	७	३७९
आह च तन्मात्रम्	३	२	१६	२५२

इ.

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात्	१	३	१८	८८
इतरव्यवदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः	२	१	२१	१५८
इतरस्वाप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	३८३
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् २	२	१९	१८०	
इतरे त्वर्धसामान्यात्	३	३	१३	२९६
इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	१४७
इपदामननात्	३	३	३४	३१८

इ.

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्	१	३	१३	८३
ईक्षतेनाशब्दम्	१	१	५	१६

(स्वाभिः)

म० पा० सू० पृ०

उ.

उक्तमिष्यत एवंभावादित्यौद्धोभिः	१	४	२१	११९
अक्रान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	१९	२०८
उत्तराद्येदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१	३	१९	८८
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	१८१
उत्पत्त्यसंभवात्	२	२	४२	१९३
उदासीनानामपि कैवं सिद्धिः	२	२	२७	१८४
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ...	१	१	२७	३९
उपादानात्	२	३	३५	२१६
उपपत्तेश्च	३	२	३५	२८३
उपपद्यते चाप्युलम्बते च	२	१	३६	१६७
उपपन्नस्तद्वक्षणार्थोपलम्बेर्लोकवत्	३	३	३०	३१३
उपपूर्वमपि त्वेके भावमज्ञानवत्तदुक्तम्	३	४	४२	३६६
उपमर्दं च	३	४	१६	३४९
उपलब्धिवद्वनियमः	२	३	३७	२१७
उपसंहारदर्शान्नेति चेन्न क्षीरवद्वि	२	१	२४	१६०
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विश्लेषवत्समाने च	३	३	५	२८३
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३	३	४१	३२५
उभयथा च दोषात्	२	२	१६	१७८
" "	२	२	२३	१८३
उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः	२	२	१२	१७५
उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्	३	२	२७	२७९
उभयव्याप्तिमोहात्तत्सिद्धेः	४	३	५	४०४

ऊ.

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि	३	४	१७	३४९
--------------------------------	---	---	----	-----

ए.

एक आत्मनः शरीरे भावात्	३	३	५३	३३५
एतेन मातरिभ्या व्याख्यातः	२	३	८	१९९
एतेन योगः प्रत्युक्तः	२	१	३	१४७
एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	१५४

(लघुवि.)	पृ०	पं०	श्ल०	श्ल०
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	१४३
एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम्	२	२	३४	१८३
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थाव-				
वृत्तेः	३	४	५२	३७३
एवमष्ट्युपन्यासात्पूर्वमावावविरोधं वादरापणः	४	४	७	४१३

ऐ.

ऐहिकमप्यत्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	३७२
---	---	---	----	-----

क.

कम्पनात्	१	३	३९	११०
कारणवशेन भोगादिभ्यः	२	२	४०	१९२
कर्ता शान्तार्थवत्त्वात्	२	३	३३	२१५
कर्मकर्मण्यपदेशाच्च	१	२	४	५०
कल्पनोपदेशाच्च मध्याविवक्षिरोधः	१	४	१०	१२७
कामकारेण चैके	३	४	१५	३४८
कामाच्च नानुमानापेक्षा	१	१	१८	२७
कामादीतरत्र तत्र चाऽऽवृत्तनादिभ्यः	३	३	३९	३२३
काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीपेरन्न वा पूर्वहेत्वमा-				
वात्	३	३	६०	३४०
कारणत्वेन चाऽऽज्ञाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः	१	४	१४	१३१
कार्यं वादिरित्य गत्युपपत्तेः	४	३	७	४०५
कार्याख्यानादपूर्वम्	३	३	१८	३००
कार्यात्यये तद्व्यक्षेप सहातः परममिधानात्...	४	३	१०	४०७
कृतमपलापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धवैयर्थ्यादिभ्यः	२	३	४२	२२०
कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतन्नेवं च	३	१	८	२४९
कृत्स्नमावाप्तु गृहिणोपसंहारः	३	४	४८	३७१
कृत्स्नप्रसक्तिर्निवयवत्वशब्दकोपो वा	२	१	२६	१६२
क्षणिकत्वाच्च	२	२	३१	१८६
क्षत्रियत्वगतेऽत्रोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्	१	३	३५	१८७

ग.

गतिशब्दाभ्यां तथाहि वृष्टं लिङ्गं च	१	३	१५	८६
--	---	---	----	----

	(सूत्राणि १)	अ०	पा०	श्ल०	श्ल०
गतिस्मान्धात्	१	१	१०	२१	
मतेरर्थवत्त्वमुमयथाऽन्यथा हि विरोधः...	३	३	२९	३१३	
गुणसाधारण्यश्रुतेष्व	३	३	६४	३४१	
गुणाद्वा लोकवत्	२	३	२५	२१०	
गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्वर्शनात्	१	२	११	५४	
गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात्	१	१	६	१७	
गौण्यसंभवात्	२	३	३	१९६	
"	२	४	२	२२७	

च.

बध्नुरादिवत्तु तत्सहसिष्टादिव्यः	२	४	१०	२३३	
ब्रह्मसर्वविशेषात्	१	४	८	१२५	
चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ठाजिनिः....	३	१	९	२५१	
चराचरव्यपामयस्तु स्यात्तद्यप्यदेशो माक्तस्त-					
ज्ञावभावित्वात्	२	३	१६	२०५	
चित्तिन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौकुलोमिः ...	४	४	६	४१६	

छ.

छन्दत उमयाविरोधात्	३	३	२८	३१२	
छन्दोमिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्-					
थाहि दर्शनम्	१	१	२५	३७	

ज.

जगद्वाचित्वात्	१	४	१६	१३४	
जगद्धापावर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	४	४	१७	४१७	
जन्माद्यस्य यतः	१	१	२	५	
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेतस्याख्यातम् ...	१	४	१७	१३५	
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्योपासात्रैविध्यादा-					
भित्त्वाद्विह तद्योगात्	१	१	३१	४३	
शेषत्वावचनाच्च	१	४	४	१२१	
ज्ञोऽत एव	२	३	१८	२०७	
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	२१६	

(सूचि ।)

	श०	ख०	ग०	ङ०
ज्योतिरूपकमा तु तथा ह्यधीपत एके ...	१	४	९	१२६
ज्योतिर्धर्मनाम् ...	१	३	४०	११२
ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१	१	२४	१५
ज्योतिषि भाषाया ...	१	३	३२	१०३
ज्योतिषकेषामस्तत्पत्रे ...	१	४	१३	१३१

त,

त इन्द्रियाणि तद्यप्येवमदन्त्यत्र श्रेष्ठात्...	२	४	१७	२३८
तच्छ्रुतेः ...	३	४	३४	३४४
तद्वितीयाधि वरुणाः संबन्धात् ...	४	३	३	४०३
तत्तु समन्वयात् ...	१	१	४	८
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ...	२	४	४	२२८
तत्प्राक्श्रुतेष्व ...	२	४	३	२३७
तत्रापि च तद्यापाराद्विरोधः ...	३	१	१६	२५४
तथा च दर्शयति ...	२	३	२७	२११
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ...	३	४	२४	३५४
तथाऽन्यमतिपेधात् ...	३	२	३६	२८३
तथा प्राणाः ...	२	४	१	२२६
तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरभ्युपविनाशौ तद्यप्येवमदन्त्यत्र...	१	१३	३८२	
तद्वीर्यत्वादर्थवत् ...	१	४	३	१२०
तदन्त्यत्वात्तस्मिन्मणश्चद्विभक्तः ...	२	१	१४	१५५
तदन्तर्यामिपक्षो रंहति संपरिप्यक्तः प्रश्नानिरूप-				
णान्याम् ...	३	१	१	२४४
तदभायनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ...	१	३	३७	१०९
तदभायो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ...	३	२	७	२६६
तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ...	२	३	१३	२०२
तदव्यक्तमाह हि ...	३	२	२३	२७७
तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ...	४	२	८	३९२
तदुपर्यपि वादरायणः तंमवात् ...	१	३	२६	९३
तदोक्तोऽन्यत्वेन तत्त्वकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्-				
च्येपगत्पनुस्मृतियोगाच्च हादानुगृहीतः क्षता-				
धिकपा ...	४	२	१७	३९७

(स्वाधि)	अ०	पा०	श्रु०	श्रु०
तद्वृणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्	२	३	२९	२१२
तन्मृतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्व्या-				
प्रायेभ्यः	३	४	४०	३६४
तद्वृणो विधानात्	३	४	६	३४६
तद्भेदव्यपदेशाच्च	१	१	१४	२५
तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्	३	४२		३२५
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	१	१	७	१८
तन्मनः प्राण उत्तरात्	४	२	३	३८९
तन्वमाये संध्यवदुपपत्तेः	४	४	१३	४१६
तन्नातिष्ठानावप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्य-				
विमोक्षमसङ्गः	२	१	११	१५३
तस्य च नित्यत्वात्	२	४	१६	२३७
तानि परे तथा ह्याह	४	२	१५	३९६
मुत्स्यं तु दर्शनम्	३	४	९	३४६
तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य	३	१	२१	२५६
तेजोऽतस्तथा ह्याह	२	३	१०	२००
अप्राणामिव चैवमुपन्यासः प्रसक्त्यै	१	४	६	१२२
इत्यात्मकत्वाच्च भूपस्त्वात्	१	१	२	२४५

६.

दर्शनाच्च	३	१	२०	२५६
११	३	२	२१	२७४
११	३	३	४८	३३१
११	३	३	६६	३४२
११	४	३	१३	४०७
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	४	४	२०	४१९
दर्शयति च	३	३	४	२८९
११	३	३	२२	३०४
दर्शयति चाथो अपि स्मरति	३	२	१०	२७२
बृहत् उत्तरेभ्यः	१	३	१४	८४
वक्ष्यते तु	२	१	६	१५०

(द्वापि ।)

	अ०	पा०	शृ०	पृ०
वेधादिवदपि लोके	२	१	२५	१६१
वेहपोमाह्ना सोऽपि	३	२	६	२६५
धृम्बाद्यापतनं स्वशब्दात्	१	३	१	७५
द्वादशाहवदुमपविर्धं वादरावणोऽतः	४	४	१२	४१५

घ.

धर्मैर्धैमिनिरत एव	१	२	४०	२८५
धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९	८१
धृतेष्व महिम्नोऽस्वास्मिन्नपलब्धेः	१	३	१६	८७
ध्यानाच्च	४	१	८	३८०

न.

न कर्मादिभागोऽदिति चिन्तानादित्वात्	२	१	३५	१६६
न च कर्तुः करणम्	२	२	४३	१७३
न च कार्ये प्रतिपत्त्यमिसंधिः	४	३	१४	४०८
न च पर्वावाहृष्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	१८९
न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात्	१	२	१९	६२
न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानासद्वयोमात् ३	४	४१	३६५	
न तु हृष्टान्तमावात्	२	१	९	१५१
न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	२५५
न प्रतीके न हि सः	४	१	४	३७७
न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	३२	१६५
न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	१८६
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	२७०
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्व्यात्मसंबन्धभूमा				
ह्यस्मिन्	१	१	२९	४१
न वा तासहमावाभुतेः	३	३	६५	३४२
न वा प्रकरणभेदात्परोवरीपस्त्वादिवत्	३	३	७	२९१
न वापुक्तिर्धृष्यमुपदेशात्	२	४	९	२३२
न वा विशेषात्	३	२	२१	३०३
न विषयभुतेः	२	३	१	१९५
न विलक्षणत्वादस्य तथालं च शब्दात्	२	१	४	१४८

(श्रुतिः)	अ०	पा०	सू०	व०
म संस्थोपसंग्रहादपि नानामावादातिरेकाच्च ...	१	४	११	१२८
म सामान्यादप्युपलब्धेर्मवुवन्न हि लोकापत्तिः	३	३	५१	३३३
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ...	३	२	११	२६९
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् ...	२	३	२१	२०९
नातिचिरेण विशेषात् ...	३	१	२३	२५९
नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ...	२	३	१७	२०६
माना शब्दादिभेदात् ...	३	३	५८	१३८
मानुमानमतच्छब्दात् ...	१	३	३	७७
मामाव उपलब्धेः ...	२	२	२८	१८४
माविशेषात् ...	३	४	१३	३४८
नास्ततोऽश्रुत्वात् ...	२	२	२६	१८४
नित्यमेव च भावात् ...	२	२	१४	१७७
नित्योपलब्ध्वनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽ-				
न्यथा ...	२	३	३२	२१४
नियमाच्च ...	३	४	७	३४५
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ...	३	२	२	२६२
निशि मेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावितादर्श-				
यति च ...	४	२	१९	३९९
नेतरोऽनुपपत्तेः ...	१	१	१६	२६
नैकस्मिन्दर्शयतो हि ...	४	२	६	३९१
नैकस्मिन्नसंभवात् ...	२	२	३३	१८७
नोपमर्त्यनातः ...	४	२	१०	२९३
प.				
पञ्चवृत्तिर्मनोवक्ष्यपदिश्यते ...	२	४	१२	२३४
पदवच्च ...	२	१	१९	१५८
पत्न्यादिशब्देभ्यः ...	१	३	४३	११६
पत्न्युरसाम्प्रदायात् ...	२	२	३७	१९१
पशोभ्युवञ्चेत्त्रापि ...	२	२	३	१७०
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ...	४	३	१२	४०७
परमतः सेतुन्मानसंबन्धमेतद्व्यपदेशेभ्यः ...	३	२	३१	२८०

(श्लोकि)	अ०	अ०	श्ल०	पृ०
परात्तु तच्छ्रुतेः	२	३	४१	२१९
परामिथ्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो	३	२	९	२६५
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ...	३	४	१८	३५०
परेण च शब्दस्य तादृश्वं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः	३	३	५२	३३४
पारिप्लवार्था इति चेन्न विज्ञेयितत्वात् ...	३	४	२३	३५३
पुंस्त्वादिवत्त्वस्य ततोऽभिव्यक्तियोगात्	२	३	३१	२१४
पुरुषविद्यापामिव चेतरेषामनाशानात् ...	३	३	२४	३०५
पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बाधरायणः ...	३	४	१	३४३
पुरुषात्मवदिति चेत्थापि ...	२	२	७	१७२
पूर्वं तु बाधरायणो हेतुव्यपदेशात् ...	३	२	४१	२८५
पूर्ववद्वा	३	२	२९	२८०
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्किपामानस्यत्	३	३	४५	३३०
पृथगुपदेशात्	२	३	२८	२११
पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरम्बः ...	२	३	१२	२०१
प्रकरणाच्च	१	२	१०	५३
प्रकरणात्	१	३	६	७८
प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात्	३	२	१५	२७२
प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्	३	२	२५	२७८
प्रकाशादिवच्चैव परः	२	३	४६	२२२
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजसत्वात्	३	२	२८	२७९
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञावृष्टान्तानुपरोधात् ...	१	४	२३	१४०
प्रकृतितावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो वधीति च भूयः	३	२	२२	२७५
प्रतिज्ञासिद्धेर्लङ्गमाश्रयः	१	४	२०	१३९
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ...	२	३	६	१९७
प्रतिषेधाच्च	३	२	३०	२८०
प्रतिषेधादिति चेन्न क्षारीरात्	४	२	१२	३९४
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यातिरोधाशान्तिरविच्छेदात् ...	२	२	२२	१८२
प्रत्यक्षापदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डल- स्थोक्तेः	४	४	१८	४१८
प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव स्तूपपक्षेः ...	३	१	५	२४७
प्रदानवदेष तदुक्तम्	३	३	४३	३२७

(सूत्राणि ।)

	म०	पा०	स०	श०
प्रदीपवदादेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	४१६
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	३	५३	२२५
प्रवृत्तेश्च	२	२	२	१७०
प्रतिद्वेष्ट्य	१	३	१७	८७
प्राणगतेश्च	३	१	३	२४६
प्राणवता शब्दात्	२	४	१५	२३७
प्राणमृच्च	१	३	४	७८
प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	१	२८	४०
प्राणाद्वयो वाक्यशेषात्	१	४	१२	१३०
प्रियक्षिरस्त्वाद्यप्यतिरूपचवापचयौ हि भेदे	१	३	१२	२९५

क.

कलमत उपपत्तेः	३	२	१८	२८४
----------------------	---	---	----	-----

ख.

बहिस्तूमयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च	३	४	४३	३६७
बुद्धार्थः पादवत्	३	२	३३	२८२
ब्रह्मदृष्टिरुक्तपत्ति	४	१	५	३७८
ब्राह्मणेन जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४	४	५	४१२

ग.

भार्तुं वाऽनात्मविस्वात्तथा हि दर्शयति	१	१	७	१४८
भार्तुं जैमिनिर्विकल्पामननात्	४	४	११	४१५
भार्तुं तु वादरायणोऽस्ति हि	१	३	३३	१०४
भावशब्दाच्च	३	४	२२	१५३
भावे बोधलब्धेः	२	१	१५	१५६
भावे आग्रहत्वं	४	४	१४	४१६
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्	१	१	२६	३८
भूतेषु तच्छ्रुतेः	४	२	५	३९०
भूमा संभ्रसादादध्युपदेशात्	१	३	८	७९
भूतः कतुवज्ज्वावस्त्वं तथा हि दर्शयति	३	३	५७	३३७
भेदव्यपदेशाच्च	१	१	१७	२७

वर्णानुक्रमपत्रकम्—

१५

(सूचि ।)

	अ०	पा०	ह०	व०
भेदव्यपदेशाच्चान्वः	१	१	२१	३२
भेदव्यपदेशात्	१	३	५	७८
भेदभुतेः	२	४	१८	२९९
भेदादिति चेन्नैकस्यामपि	३	३	२	२८७
भोदत्रापत्तेरविभागक्षेत्स्याल्लोकवत्	२	१	१३	१५४
भोयमात्रसाम्बलिङ्गाच्च	४	४	२१	४१९
भोयेन स्थितरे क्षपयित्वा संपद्यते	४	१	१९	३८६

म.

मध्याद्विषयसंभवादनधिकारं जैमिनिः	१	३	३१	१०२
मन्त्रवर्णाच्च	२	३	४४	६२२
मन्त्राद्विषयाऽविरोधः	३	३	५६	३३७
महर्षीर्षवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्	२	२	११	१७४
महर्षच्च	१	४	७	१२४
मांसादि मौर्म यथाशब्दमितरपोश्च	४	४	२१	२४२
माश्रयार्णिकमेव च गीयते	१	१	१५	२६
मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात्	३	२	३	२६३
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४	४	२	४११
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्	१	३	२	७६
मुरधेऽर्धसंपत्तिः परिक्षेपात्	३	२	१०	२६९
मौनवदितरेषामप्युपदेशात्	३	४	४९	३७१

य.

यत्रैकाग्रता तत्राविक्षेपात्	४	१	११	३८०
यथा च तक्षोमयथा	२	३	४०	२१८
यथा च प्राणादिः	२	१	२०	१५८
यदेव विद्यतेति हि	४	१	१८	३८६
यावदधिकारमेवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३	३	३२	३१५
यावदात्ममावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्	२	३	३०	२१३
यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्	२	३	७	१९८
युक्तेः शब्दान्तराच्च	२	१	१८	१५७
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते	४	२	२१	४००

	(सूत्रानि ।)	अ०	पा०	सू०	पृ०
योनिश्च हि गीयते	...	१	४	२७	१४३
योनेः शरीरम्	...	३	१	२७	२६१

२.

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	...	२	२	१	१६९
रश्म्यनुसारी	...	४	२	१८	३९९
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्	...	२	२	१५	१७७
रूपोपन्यासाच्च	...	१	२	२३	६६
रेतःसिन्धोमोऽथ	...	३	१	२६	२६१

३.

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि	...	३	३	४४	३२८
लिङ्गाच्च	...	४	१	२	३७३
लोफवक्तु लीलाकैवल्यम्	...	२	१	३३	१६५

४.

बवतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्	...	१	४	५	१२१
वाक्यान्वयात्	...	१	४	१९	१३७
त्वाह्यनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	...	४	२	१	३८७
वायुमग्नाद्विशेषविशेषाभ्याम्	...	४	३	२	४०२
विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्	...	२	१	३१	१६४
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	...	३	३	५९	३३९
विकारवर्ति च तथा हि स्थितिमाहं	...	४	४	१९	४१८
विकारज्ञानाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात्	...	१	१	१३	२५
विज्ञानाविभावे वा तद्व्यतिषेधः...	...	२	२	४४	१९४
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्...	...	३	१	१७	२५४
विद्यैव तु निर्धारणात्	...	३	३	४७	३३१
विधिर्वा धारणवत्	...	३	४	२०	३५२
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	...	२	१	१४	२०३
विप्रतिषेधाच्च	...	२	२	४५	१९५
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्	...	२	२	१०	१७४
विभागः शतवत्	...	३	४	११	३४७

वर्णानुक्रमपत्रकम्-

१७

(वृत्तानि ।)	अ०	पा०	सू०	पृ०
विराट्स्थोऽथः कर्मणीति चैत्रान्तकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ...	१	३	२७	९७
विराट् स्वाक्षितयुषोपपत्तेश्च	१	२	२	४९
वि. रं च दर्शयति	४	३	१६	४१०
विशेषणमेद्व्यपदेशान्मां च नेतरी	१	२	२२	६५
विशेषणमात्रं	१	२	१२	५५
विशेषानुग्रहश्च	३	४	३८	३६३
विशेषितत्वाच्च	४	३	८	४०६
विहारोपदेशात्	२	३	३४	२१६
विहितत्वाच्चाऽऽत्मकमापि	३	४	३२	३६०
वृद्धिर्ज्ञासमास्त्यमन्तर्भावाद्भूमयसामञ्जस्यादेव	३	२	२०	२७४
वेधाद्यर्थमेकात्	३	३	२५	३०६
वेद्युतेनेव ततस्तच्छ्रुतेः	४	३	६	४०५
वेद्यम्याच्च न स्वप्नादिवत्	२	२	२९	१८५
वैलक्षण्याच्च	२	४	१९	२३९
वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः	२	४	२२	२४३
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्	१	२	२४	६७
वैश्वम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ...	२	१	३४	१६५
व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च तूपलम्बिवत् ...	३	३	५४	३३५
व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात्	२	२	४	१७१
व्यतिरेको गन्धवत्	२	३	२६	२११
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३	३	३७	३२१
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर್ದेशविपर्ययः ...	२	३	३६	२१६
व्यातेश्च समञ्जसम्	३	३	९	२९३

श.

शक्तिविपर्ययात्	३	३	३८	२१७
शब्द इति चैत्रान्तः प्रमयात्मत्वक्षानुमानान्ध्याम्	१	३	२८	९८
शब्दविशेषात्	१	२	५	५१
शब्दव्यातोऽकामकारे	३	४	३१	३५९
शब्दाच्च	२	३	४	१९७
शब्दाविभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चैत्र तथा				

(वृत्ताणि ।)	अ०	पा०	श०	पृ०
हृष्टपुपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैवमधीयते...	१	२	२६	४०
शब्दादेव प्रमितः	१	३	२४	१४३
शब्दमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तद्वृत्ततया				२६१
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्	३	४	२७	३५
शारीरधोमयेऽपि हि मेदेनैवमधीयते	१	२	२०	६२
शास्त्रादृष्ट्या नूपदेशो वामदेववत्	१	१	३०	४३
शास्त्रापोनित्यात्	१	१	३	६९९
शिष्टेऽथ	३	३	६२	३४१
शुगस्य तद्वनाद्वरध्वणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि	१	३	३४	१०५
शेषत्वात्पुरुषार्थबाहो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२	३४४
अथयथाध्ययनार्थप्रतिषेधात्समुत्तेऽथ	१	३	३८	११०
श्रुतत्वाच्च	१	१	११	२१
"	३	२	३९	२८४
श्रुतिश्च	३	४	४६	३६९
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२७	१६२
श्रुतोपनिषत्कगत्पमिधानाच्च	१	२	१६	५९
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न वाचः	३	३	४९	३३१
श्रेष्ठश्च	२	४	८	२३१

स.

संज्ञातश्चेत्तद्वृत्तमस्ति तु तदपि	३	३	८	२९२
संज्ञामूर्तिक्लृप्तिसु त्रिषुक्लृप्तं लपदेशात्	२	४	२०	२४१
संयमने त्वनुभूयतेरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्श-				
नात्	३	१	१३	२५३
संस्कारपरामर्शात्तदमावामिलापाच्च	१	३	३६	१०८
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यः	३	२	९	२६८
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	४	४	८	४१३
सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६	१५६
संधे सुष्टिराह हि	३	२	१	२६२
सप्त गतेर्दिशेषितत्वाच्च	१	४	५	२२८
समन्वारम्भणात्	३	४	५	३४५

(सूचि ।)

	अ०	पा०	दृ०	पृ०
शिवाभ्युपगमाच्च साम्पादनवास्थितेः	२	२	१३ १७६
शिवादि	१	४	१५ १३३
शिवाभावाच्च	२	३	३९ २१७
त्रिन एवं चामेकात्	३	३	१९ ३०२
मानवामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शना-				
त्समुत्पेक्ष	१	३	३० १००
समाना चाऽऽवृत्त्युपक्रमावृत्तत्वं चानुपोष्य	४	२	७ ३९१
समाहाराच्च	३	३	६३ ३४१
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदभासिः	२	२	१८ १७९
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति	१	२	३ ७३
संपन्नाऽऽविर्भावाः स्वेनशब्दाच्च	४	४	१ ४१०
संबन्धादेवमन्यत्रापि	३	३	२० ३०३
संबन्धानुपपत्तेश्च	२	२	३८ १९१
संभृतिष्टुप्पाप्यपि चातः...	३	३	२३ ३०४
संयोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्याच्च...	१	२	८ ५२
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाच्च	१	२	१ ४८
सर्वथाऽनुपपत्तेश्च	२	२	३२ १८६
सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गाच्च	३	४	३४ १६१
सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२	१	३७ १६८
सर्ववेदान्तप्रत्यय बोधनाद्यविशेषाच्च	३	३	१ २८६
सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनाच्च	३	४	२८ ३५७
सर्वपिक्षा च यज्ञादिश्रुतेरवयवाच्च	३	४	२६ ३५६
सर्वमिदादन्यत्रेमे	३	३	१० २९४
सर्वपिता च तद्दर्शनाच्च	२	१	३० १६४
सहकारित्वेन च	३	४	३३ ३६०
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वृत्तो विध्या-				
दिवच्च	३	४	४७ ३६९
साक्षाद्योगयाज्ञानाच्च	१	४	२५ १४२
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१	२	२८ ७१
सा च प्रशासनाच्च	१	३	११ ८२
सामान्यापत्तिरुपपत्तेः	३	१	२२ २५७

(एवमेव)	अ०	पा०	सू०	पृ०
सामान्यान्तु	३	२	३२	२०
सामीप्यान्तु तद्व्यपदेशः	४	३	९	३
सांपराये ततैवमावात्तया ह्यन्ये	३	३	२७	५
ह्युक्ततदुक्तते एवेति तु वादरिः	३	१	११	२२
मुखविशिष्टाभिधानादेव च	१	२	१५	५८
सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्मेदेन	१	३	४२	११४
सूक्ष्मं तु तद्वर्तत्वात्	१	४	२	१२०
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४	२	९	३९३
सूक्ष्मश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	२६४
सैव हि सत्यादयः	३	३	३८	३२२
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४	२	४	३९०
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३	४	१४	३४८
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१	३५२
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३	२	३४	२८२
स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	२	१४	५८
स्थित्यद्वान्भ्यां च	१	३	७	७९
स्पष्टो हेतुकेषाम्	४	२	१३	३९४
स्मरन्ति च	२	३	४७	२२३
"	३	१	१४	२५४
"	४	१	१०	३८०
स्मर्यते च	४	२	१४	३९५
स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९	२५६
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२५	३९
स्मृतेश्च	१	२	६	५१
"	४	३	११	४०७
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चिन्तान्यस्मृत्यनव-				
काशदोषप्रसङ्गात्	२	१	१	१४५
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	२	३	५	१९७
स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१०	१५२
"	२	१	२९	१६३
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२	३	२२	२०९

वर्णानुक्रमपत्रकम् ।

२१

(तृतीयः ।)

अ० अ० सू० पृ०

विरोधात्मना चोत्तरयोः	२	३	२०	२०८
विरोधाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च							
विरोधस्य तद्विषयः	३	३	३	२०८
निमित्तं एवमप्यस्योत्तरापेक्षनाविष्कृतं हि	...	४	४	१६	४१७		
स्ति एवमात्	१	१	९	२०
४। मित्रः कलङ्कतेरित्यादिः	३	४	४४	३६८
ह.							
५। स्ताव्यस्तु स्थितेऽतो मेवम्	२	४	६	२२९
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाङ्गम्वस्तुतुपगान-							
वस्तुतुपगानम्	३	३	२६	३०७
तद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	१	३	२५	९५
हेमाद्रावचनाच्च	१	१	८	१९

